

библиотека
СВЕТОВНА
КЛАСИКА

Джон Милтън

изгубеният раѝ

ДЖОН МИЛТЪН ИЗГУБЕНИЯТ РАЙ

Превод: Александър Шурбанов

chitanka.info

АЛЕКСАНДЪР ШУРБАНОВ

СВЕТОТВОРЧЕСТВОТО НА МИЛТЪН

Във ведомствения блок на литературната история Джон Милтън отдавна вече е заел полагаемото му се жилище, и то не къде да е, а на най-представителния етаж — врата срещу врата със самия Шекспир. Но колко различни са тези два съседни апартамента на безсмъртието и какви коренно противоположни светове се откриват от техните прозорци! Шекспировият е обърнат на юг — пред него гъмжи пъстрото многообразие на човешкия свят. Милтъновият гледа на север, към Полярната звезда, и в него се блъскат космически ветрове.

Това дълбоко различие между двамата първенци на английската поезия сякаш е предначертано още от рождението им. Шекспир започва своя земен път през април, когато природата се пробужда за нов живот, изпълнен със силни сокове, и в непобедим съюз с младото слънце, устремен към чудото на цвета. Както пролетните кълнове естествено и непринудено избуява неговият талант, естествено и неотменно се редуват сезоните на цъфтежа, зрелостта и есенната отмала. Но Милтън се ражда през декември. Природата е заспала своя мъртвешки сън. Отшумяло е и онова великолепно буйство на Ренесанса, без което Шекспир щеше да бъде немислим. Годината е 1608. Марлоу и Спенсър са отдавна мъртви. „Дванайсета нощ“, „Хамлет“ и „Крал Лир“ са вече в миналото. Дошъл е ред на примирената „Зимна приказка“. Векът е наистина късен, а климатът — студен, както ще каже по-сетне авторът на тази книга. Изстинал е благодатният въздух на елизабетинската поезия. Отишли са си от него омайните аромати, прозрачните лепкави паяжинки, пойните птици и палавите духчета на онази незабравима лятна нощ. Лондон е смразен и посърнал под надвисналото сиво небе. Но над входа на една от къщите на Бред стрийт е изобразен орел с разперени крила. В този дом и под този знак е роден Джон Милтън.

Тук той израства под грижите на амбициозния си родител — селски син, замогнал се в доходната градска професия на хоноруван

нотариус, но не по-малко известен и с музикалните си композиции, поместени в някои от най-популярните сборници от онзи златен век на английската песен. „Баща ми, пише по-късно поетът, още от дете ме отреди за литературни занимания, а моята жажда за знание беше толкова неутолима, че от дванадесетгодишна възраст почти никога не оставях учението, за да си легна преди полунощ. Най-вече това доведе и до загубата на зрението ми.“

Приблизително по това време, към дванадесетата си година, Милтън ще е започнал да посещава училището при катедралата „Св. Павел“, едно от най-реномираните учебни заведения в тогавашна Англия, основано цяло столетие по-рано от Джон Колет и превърнато в разсадник на хуманистичната култура, а за щастие и само на няколко минути път от бащиния му дом. Учебните занятия започвали в седем сутринта в обща класна стая с работа върху специално подбран библейски текст. Най-малките ученици прочитали стиховете на английски, по-големите — на латински, следващите — на старогръцки, а най-големите — на староеврейски. В този ред се изучавали в „Св. Павел“ трите древни езика и създадената на тях религиозна и светска книжнина. След училище, под надзора на частни наставници, Милтън допълвал образованието си с някои от новите езици — френски, италиански, може би и испански, с естествена история, математика и музика.

Едва седемдесетгодишен, по времето на постъпването си в Кеймбриджкия университет, бъдещият поет е вече добре запознат с библейските книги, с гръцката и римската класическа традиция, с литературата и изкуството на ренесансова Европа, с древната и нова наука — източници, от които ще черпи с пълни шепи в по-нататъшното си творчество. В този юношески период той пише първите си стихове с еднаква лекота на английски, италиански и най-вече на латински, международния език на европейския хуманизъм. Впрочем в самия Кеймбридж латинският е единственото средство за словесно общуване. На латински се четат лекциите, на латински се провеждат учебните дебати (упражнения в защитата или оборването на дадена теза), на латински се изнасят философските реферати, на латински студентите са задължени дори да разговарят помежду си през почивките между занятията. Както за всички големи мислители на епохата, както за мнозина от нейните поети, латинският става за

Милтън втори реден език. Той възпитава ума и чувството на дисциплина, изказа — на яснота, последователност и убедителност — качества, които откриваме още в най-ранните негови литературни опити, качества, които така рязко го отличават от ренесансовата разточителност и метафорична неопределеност на Шекспир, че дават повод на някои специалисти да го обявят за предходник на неокласицизма, докато други са сигурни, че напротив, имаме работа с чиста проба бароков художник. Но както и да го назовем, както и да се мъчим да го напъхаме в този или онзи калъп, Милтън неизменно ще ни се изплъзва просто защото е по-голям от всички наши аршини и ни налага, както малцина други с неговия ръст, да го приемем като явление от извънреден порядък, за което нямаме готово име и обяснение.

Студентските години, както и ученическите преди тях, са време на упорит, денонощен труд за младия Милтън. Привикнал от малък на усърдно учение, той остава настрана от шумните университетски компании и намира желания пристан отново сред книгите. Неговата крайна съсредоточеност и целомъдреност му спечелват подигравателното прозвище Дамата. Но и онова неволно уважение, което необикновената личност внушава и на най-лекомислените насмешници. Всъщност на Дамата не са чужди младежките трепети и вълнения. Но колко своеобразни са ранните любовни стихотворения на Милтън, колко различни от всичко останало в английската поезия дотогава! Самият той сякаш разбира това и внимателно се разграничава от традиционната ренесансова лирика, където недостъпната красавица се величае в отдавна изтъркани от употреба възхвали на нейните идеализирани физически атрибути. В един от италианските си сонети от този период Милтън предупреждава, че неговата любима не е англичанка „с златни къдрици и розови ланити“, а много по-прекрасна чужденка „с лик величав и тъмни вежди, под които блести спокойствието на възвишен ум“. Милтън открива у своята героиня нещо много повече от обичайното външно съвършенство и вътрешна добродетелност — красотата на човешкото достойнство, възторжено приветствано още от ранния хуманизъм, но досега приписвано почти изключително на мъжа. По-нататък в същия сонет той говори с възхищение за нейната „изящна реч на не един език“, за мелодичните ѝ песни. Поетът търси в любимата не някакъв

далечен идеал, а жив равностоен партньор в чувства и мисъл. И това — в едно време на нарастващ скептицизъм и цинизъм в светската лирика.

Трябва веднага да кажем, че дори в този ранен период на творческо възмъжаване любовните стихотворения не са основният жанр за Милтън. Неговите първи внушителни успехи са в областта на тъй наречената „божествена поезия“. На границата между XVI и XVII век в Англия, а и в цяла Европа настъпват важни изменения от комплексен характер. Започва първоначалното натрупване на капитал; което отприщва мътния въртоп на буржоазния индивидуализъм. Католическата контрареформация е в настъпление, а протестантската църква се раздробява на все повече враждуващи помежду си секти. Напредъкът на новата експериментална наука разклаща традиционните мисловни устои на света, без да успее да предложи все още цялостно ново обяснение на този свят. В самата Англия с идването на Стюартовата династия на престола продължителният конфликт между двореца и парламента се превръща в разрив и гражданската война става неизбежна. Всичко това закономерно довежда до разколебаването на новата вяра в човека и неговата способност да изгради свое разумно земно царство. Така започва обръщането назад към религиозния мироглед и повторното пренасяне на ценностния център в хипотетичното отвъдно, откъдето „никой пътник се не връща“. Това обратно движение минава през късната лирика на Джон Дън и цяла плеяда поети от неговата „метафизическа школа“: Хърбърт, Крашоу, Трахърн, Воън, Кинг...

Би било твърде лекомислено обаче да виним тези поети в ретроградност. Болшинството от тях всъщност съхраняват в своето творчество високата сериозност на Ренесанса. Хуманистичният идеал, макар и значително коригиран, пренесен в изцяло вътрешен план, е много по-жив в тази религиозна поезия, отколкото в повърхностната светска лирика на дворецовите стихоплетци. Тук и само тук продължават да се поставят големите въпроси на битието, да се търси мястото на човека в света. И ако отговорите не са вече така оптимистични, ако той отново приема мисълта за своята нищожност пред божеството, това примирение вече е изпълнено със страхотна психическа напрегнатост, непозната на хрисимото средновековие. Отношението Бог — човек сега е отношение между мъдрия, но суров

господар и неговия неразумен, непокорен слуга. Вътре в това отношение зрят конфликтите, които водят към съвременното светоусещане. Не е за пренебрегване и фактът, че цялата английска буржоазна революция, която се надига в началото на XVII век, носи строгата религиозна дреха на пуританизма. По такъв начин, колкото и парадоксално да звучи, завръщането към религиозната тема в литературата означава включване в основното движение на епохата. И обратно, вкопчването в светската лирика в повечето случаи е симптом на реакционност и аристократическа безидейност.

„Утрото на Рождество Христово“ е първото разгърнато стихотворение, в което Милтън открива своя път в поезията. Авторът е едва на двадесет години и все още под явното влияние на Спенсър, но вече и достатъчно самостоятелен, за да усетим, че имаме работа с ново, силно и самобитно дарование. Поразява ни Милтъновата интелектуална безкомпромисност, неговата безрезервна отдаденост на избрания предмет от общочовешко значение, космическата широта на погледа му. Изненадва ни здравата логическа постройка на творбата, неотклонното постъпателно движение от идея към идея, от картина към картина, стремежът към сливане на християнска и антична митология в една обща културна среда, класическата прозрачност на стиха, неговата музикалност и тържественост. Налице са в ембрионален вид всички отличителни черти на Милтъновата поетика.

И все пак в началото на 1632 г., на раздяла с университета, недоволен от постигнатото, устремен към неизмеримо по-големи висоти, поетът ще възкликне:

*Как бързо Времето в крадливия си полет
отнесе двадесет и трите ми години!
Отлитат тези дни невъзвратими,
но цвят не носи късната ми пролет.*

Ако сравним Милтън с поети като Шели и Кийтс, Лермонтов и Смирненски, неговият творчески възход наистина изглежда странно муден. Но упоритата целеустременост и последователност, с която той продължава да се готви за поетичното си дело, е не по-малко необичайна и предвещава херкулесовски подвиг.

Университетският курс е успешно завършен, но Милтън не бърза да се включи в общата надпревара за доходна църковна или светска служба. Вместо това той се връща в бащиния си дом и продължава усърдното системно четене, което вече е станало негова втора природа, начин на живот. По-голямата част от следващите шест-седем години семейството прекарва в селцето Хортън, на седемнадесет мили от Лондон. Тук младият Милтън навлиза в най-съкровени дълбини на цялата достъпна за тогавашната епоха древна и нова култура. Както сам ще изповяда след време: „В имението на баща ми, където той бе решил да прекара остатъка от дните си, аз имах щастието да изживея едно междувреме на свобода от всякакви задължения, което посветих изцяло на препрочитането на гръцки и латински автори, въпреки че понякога посещавах столицата било за да купя книги или да науча нещо ново из математиката или музиката, в която през онези дни намирах източник на удоволствие и наслада.“ Тук, в Хортън, Милтън създава и редица поетични творби, които изведнъж го издигат до върховете на английската литература.

„L'Allegro“ и „Il Penseroso“ („Веселият“ и „Замисленият“) са две взаимосвързани пейзажни поемки, изобразяващи две контрастни умонастроения в класически изчистен, но жив и пъргав стих, доста различен от този на „Утрото“. Образецът е вече не Спенсър, а Бен Джонсън, но учителят е надминат от ученика по комплексност и сила на лирическото въздействие. И отново вместо Джонсъновата светска шеговитост и хапливост пред нас е внимателната задълбоченост на един много по-всеобхватен интелект, който продължава творческите си дирения в различни посоки.

По това време Милтън получава и поръчки за либрето на две маски — модни през Стюартовата епоха спектакли, предназначени за дадено дворцово или аристократично развлечение, състоящи се предимно от танци и песни и обединени от някакъв най-общ митологично — алегоричен сюжет. Особено интересна е втората маска, „Комус“, в която обичайната за жанра тема — тържеството на добродетелта над порока — се третира с неочаквана съсредоточеност. Главната героиня на творбата, Дамата (дали е съвсем случайно съпадението с университетския прякор на автора?), е персонификация на героичната целомъдреност. Изправена сам-сама пред насилника — изкусител Комус, тя уверено заявява:

*С магиите си ти не можеш да досегнеш
свободния ми ум...*

А в триумфалния финал Духът-пазител обобщава поуката на цялата пиеска:

Обичай добродетелта — тя само е свободна.

С това Милтън подхваща централния мотив на цялото си творчество, мотива за свободата. И още оттук той набелязва главните опорни точки на своето разбиране за свободата като състояние на вътрешното съвършенство на индивида, наречено добродетел. Така дори в един водевил, предназначен за мимолетна забава, Милтън успява да се спусне до най-значителни нравствено — философски проблеми на човешкото битие. Основният метод, използван и в по-ранната стихотворна двойка, е диалектичната борба на мнения и доказателства, словесният диспут, в който се ражда истината. Някогашните университетски дебати, в които студентът трябваше с максимална убедителност да защитя или опровергае възложената му теза, сега дават своите първи художествени плодове. Младият поет изпробва една форма, която след години ще приложи много по-умело в най-зрелите си произведения. Но докато дебатът между „L’Allegro“ и „Il Penseroso“ завършва без победител, в някакво неизменно равновесие между двете взаимодопълващи се психологически състояния на младостта, нравственият дебат между добродетелта и порока в „Комус“ неминуемо добива драматични измерения и се устремява през кулминация и развръзка към окончателния триумф на доброто.

Безусловно най-яркото постижение от Хортънския период е елегията „Лисид“, посветена на състудента на Милтън Едуард Кинг, млад духовник и надежден литератор, загинал при корабкрушение в Ирландско море. Творбата е отпечатана в университетския сборник в памет на Кинг, издаден през следващата, 1638 г. Тя е изпълнена с дълбока скръб и болка, но тези чувства са обуздани от разума,

дестилирани са в една неутрална среда на класическа дистанцираност и обективност. Дори името на покойника не се споменава — той е представен в пасторалните одежди на Вергилиевия Лисид. В края на краищата всичко се фокусира в един тревожен философски въпрос: „Какъв е този свят, в който младостта, дарбата и добродетелта са оставени на произвола на съдбата? Защо всемогъщият бог позволява те да бъдате поносени от безогледната смърт, преди да стигнат разцвета си?“

За първи път Милтън прониква в тъмните и трудно разрешими за християнството парадокси на човешкото съществуване. За първи път той се опитва като истински ренесансов хуманист да ги постави пред единствено компетентния съд, в който вярва — съда на разума. Отговорът, до който се домогва поетът в края на елегията, е в рамките на традиционната идеология: прекъснатият земен живот на покойника ще бъде продължен в много по-съвършения вечен живот на неговата правдива душа. И все пак неочакваният въпрос, а не познатият отговор, е истинският емоционален и мисловен център на стихотворението.

Неслучайно „Лисид“ влиза в съкровищницата на английската поезия като една от най-сполучливите лирични поеми. В нея достига първия си връх не само Милтъновият стремеж към възловите въпроси на битието, открити в терзанията на духа, но и изградената от него сложна и неповторима поетична форма. Сливането на различни литературни и културни традиции в един алегорично — реален свит сега е още по-органично, отколкото в „Утрото на Рождество Христово“. Още по-добре овладяна е достойната риторичност на тържествения стил в съчетание с логичната бистрота на изказа. Но новата творба не е само усъвършенстване на вече постигнатото. Тя стои далеч над него с безпрецедентното си интелектуално напрежение, с подземния тътен на чувството, с омайващо — могъщата музика на „дългата вълна“ или „пасажното стихосложение“, при което основната единица е не отделният стих, а ритмическият поток на разгърнатото изречение. Сякаш всички елементи на зрялата Милтънова поетика са вече слени в една неразчленима сплав. Но поетът още не се чувства докрай подготвен за големия скок. Ето какво пише той през онези дни на сърдечния си приятел Чарлз Диодати: „Питах ме за какво мисля? С божията помощ — за безсмъртна слава. Какво правя? Укрепвам

крилата си и се уча да лети. Но крилата, на които се извисява моят Пегас, са все още твърде нежни. Нека да бъде разумен на своето скромно равнище.“

Каква рядка трезвост и безпощадност на самопреценката! А зад нея — каква невероятно висока цел, каква героична вяра в своите сили и какво сизифовско постоянство в името на тяхното пълно разгръщане! По това време младежът вече е изяснил за себе си и самото естество на своята поетическа мисия. Чрез творчеството на Спенсър и Шекспир Англия е достигнала класическите образци на повествователната поезия и драмата, но тя все още няма свой епос. През Ренесанса епосът единодушно се счита за най-високия литературен род, тъй като неговото основно предназначение според тогавашните теоретици е да възпее възхода на нацията, а тъкмо сега е ерата на европейското национално самоосъзнаване. Каква по-достойна задача за един поет от тази да стане за своя народ онова, което Омир и Вергилий са за своите! Тази необикновена задача обаче иска и необикновено продължителна и търпелива подготовка. Милтън разбира, че неговата работа „не може да бъде извлечена от пламъка на младостта или от винените пари — като онези съчинения, които се множат изпод перото на някой презрян автор на любовни стихчета или от просташката ярост на римуващия паразит“. Тя може да бъде само плод на житейска и творческа зрелост. Поетът вече е натрупал достатъчно знание от съкровищницата на записаната мъдрост. Сега идва време за навлизане в света на живия опит.

Това навлизане става с измамна лекота — като забавна екскурзия. В 1638 г. непосредствено след смъртта на майка си Милтън за първи път оставя книгите и от отшелник се превръща в пътешественик. Той копнее да види земите, по които е цъфтяла преоткритата от хуманистите древна цивилизация — родните места на Вергилий, Овидий и Хораций, на Омир и Софокъл, Платон и Аристотел. Разбира се, основната част от пътешествието е из Италия — Генуа, Пиза, Флоренция, Рим, Неапол... Навсякъде младият англичанин е приет с отворени обятия от поети и мислители, въведен е в техните прочути „литературни академии“, поканен е да чете свои латински стихотворения и да участва в техните беседи. Особено силно го привлича Флоренция, която Милтън предпочита пред всички други градове „заради изискаността на говора ѝ, гения и вкуса ѝ“. Тук той

посещава и „прославения Галилео, остарял и заточен от Инквизицията за това, че мисли в астрономията не така, както са мислили францисканските и доминикански цензори“. Символична е тази среща между слепия стар учен в плена на мракобесниците и младия поет, чиято съдба ще бъде толкова сходна. Символична — като предаване на вечната щафета на прометеевския дух.

Милтън и след много години ще си спомня с благодарност и обич за своите италиански срещи, но по някаква необяснима причина не ще спомене нищо за южния разкош на италианската природа, за величавите руини на Римската империя и за новото празнично великолепие на ренесансовата архитектура и изкуство. Дали не са прави критиците, които го подозират във вродена недостатъчност на зрителното възприятие? Някой ден обаче, когато зрението на поета угасне и погледът му се обърне изцяло навътре, към спомена и въображението, в паметта му ще изплуват за нов, по-интензивен живот ярките впечатления от италианския пейзаж, за да населят и ада, и рая на неговата най-велика творба с есенните реки на гористата Валомброза, с вулканичната нажежена почва на Флегра, с бароквата помпозност на новата папска катедрала „Св. Петър“, по чийто образец ще бъдат изваяни палатите на Сатаната — все недоказуеми, но твърде вероятни асоциации.

От Неапол Милтън възнамерява да продължи странстването си през Сицилия към Гърция, но вестта за надигащата се в Англия революция го заставя да промени плановете си. Както сам поетът пише, „сметнах за недостойно да пътувам в чужбина за удоволствие, додето сънародниците ми се бият за свободата у дома“. И така, през лятото на 1639 г., преждевременно завършил европейската си обиколка, през Флоренция, Болоня, Ферара, Венеция и Женева той се завръща в Лондон.

В столицата вече кипи гневът на „средното съсловие“ — занаятчиите и търговците негодуват срещу самодържавното управление, но Чарлз Стюарт и неговите най-близки сподвижници, фактическия канцлер лорд Страфорд и главата на националната църква архиепископ Лод, които се опитват да наложат на страната абсолютистки режим и да върнат назад неумолимия ход на историята. Но в продължение на цели три века младата буржоазия малко по малко е изтегляла властта изпод нозете на монарха и дворцовата

аристокрация. Малко по малко парламентът е набирал реална политическа сила, превръщал се е в обществен орган, с който короната няма как да не се съобразява. Без него тя вече не може нито да набира войници, нито да събира извънредни финансови средства в случай на нужда. Така в началото на 1640 г. след единадесетгодишно еднолично управление Чарлз се вижда принуден да свика разтурения от него парламент и да поиска пари за справяне със сложното стопанско и политическо положение. След като не успява да постигне желаното, той закрива и този парламент, но през есента на същата година трябва да свика нов. Този път обаче дори кралят е безсилен да го разпусне. Започва решаващият период на революционно двувластие. Монархът и аристократичното му обкръжение се укрепват в двореца, средното съсловие изпълва улиците на Лондон и постепенно превръща парламента в своя бунтовна крепост. Парламентът издава един след друг укази, с които разтурва правителствените органи на монархията, последователно разрушава съществуващата държавна машина. Арестувани и екзекутирани са сред всенародно одобрение първо Страфорд, а след две-три години и Лод. Кралят е безсилен да защити своите най-верни помощници. Гражданите пуритани, които изпълват камарата на общините и столичните улици, настояват за коренни политически и църковни реформи. Те изискват отменяне на непосилните данъци, ограничаване на дворцовото разхищение и не на последно място разтурване на епископалната йерархия и действително демократизиране на националната църква.

В тези решителен момент Милтън се е завърнал от Италия с дълъг списък от примерни теми за трагедии и епически поеми, вътрешно готов за започване на епохалното си дело. Епопеята, която той ще подари на своето отечество, ще бъде по всяка вероятност една романтична Артуриада — преработка на средновековния легендарен цикъл за героичните приключения на крал Артур и неговите рицари на кръглата маса. Развитието на събитията обаче принуждава Милтън да поеме друг, неочакван път и да отложи осъществяването на заветната си цел с повече от две десетилетия. Две от най-бурните и славни десетилетия в английската история, в които неговите юношески идеали биват подложени на проверката на живота, за да добият здравината, гъвкавостта и блясъка на калената в огън и вода стомана.

Милтън хвърля своя изключителен интелект и ерудиция в борбата още от първите ѝ дни. Но пълното му въвличане, сливането му с революцията става постепенно, с характерната за неговия живот... логична последователност. Непосредствено след завръщането си в родината тон се установява на квартира в Лондон и започва да се препитава като частен учител. Основното му внимание обаче е насочено другаде — там, където се решава бъдещето на неговия народ. В тази начална фаза на битката, когато тя все още се води предимно под знамето на църковното обновление, Милтън пише цяла поредица памфлети срещу англиканската епископална организация. Той ратува за възстановяване на раннохристиянския църковен демократизъм, за простота и широка достъпност на богослужението, за правото на индивида да избере сам своята вяра, да действа свободно и съобразно с повелите на собствения си разум. Всъщност става дума за довеждане докрай на европейската реформация, която е загубила началната си енергия в тюдоровския католическо — протестантски компромис. Ето какво пише по-късно самият Милтън относно мотивите на впускането си в революционната публицистика: „Видях, че се открива пътят към установяването на истинска свобода, че се полагат основите за отърваване на човека от ярема на робството и суеверието... и тъй като от младежките си години бях изучавал отликите на религиозните и граждански права, реших, че ако изобщо желая да съм полезен, не бива да липсвам на своята страна, на църквата и на толкова много от моите братя — християни в решителния момент на една толкова голяма опасност.“

През първите дни на 1642 г. след безуспешни и унижителни за кралското достойнство опити да арестува парламентарните водачи и да обезглави надигащата се революция Чарлз Стюарт напуска бунтовния Лондон със закана, че ще действа по друг, по-ефикасен начин. Това е първият сигнал за гражданска война и както обикновено той идва от страна на притиснатата реакция. В Северна Англия отначало към Йорк, а по-късно към Нотингам и Оксфорд започват да се стичат всички верни на короната аристократи със своите опълчения и в скоро време там се сформира четиридесетхилядна монархическа армия. Парламентът започва да набира своя войска. На артилерийския полигон недалеч от дома на поета лондонското гражданство се обучава на военно изкуство. Самият Милтън не отива доброволец. Въпреки че

не е от физически слабите или малодушните и че от юношеските си години умее да си служи с меч, той решава да остане настрани от бойната треска. Причина за това е може би значително отслабналото му зрение, а и съзнанието, че неговото място не е в ръкопашната схватка, че неговият подвиг ще бъде от друг, по-висш порядък.

Във всеки случай през пролетта на тази решаваща година Милтън предприема нещо, което изглежда най-неочаквано и неуместно. При едно кратко пътуване до Оксфорд по финансови дела топ се оженва за седемнадесетгодишната Мери Пауъл, дъщеря на свои познати-роялности, и я довежда в Лондон. След около два месеца младоженката поисква разрешение да посети родителите си и да остане при тях през лятото. Уговорката е да се завърне в къщи в края на септември. Но тя не се прибира нито през септември, нито през следващите три неспокойни години. Трудно е да се каже на какво се дължи тази измяна. Гражданската война нагорещява страстите, подпалва главите и домовете на хората, изпълва страната с враждебни, воюващи отреди, а пътищата — с непредвидени опасности. Може би тази несигурност на пътуването попречва на Мери да удържи на думата си. Но към нея трябва да прибавим и други, по-субективни фактори. На младата оксфордчанка, свикнала на родителско внимание и безгрижни аристократични забавления, едва ли се е поправил самотният, еднообразен и аскетичен живот в дома на вечно заетия с книгите си съпруг. А и той малко по малко ще да е открил, че неговите и нейните интереси и вълнения са два различни свята.

Но каквито и да са причините за това рано прекъснато съжителство, през есента на 1642 г. Джон Милтън е отново сам и очевидно подтикнат от своите преживявания и проблеми, временно изоставя църковната тема, за да се впусне в нова серия памфлети, в която пледира за узаконяване на развода поради несъответствие на характерите. Заслужава да се отбележи, че това става по време, когато бракът се е разтрогвал само при прелюбодеяние или неконсумиране. За ужас не само на католиците, не само на протестантите-англиканци, но и на повечето от досегашните си съмишленици — пуритани Милтън твърди, че женитбата не е църковно тайнство, а граждански договор между двама души, който може да бъде анулиран при наличието на достатъчно важни съображения от физическо, духовно и интелектуално естество. Макар да приема заедно с всички свои

съвременници, че жената стои по-ниско от мъжа в природната йерархия (едно действително положение при тогавашното обществено устройство), авторът заявява, че истинският брак е основан на взаимност на чувството и интересите. Той вижда в съпругата не традиционното евангелистко средство срещу адския огън на похотта, не просто домакиня и продължителна на рода, а равностоен партньор на мъжа. Всяко друго съжителство според неговите думи е „варварско покушение срещу честта на брака и достойнството на човека“. Тази дълбоко хуманистична основа на Милтъновия протест срещу традиционното право води и до точното афористично формулиране на неговия възглед, че „честната свобода е най-големият враг на безчестната разпуснатост“. Вярата на поета в автономността на човешкия разум, в неговата способност да взема независими от всякаква светска власт решения преминава ненакърнена и укрепнала от църковната в семейната тема.

Докато първите религиозни памфлети обаче отразяваха в общи линии възгледите на реформаторския пуританизъм и затова бяха приети без особени възражения в парламентарния лагер, трактатите върху развода предизвикват истински скандал. Техният автор е обявен за защитник на онова, срещу което се бори — нравствена разпуснатост и неуважение към брака. От този момент започват съществените търкания между революционния демократизъм на Милтън и фанатичния консерватизъм на „умерената“ буржоазия, представена в парламента от тъй наречените „презвитерианци“, които по същество теглят революцията назад — към възстановяване, макар и в изменен вид, на централизираната кралска власт и авторитарната църква. Оттук започва и неговата закономерна еволюция наляво — към все по-голям политически радикализъм и идейна независимост. Това придвижване се трасира от все по-остри атаки срещу презвитерианците и техния институционализъм.

Мнозина от Милтъновите критици изразяват съмнение в обективната стойност на неговите революционни идеи, особено що се отнася до позицията му по брака и развода. Те бързат да изтъкнат, че корените на всички тези идеи трябва да се търсят в тясно личния опит на поета, който има слабостта да превръща всяко свое преживяване в обществен въпрос. И наистина, ако не беше неудачната женитба с Мери Пауъл, Милтън едва ли би хвърлил толкова мисъл и страст в този

проблем. Но няма това омаловажава неговата принципна позиция? Нима всеки мислител и художник не изхожда в края на краищата от собствения си опит? И къде е онази граница, която разделя личното битие от общественото? Милтън встъпва в революцията с вярата, че тя ще превърне в реалност великите идеали на хуманизма, с които е закърмен от детството си. Неговата съдба постепенно се слива със съдбата на неговия народ до такава степен, че всичко преживяно добива действителния си смисъл само в общозначимото. Дали ще предпочете тази или онази тема, дали ще открие в нея главната посока на революционното движение в този или онзи момент, е донякъде, разбира се, плод на случайно стечение на обстоятелствата, но независимо от избраното полесражение битката се води под едно и също знаме — за истинското и пълно освобождение на човека. Забележително е, че още по онова време Милтън има ясно съзнание за идейната последователност и единство на своето дело: „И така, когато се уверих, че съществуват три вида свобода от основно значение за благополучието на обществения живот — религиозна, домашна и гражданска — и понеже вече бях писал относно първия вид, а управниците усърдно се трудеха за прилагане на третия, реших да насоча вниманието си към втория, домашния вид. Тъй като той включва три съществени въпроса — условията на брачната връзка, обучението на децата и свободното изявяване на мислите, аз ги превърнах в самостоятелни предмети на обсъждане.“

Новият трактат „За образованието“, посветен на следващия съществен въпрос от „домашната свобода“, е подсказан от посещението на Ян Коменски в Англия през началото на четиридесетте години. Милтън се присъединява към настъплението на големия моравски педагог срещу традиционното схоластично обучение, базирано върху безкрайното отвлечено зубрене на граматиката, ратува заедно с него за ускорено овладяване на езиците като средство за общуване, за широко застъпване на науките (днес бихме казали „точните науки“) в учебната програма и за последователно прилагане на Бейкъновия индуктивен метод на познанието. Заедно с това обаче, за разлика от Коменски и неговите ревностни привърженици сред английските пуритани, Милтън настоява, че редом с науките, пряко свързани с материалното производство на младия европейски капитализъм, училището трябва

да застъпва и дисциплините на художествената култура. Богатото и комплексно разбиране на Милтън по такъв начин, от една страна, дава израз на прогресивния за времето си буржоазен практицизъм, но, от друга страна, представлява продължение на хуманизма с неговия пиетет към литературата, изкуството и философията — тези неотменими възпитатели на личността. „Прочее, пише той, аз наричам цялостно и пълно онова образование, което прави човека годен да изпълнява справедливо, умело и великодушно всички служби — частни и обществени — на мира и войната.“

За съжаление по-сетнешното развитие на класовото общество към все по-тясна професионална специализация е едно непрекъснато отдалечаване от Милтъновия идеал на ренесансовия енциклопедизъм. Два века по-късно гениалният приемник и обновенител на хуманистическите идеи Карл Маркс ще начертае перспективата за диалектично завръщане към образа на всестранно развитата личност в мащаба на цялото общество едва в след капиталистическата епоха. Макар и утопично за времето си, разбирането на Милтън е несравнимо по-далновидно и привлекателно от това на неговите реалистично мислещи съвременници.

Третият основен аспект на „домашната свобода“ е неограниченото изявяване на мислите или с други думи, свободата на словото. На него Милтън посвещава най-бляскавото произведение на своята публицистика — трактата „Ареопагитика“, чието заглавие, а и стилът му напомнят за историческата реч на оратора Изократ по повод разширяването на пълномощията на атинския трибунал със седалище на хълма Ареопаг. Първоначалният подтик за написването на трактата отново може да се намери в личните проблеми на автора. Но тези „лични проблеми“ вече са така неразчленимо свързани с развоя и смисъла на революцията, че веднага прерастват в проблеми на епохата.

Ето каква е всъщност предисторията на „Ареопагитика“. В Англия цензурата върху печатните издания се въвежда почти едновременно с тяхното първо появяване — още през ранния XV век, но тя става особено неумолима в периода на едноличната диктатура на Чарлз непосредствено преди гражданската война. В самото начало на четиридесетте години, по време на двувластието цензурата по същество е отпаднала и страната е заляна от нередактирани памфлети, между които са и Милтъновите. През юни 1643 г. обаче

презвитерианският парламент издава указ за контролиране на издателската дейност, който представлява реставриране на държавната и църковна цензура. В този документ Милтън е атакуван поименно за неузаконеното отпечатване на скандалното си съчинение върху развода. Такъв е впрочем тясно личният повод за написването на „Ареопагитика“, която естествено излиза по същия нелегален начин.

В този страстен трактат Милтън се въоръжава с цялата си класическа ерудиция, с цялото си ораторско изкуство, придобито в дългогодишни занимания с античната литература, както и в училищните и университетски курсове по риторика, за да нанесе безпощаден удар върху душители на свободата в самия лагер на революцията — презвитерианците.

Човекът е дарен с божествен разум, твърди авторът, но този разум трябва да се изпита и укрепне в свободна дискусия на противоречиви възгледи. Истината трябва да докаже своето превъзходство над злото и порока в открита борба с тях. „Аз не мога да хваля спотайващата се, отшелническа добродетел, възкликва Милтън, която неупражнена и незакалена, никога не дръзва да напусне крепостта и да погледне своя противник в лицето, а страни от състезанието, в което безсмъртният венец трябва да се спечели с тичане и не без прах и зной. Ние несъмнено донасяме на този свят не невинност, а най-вече нечистота — пречиства ни единствено изпитанието, а изпитанието става в срещата ни с противното. Така че онази добродетел, която е все още младенческа в съзерцанието на злото, не е познала най-много, което порокът обещава на своите служители, и не го е отхвърлила, е добродетел празна, а не чиста. Нейната белота е безжизнена.“

Новото общество, което революцията ще създаде, не бива да бъде общество на идейния конформизъм, на наложеното единодушие, а на свободни личности, способни на нравствен избор. И все пак Милтън дори сега не абсолютизира понятието свобода, вижда го в неговата конкретна историческа перспектива. Той не се поколебава да изключи от територията на свободната дискусия католическата пропаганда и явното суеверие, както и богохулството. Свободната размяна на мнения следователно не означава християнска безпомощност на революцията пред нейните врагове, а просто

осигуряване на необходимите условия за нейното постоянно развитие и обновяване.

В борбата си за действителна свобода и демокрация Милтън стига до такива прозрения, които превръщат „Ареопагитика“ в същински революционен манифест. Ето едно от тях, което сякаш принадлежи не на XVII век, а на нашето време: „Ако правилата на живота, икономически и политически, не се преразгледат и променят... ние ще се окажем безоки слепци.“ Преразглеждането на тези правила в английската буржоазна революция се извършва само донякъде и неокончателно, но в онзи момент движението напред е все още в своя подем и Милтън хвърля в него всичките си сили и способности. Главната му надежда сега е в Оливър Кромуел, създателя на новата народна армия, която в неуморния си победоносен поход едно след друго разгромява роялистките войски, присъединилите се към тях интервенти, а и отредите на своите доскорошни съюзници — презвитерианците. В последна сметка Кромуеловата армия встъпва в Лондон, провежда въоръжена чистка на парламента и предава на съд пленения след дълго и безплодно интригантство Чарлз Стюарт. Парламентарният трибунал обвинява монарха в предателство срещу народа и го осъжда на смърт. На 30 януари 1649 г. Чарлз е публично обезглавен, монархията е отменена и няколко месеца по-късно страната е обявена за република. Революцията е достигнала връхната си точка. Извършен е безпрецедентен акт — узаконено в името на народа царубийство. Самата обосновка на обвинението изисква коренно пренастройване на мисленето. Според традиционното разбиране кралската власт е от бога и следователно тя е отговорна единствено пред бога. Народът е безгласна челяд на краля и няма никакво право да съди делата му, камо ли пък да го наказва за тях. Излишно е да се обяснява какъв смут и какво разцепление предизвиква сред революционната класа този критичен акт.

В един такъв момент на върховно изпитание Милтън се оказва на гребена на вълната. Още преди да изминат две седмици от екзекуцията, той издава новия си памфлет „Върху мандата на кралете и управниците“ и по същество навлиза в третата сфера от темата на свободата — гражданската свобода. Властта на коронованите и некороновани особи, пише той, в равна степен е принадлежала и принадлежи по начало на народа — тя им е поверена от него само за да

бъде упражнявана за общия мир и полза, като при това народът си запазва свободата и правото да си я възвърне, ако кралете или управниците са злоупотребили с нея, или да се разпорежи с нея по друг начин според както отсъди, че ще е най-добре за общото благо. Това широко демократично понятие за съотношението между властта и свободата рязко контрастира с концепцията на философа Томас Хобс за „обществения договор“, формулирана сам две години по-късно в неговото основно съчинение „Левиатан“. Според Хобс заедно с властта народът предава на своя суверен всичките си изконни права и затова не може да му се противопоставя за нищо. Но клаузите на Милтъновия обществен договор писани с друга вяра. В тях звучи тръбният зов на революцията, дрънчат непречупените още мечове на Кромуеловата нова армия.

През март 1649 г. авторът на „Върху мандата на кралете и управниците“ е вече привлечен на работа в самия щаб на борбата. Той е назначен за секретар по чуждите езици към държавния съвет — длъжност, свързана с поддържането на официалната кореспонденция на републиката с чуждестранните правителства и със защитата на революцията от нейните хулители. Тази последна задача поглъща почти цялото време и внимание на опитния вече публицист. Още през есента на същата година той трябва да полемизира с посмъртния дневник на посечения монарх, когото роялистите сега се опитват да превърнат в светец — мъченик. А веднага след това се налага да съчини обстоен отговор на разпространяваното из Европа обвинение срещу английските цареубийци, подписано от един ОТ най-влиятелните учени мъже на тогавашната епоха Клавдий Салмасийски и очевидно поръчано от експатрирания престолонаследник. В този си отговор, наречен „Защита на английския народ“, Милтън влага неимоверно много сили и труд. Отново, както в „Ареопагитика“, на въоръжение е взета цялата класическа и нова история, мисъл и култура. С примери от прославените древни републики на Атина и Рим и с уместни отпратки към английските национални традиции Милтън успява да обори консервативната критика на своя опонент, умело осмива слабостите на неговата фактология и аргументация и намеква недвусмислено за недостойната роля на учения като платен наемник без собствена позиция и гордост. Той използва случая да доразработи основната демократични теза на по-ранния си политически памфлет. И

всичко това — на блестящ латински, предназначено за широка европейска публика. В гневните и възторжени редове на „Защитата“ пред нас израства внушителната вече фигура на автора с неговото чувство на неразделно слятоост с английската революция, с ясното съзнание за световноисторическата мисия на тази революция: „Представям си как се изправам — не във форума или на трибуната, заобиколен от гражданите на Атина или Рим, — а за да се обърна към цялото множество от хора, държави и съвети на мъдри и прочути мъже на безкрайната шир на една тревожна и вслушана Европа. Сякаш обзирам като от шеметна висота проснатите надалеч простори на моря и земи и неизброимите тълпи зрители, в чиито погледи личи най-жив интерес и чувства най-сродни с моите.“ А малко по-нататък мащабът вече напомня за огромните вселенски панорами на „Изгубеният рай“: „Обграден от стеклите се множества, сега си въобразявам, че пред очите ми от Херкулесовите стълбове до Индийския океан всички нации на земята си възвръщат онази свобода, която бяха изгубили толкова отдавна, и че народът на този остров... сее богатата на цивилизацията и свободата из градове, царства и нации.“

Майсторската и страстна риторика на „Защитата“ посрамва знаменития Клавдий пред цялата европейска интелигенция и разобличава козните на контрареволуцията. Това е може би най-неоценимият Милтънов принос за каузата на борбата. В процеса на писането обаче той окончателно погубва и без това отслабналото си зрение. В началото на 1652 г., малко след четиридесетата си година и дълго преди създаването на най-значителните си творби поетът е вече напълно сляп. Но и сега той не прекъсва усърдната си, всеотдайна служба на републиката. Под негова диктовка продължават да излизат памфлет след памфлет. За своята страна и за цялата „тревожна и вслушана Европа“ Джон Милтън е неподкупният глас на английската революция.

И така — до последните дни на парламентарното управление, през годините на Кромуеловия протекторат и през мъчителния период на политически хаос, в който първата буржоазна република рухва от собствената си слабост и раздвоение наскоро след смъртта на протектора. През всичкото това време слепият трибун като древен пророк напътства, предупреждава, насърчава, стреми се да очисти движението от покварата на егоизма и компромиса, да го извиси към

собствените си недостижими идеали на социална справедливост и равноправие, на достоен за човека обществен строй. Той се възхищава от енергията и непоколебимостта на Кромвел, но напомня за опасността от нова еднолична диктатура, продължава да се бори ревностно срещу официалната църква за свобода на вероизповеданието, ратува за общодостъпно финансирано от държавата образование, пледира за независим и нецензуриран печат, издига глас срещу всякаква организация на обществото, която налага непрекословни норми върху съвестта на индивида и отнема свещеното му право на вътрешен избор. В заключителната фаза на революцията Милтън се оказва редом с най-радикалните й сили, устремен по-далеч напред от всички останали.

Разбира се, на Милтъновия утопичен блян не е съдено да се сбъдне. Но и до самия край той не изгубва онази невероятна твърдост и издръжливост на духа, която бележи изключителната личност. В последните няколко месеца и седмици преди триумфалното завръщане на престолонаследника по покана на свикания наново Конформистки парламент Милтън пише едно след друго памфлети, пиели, възвания, зове към защита на републиката, чертае планове и проекти за нейното бъдещо устройство. За да се провикне с гняв в сетния миг на свободата, когато плъховете напущат кораба и само истинските капитани имат доблестта да се изправят на мостика: „Всичко това, струва ми се, трябваше да кажа, дори да бях сигурен, че говоря само на дърветата и камъните и няма на кого да се оплача, освен заедно с пророка — «О, земя, земя, земя!» — да разкажа на самата пръст онова, за което нейните покварени жители са глухи.“

Патриотизмът на Милтън не е абстрактен и безусловен. Някога, в младостта на революцията поетът беше възкликнал с възторг: „Сякаш виждам в мислите си как една благородна и могъща нация се надига като силен мъж след сън и разтърсва непобедимите си къдри.“ Сега, петнадесет години по-късно, в навечерието на окончателния разгром, той съди същия този народ с горчив укор: „За една нация да бъде толкова мъжествена и сърцата, че да извоюва свободата си на бойното поле, а след като веднъж я е извоювала, да бъде толкова малодушна и неразумна в своите съвети, та да не знае как да се ползува от нея, как да я цени, как да постъпва с нея или със себе си, но вместо това след десет-дванадесет години победоносна война и единоборство с

тиранията подло и глупешки отново да напъха шия в хомота, който е строшила, и да хвърли без жал всички плодове на тържеството си в нозете на победените, освен загуба на главата и пример, с какъвто досега тираните и кралете никога не са могли да се похвалят, ще бъде и такъв позор, ако ни сполети, какъвто не е сполетял друга свободна нация, наистина сама заслужила, каквато и да е тя, да остане завинаги в робство.“

Един месец по-късно, през май 1660 г., завърналият се от дългогодишно изгнание Чарлз II влиза в Лондон, посрещнат от ликуващите тълпи — същите онези тълпи, които някога искаха смъртта на баща му, — и потомствената английска монархия е възстановена. Страната е спасена от хаоса. Великодушният крал обещава на всички заблудени овци мир и опрощение. На всички тях, но не и на онези, които са ги въвели в заблудението. И за кой ли път възтържествуващата контрареволуция доказва, че в своята кръвнишка жажда за възмездие е способна да надмине и кошмарите на най-болния мозък. Останалите живи народни водачи са накълцани с настървение по стъписаните площади на столицата. Не са оставени на мира и мъртвите. На 30 януари 1661 г. в чест на дванадесетгодишнината от екзекуцията на Чарлз I трупите на Кромуел и двама от неговите най-близки сподвижници са изровени от гробовете и обесени, а след това главите им са набучени на колове пред парламента.

В този период на възстановен „ред и спокойствие“ сляпата глава на Джон Милтън също не лежи със сигурност върху раменете му. Издадена е нарочна кралска прокламация за изземването и изгарянето на неговите антимонархически съчинения, както и за издирването и арестуването на автора.

За щастие Милтън се отървава с кратък затвор. Негови приятели и почитатели на творческото му дело, между които и приемникът на секретарския му пост, поетът Андрю Марвъл, успяват да издействат опрощение за бедния слепец. Според един пасквил от онези дни той бил вече достатъчно наказан от бога с физическия си недъг. Самият Милтън предпочита да тълкува загубата на зрението си като жертвоприношение в името на революцията.

Впрочем през тези късни години той страда не толкова от слепотата си, колкото от честите болки на подагратата, една несправедлива за такъв аскет болест, която ще стане и причина за

смъртта му. Измъчва го и споменът за загубата на най-близките хора. Завърналата се през 1645 г. Мери Пауъл е починала едва след седем години, а втората му съпруга, Катерин Удкок, също е умряла две години след женитбата им, през 1658 г. Ранната смърт е отнесла от люлката и две от петте му деца. Изгубена е, най-после, и най-свидната мечта на живота му, гражданската свобода на неговото отечество, каузата, за която той не пожали ни здраве, ни сили, ни талант. Но въпреки мъките и страданието — физически и духовни, — въпреки недоимъка и самотата, в която изпада този повален титан в епохата на монархическата реставрация, той не скръства ръце, не се предава. Разочарованието, отчаянието и самосъжалението нямат власт над великите умове. И сега, в измамната тишина на своето ново, наложено му уединение Милтън пристъпва към дълго отлагания, но нито за миг не отмилял подвиг, за който се е готвил през всичките дни на своя бурен живот и най-вече сред онзи „прах и зной“ на полемичната борба, когато изглеждаше най-далече от него. Започната е постоянната, ежедневна работа над голямата епическа поема, отделни части от която са написани в първоначален вариант още през последните няколко години преди реставрацията. Милтън се е завърнал към поезията след двадесетгодишно почти пълно прекъсване — още една неизмерима жертва на олтара на борбата. Ако може да се говори за някакво продължение на поетичното му творчество през периода на републиката, то е само в неголемия брой сонети, пръснати като несигурен брод през широкия поток на полемичната проза. Но колко уверено и плътно звучи вече Милтъновият тръбен глас в тези сонети на преобладаващо обществена тема! И как неузнаваемо се е променила в ръцете на новия голям майстор тази традиционна лирична форма! Нейната ренесансова кристална разчлененост сега е отстъпила място на една нова, гранитна цялостност. „Пасажното стихосложение“ на ранния „Лисид“, в което метриката се стапя в мощното и широко ритмично движение на цялата строфа, неусетно е проникнало и в този миниатюрен жанр и го е преобразило толкова трайно, че почти всички английски сонетисти отсега нататък ще следват не Шекспир, а Милтън като пример за подражание. Както ще видим, „несигурният брод“ на сонетите е все пак най-прекият път от ранните завоевания към високите върхове на късните творби.

И така, в тишината на скромното си лондонско жилище петдесетгодишният поет, в чийто ум и сърце е възкръснала цялата древна и нова европейска култура, в чиято съдба се е изпепелила една велика епоха, най-сетне се заема с главното дело на своя живот. А всичко преживяно досега се оказва само подготовка за това дело. През дългите безсънни нощи един след друг се раждат стиховете на епоса, за който Милтън укрепва крилата си още от най-ранна младост. В зори той с нетърпение дочаква идването на някоя от дъщерите си или от платените писари, за да продиктува съчиненото, а после да го чуе и редактира. Макар и лишен от зрение, Милтън продължава усилено да „чете“ от сутрин до вечер. Неговите четци (пак дъщерите му) се научават да възпроизвеждат звуково всякакви текстове на староеврейски, старогръцки, латински, френски и италиански, без да разбират значението им, а поетът внимателно слуша и чуждите думи преминават през ума и сърцето му, за да станат негови и да легнат като огладени наново камъни в големия нов строеж.

В 1667 г. излиза от печат първото издание на епическата поема, озаглавена „Изгубеният рай“. Само няколко месеца преди това в историческия лондонски пожар е изгорял и родният дом на Милтън, къщата на орела с разперените крила. Но домът, който той си е построил с крехкия материал на поетичните сънища, ще оцелее през всички пожари на времето, защото самият той е от небесен огън.

Още с първото си обръщане към епоса в края на тридесетте години Милтън естествено се насочва към неговите безсмъртни класически образци — двете Омирови поеми, които възпяват триумфа на древните гърци по суша и море, както и Вергилиевата „Енеида“, героизираща историята на Римската империя. Вергилий е особено високо ценен през Средновековието и Ренесанса и предлага достоен модел за многобройни литературни подражания. Що се отнася до епическия сюжет, този автор подсказва на своите ученици един твърде примамлив подход. Неговият главен герой, Еней, се измъква из руините, на Троя, чийто разгром е предмет на „Илиадата“, и поема дълъг и опасен път към новото славно царство, което му е съдено да основе в Италия. По такъв начин възникването на Рим е всъщност възкресяване на сринатата Троя. То се свързва в пряка

последователност с документираната от Омир древна история (съмненията в нейната автентичност са много по-късни) и така добива не по-малка документална стойност. Освен това „Енеидата“ съумява да обедини в едно произведение двете големи епически събития — войната и пътешествието, които у Омир се явяват поотделно като център съответно на „Илиадата“ и „Одисеята“.

Вергилиевият модел насочва младия Милтън — както вероятно и Спенсър преди него — към най-очевидния материал за бленувания английски национален епос, легендарната история за крал Артур и неговите славни рицари, възпята в множество романи. Според средновековните летописци Артур е действителна личност, крал на древна Британия и потомък на някой си Брут, който на свой ред е основател и кръстник на тази страна. Самият Брут е правнук на Вергилиевия Еней и следователно също е троянец и също е предопределен да възроди своето царство далече на север. Тази широко разпространена легенда предлага необходимата за епическия поет възможност да извлече възникването на своя народ от недрата на древната цивилизация, да свърже сюжетно своя епос с предишните и така да узакони неговото право на съществуване като достоверно продължение на записаната досега история на човечеството.

Но тъкмо това изискване за историческа правдивост на епическото произведение (от Шлиман насам и самите ние започнахме да се отнасяме с повече доверие към него), тъкмо то, преди всичко друго, довежда Милтън малко по малко до решението да изостави мисълта за Артуриадата. След завръщането си от Италия и особено през годините на републиката, може би пак с оглед на подготовката си за националния епос, а по-късно и за написването на самостоятелен труд, той започва сериозно проучване на изворите за английската история и, разбира се, скоро се убеждава, че и Брут, и Артур са по всяка вероятност само митологични герои, а не реални личности. Възникват и други съмнения. С нарастващото поляризирана на обществено-политическия живот в навечерието на гражданската война се задълбочава и поляризацията на двете класови култури. Традицията на средновековните романи с тяхната — подчертано аристократична канава става все по-чужда на певеца на буржоазната революция. А както личи от латинската публицистика на Милтън, и самата идея за национален възход по това време спонтанно прераства в разбиране за

световноисторическото значение на английските събития като първи сигнал за великия поход на всички народи към свободата.

И така, новият епос трябва да бъде истинен поне колкото е истинен епосът на древните гърци и римляни, но той вече не може да бъде тясно национален, защото съдбата на новия свят е неделима. Оттук до обръщането към библейската тема остава една стъпка. Какъв по-международен, по-общочовешки сюжет от съдбата на нашите общи прародители Адам и Ева — съдба, в която се предполага, че лежат корените на цялата световна история? И какъв по-достоверен сюжет за вярващия християнин, т.е. за почти всички тогавашни европейци? Каква по-добра основа за обсъждане на най-значимите човешки проблеми в едно време на бурни дискусии върху мястото и смисъла на Светото писание, в които се отразява целият идеологически сблъсък на две враждебни класи и през които новото си проправя път в отчаян двубой със старото?

Стана дума и по-рано за парадоксалното обличане на английската революция в строгата, едва ли не средновековна дреха на пуританизма, за нейното отричане от светската в името на религиозната култура. Една красноречива илюстрация — театрите в родината на Шекспир са затворени през целия период на републиката като свърталища на недостойни забави, а любовна поезия се пише почти изключително от поетите — роялисти. Всичко това показва, че изборът на библейската тема за новия епос, макар и да не е внезапен и лесен, не идва случайно. И че той е единствено правилният избор, защото се насочва към сърцевината на епохата и към присъщия ѝ език.

В по-новата критическа литература върху „Изгубеният рай“ (а тя не е малка) се чуват гласове, че видите ли, библейският сюжет може да е бил много подходящ за XVII век, но със залеза на християнската религия в наши дни творбата започва безнадеждно да остарява, тъй като цялата религиозна идеология ни е все по-дълбоко чужда. Любопитно е, че тези гласове се чуват не другаде, а на запад. На пръв поглед те сякаш са прави, но ако тръгнем по линията на подобна логика, няма ли да се отречем от по-голямата част от световната култура? Омир е също „неспасяемо остарял“ със своите богове и богини, Овидий с фантастичните си метаморфози трудно ще спечели доверието дори на едно наивно дете от последната четвърт на XX век. А какво да кажем за Дантевия „Ад“, за средновековните икони, за

религиозните сюжети на Рафаел и Леонардо? Помним как в близкото минало някои се опитаха да изринат всичко това на буницето на историята. И сами се озоваха там.

Всяко истинско произведение на изкуството се състои от повече от един смислов — образен пласт. И под неговата най-външна обвивка, която неминуемо отразява исторически обусловените представи на своя период, новите поколения откриват с удивление все същите безсмъртни човешки проблеми, стремежи, възторзи и съмнения, които изпълват тяхното ежедневие. Не в това ли именно изненадващо разпознаване на себе си и своето време в привидно далечното и различното се крие голямата наслада от срещата с изкуството? Не е ли тя преди всичко в потвърждението на единството и безсмъртието на човешкия дух под всички негови преоблекла — не някъде в отвъдните пространства, а тук, на нашата грешна земя?

Още в самото начало на „Изгубеният рай“ в съгласие с традиционните норми на епическата поезия авторът се опитва да формулира основния предмет на своето произведение: „За първото човешко непокорство и плода...“ По същество това е темата на цялото досегашно творчество на поета и публициста Джон Милтън, темата на всички негови мисли, чувства и борби — свободата на човека и нейните граници. Със своята неизмерима сложност тази вечна тема лежи в основата на целия ренесансов хуманизъм и създадената от него художествена култура. В английската ренесансова драматургия, в която епохата достига един от най-бляскавите си върхове, вътрешно противоречивата концепция за свободата на новата, разкрепостена от феодалния ред личност пронизва великите трагедии на Фауст, Тамерлан, Макбет, Лир, Беатриче — Йоана, Витория Коромбона... Безпределна ли е тази свобода и ако не е, кой определя нейните координати? На този въпрос след всички останали търси отговор и последният, закъснял ренесансов титан Джон Милтън.

Светът, в който ни въвежда поемата, е сам по себе си безпределен. Всички досегашни образи на вселената в литературата изглеждат миниатюрни макети, които биха могли да се поберат в едно ъгълче на този необят, сякаш подсказан от астрономическите открития и хипотези на новото време. На единия му полюс е небето и божият престол, на другия — адът и палатите на Сатаната. Тези две крайности са самите огромни светове с планини, долини, гори и езера, през които

бродят праведните и неправедни духове. Между тях се простира необозримият, все още неподреден и ненаселен космос — царството на Нощта и Хаоса, през който метежните дяволски пълчища падат стремглаво девет дълги дена. Цялото човешко мироздание с концентричните сфери на планетите и звездите, според Птоломей завъртени около земята, а според Коперник — около слънцето, е само една новоизобретена механична играчка (наистина великолепа играчка!), провесена на златна верига от вечните емпирейни небеса.

Но Милтъновата вселена не е само безбрежна. Тя е изпълнена с непрекъснато шеметно движение. Всичко в нея е подвижно и неспокойно — всичко, с изключение на божия престол. От адското огнено езеро повалените легиони на злото се надигат и се впускат в бясна строителна дейност, а техният главатар се понася като огнена пирамида нагоре през бушуващия хаос. Върху емпирейния свод се води страхотна война, в която ангелите изтръгват от твърдата цели хълмове и планини и се замерват с тях. Небесни отреди минават в нощен обход над Едем, додето Сатаната кръжи с адска скорост около земното кълбо, сякаш за да го стегне в примките на своето неистовство. По слънчевите лъчи към райската градина се спущат пламтящи серафими. И цялото сътворено мироздание всъщност е една искряща хилядоока колесница на божеството, задвижена от живи духове. Живо е не само то, но и безкрайната вселена, която го обгражда отвсякъде и която е изпълнена с титанични ангелски борби, с разруха и съзидание, с радости и мъки, страсти и покой, мрак и светлина. Сетивата и умът губят опорните си точки в тази вихреност! Заедно с Адам ние вече не знаем кое е в центъра на световния механизъм — слънцето или земята, не сме сигурни в каква пропорция се намира този механизъм спрямо целия космос — веднъж адът е само „триж по-далеч от Бог и от небесните зари, отколкото е центърът от полюса световен“, а друг път летящият през хаоса Сатана вижда „този свят провесен“ като „не по-едър от звездите от малките величини в съседство с луната“. Като че ли цялата вселена непрекъснато пулсира и се мени около нас, като че ли всичко е подвижно и несигурно, относително — фантастично съчетание на непримирими противоположности. Както в тревожния завършек на предишното столетие беше писал скептикът Джон Дън: „На облата земя по мислените ъгли екнете, ангелски тръби!“

Но малко по малко с разгръщането на поемата сетивата ни се избистрят и през цялата тази космическа неразбория пред нас се разкрива един непоклатим и неизменен ред. Нито за миг читателят, не е оставен да се усъмни в реалността на вертикалната ос на всемира: божиите вечни небеса са горе, на самия връх, непосредствено под тях е провесен сътвореният за човека свят, около него и под него е хаосът, а най-долу се простира нажеженото дъно — адът. Небе, земя и ад си приличат като различни образи на един и същ модел. Те са строго разграничени едно от друго до степен на полярна противоположност, но не и до несъвместимост. Злото се ражда за пръв път не другаде, а на небесата и разпалва върху тях такава война, че те самите заприличват на преизподня. Падналите ангели на свой ред се опитват да превърнат новото си жилище в удобна обител и да уподобят неговия мрак на небесните зари. Мирозданието, възникнало като „пристройка“ към небесата, е почти така съвършено, както са и те. В неговия образ Милтън създава по гениално прост начин астрономически безупречна схема на прасвета. До грехопадението земната ос е вертикална спрямо небесния екватор, поради което екваторите на земята и слънцето лежат в една и съща плоскост и на земята цари вечна пролет. Около земята или около слънцето — това е безразлично — кръжат с равномерна, макар и различна скорост всички звездни сфери и тяхното дружно движение изпълва вселената с божествена музика. След грехопадението обаче светът преживява такъв гигантски трус, че вътрешната хармония е завинаги разрушена, тази вълшебна музикална кутия е разстроена, екваториални плоскости, оси и орбити са непоправимо разместени и с новите резки контрасти на пек и мраз мирозданието започва да наподобява не небето, а ада.

Нито за миг читателят не е оставен да се усъмни и в това, че вертикалната ос небе — ад е не само физическа, но и нравствена реалност. Нейното друго име е добро — зло. Защото Милтъновата вселена не се управлява нито от Калвиновия бог Произвол, чиято воля е неразгадаема и извисена далеч над човешкия разум и чувство за справедливост, нито от Хобсовия релативизъм, според който доброто и злото са само обективизация на желаното и нежеланото, възвеждане на сферата на апетита в сфера на морала. Тя се ръководи от световния разум, чийто абсолют е Бог, но чиито закони дори Бог не може да отмени. Така Бог и създаденият от него Човек се оказват еднакво

зависими от законите на света. Бог е всемогъщ само доколкото се идентифицира с тези закони, а човек е истински свободен само когато ги приеме и превърне в своя същност. Ето в това лежи Милтъновото окончателно решение на въпроса за свободата, който преминава като тревожен импулс през цялото му творчество, за да се превърне в основна тема на неговото върхово произведение — „Изгубеният рай“. По същината си това решение, не е много по-различно от Шекспировото, заложено в трагичния образ на неумолимия цикъл на времето или в преповтаряните символи на зрелостта и готовността като отговори на въпроса за смисъла на човешкото битие. За хуманистите от онази епоха човекът е част от света, в който живее, и затова стремежът към абсолютна свобода е самоизключвало от жизнената му среда и саморазрушение, както показват съдбите на най-великите трагични герои на Ренесанса — от Фауст през Макбет до Витория. Действителната свобода може да бъде само условна, тъй като нейната същност е съобразяване с условията на съществуващия свят, опознаване и усвояване на тези условия до пълно сливане с тях — една дълбока философска истина, която Енгелс ще формулира с лабораторна точност в своя „Анти Дюринг“: „Свободата се заключава не във въображаемата независимост от природните закони, а в опознаването на тези закони и в основаната на това знание възможност да се накарат природните закони да действат за определени цели.“

Но ако Милтън се съгласява, че в обективен план свободата има своите граници, той държи да изтъкне заедно с това, че човек няма господар на волята си, а е абсолютно свободен да избира сам своите действия. Никакво калвинистическо предопределение не стеснява този избор. Но човекът е отговорен за делата си пред световния разум. Така в своята свобода да сгреша и в космическата, божествена отговорност на тази свобода Милтъновият Човек се извисява редом с трагическите герои на Шекспировата епоха.

Вечното движение, с което е изпълнена вселената, също не е случайно и хаотично, както изглежда на пръв поглед, а е подчинено на строги закономерности. Като у Платон светът е разделен на дух и материя, но в тази си двуделност той е все пак единен, неразчленим. Бог не твори нещото от нищото, както твърдят повечето средновековни теолози, а го извлича от себе си. Самият той е нематериален, абсолютен и вездесъщ дух, който запълва цялото пространство, но от

този дух произлиза, овеществява се първичната материя на видимия свят. В нея пък като основен физически закон е заложен стремежът към самоусъвършенстване (ср. Дарвин!), благодарение на който материята се издига обратно нагоре към духовното лоно на своя създател. Процесът на този възход е сложен и постепенен. По-низшите стихии подхранват по-висшите, додето от земята през водата и въздуха се възлесе до огъня, до небесните огънове или светила, чиято служба е да сгреят плодната земя и да раздвижат в нея тъмния корен на растението. От корена се извисява по-светлото и леко стъбло, от стъблото — ефирните листа и уханният цвят — предчувствието за плод. Плодът на свой ред става храна за човека и преминал през стройната йерархия на неговия организъм, се трансформира в най-високата степен на живот — в духовна дейност. Чрез човека сътвореният материален свят се превръща отчасти в дух и както Рафаил подсказва на Адам, с време човекът може би ще стане изцяло дух, ще се смеси с ангелите и ще заживее сред тяхното блаженство. Това изглежда съвсем възможно и вероятно в Милтъновия свят, който не познава резки преходи от едно стъпало на битието към друго. Ангелите, както личи, се хранят и любят почти като хората, изчервяват се от свян като тях и са способни на всякакви други човешки чувства и страсти особено след падането си от небесата, но и преди това.

Възходящото движение на битието обаче може да става само постепенно и в единен поток по пътя на самоусъвършенстването в естествените предели на съответната степен. Всеки опит да се надскочат тези предели чрез насилие или измама, т.е. чрез външни средства, нарушава световната хармония и е осъден на провал. Горделивият скок нагоре завършва със сгромолясване надолу.

Така крилатият архангел, пожелал за себе си най-висшето от всичко — божия престол, се спуща главоломно през пространството и битието, докато се превърне в най-низшата от живите твари — пълзящата по корема си змия. Човеците, съблазнени от него с обещанието да литнат сред ангелите и да се изравнят по знание с боговете, трябва да се лишат дори от тяхното общество и да сведат глави към земята, за да изкарват хляба си от нея с пот на чело.

Не по-малко опасно е и нарушаването на вътрешната йерархия на човешката душевност. Според наследената още от древността психология страстите са най-ниското стъпало на тази душевност. Те

подбуждат към едно или друго действие нейното междинно стъпало — волята. Но волята е пряко подчинена на най-горното стъпало — разума, и не бива да взема никакви решения без неговото одобрение и съгласие. Когато тя престъпи този закон и се окаже в плен на силна страст, както това се случва и със Сатаната, а и с Адам и Ева, душевната йерархия (тази „държава на ума“, както я нарича поетът) се преобръща и първоначалният ред се сгромолясва през хаоса на неразумните и противоречиви чувства към ада на душевните терзания. В каквото и план да се погледне, бунтът на гордостта, алчността, омразата, похотта и коя да е друга страст срещу разума води неизменно към преизподнята.

В хода на световното движение злото непрекъснато се поражда из средата на доброто и се вдига на всеоръжие срещу него. Но доброто е достатъчно силно да повали и отстрани злото от себе си, да го сринев във вселенските бездни. Разбира се, тази победа е с отрицателен знак. Тя е тържество на ампутацията, унищожението, разрухата. Небесата са раздрани от грозната бран, а Хаосът реве в „десеторен смут“. Сякаш неговото царство за миг се е разпростряло над целия всемир. Но това е само временна илюзия. Защото с разрушението започва и новото изграждане — сътворението на човешкия свят, създаването на новото ангелско племе, и то върху „територия“, извоювана не от другаде, а тъкмо от царството на Хаоса. Вследствие на разгромения метеж световният ред на победилия разум разширява своите владения, а безредието в паника отстъпва все по-надолу, към адското дъно на вселената. Едемският рай е изгубен, опустошен завинаги, но пред осъзналите се човеци се открива целият свят, огрян от надеждата за един неразрушим бъдещ рай, който трябва да се спечели с пот на чело, в жестоко и сякаш безкрайно изпитание на вярата. Пред Адам и Ева лежи цялата позната човешка история в своя библейски образ — история на братоубийства и несправедливости от първия до последния й ден. Но отвъд, както възкликва нашият поет, „там цъфти Ханаан, от Правдата обетован нам“. Божеството на „Изгубеният рай“, това абсолютно въплъщение на световния закон, има способността в крайна сметка да извлече добро от всяко зло и да умножава доброто до пълното унищожение на злото.

В това разбиране, макар и в трансцендентален план, се крие историческият оптимизъм на Милтъновия епос. Една велика

революция е разгромена, предадена от своята вътрешна слабост. Грешните потомци на Адам още веднъж са се оказали — като своя прародител — неспособни на правилен избор. Пред тях се е открил Милтъновият свят на разумната свобода, но уплашени от новата, свръхчовешка отговорност на тази свобода, те са потърсили убежище обратно под крилото на осветената от самия Калвин тирания, в едно социално и мироследно битие, в което решенията се взимат без тяхното участие и не подлежат на обсъждане, но и самите те не подлежат на съд. Пред трудната и достойна свобода на разума е предпочетена скотската безотговорност на робството. Човекът не се е показал достатъчно зрял за големия скок. Неговата добродетел не е устояла на изпитанието, но тя не е останала и спотайваща се, отшелническа, неупражнена и незакалена. Зад гърба му е вече чистилицето на опита, на непоправимата загуба, за която може да вини само себе си. А напред, макар и безкрайно отдалечена, останала отвъд последната граница на познатия свят, отвъд апокалиптичния огън на окончателното пречистване, блещука като пътеводна звезда живата утопия на хуманизма. Но първото условие за нейното достигане е душевното усъвършенстване на индивида. В това извоюване на „вътрешния рай“, на вътрешното узряване за отговорността на свободата Милтън вижда сега най-важната посока на човешкия напредък.

Колкото и да е централна по своето значение, идеята за неотменното превъзможване на разрухата чрез създанието като основен природен закон е доста замъглена с първоначалното деление на поемата на десет книги съгласно ренесансовото тълкование на Аристотелевите структурни норми. В тази подредба на произведението акцентите неминуемо падат върху негативната страна на отношението разруха — съзидание. Достатъчно е да посочим, че естественият център на цялата постройка — между петата и шестата книга — се оказва по средата на небесната война, когато беззаконието на Хаоса като че ли заплашва да залее самия божи престол. С възплъщението на световното зло, Сатаната, се занимават в основни линии първите шест от общо десетте книги на епопеята — т.е. нейната по-голяма част.

Второто и последно пожизнено издание на автора от 1674 г. е вече основно преработено и се счита за неоспоримо и окончателно. Всъщност текстът сам по себе си е почти непроменен, но досегашните

десет книги са преразпределени в дванадесет чрез раздвояване на и без това прекалено обемистите книги VII и X. По такъв начин центърът на поемата е вече пренесен между книги VI и VII, където по начало е поестественото му място, ако се съди по общия обем на стиховете. Сега първата половина на творбата, започнала със зараждането на повторния дяволски метеж в адските дълбини, завършва, тъй да се каже, в миналото, с разгрома на първия метеж — символ на вселенската разруха, предизвикана от силите на злото и стоварена върху тях. Втората половина, от друга страна, се открива с великолепия космически танц на сътворението на човешкия свят, за да завърши с излизането на помъдрелите първочовеци от младенчески невинния Едем и с началото на техния нелек поход към по-достойния и по-щастлив всесветски рай, до който може да се стигне само по избрания от тях път на действителния опит, на познанието за доброто чрез злото. От греха чрез изкуплението е извлечена полза, от злото — добро.

Пренареждането на поемата е успешно и без друго довежда до пренасяне на ударението върху положителната, градивна и оптимистична страна на двойствената истина за света. Може би това разкрива по-ясно първоначално замъглената авторова позиция, но не е изключено и да показва ново укрепване на неговата стоическа вяра в човека след трагичното ѝ разколебаване по време на разгрома на революцията. Във всеки случай новата структура е много по-добре уравновесена в чисто обемно, а и в тематично — сюжетно отношение. В нея вече се откроява много по-цялостно вътрешната симетрия на произведението.

И все пак самата нужда от такова пренареждане свидетелства за наличието на един съществен композиционен парадокс, който не може да бъде преодолян по никакъв механичен начин. Още от първите редове ние научаваме, че предмет на поемата ще бъде човекът и трагичният му грях — злоупотребата с предоставената му свобода, както и последвалото наказание. Но едва завършил този общ пролог, който с лекота се помества на първата страница на книгата, ние сме въведени в един свят, от който човекът отсъства.

Двете начални книги на поемата с недостигната по-късно сила на художественото внушение ни разкриват мъките на падналите ангели в техния огнен зандан и решимостта им да се надигнат отново, за да

потърсят загубените си правдини или да изгубят всичко докрай. Високо над метежните духове се издига техният величествен и неоспорим вожд, който е дръзнал да ги поведе на война срещу Всемогъщия и не ще се поколебае да повтори своя отчаян подвиг, дори да няма никаква надежда за успех. Още от първи поглед ние сме — замаяни от исполинския ръст на Сатаната, от неговото още непомръкнало ангелско лъчезарие, от неговата мъжествена твърдост в страшната беда, от доблестта и съобразителността му — и от собствен опит разбираме как той е успял да поведе след себе си „третината от войнството небесно“ и как отново успява да повдигне и насърчи своите опълчения за по-нататъшни решителни битки. Тъй като нищо в по-късните книги на епоса не може да затъмни това първоначално огнено сияние на Сатаната, авторът се оказва внезапно изправен пред двойна опасност. От една страна, отрицателният герой на поемата — а той без друго е замислен като такъв, както личи още от пролога, а и от цялостното по-сетнешно развитие на повествованието — заема твърде централно място в нашето внимание и до голяма степен спечелва сърцата ни със своята неустрашимост. Заедно с това вторичният сюжет на поемата, който се развива в света на ангелите — единоборството между безсмъртните сили на доброто и злото, — заплашва да измести първичния, главния сюжет, за който ни подготвя прологът: „За първото човешко непокорство...“ Нека кажем веднага, че Милтън не съумява да избегне нито едната, нито другата страна на тази опасност, въпреки че опитва да ги преодолее с най-различни средства, преди да стигне и до последното — преразделението на поемата.

Преди всичко той методично прилепва своя отрезвителен авторски коментар към всяка пламенна реч на Сатаната — дръпва ни леко за ръкава, както иронично се изразява един критик, и ни прошепва: „Не му вярвайте, той е силен в приказките, но слушайте какво ви казвам...“ И наистина той е силен в приказките. Дългогодишното обучение на Милтън в тайните на класическото ораторско изкуство още от ученическата скамейка сега дава своите обилни плодове. Но дали всичко е само витийско майсторство, овладяване на занаята? Ако е така, защо Сатаната надминава всички останали отрицателни и положителни герои на поемата с неотразимата енергии на своето слово? Защо замайва сетивата ни така, че да не

забележим безспорните вътрешни противоречия, липсата на логична последователност в неговите страстни речи?

В епохата на Великата френска революция предшественикът на английския романтизъм Уилям Блейк разрешава въпроса с една кратка летяща фраза: „Защото той (Милтън) е бил истински поет и от партията на Дявола, без сам да го знае.“ Оттук нататък почти всички романтици следват това схващане. За тях Сатаната е в една или друга степен въплъщение на Милтъновия идеал за свободата на духа и следователно с право — централен герой на произведението. Без сами да го знаят, те със задна дата приемат Милтън в своята партия на богоборството в името на абсолютната свобода, която той така безкомпромисно отрича.

В по-ново време английската и американската милтънистика със скептична предпазливост се промъква колкото може по-далеч от Сцилата на романтичните възторзи, които преобразяват всичко така, че да заприлича на тях. В тази си предпазливост обаче тя попада в „отгътания гибелен въртоп“. Сега в образа на Сатаната се открива просто неприветливото отражение на самия автор или по-скоро на неговото мрачно подсъзнание, изтъкано от себичност, високомерие, амбициозност и сурова студенина. Привлекателните страни на този образ, за които вече стана дума, често напълно се пренебрегват, за да се подкрепи тезата за Милтъновата духовна ограниченост и неблагоприятност.

Но автобиографически-психологическият подход съвсем не е единственият. Не са малко напоследък и чисто „техническите“ обяснения на феномена Сатана. Особено интересно в тази група е предположението, че поетът дава възможност на своя отрицателен герой да се открие до такава степен, с цел да ни подложи по драматичен начин на същите изкушения, на които е трябвало да устояват първите човеци, и да ни покаже на практика колко трудно е да се устои на тези изкушения. Духовният свят на читателя по този начин се превръща в арена, на която отново и отново се разиграва трагедията на грехопадението. Затова и авторовият коментар е напълно функционален — всеки път, след като се поддадем на „силните приказки“ на Сатаната, той идва да ни стресне, да ни извади от хипнозата, да ни напомни за истинската същност на този коварен вития и да ни укори на местопрестъплението за нашата податливост и

наивност — отличителни черти на човешката природа, в която след падението чувствата и възприятията с лекота взимат връх над разума.

Не е за пренебрегване и едно друго, историко-идеологическо съображение в тълкованието на този герой. Идентифицирането му с поета започва едва в епохата на романтизма. В Милтъново време читателите, за разлика от нас са били почти без изключение вярващи християни. Те добре са знаели кой е Сатаната, колко е лукав той и колко е опасен за лековерните — всички проповеди са им внушавали зоркост срещу гибелните козни на Архиврага. Така че съвременниците на Милтън ще са били по-склонни от нас да се доверят не на дяволската риторика, а на авторовите предупреждения, колкото и дидактично — сухи и художествено неубедителни да ни се виждат те днес. Че това сигурно ще е било така, личи от факта, че през дълбоко религиозния XVII век „Изгубеният рай“ изведнъж достига върховете на литературната слава и минава от издание в издание, без да събуди ни най-малко подозрение в „сатанинските“ тежнениа на своя автор. Вместо това осторожният цензор, преподобният Томас Томкинс, забавя първото публикуване на поемата през 1667 г., тъй като подозира антироялистски намеци в поетичния образ на слънцето, което:

*на източния хоризонт през въздуха мъглив
изгрява от лъчи лишено или от луната
засенчено, изпраща своя полузрак зловец
над половината народи и с промени плаши
монарсите смутени...*

Както се казва, де го чукаш — де се пука! Но какво да се прави — не им е лесно и на цензорите. От постоянно гледане на четири човек и кривоглед става.

Милтън несъмнено е разчитал на правоверността на своята публика и все пак той бърза да покаже истинския лик на Сатаната не само в коментара си към неговите речи в първите две книги, но и в методичното му деградиране в по-нататъшните части на творбата. Както сполучливо се изразява видният английски критик К. С Люис, с развитието на поемата падналият архангел се превръща „от герой в пълководец, от пълководец в политик, от политик в таен агент, отгук в

твар, която наднича през прозорците на спални и тоалетни, после в жаба и накрая в змия“. Едни гледат на тези превращения като на механични скокообразни промени, предизвикани от необходимостта да се развенчае прекалено обаятелният отрицателен герой, да му се отнеме докрай даденият му по погрешка начален блясък. Други твърдят, че макар и да му липсва плавност, това е все пак закономерното разрушение на героичната личност, която е допуснала злото да проникне в нейната същност и да я завладее изцяло — централната тема на английската ренесансова трагедия на прехода между XVI и XVII век.

Така в своето отчаяно лутане през оплетения гъсталак от загадки и парадокси по пътя към истината за Сатаната и неговото място в Милтъновия епос литературната критика най-сетне съзира далечна светлинка. Сатаната е всъщност наш отколешен познайник. И неговото родословие не ни извежда направо към Дявола от библейските и апокрифните предания или от средновековните мистерии, а към много по-близки литературни образци — злодеите от елизабетинската драма. Друг е въпросът, че самите те са хуманистично обогатени превъплъщения на по-стари традиционни фигури, зародени в църковното богослужение и лицедействие.

В Марлоувите свръхчовеци — Тамерлан, Варава, Фауст, в Шекспировите велики злосторници — Ричард III и Макбет, донякъде и в по-късните окървавени героини на Уебстър и Мидълтън ние можем да открием истинските предшественици на Сатаната. По един или друг начин всички тези тревожещи образи са художествени опити да се проникне в основния проблем на ренесансовия хуманизъм — проблема за свободата на разкрепостената от традиционните ограничения личност, превърнала себе си в център на света. Всички те пренебрегват обичайните норми на човешкото общежитие, дават простор на първичните си инстинкти и страсти: честолюбие, властолюбив, сластолюбие, сребролюбие и т.н., позволяват на тези страсти след мъчителна вътрешна, борба да се възцарят над разума и да го превърнат в свой послушен слуга — преобръщат следователно цялата си душевна йерархия, преди да постъпят по същия начин и с обществената. Редът вътре в тях се разпада и превръща в хаос, който поглъща с чудовищно безразличие и жертвите на отприщеното зло, и

неговите жреци, додето бесният пожар утихне, след като е изпепелил всичко, и природният закон отново се наложи над изстрадалия свят.

Стремежът на Сатаната към абсолютна свобода, неговата враждебност спрямо установената стълба на битието и бунтът му срещу нея с всички произтичащи за него и околните трагични последици го правят пряк наследник на незабравимата поредица титанични злодеи от елизабетинската сцена. Заедно с това обаче той е нещо повече от тези персонажи — нов художествен синтез на техните индивидуалности, който по законите на диалектиката се завръща към отречения и снет в тях средновековен първообраз — Дявола от средновековната драма, за да го възроди в невероятно обогатения му хуманистичен образ.

Впрочем обобщителният характер на образа на Сатаната се разпростира върху много по-широка драматургическа територия. От една страна, той наистина е библейският дявол — лъв, който с рев разкъсва плячката си. Той е злосторникът герой, който се сгромолясва от висотите на най-бляскавото духовно величие и в този смисъл се родее с Фауст и Макбет. Заедно с това обаче в него прозира още от началото и другата му, много по-ниска същност — същността на озлобения интригант, на злъчния завистник, на Яго и Едмънд, на всички онези отровни пълзящи твари от елизабетинската драма, които нито за миг не се издигат до трагизъм, защото са вътрешно опустошени още с появяването си на сцената — дяволът — змия. Рязка граница между двете категории елизабетински злодеи, разбира се, не може да се прекара. Първите незабелязано се превръщат във вторите в процеса на своето саморазрушение. В Сатаната обаче и двата вида съществуват едновременно от самото начало. Затова и неговият образ е толкова противоречив и трудно определим.

Милтъновият Архивраг прилича на театралните си предходници не само по своята същина и участ, но и по начина, по който ни е представен — чрез серия от драматични монолози, между другото пряко повлияни от постиженията на Шекспировата трагедийна школа. И това, че той успява така безрезервно да ни увлече с патоса на своите речи в началото на поемата, не се дължи единствено на свръхчовешкото му красноречие — защото същото постигат в повечето случаи и елизабетинските злодеи. Всички те са майстори на увещанията, увъртанията и лъжите. Но във всички тях има и нещо

дълбоко човешко, което ни кара да им съчувстваме въпреки несъгласието си с техните деяния. Става дума за онази вътрешна неудовлетвореност, онзи изконен стремеж към надхвърляме на разумно достижимото даже с цената на самоунищожението. Както и да я осъждаме в проповеди или поеми, тази гибелна слабост, този романтичен копнеж по абсолютната свобода е в кръвта на всички ни. Затова бунтът на Сатаната и високата цена, която той заплаща за него, не може да ни остави равнодушни. Изправени пред неговия стоицизъм в страданието и болката, ние сме склонни да забравим и простим дори себичните му мотиви. Може би защото, както при Фауст, Хамлет, Макбет, Лир и Отело, те прерастват в нещо много по-голямо — в общочовешки инстинкт, който отново и отново взривява общоприетите нравствени норми. Фактът, че Милтън усеща силата на тази тъмна страна от човешката природа, особено развихрена в зората на буржоазния индивидуализъм, едва ли ни дава право да го поставим в сатанинския лагер. Още повече, че корените на неговата неволна симпатия към Сатаната не са изключително метафизически.

Великият бунтар срещу узаконения ред вълнува поета и затова, защото независимо от своите подбуди и цели (видяхме, че с тях авторът не се солидаризира) със самото си изправяне срещу върховната вселенска власт той става носител и на цяла редица борчески революционни добродетели: непримиримост, целеустременост, безстрашие, устойчивост и пр. — качества, за които вече говорихме. Макар и да не е съгласен с богоборческото начало у Сатаната, Милтън не може да не се възхищава от независимостта на духа му, не може да не съчувства на главоломното му поражение. Всичко това е толкова близко на автора, толкова поразително напомня за неговата съдба и за съдбата на неговата революция, че проклетият Архивраг неусетно започва да израства в герой. Додето с едната ръка отнема от трагичното великолепие на Сатаната, с другата Милтън прибавя двойно повече. За да ни остави в края на краищата пред една величествена енигма — една фигура, многозначна като всички безсмъртни творения на човешкия гений: Едип, Дон Кихот, Хамлет, Мона Лиза... Защото Сатаната на „Изгубеният рай“ не е просто един от многото шедьоври на европейското поетическо изкуство. Той е голямото художествено обобщение на целия сложен и противоречив мисловно — изобразителен опит на ренесансовия хуманизъм,

преминал с един гениален поет през горнилото на първата в света буржоазна революция.

Всички останали герои на Милтъновия епос безусловно бледнеят в сянката на падналия архангел. Всемогъщият Бог — отец и всемилостивият Бог — син — тези две върховни възплъщения на вселенския разум, са не по-малко внушителни от библейските образи, изписани от великия тосканец по свода на Сикстинската капела, но не успяват да ни трогнат. Самите те са толкова безупречни и уравновесени в себе си, че остават далече над нашите човешки възмущения. Представителите на различните степени от ангелската йерархия в двата враждуващи лагера, както и откровено алегоричните фигури на Грях и Смърт, сякаш заети направо от Спенсъровата „Кралица на феите“, са доста добре индивидуализирани, но по необходимост остават периферни и се сливат в общия фон на поемата.

По-иначе стои въпросът с героите от основния, човешки сюжет. В сравнение с библейските си праобрази Милтъновите Адам и Ева са истински творения на хуманистическото изкуство. Майсторски е описана тяхната божествена външност и детската невинност на техните мисли, чувства и действия, съчетана с ведра мъдрост и благородство. Те са поставени наистина в райска градина, която им дава всичко наготово и в изобилие, но им предоставя и свещеното за протестантската идеология право на съзидателен труд. Цялата природа е създадена, за да им служи и да ги радва. Те са в пълна хармония и със света около себе си, и с неговия и техен творец, когото славят ежедневно в непринудени благодарствени химни. Но най-красива е хармонията, която цари помежду им. Двамата първочовеци са идеалната съпружеска двойка — моделът за онова съвършено отношение между половете, който Милтън предлага още в ранните си трактати по проблемите на брака. Влюбени един в друг и изпълнени с взаимно уважение, те са две равностойни човешки същества — прекрасни, достойни, богоподобни. Идеални — като скулптурите на Праксител и Микеланджело. Заедно с това обаче и двамата добре разбират своята нееднаквост в природната йерархия, помнят, че са създадени различни — „единствено за Бога той, а тя за Бога в него“ — традиционно схващане, което открихме в публицистиката на Милтън, което споделят по същество всички ренесансови хуманисти, включително и самият Шекспир (вж. напр. епилога на „Укротяване на

опърничавата“), и за преодоляване на което ще бъде необходимо коренно преустройство на човешкото общество и мироглед — един дълъг исторически процес, който не е завършил и до ден-днешен.

С една реч, на Адам и Ева е предоставено изобилие от всякакви райски наслади и радости. Единственото изискване към тях е да зачитат природния ред и отвън, и вътре в себе си — да знаят мястото си в световната верига между ангелите над тях и зверовете под тях и да не се опитват да го променят за своя изгода, да спазват съотношението помежду си с произтичащите за всекиго задължения и да не допуснат страстите да възтържествуват над разума и да подведат волята им. Естествено в съгласие с Милтъновото разбиране за мястото на човека в света изкушението и възможността да съгрешат не им е отнета. Защото какво е покорството без свободен избор, освен безправна тирания? Човекът, както и ангелите преди него, има на разположение този избор — да приеме световния ред на божествения разум — любов и да му се подчини доброволно или да го отхвърли и да поеме върху себе си всички последствия от това. Тезисът за свободната човешка воля, която се осъществява в нравствения избор, е Милтъновата хуманистична корекция на калвинистическия детерминизъм. Той лежи в основата и на неговия неиздаден теологически трактат „За християнското учение“, писан успоредно с „Изгубеният рай“.

В средата на райската градина — току до дървото на живота — е дървото на познанието. Единствено от неговите плодове Бог е забранил на Адам и Ева да вкусват под страх от смъртно наказание. И това не е произволна прищявка, а опит за закриляне на новия, по-крехък род от противоречивата сложност на вселената, в която съществува не само добро, но и зло, не само блаженство, но и страдание. В Едем човекът е ограден като в парник от суровите ветрове на битието. Ако не се изкуши да отхапе забранения плод, той никога няма да разбере какво представлява светът отвън, но и никога няма да бъде подложен на неговите беди. И така, първочовеците имат да избират между защитената невинност и трагичния опит, между съобразяването с всемирния ред и неговото опасно нарушаване. Дървото на познанието е изправено пред тях като въпрос — едно непрекъснато изпитание на човешката вяръност към природния закон.

Сега Милтън се изправя пред нов художествен проблем. Адам и Ева са създадени съвършени като ангелите — иначе техният творец не

може да ги съди за непослушанието им. Но как тогава да са обясни в човешки план спущането на двамата до греха? Милтън, струва ми се, разрешава тази дилема блестящо. Още преди грехопадението у идеалната двойка са набелязани някои слабости, които с време ще доведат до трагичната простъпка, но засега са почти неотделими от общото съвършенство на героите. При Ева тази слабост е самолюбуването, което се проявява веднага след сътворението ѝ — вместо да насочи възхищението си към своя съпруг, тя инстинктивно го обръща към себе си, към своето отражение във водата. На тази нарцистична струна по-сетне изкусно ще играе съблазнителят, за да доведе докрай своето кобно дело. Адам от своя страна признава, че в присъствието на Ева разумът му губи сигурността си и той е готов да приеме всичко у нея за проява на по-висша мъдрост. Това е безусловно израз на пламенна съпругеска любов, но и симптом на подменяне на отношението съпруг — съпруга с отношението човек — бог или в по-широк план на извеждане на личното над общото. Преобръщането на вътрешната психологическа йерархия с възтържествуването на чувството над разума води неумолимо и към аналогично преобръщане на външната, онтологическата. Именно поради тази си фатална слабост предоверилият се Адам ще остави Ева без подкрепа в решителния час, а после ще повтори нейния грях, като предпочете съпругеската вяност пред верността си към бога.

По този начин Милтън успява с невероятна деликатност да са справи с една на пръв поглед непреодолима трудност на материала — да превърне библейския мит за грехопадението в жива човешка драма. От вкушването на забранения плод нататък нарушеният световен ред постепенно се разпада в неуправляем хаос и това става преди всичко в душите на двамата герои и в отношението между тях. Ясният и чист разум у Адам и Ева е замъглен и удавен във вихъра на страстите, както става по-рано и със Сатаната при първото му встъпване в сътворения свят. Досегашното взаимно разбирателство, доверие и любов се сменят с похот, подозрения и взаимни обвинения. Първоначалната идеализирана извисеност и хармоничност на семейната двойка рухват в почти натуралистичната сцена на тяхната безсмислена кавга. От върховете на героичното сме се спуснали в низините на прозата. Адам и Ева са станали действителни персонажи, слезли са на нашето равнище, подготвили са се за прехода от идеалния в реалния свят, но са

изгубили завинаги своя божествен блясък. Може да се каже, че финалът на поемата, където се довежда докрай този преход, придобива широко исторически смисъл на прощаване с наивната и все пак велика утопия на ранния хуманизъм и на безвъзвратно преминаване от нейния бленуван Слънчев град в епохата на делничния реализъм. От гледна точка на историята на литературата преминаването е от романтичната елизабетинска драма към романа на ранния XVIII век.

Обратът при Адам и Ева е наистина драматичен и майсторски осъществен, И все пак двамата първочовеци са по-скоро пасивни жертви, отколкото активни герои. Тяхното прегрешение, за разлика от онова на Сатаната не е трагично и затова и наказанието им е обновително пречистване в мъката, а не пълно унищожение. Следователно дори двамата главни герои — носителите на основния сюжет на „Изгубеният рай“ — по самата си природа се оказват по-малко внушителни от Сатаната, лишени от неговото самостоятелно трагическо величие.

И така, какво се е получило с вътрешната структура на Милтъновия епос? Приблизително същото, както и с тази на Шекспировата пиеса „Венецианският търговец“. Поетът не е устоял на изкушението на своя психологически материал. Злодеят — тук Сатаната, а там Шайлок — е станал прекалено сложен, прекалено истински, извисил се е над всички останали, уж по-достойни от него персонажи и е успял донякъде да преобърне ако не целия световен ред, поне авторския план на произведението. Въпросът сега е: ако трябваше и можеше да избираме, колко от нас биха пожертвали Шайлок и Сатаната в името на пълното осъществяване на този план?

Образът на непокаяния Сатана в неговото мрачно великолепие е безусловно онова изключително художествено постижение, което не може да убегне и на най-неподготвения читател на Милтъновата поема. Но да се проникне в нейното цялостно поразително богатство на идеи, мисли и чувства, не е толкова просто. Още при писането на „Изгубеният рай“ поетът ясно е съзнавал, че това не е произведение от типа на Чосъровите стихотворни повествования или на Шекспировите поетични драми, които крият дълбочината си под външна достъпност. То се родее по-скоро с Дантевата „Божествена комедия“, с нейната

очевидна за всекиго многопластова сложност. Затова в едно от обръщенията си към музата в началото на Книга VII Милтън с право я призовава да събира за песента му „публика достойна, но макар и малка“.

Трудностите на възприемането идват по няколко линии. Преди всичко, за разлика от „Илиадата“, „Одисеята“ и „Енеидата“ „Изгубеният рай“ е не първичен, а вторичен епос, както го наричат някои, т.е. той черпи своя основен материал не от устни предания и пряко наблюдение, а от вече съществуващи, създадени преди него литературни образци. Преосмислянето на художественото наследство в съвременността е главна насока на цялата ренесансова култура, но у Милтън, както и у най-великите му предходници, сякаш всички разнородни потоци на европейската цивилизация се сливат в едно мощно течение.

На първо място между източниците на „Изгубеният рай“ е Библията и по-точно нейният Вехт завет. Видяхме вече, че черпенето на материал от Светото писание далеч не означава, че идеята на произведението е тясно теологична или че читателят трябва задължително да споделя религията на автора, за да разбере и оцени творбата. Както всички други епоси — и навярно в още по-висока степен поради своята „вторичност“, Милтъновият е не толкова пряко повествование, колкото алегория — алегория за непрекъснатата борба между злото и доброто в човека и в неговия свят, а и за мястото на човека в този свят, — тема вечна и позната като самото изкуство. За да проникне до тънкостите на „Изгубеният рай“ обаче, читателят трябва да е наясно с голям брой библейски легенди, митове и герои, които са вплетени в тъканта на поемата — и то не в изчистен вид, а в смесица с не по-малък дял легенди, митове и герои от древната гръцка и римска митология. Понякога митологическата алюзия на пръв поглед изглежда външна, прикачена към повествованието с чисто стилистична цел, но при по-внимателно проучване неизменно се оказва, че Милтън използва на повърхността само част от материала — за останалото едва е загатнато. Авторът явно очаква от нас да познаваме културното наследство на античността с не по-малка пълнота и прецизност от самия него и да уловим в недоизказаното скритите двусмислия и иронии на текста.

За съжаление и най-изчерпателните обяснителни бележки могат да помогнат само донякъде. Нашата образователна система с основание гледа преди всичко към настоящето и бъдещето, но прекъсването на връзките със старите идеологически постройки ни лишава от истински достъп до някои от най-трайните паметници на световната култура.

Ако тази първа и може би най-очевидна трудност се дължи на нашето отдалечаване от Милтъновата епоха, следващите се крият в самата структура на поемата, в изпълването на всички нива на тази структура със значение.

И така, основният сюжет на „Изгубеният рай“ е съдбата на двамата библейски прародители на човечеството, Адам и Ева: нарушаването на божията забрана и последвалото ги наказание — изгонване от райското блаженство. Успоредно с тази главна линия на действието се разгръща и един втори сюжет, участието на Сатаната и неговите метежни ангелски опълчения: техният бунт срещу Всемогъщия и последвалото ги наказание — прокуждане от небесното блаженство. И в двете сфери — земната и небесната — събитията се развиват по идентичен начин, следват една и съща схема. Този метод напомня за характерната композиция назрялата елизабетинска драма, в която подсюжетът е често вариация върху централния сюжет и има за задача да хвърли допълнителна светлина върху смисъла на основното действие или да разшири неговия обсег.

Функциите на двусюжетната постройка при Милтън обаче са повече от една. Ангелската война може да се възприеме като художествен образ на вечния конфликт между силите на доброто и злото в света, като образ на естествената среда, в която се развива човешката драма. От друга страна, тя представлява проекция на вътрешната борба в човека — борбата между страстите и разума — и така изнася на сцената на въображението самото съдържание на тази драма. Погледнати пък в хронологическа перспектива, двата сюжета показват повторение на един и същ модел на преминаване от първоначално благоденствие през бунт към загуба на благоденствието на двете последователни нива на битието — ангелското и човешкото. Така този модел се превръща в закономерност, определяща цикличното движение на света... И най-сетне, както в най-умело изградените ренесансови пиеси, двете сюжетни линии не са абсолютно

„паралелни“, защото не само се пресичат, но и се преливат една в друга. Човекът е създаден вследствие на ангелската война и изгонването на метежните духове от емпирея — с цел да се запълни празнината. Така че самото начало на човешкия сюжет се заражда в ангелския, в момента на неговата кулминация, т.е. в началото на поемата. На свой ред кулминацията на човешкия сюжет е подготвена от Сатаната — един от протагонистите на ангелския сюжет. Излишно е да напомняме колко тясно се преплитат двете линии не само в точките на пряка намеса на небесните или адските сили в човешката участ, не само в посещенията на техни пратеници на земята, а и в цялата явна или прикрита борба между тях за бъдещето на човека.

Но въпреки сложността си двусюжетната постройка на поемата не би затруднила съществено читателското възприятие, ако не беше насечена направо на по-големи или по-малки хронологически късове и пренаредена по начин, който не съответства на действителната временна последователност на събитията. Произведението започва с окопитването на падналите ангели в ада и замислянето на тяхната мъст срещу Бога, а после продължава с полета на Сатаната към Едем в изпълнение на взетото решение чак до първото му покушение върху човека в осквернения сън на Ева. Сега обаче от средата на Книга V архангел Рафаил подхваща своя дълъг разказ за предисторията и историята на небесната война. С това ние се връщаме във времето преди началото на поемата и влизаме в нейния втори хронологически къс, който обективно предшества първия. Разказът продължава до самия край на Книга VI и завършва с изхвърлянето на метежните ангели от небесата. В следващата Книга VII Рафаил вече разкрива пред Адам и историята на сътворението на човешкия свят, а в Книга VIII Адам му се отплаща с разказа за венеца на това творение — създаването на двамата човеци. Така завършва вторият хронологически къс. Третият къс, въведен с началото на Книга IX, се връща към точката, където е прекъснал първият — в средата на Книга V. Сатаната пристъпва към самото изкушение и грехопадението е извършено. В следващата Книга X Бог — син съди съгрешилите човеци и те изпадат в смут, а Сатаната се връща триумфално в ада, за да намери там заслуженото наказание.

Приключва третият и започва четвъртият хронологически къс, който обхваща почти изцяло последните две книги на поемата и в

който архангел Михаил разкрива пред Адам бъдещето на неговото потомство според библейската история. Ако с втория къс е направен скок назад във времето, в предисторията на човешкия сюжет, с четвъртия е направен аналогичен скок напред — в неговата следистория. Последният, пети къс се състои само от заключителните стотина стиха на поемата и в хронологическа последователност идва непосредствено след третия — Адам и Ева напущат Рая и тръгват към света.

И тъй, основното действие на „Изгубеният рай“ е прекъснато на два пъти — веднъж към средата, непосредствено преди кулминацията си, и втори път — към края, наред развързката, за да се вклинят в него действия, които го предхождат или следват в пряка последователност и обуславят неговото развитие. Това разместване не е маниерност, а добре обмислено композиционно решение. Благодарение на вмъкнатите късове Адам и Ева получават в критичните моменти на сюжета цялото необходимо знание, за да могат с отворени очи да извършат фаталния си грях и да поемат трудния и криволичещ път на изкуплението.

Заедно с това тази разбита хронологична структура създава чувство за относителност на времето, за смесване на времената — едно усещане, което се подсилва и от цяла група спомагателни прийоми: вмъкване на минали и бъдещи моменти във всеки от късовете посредством спомени и пророчества, многократно завръщане към едни и същи централни събития в монологите на различни персонажи, цитиране на имена на места или герои от по-сетнешни епохи, разбъркване на разнородни митологически пластове, разбъркване на глаголните времена и т.н. Така се стига до онова преодоляване на времето във вечността, което в теологията открай време се нарича „вечният миг“. Със спирането на часовника Милтън постига не само илюзия за безвремие, но успява да издигне своята преработка на библейската легенда над простото преповторение на свещената история и да я превърне в поетичен мит, в безсмъртна емблема на величието и падението на човека.

Читателят на „Изгубеният рай“ е поставен на изпитание не само от общокомпозиционните, а и от ритмико-стилистичните особености на поемата, с които се среща на всяка крачка. Преди всичко той трябва да приучи ухото си към неподражаемия милтъновски ритъм, чиито

наченки забелязахме в ранното творчество на поета и който тук достига върха си. Става дума за тъй нареченото пасажно стихосложение, при което границите на отделния стих като метрическа единица се изгубват в общия много по-обхватен поток на граматическата структура — изречението. За този ефект особено спомага липсата на рима, това „изобретение на една варварска епоха, предназначено да компенсира нищожния предмет и куцата метрика“, както с презрение се отзовава Милтън в кратката си бележка върху прозодията на поемата. Краят на стихотворния ред при белия стих е естествено много по-неотчетлив и незабележимо се прелива в началото на следващия. Не е без значение и подвижната незадължителна цезура, която може да се яви след коя да е стъпка на стиха или да отсъства напълно. По този начин ритмичното движение се насича на неравномерни дялове, за да се преодолее монотонността — тази главна опасност за всяко обемно стихотворно произведение.

Милтъновите изречения от своя страна не са от най-простите. Те се превръщат в същинска арена на мисълта и чувството, на която се води непрекъсната война между различни гледища, а всяка истина предизвиква съпротива и се защитава с уговорки и отстъпки. Цялото това високо полемическо изкуство авторът е усъвършенствал не другаде, а тъкмо в латинската и английска проза на революционната си публицистика. Уж изгубените години на праха и зноя сега се оказват толкова значителни и богати не само в съдържателен, но и в чисто изразителен план. Често едно-единствено изречение на епопеята с безбройните си разклонения може да обхване десетки стихове. Ако го следваме внимателно, ще видим, че логическата му постройка, колкото и да е усложнена, е безупречна и сложността не е външна, маниерна, а същностна — сложност на самия предмет. Думите също не са еднопосочни и ежедневни. Те са в по-голямата си част тържествени и многозначни. В тях вибрират някогашни, първоначални смисли. Гръцки, латински и други заемки се събуждат за нов живот в едновременните заемки, за да допълнят и обогатят съвременната им английска семантика. И целият този небивал, новосъздаден речев организъм заживява по своите закони, основани не върху традиционната метрика, формалната логика и школската граматика, а върху неизследваните и до днес норми на вътрешното движение на страстната мисъл.

Характерната Милтънова музика, „органовият глас“ на поета, който зазвучава в резултат на цялата тази свръхчовешка организация на стихотворния текст, има истинско хипнотично въздействие върху сетивата ни. Много често първото възприятие при навлизането в поемата е само опиянение от мощния звуков поток, безпомощно понасяне по неговата повърхност, загубване на смислово — образните координати. Такъв е бил очевидно опитът дори на един толкова изкусен в поезията читател като Т. С. Елиът, който се оплаква, че ударението при Милтън пада „върху звука, а не върху откровението, върху думата, а не върху идеята“ и че за да се извлече всичко възможно от „Изгубеният рай“, „изглежда, е необходимо поемата да се прочете по два различни начина, първо само заради звученето, а след това заради смисъла“. В края на краищата целият проблем според Елиът се дължи на създадения от Милтън изкуствен и условен риторичен език, „не основан върху обикновената реч или обикновената проза, или прякото предаване на значението“.

Интересно е, че този проблем на възприемането се явява едва в началото на ХХ век — с появяването на новата, елиътowska поетика, която се стреми да превърне ритмите на разговорната реч в основа на стихосложението. До този момент никой не открива каквато и да било дихотомия в Милтъновия епос. Фактът, че стилът на поемата е далече от ежедневието — тържествен и ритуален като нейната висока тема, едва ли подлежи на обсъждане. Но да се обвинява „Изгубеният рай“ в липса на интимност или разговорност, както забелязва един критик, значи да се вине тъкмо за онова, което той се стреми да бъде и трябва да бъде — все едно да се заклеява някоя опера или оратория за това, че героите пеят, вместо да говорят.

Ако нашата журналистическа епоха изпитва трудности в компактното усвояване на „ритуалното изкуство“, ако за нея то често трябва да се разцепи на форма и съдържание, за да се асимилира докрай, вината за това не бива да се търси у автора. Трудностите са специфично наши и никой не подозира за тяхното съществуване до края на миналия век. Още от времето на романтизма обаче се изтъква необикновената интелектуална гъстота на Милтъновия текст и изискванията, които тя поставя пред публиката. Големият поет и талантлив ценител на литературата Самюел Тейлър Колридж например пише: „Читателят на Милтън трябва да бъде непрекъснато нащрек —

той е заобиколен със смисъл. Всеки ред е изпълнен със смисъл, всяка дума е на мястото си. Няма лениви интервали — всичко е обмислено и изисква, а и заслужава внимание.“ А ето и любопитното наблюдение на съвременника на Колридж, критика Чарлз Лам: „Не мога да си представя двама поети по-различни, отколкото са Омир и Милтън. Омир е съвършен бърбовец, макар и прелестен бърбовец, сравнен с дълбокия оракулски глас на Милтън. При Милтън ти се иска да спреш и да потопиш ума си във всеки велик образ или чувство, при Омир бързаш напред, за да вкусиш още от неговото приятно повествование.“

Многозначността, която отбелязахме в Милтъновия подход към митологичния материал, а и към класическите речникови заемки, присъства на всички граматични, прозодични и образни нива на поемата. Дори самото ѝ заглавие е двупосочно. Неговият буквален превод на български би бил „Раят изгубен“ и преводачът дълго се колеба, но в края на краищата малодушно отстъпи пред утвърдената традиция. Както биха се изразили езиковедите, фразата „раят изгубен“ може да се приеме с еднакво основание или като атрибутивно-инверсивна (т.е. риторично преобърнат вариант на „изгубеният рай“), или като предикативно — елиптична (т.е. съкратен вариант на изречението „раят е изгубен“, в който изпусването на глагола създава пауза между съществителното и причастието и прави израза драматичен като тежка въздишка). Докато първото значение поне на български е малко по-отчетливо, второто е по-уместно, защото задачата на поета, както, научаваме още от пролога, е не толкова да ни опише рая, който е изгубен, а да ни покаже как той е бил изгубен. Тъкмо това второ значение не се съдържа в еднозначно атрибутивната фраза „изгубеният рай“. С други думи, „раят изгубен“ е характерен по своята компактност милтъновски израз, докато „изгубеният рай“ е плосък и мелодраматичен като заглавие на сантиментален роман. Единственото ни утешение е, че заглавието на кое да е произведение с време загубва самостоятелното си съдържание и се превръща просто в знак за това произведение.

След като, тъй или иначе, сме отворили преводаческите скобки, да ги използваме за още едно признание. „Гъстотата“ на Милтъновия текст, за която говорихме досега, поставя пред преводача непосилни изисквания. Тук наистина всяка дума е на мястото си, всички думи носят почти равностойно смислово ударение и обичайният при превод

на поезия метод на отсяване на важното от маловажното, с цел да се съхрани горе-долу оригиналният размер на творбата не помага. А това е цяло бедствие, когато се превежда от английски на български — знайно е, че средната дължина на българската дума е доста по-голяма от тази на английската.

Изходът от подобно заплетено положение може да се търси в две посоки. На първо място, преводачът може да се помъчи да подбира по-кратки думи. Но възможностите за такъв подбор са ограничени и той неминуемо води към обедняване на поетичния език и към задънена улица. А и тържественото звучене на Милтъновия стих едва ли ще се предаде най-добре чрез най-кратките български думи. Във всеки случай такова решение на въпроса би ни изправило пред още по-големи препятствия. Втората, по-разумна посока би била към умножаване броя на стиховете, т.е. превеждане на един поетичен ред от оригинала в един и половина, два или повече реда. Този метод не е нов, особено при произведения в бял стих, но при Милтън той отново удря на камък. Някои от изреченията в „Изгубеният рай“, както казахме, се простират върху десетки стихове. Какво ли би се получило при удвояване на този брой? Но това все пак е по-малката беда. Милтън често построява поетичния си ред по начин, който не бива да се променя, ако не искаме да изгубим функционалната многозначност на текста. Да вземем например началния стих на поемата: „За първото човешко непокорство и плода“. По характерен за автора начин този стих сякаш ни формулира цялата тема и целия сюжет на епоса: за първото човешко непокорство и за неговия плод, за последиците от него. Поне за такова развитие на смисъла ни подготвя този встъпителен такт. Следващият, втори стих обаче, противно на очакванията ни, продължава образа по друга линия: „на запретеното дърво...“ Така и двата смисъла присъстват един след друг и един до друг, вплетени в една възлова дума и по такъв начин породили първото вътрешно напрежение на формата — напрежение, дължащо се на пресичането на метрическата и пасажна структура на творбата, защото „и плода“ е част от първия стих, но част, която е отцепена от предходната фраза чрез цезурата и в синтактическата си незавършеност гравитира към онова, което следва в общия ритмичен поток.

Тази типична за Милтън смислова „двупосочност“, а и много други сходни ефекти на двойната ритмико-метрическа структура биха се изгубили и претопили, ако вземем да умножаваме метрическите единици. Би се изличила изцяло и една немаловажна композиционна страна на оригинала, за която не дойде ред в този предговор — нумерологичната. В съвършената постройка на своя епос Милтън, както строителите на Хеопсовата пирамида, е вложил значими числени съотношения, за които може да се говори надълго и нашироко. Но нека споменем само един-единствен красноречив пример. Стих 631 от Книга XI гласи: „или наред път да загубиш цялата си сила“. И той наистина е „наред път“ — точно на средата между началото на разказа за световната история до потопа в стих 423 и неговия край в стих 839. Търпеливият читател може да открие десетки такива пропорции и символи в поемата.

И така, по метода на изключването се стигна до последното възможно решение, което да не пренебрегне нито една от посочените съществени черти на оригинала и да се помъчи да ги предаде в тяхната пълнота и взаимоотношеност. Милтъновият петостъпен ямб в този превод е заменен със седмостъпен. Удължаването на размера на стиха, а не увеличаването на броя на стиховете, създава необходимите условия авторовият текст да се предаде почти изцяло — ред за ред — в съответната му постройка и със сходно звучене на тържествена извисеност (разбира се, доколкото позволяват скромните сили на преводача). Рискът на това решение е очевиден — размерът е необичаен и изисква от читателя да се пренагоди към нето. Но нали същото важи и за цялата поема!

Впрочем време е да затворим скобата и да хвърлим бегъл поглед пи останалите няколко години от живота и творчеството на Джон Милтън след публикуването на „Изгубеният рай“.

През 1671 г. Милтън издава едновременно още две забележителни творби — по-кратката епическа поема „Възврънаният рай“ и драматическата поема „Самсон борецът“. Първото от тези две произведения сякаш е предвидено като продължение на „Изгубеният рай“, но всъщност сходството е, кажи-речи, само в заглавията. Сюжетът на „Възврънаният рай“ е евангелистки — духовната победа

на Христос над Сатаната в отхвърлянето на неговите изкушения. Като че ли сме се завърнали в тъмния лес на „Комус“, където персонифицираната добродетел трябва да бъде изпитана докрай в срещата си с порока. Подобна е не само основната тема, но и методът на изграждане — словесният дебат, „свободната дискусия“, в която истината трябва да се докаже в единоборство с лъжата. Общият регистър на „Възвърнатият рай“ обаче е неочаквано приглушен. Вместо обичайните титанични фигури на Милтъновата поезия тук виждаме двама доста сухи оратори, чийто стил наподобява лаконичния прозаизъм на Новия завет, чиито чувства са изцяло дисциплинирани от разума и които трудно могат да бъдат изненадани от развитието на елементарната интрига. С други думи, след огнената бушуваща вселена на „Изгубеният рай“ изведнъж сме захвърлени на някакъв безплоден пясъчен бряг, на който всичко е пределно ясно и студено. Трудно е да се определи на какво се дължи този неуспех, но поне една от причините е може би естественият отлив на творческа енергия след нечовешкото напрежение на по-ранната поема. Редом с това, изглежда, е действал и стремежът на автора да не повтори композиционната грешка на „Изгубеният рай“, да не позволи на своя материал да се измъкне из неговата власт. От друга страна, и като първоначален замисъл „Възвърнатият рай“ не дава възможност за някакво повнушително разгръщане. Каквото и да е обяснението му, този творчески спад ни помага още по-точно да оценим предшествания го триумф.

Със „Самсон борецът“ Милтън отново се връща към Вехтия завет — основния сюжетен извор на „Изгубеният рай“, а и към трудно достижимата художествена висота на тази епопея. Поетът взема библейската легенда за Самсон и Далила в почти непроменен по същество вид, но подреждането на материала и неговата трактовка са съвършено различни. Митологичната история е превърната в истинска класическа драма. Както в древногръцката трагедия, цялото действие се съсредоточава в един върхов момент и както в нея, то е преди всичко вътрешно. За външните събития — предишни или сегашни, включително и за самата развръзка — ние научаваме от традиционните вестоносци. Пред очите ни се случват много малко неща от физическо естество. Но тъкмо пред очите ни узрява за своя трагичен подвиг героят Самсон, за да се превърне от фантастичен библейски

свръхчовек в сложна съвременна личност — едно превъплъщение, което преди него са преминали и другите незабравими Милтънови персонажи — Сатаната, Адам и Ева.

От самото начало на поемата почти до края й Самсон, пленен и ослепен от своите врагове — филистимците, седи пред вратите на затвора в Газа и се мъчи да осмисли участието си. На този ден неверните му господари празнуват победата си над него, радват се на избавлението си от такъв страшен противник и принасят благодарни жертви на езическия си бог. Окованият слепец е изведен от тъмницата и оставен под открито небе да си вземе дъх, за да може на върха на празненството да забавлява своите тържествуващи врагове с необикновената си физическа сила. Преди да бъде повикан да изпълни това унижително и кощунствено задължение, Самсон е навестен от цяла върволица свои познати и сродници, почитатели и завистници, и в разговор с тях и със себе си още веднъж преживява титаничния си живот. В паметта му се редят чутовните дела на неговата богодарена мощ в защита на праведната вяра. С горчиво разкаяние си спомня той как попаднал в примките на продажната Далила, разкрива пред нея свещената тайна на силата си — разказва й, че разковничето се крие в косата му и остриган и ослепен в съня си, попада в ръцете на безмилостните филистимци. Трагичната грешка на Самсон, както и на Адам преди него, се корени в преобръщането на природната йерархия, в заменянето на висшата любов и преданост към бога с любов и преданост към недостойната жена, с една реч — в подмяната на героичната жизнена мисия с домашния уют на удобството и наслаждението.

Но не всичко е докрай загубено. В дните на пленничеството косата на Самсон отново е пораснала и заедно с нея се е завърнала неговата предишна сила, макар и окована във веригите и слепотата му. Мъката, разкаянието и отчаянието постепенно отстъпват пред една нова трагична решителност и в края на творбата възроденият Самсон се изправя на арената сред развратната папач на неприятелите си — изправя се в пълния си ръст не за да ги развлича, а за да събори върху тях и върху себе си цялата им богопротивна сграда и в самата си гибел да пожъне своята най-велика победа.

Кой е този нов Самсон? Не е ли той самият поет, сляп и безсилен, сред презрените филистимски тълпи на Реставрацията? Не е

ли това съкровеният копнеж на неговото духовно заточение — с едно последно неистово усилие да срути над главите им свода на техния позорно стеснен, себичен свят и да загине сред тях — отмъстен? Не е ли това предсмъртният задавен вик на поваления, но несломан революционер, химнът на неговата стоическа вяра в могъществото на човешкия дух, в неговото тържество над себе си и дори над своята недостойна епоха?

Широко разпространено е мнението, че Милтън е в центъра на цялото си творчество, че всички негови герои са до голяма степен автопортрети. И действително, още в най-ранните му поетични опити идеалът за любимата жена с нейния „лик величав и с тъмни вежди, под които блести спокойствието на възвишен ум“, с привързаността ѝ към изяществото на словото и музиката странно напомня за самия поет. Видяхме, че и Дамата в „Комус“ носи невинното, но войнствено целомъдрие на авторовата младост, а „Лисид“ не е толкова тъга по загиналия приятел, колкото трагична загриженост за съдбата на таланта в един смъртен свят — загриженост, вероятно подбудена от Милтъновото първо прозрение за парадоксалната несигурност на собствените му планове и стремежи. Проследихме внимателно и личните мотиви, които довеждат до публицистичното преображение на поета в годините на борбата. Що се отнася до късните творби, някои критици с известно основание твърдят, че и Сатаната, и Йехова, и Христос, и Адам, и Ева, и най-вече Самсон — всички са художествени проекции на една и съща личност — Джон Милтън с неговата гордост, непоколебимост и съзнание за изключителна мисия.

Излишно е да се повтаря колко по-широко е значението на тези образи, колко далеч надхвърля то автобиографичния етюд или дори тясно историческата алегория. Както всички велики художници, Милтън инстинктивно се стреми към вечните въпроси на човешкото битие и човешкото общежитие. Но той до такава степен се е слял със своята изключителна епоха, с нейното движение към сърцевината на тези въпроси, че заедно с нея и в нея те са станали негова същност, неделима част от личността му. Затова и личността на Милтън присъства навсякъде — не само в неговите безсмъртни герои, но и в толкова индивидуалната вселена, която изгражда, и в неподражаемия му стил и език, и в характерното стихосложение на зрелите му творби. На онези, които недоволстват срещу това неизменно и категорично

присъствие, ще отговорим с думите на Колридж: „Егоцентризмът на такъв човек е откровение на духа.“

В залеза на живота си поетът е изпълнен с онова ведро спокойствие, което навярно е осенило и Самсон в последния миг — спокойствието на осъществения подвиг. Той продължава да работи, да „чете“ и „пише“, но вече намира и повече време да посвири на домашния орган и да попее с все още плътния си приятен глас, да посреща почитатели от цяла Европа и да беседва с тях, да се посмее дори с малцината верни другари наред мъчителните, вече почти непрекъснати пристъпи на подаграта. Започнал живота си като примерен англиканец, впоследствие повел дълга и упорита борба за правото на всеки човек на религиозно самоопределение, сега Милтън не принадлежи на нито една църква, на нито една протестантска секта, не участва в техните събирания и не изпълнява никакви религиозни ритуали в дома си. Вместо това в топли и сухи дни старецът се загръща в грубия си сив плащ и излиза пред къщи да се погрее на оскъдното лондонско слънце. Слепите му очи се вглеждат в далечината, като че ли очакват да видят бъдещето. В такива минути той прилича на незабравимия Галилео, когото навести някога във Флоренция, и на Самсон в Газа. А очите му са чисти и ясни, и широко отворени — като очите на зрящ.

Смъртта настъпва неусетно през една ноемврийска нощ — малко след излизането на второто, окончателно преработено издание на „Изгубеният рай“. Тя идва в онези късни часове, в които преди го посещаваше музата и той едва ли е различил едната от другата. До вечното му жилище, според един съвременник, идват да го изпроводят „всички негови учени и знаменити лондонски приятели, както и стеклото се дружелюбно простолюдие“. Поетът — трибун е положен редом с баща си при една църквица в лондонския квартал Крипългейт — недалеч от пепелището на родния му дом. Кръгът се е затворил. На надгробната плоча е издълбано:

Близо до това място бе погребан
Джон Милтън,
автор на „Изгубеният рай“,
роден 1608 — умрял 1674 год.

Някога, още на младини, той бе казал, че „онзи, който се надява след време да пише добре за похвални неща, трябва сам да бъде същинска поема, сиреч съвкупност и съчетание от всичко най-добро и най-достойно, и да не дръзва да пее възхвали на героични мъже и славни градове, ако сам не е изпитал и преживял всичко, което заслужава похвала“. Такава поема е целият живот на Милтън и той го изгражда със същото чувство за отговорност пред човечеството, с което вае и поетичното си дело. Изгражда го с неотстъпно постоянство, додето личност и творчество, слово и жест, страст и мисъл се слоят в една първична материя и из хаоса на времето възникне неразрушимият разумен свят на изкуството, сътворен от човека за хората.

Александър Шурбанов

КНИГА I

Тази първа книга отначало излага накратко целия предмет: непокорството на човека и последвалата го загуба на Рая, в който е поставен. После засяга първопричината на неговото падение — змията или по-право Сатаната в змийското обличие, който, възстанал срещу Бога и привлякъл на своя страна много ангелски легиони, по Божия повеля ведно със своята сган е бил низвергнат от небето във великата бездна. Преминала през това деяние, поемата се устремява към сърцевината на всички неща, показвайки Сатаната и ангелите му вече пропаднали в ада, който тук е описан не в центъра (защото небето и земята по всяка вероятност все още не са сътворени и без друго все още не са прокълнати), а в областта на пълен мрак, чието най-точно название е Хаос. Тук Сатаната с ангелите си, прострян върху пламтящото езеро, сразен от небесен гръм и зашеметен, след време се съвзема като от омая и призовава оногова, който, бидейки пръв след него по сан и по достойнство, сега лежи до него. Двамата беседват относно прискръбното си падение. Сатаната разбужда всички свои легиони, които дотогава са лежали също тъй замаяни. Те се повдигат. Тяхното число, доспехите им, имената на главатарите им според идолите, познати по-сетне в Ханаан и прилежащите земи. Към тях Сатаната се обръща с реч, утешава ги с надеждата, че пак ще си възвърнат небесата, но подир това им

съобщава за нов свят и нов род твари, които ще бъдат създадени съгласно едно старинно прорицание или предание небесно. Защото ангелите според мнението на мнозина древни отци са съществували дълго преди зримото творение. За да се разкрие истинността на това прорицание и за да се вземе съответно решение, той свиква общ съвет. За какво се захващат тогава съзаклятниците. Пандемониум, чертогът на Сатаната, израства внезапно из преизподнята — там заседава съветът на пъклените перове.

За първото човешко непокорство и плода на запретеното дърво, със своя бременен вкус довел смъртта в света и цялата ни земна скръб със загубата на Едем^[1], доде престолът светъл ни бе възвърнат от един друг, по-велик Човек^[2], пей, свята Музо^[3], ти, която на сами върха на тайния Хорив или Синай си вдъхновила един пастир избрания народ да просвети за туй как от началото Земя и Небеса са станали от Хаоса, или ако Сион те по услажда, или Силоамската река, течаща покрай Божия оракул, аз оттам те призовавам да подкрепяш храбрата ми песен, която смята не с междинен полет да се носи над планината Аонийска, за да проследи неща, недръзвани до днес ни в проза, нито в рима. И преди всичко ти, о, Дух, ти, който би избрал пред всички храмове сърцето праведно и чисто, напътствай ме, защото ти си вещь: ти бе навред в началото и разпрострял крилата си могъщи, седеше върху бездната подобно мътец гълъб, додето тя от теб зачена; тъмното у мен

огрей, а ниското вдигни сега и подкрепи,
та тъй на висотата на великата си тема
да утвърдя безсмъртното всевечно Провидение,
да оправдая пътищата Божии към човека.

Кажии сега — от теб не крият нищо
небесата,

ни адската дълбока паст — кажи какво подтикна
предците ни сред тяхното честито битие
под небесата благосклонни от Твореца свой
да се откажат, волята му висша да престъпят
зарад един запрет — на всичко друго
господари?

Кой пръв ги подло прелъсти за този гнусен бунт?
Проклетата Змия — да, той, чието зло коварство,
пришпорено от завистта и от мъстта, подлъга
на целия човешки род прамайката, макар
да бе за гордостта си свергнат от небето с всички
метежни ангели, с чиято помощ пожелал
да се издигне в славата над равните на него,
повярвал беше, че пред най-високия дори
не би отстъпил и заради алчната си цел
срещу престола и срещу господството на Бога
повдигна на небето светотатствена война
с неплоден устрем. Силите на царя всемогъщ
запратиха го презглава от светлия ефир
в разруха грозна, в плам и дим към гибелта
бездънна —

в окови адамантени да се пече навеки,
задето предизвика в бой всесилния владетел.
Триж тройно времето, което мери ден и ноц
за смъртните човеци, той с ужасната си шайка
се валяше, сред огнения залив повален,
проклет завинаги^[4], макар безсмъртен; но съдбата
го пазеше за нова ярост — че едната мисъл
за пропиляното блаженство и теглата днешни
терзае го до смърт — навред той мята болен взор,
познал крушение огромно и разгром велик,

помътен от упорна злост и гордост непреклонна.
И неведнъж със зоркостта на ангел той обзира
юдола, в който е запратен — край суров и пуст,
зандан страхотен и отвред, додето поглед стига,
пламтящ като гигантска пещ, ала от този плам
не жива светлина струи, а зрима тъмнина,
в която само най-печални гледки се откриват —
долини скръбни, краища плачевни, где покой
и отдих няма, а към всички благата надежда
не се отбива никога, терзанията само
безспир напират — и потопът огнен, щедро хранен
от неизтляващата сяра с нова жар и жупел.
Туй място съзникът върховен беше отредил
за непокорните, навеки ги заточи там
сред пълен мрак и жребият им бе определен —
триж по-далеч от Бог и от небесните зари,
отколкото е центърът от полюса световен.
О, как не си прилича туй с предишното им царство!
Там своите съратници в провала, съкрушени
на огъня в бушуващите вихри и въртопи,
съглежда скоро той и ето — проснат недалеч
по сила вторият след него, втори и по грях,
познат по-сетне в Палестина и наименуван
Велзеевул^[5]. Към него впрочем този Архивраг,
от небесата Сатана^[6] наречен, с дръзка реч
обърна се, ужасната смълчаност нарушил:

„Ако това си ти — но, о, тъй паднал, тъй
различен

от онзи, който в светлия на радостта предел,
облечен в непреходен блясък, ярко надсия
най-бляскавите мириади! — ти, когото с мен
единни мисли и надежди, общи начертания
и в предприятието славно жертвена готовност
ведно събраха някога, а днес бедата сбра
в погрома общ, в каква бездънна пропаст си съборен
и от каква височина! О, толкоз по-могъщ
е онзи с мълнията — кой ли можеше да знае

за силата на тези мишци! Ала нито те,
ни туй, що победителят в гнева си още би ни
навлякъл, няма да смутят или да променят
зад външната промяна онзи ум непоклатим
и горделивостта на уязвеното достойнство,
повдигнала ме в смъртен бой с най-силния да встъпя
и към ожесточеното сражение привлякла
безброй пълчища от въоръжени духове,
които дръзнаха властта му да презрат и с мене
да противопоставят мощ на висшата му мощ
на стреснатите небеса по бранните полета
и трона му разклатиха. Какво, че бяхме бити?
Не всичко е загубено — остава твърда воля,
усърдие за мъст, безсмъртна жилава омраза,
решителност да не склоним пред вражи меч глава —
неща, които никой няма сила да сломи.
Не, този блясък неговата ярост или мощ
не могат ми отне. С поклон да моля за пощада,
или в прахта на колена да го боготворя —
тоз, който вчера тръпнеше пред моята десница
за царството си — туй ще бъде вече твърде низко,
това ще е позор и срам, пред който този крах
е нищо, щом съдбата е дарила боговете^[7]
със емпирейна^[8] същина, незнаеща разгром,
щом подир опита на туй събитие велико,
въоръжени не по-зле, с прозрение по-мощно,
с надежда по-успешна можем да решим сега
да поведем със сила или с хитрост вечна бран
непримирима срещу своя славен неприятел,
който ликува днес и в прекомерната си радост
като тиранин сам царува върху небесата.“

Тъй рече този вероломен ангел, глас издигнал
през болката си, но разбит от черно отчаяние,
и тъй на вожда си отвърна дръзкият съратник:

„О, княже мой, о, главатарю на безброй
престоли,

повели серафимите^[9] на битка в боен строй

под твоята команда, с тези подвизи безбройни
на небесата царя дълговечен^[10] устрашили,
изпитали устоите на висшата му власт,
били те сила или случай, или пък съдба!
Аз виждам ясно и оплаквам този грозен край,
при който в зъл разгром и твърде скръбно
поражение

изгубихме и небесата, и това си войнство,
в разруха страховита запокитено дотам,
додето могат богове и духове небесни
да паднат, тъй като умът или духът остава
непобедим и жизнената якост се завръща
дори когато блясъкът помръкне и потъне
блаженството, погълнато от безконечна мъка.
Ала завоевателят (когото отсега
за всемогъщ признавам аз, че сила като тази,
каквато ние имахме, не би усилил друг)
дали духа и крепкостта не ни остави с цел
да се терзаем и да чезнем в черната си мъка,
за да наситим неговата разярена мъст,
или пък да му служим тук като послушни роби,
 пленени в бран — да правим туй, което той поиска

тук, в пек и жупел в центъра на ада да се трудим
или да бродим в бездната по негови поръки?
Каква е ползата тогаз, че силата ни още
е непокътната или че ние сме безсмъртни
да влачим вечно тази си безсмъртна тежоба?“

Тогава Архидяволът побърза да отвърне:
„О, паднал херувиме, жалко е да бъдеш слаб
и в дело, и в страдание. Но знай едно от мен:
целта ни никога не ще е да творим добро,
а зло да вършим ще е наша най-велика радост,
бидейки в разрез с волята върховна на тогова,
с когото сме противници. Ако тогава той
от злото се помъчи пак добро да извлече,
ний трябва да намерим начин да го извратим,

така че от доброто зло отново да изтръгнем,
в което може да сполучим, а това, невям,
ако съм прав, ще го опечали и ще обърка
най-съкровениите му мисли още насред път.
Но гледай — победителят разсърден отзова
потерята на своето възмездие крилато
назад към дверите небесни: сярната градушка,
изстреляна връз нас сред тази буря, укроти
вълните огнени, с които бездната ни среща
при падането ни от небесата, и гърмът
с крила от алени светкавици и сприхав гняв
стрелите си навярно изразходва и престана
да громоли в огромната и безпределна пропаст.
Да не изпускате тогава този случай, който —
дали е от презрение или преситен бяс,
не е тъй важно — нашият противник ни отпуща.
Виж хей онази мрачна шир безжизнена и дива,
седалище на пустотата, от светлик лишена
извън отблясъка на тези пламъци мъртвешки —
блед и ужасен. Нека да се устремим нататък,
отвъд прищевките на тези огнени талази —
там да отдъхнем, ако отдих пуска котва там
и след като сберем сразените войски отново,
да се допитаме как можем пак да пакостим
на своя враг, как загубата тежка да поправим,
как да надмогнем с общи сили бедствието страшно,
каква опора можем от надеждата да дирим,
или каква решителност — от безнадеждността.“

Така на своя приближен отвърна Сатаната
с глава над жарките вълни изправена, с очи
пламтящи ослепително, с туловище простряно
върху потопа огнедишащ — дълго и грамадно,
проточено на много мери и с гигантски ръст,
напомнящ баснословните чудовищни титани —
земеродените, които с Юпитер се били,
Бриарей или пък Тифон^[11], когото пещерата
край Тарс е подслонявала, или Левиатан^[12],

когото Господ е създал най-тежък и огромен
от всички твари, плаващи в потока Океан,
и който често, дремещ върху пяната норвежка,
в по-тъмна нощ моряците на някой малък скиф
са вземали за остров, както те сами разказват,
и в бронята му люспеста забили остра котва,
на завет покрай хълбока му чакали, додето
зората мудна идвала на смяна на нощта.
Тъй Архидемонът, прострян надлъж и окован,
лежеше върху огненото езеро и нивга
не би се вдигнал и глава дори не би възвил,
ако всевластното небе не бе постановило
да му отпусне свобода в кроежите му тъмни,
та с престъпления повторни той да може сам
върз себе си проклятие да струпа, като дири
да стори зло на други и да види разярен
как цялата му злоба служи, за да породи
безкрайна доброта, любов и милост към човека,
от него подло изкушен, но върз самия него
обърканост и гняв, и мъст изсипва непрестанно.
Внезапно той над огненото езеро издига
снага могъща — пламъците сепнати край него
се дръпват, свеждат островърхи шпилове и рухват
разпенени, разкрили страшен разсед по средата.
Тogaва, разпрострял крила, насочва своя полет
нагоре, върху въздуха отруден и здрачен,
с такъв товар несвикнал, докато се приземи
на суша — ако туй е суша — винаги пламтяща
с твърд огън, както езерото с течен, и наглед
напомняща по всичко нажежената земя,
когато мощният подземен вихър^[13] вдигне хълм,
откъснат от Пелор^[14] или от хълбока разтърсен
на тътнещата Етна, вдън чиято избухлива
и пълна с взривове утроба пръкналият пламък,
изригнал с минерален гняв, подхранва ветровете,
доде остане само обгорено дъно, скрито
под кад и дим — такава бе опората за тези

прокудени нозе. Съратникът му го последва
и те ликуваха, че са изплавали от Стикс,
подобно богове и при това със свои сили,
а не по допущението на върховна власт.

„Нима това е мястото, земята, областта —
възкликна скръбният архангел, — туй ли е
престолът,

за който трябва да сменим небето, този мрак —
срещу лазурните зари? Да бъде тъй, щом той —
сегашият властител, може да отсъжда сам
кое е право или криво! По-далеч от него,
когото само силата, по разум изравнени,
над равните му извиси. Прощавай, шир честита
на радост вечна! Вам привет, о ужаси! Привет,
о пъклен свят! И ти, бездънен и безкраен ад,
посрещай своя нов стопанин, който ти донася
ум доблестен, непроменен от място или време!
Умът е място в себе си и в себе си той може
от рая да направи ад или от ада — рай.
Къде ще бъда, има ли значение, щом аз
съм същият и не по-малък от тогава, който
чрез мълнията стана по-велик? Не, тук поне
ще сме свободни. Всемогъщият не е градил
за завистта си тук — оттук той няма да ни гони.
Тук можем да царуваме спокойни, а за мен
да бъдеш цар, е цел достойна, пък дори и в ада.
О, по-добре е в ада цар наместо в рая раб!
Ала защо оставяме другарите си верни,
съюзници и спътници в големия провал,
в безпаметното езеро прострени да лежат?
Защо не ги повикаме да носят с нас дела си
тук, в скръбното ни жилище, или сплотени пак,
отново да опитаме какво все още можем
да си възвърнем в рая или да изгубим в ада?“

Тъй рече Сатаната и така Веелзевул
отвърна: „Предводителю на тези ясни войнства,
които друг, освен Всесилния, не би надвил,

да могат те веднъж да чуят този глас — залог
за упование в опасността, тъй често чуван
в усилен час, а там, на гибелното острие
на битката, в разгара ѝ, най-сигурен сигнал
за настъпление, ще си възвърнат начаса
сърцатостта и ще се окопитят пак, макар
върз огненото езеро сега да се търкалят,
тъй както ние по-преди — замаяни и неми —
нима е чудно! — рухнали от тъй страхотна вис!“
Не беше свършил още той и ето Сатаната
вървеше вече към брега, могъщият му щит,
кален в ефирен пламък, едър, кръгъл и масивен —
отметнат зад плещите му. Широката окръжност
висеше там като луната, към чиято сфера
оптическото си стъкло изкусният тосканец^[15]
насочва всяка вечер от върха на Фезоле
или пък от Валдарно с мисъл да открие нови
земи, реки и планини в петнистия ѝ глобус.
На копието, пред което някой снажен бор,
отсечен от норвежките била за главна мачта
на адмиралски кораб, би изглеждал тънка тръст,
облегнат тежко, той вървеше с неохотни стъпки
по палещата почва — не като онези стъпки
върху небесния лазур — и яростният зной
го блъскаше безмилостно като от огнен свод.
Но мълком той понесе всичко, докато достигна
горящото море и от брега му призова
безчетните си легиони ангели, простряни
като листата есенни, настлани по реките
във Валомброза^[16], над които сенките етрурски
се сключват в арка, или като морски бурен, пръснат
върху ширта, когато с гневни вихри Орион
върхлита над Червеното море^[17], което смете
Бузирис и Мемфийската му конница^[18], доде
преследваха по дъното с коварната си злост
гесемските изгнаници, а те от своя бряг
видяха труповете им да плават по водите

сред разтрошени колесници. Тъй един връз друг,
несвестни и погубени, лежаха те в потопа,
зашеметени още от ужасната промяна.
Тогавя той издигна глас така, че адът цял
отекна с кухнята си глъб: „Князе и властелини,
войници, цвят на небесата, ваши досега,
но отсега изгубени, щом унес е сковал
безсмъртните души! Или избрахте този кът,
подир кипежа на войната, за да отморите
унила мощ, защото тук намерихте покой
за мирен сън — като че сте в небесните долини?
Или се клехте с този жалък и окаян вид
да угодите на завоевателя — да гледа
как херувим до серафим се валят из потопа
с разпръснати оръжия и знамена, додето
потерята му бърза от небесните врати
съзре изгодата и слезе да ни стъпче, както
сме клюмнали, или пък с гръмотевични вериги^[19]
към дъното на тази пропаст да ни прикове?...
Свестете се, станете — или гнийте тук навеки!“
Те чуха го и стреснати размахаха крила,
тъй както нощем стражници, оставени да бдят
на пост, но сварени да спят, изтръпнали от страх
се вдигат и се суетят все още в полусън.
И не че не усещаха жестоката беда,
в която бяха впаднали, и яростната болка,
но пак на своя пълководец в миг се покориха
неизброими. Както в злия за Египет ден,
когато жезълът вълшебен на сина Аврамов^[20],
размахан кръгом над брега, повдигна облак чер
от скакалци, премятащи се в източния вятър,
който надвисна върху царството на Фараона
като нощта и цялата земя на Нил смрачи —
така безчетни бяха злите ангели, които
се рееха на преизподнята под свода мрачен,
отвсякъде от пламъци фучащи обградени,
доде съзряха верен знак — издигнатото копие

на своя величав султан, размахано пред тях,
да сочи път — и ето слиза целият им рой
по сярата втвърдена и покрива равнината —
такова множество дори и северът гъмжащ
не бе излял от скута си смразен далеч на юг
през Рейн и Дунава, когато дивата му гмеж
от варвари като потоп се разпростря широко
отвъд самия Гибралтар — до пясъка ливийски.
И начаса от всеки ескадрон или дружина
военачалниците бързат там, където чака
великият им командир — богоподобен сонм
от свръхчовешки същества, величия и власти,
които върху тронове сияйни са седели,
макар че имената им в скрижалите небесни
сега са изличени и изтрети без остатък
чрез бунта им от истинната книга на живота^[21].
А и между потомците на Ева още те
не бяха се сдобили с нови имена, преди
по висше допущение за изпит на човека
от клетия човешки род да развратят безброй
души с измама и лъжа, за да се отрекат
от своя Бог — Създател и незримия венец
на онзи, що ги сътвори, да преобръщат често
в обличие на низък звяр, тъй пищно украсен
от обреди, изпълнени с помпозност и позлата,
и дяволи да обожават вместо божества —
тогаз ги опознаха чак под имена различни
и с разни идоли навред в езическия свят^[22].
Кажи ги, Музо, с тези имена — кой пръв, кой сетен
се вдигна подир дрямката от огненото ложе
по призива на своя император, как поред
най-близките му стъпиха до него на брега,
додето общата тълпа встрани стоеше още.
Най-главни бяха тези, дето много по-подир,
от ада тръгнаха да дирят плячка по земята,
посмяха до престола Божии да издигнат трон
и до олтара му олтар, да станат богове

посред околните народи и да устоят
на всички гръмотевици, с които от Сион
Йехова ги обсипваше, и дръзнаха дори
в светилището му да вкарат свои истукани
кощунствени и неговия ритуал свещен,
и празниците му тържествени да осквернят,
и срещу светлината му да вдигнат своя мрак.
Пръв бе Молох^[23], страхотен цар, покрит с човешка
кръв

от жертвоприношения и майчини сълзи,
макар че с тъпани и свирки беше заглушен
плачът на свидните им рожби, минали през огън
към мрачния му идол. Него тачеха и в Рава^[24]
амонитяните, и в равнината ѝ водниста,
в Аргов и във Васан, и още досами потока
Арнон. Ала и тази шир не го задоволи
и той премъдрото сърце на Соломон тогава
с лукавство прелъсти да вдигне неговия храм
срещу самия Божии храм на онзи скверен хълм^[25]
и в своя сенчеста гора превърна долината
на благодатния Еном, наречена Тофет
отпосле, и Геена^[26] — черна двойница на ада.
След него Хамос^[27] — ужас за Моавовите рожби —
от Ароер до Нево и до южните пустини
на Аворимската земя и още в Есевон,
и Хоронаим, Сихоновото царство, чак отвъд
цъфтящата котловина на Сивма през лозите
на Елеал дори до Асфалтитското море^[28].
Фегор^[29] бе другото му име — с него той склони
израилтяните в Ситим при бягството от Нил
да го почитат с обреди разпътни, за което
след туй се каеха. Оттам игрите си разгулни
той разпротря до онзи хълм позорен край леса
на мерзкия кръвник Молох — тъй лъст и стръв се
сбраха,

додето святият Йосия^[30] ги прокуди в ада.

След тях дойдоха и онези, що от бреговете на древния Ефрат^[31] до пограничната река между Египет и сирийската земя зовяха Вааловци, а и Астарт^[32] — първите от мъжки, а вторите от женски род. Защото духовете приемат този или онзи пол, или и двата, по избор — толкоз гъвкава е чистата им същност, несвързана, неокована с членове и стави, неукрепена от онази крехкост на костта — като при тромавата плът, че в който образ искат-прозрачен или матов, ярък или затъмнен, — те мисиите си въздушни мигом изпълняват и вършат своите дела на обич и омраза. Заради тях народът израилев неведнъж напуска своята опора жива^[33], изоставя благочестивия олтар и се прекланя ниско пред животински богове, та затова и в бран тъй ниско преклони глава под вдигнатия меч на зли врази. С такава свита там се появи и същата, която финикийците зовяха Астарта, увенчаната с рога от лунен сърп^[34], пред чийто ясен образ всяка нощ по месечина възхвали пееха сидонските девици в хор, а и в Сион възпяваха я — там, където беше светилището ѝ на онзи срамен хълм, строено от цар великодушен^[35], но попаднал в женска власт, подмамен от красивите езичнички да тачи позорни идоли. След нея се яви Тамуз^[36], чиято ежегодна рана сбираше в Ливан сирийските моми, за да оплакват участта му с любовните си припеви цял дълъг летен ден, доде Адонис в кротък бяг от своята канара се спуща към морето ален — сякаш от кръвта на пак ранения Тамуз — любовната легенда запалваше подобна жар в Сионовите церкви, чиито блудни страсти пред свещените врати пророк Иезекил видя, когато Божи дух

откри пред взора му онези тъмни ритуали
на отчуждените юдеи. После друг дойде —
той опозна скръбта, когато Божият ковчег
премаза зверския му лик и на самия праг
на храма му главата и ръцете му отсече
и ничком просна го за срам на вярващите в него^[37].
Дагон бе името му — морски звяр, човек нагоре,
надолу риба. Неговото капище високо
в Азот вселяваше боязън вред по бреговете
на Палестина, в Аскалон и гетските земи
и до Екрон, и до граничните черти на Газа^[38].
Последва го Римон — той, който сам се възцари
в прекрасния Дамаск и над котловините плодни
на бистроструйните реки Авана и Фарфар^[39].
И той се беше покушил на Божата обител
прокаженник изгуби той, ала спечели цар —
Ахаза, победителя невестен, който дръзна
да се отвърне от олтара Божи за един
сирийски жертвеник, където почна да гори
омразни приношения на всички богове,
от него разгромени^[40]. Подир тях се появи
тълпа, която някога под славни имена:
Озирис, Хор, Изида^[41] и злодейската им свита
с чудовищни обличия и с чарове подмами
жреците изстъплени на Египет да подирят
за блудните си божества черти на зверове,
а не на люде. Израил дори не пощади
заразата, когато с чуждо злато той изля
хоривския телец^[42], а после онзи смутен цар^[43]
повтори беззаконието във Ветил и в Дан,
на вол пасящ, уподобил твореца си велик
Йехова, който през нощта излезе от Египет
и неговите първородни синове и всички
мучащи божества с един замах унищожиха^[44].
Последен Велиал^[45] пристигна — по-развратен дух
не беше падал от небето или по-сроден

с порока. Нему никъде не бе издигнат храм
или димящ олтар, но кой по-често се върти
из храмове и край олтари, щом жреците станат
безбожници като Илиевите синове^[46],
превърнали дома на Бога в нечестив вертеп!
В палати и в дворци навред царува още той,
а и в разкошни градове, където с гръмка глъч
разпътството надхвърля най-високите стени
сред издевателства безчинни и когато ноц
покрие улиците, там изпъля челядта
на Велиал, от виното и наглостта надута^[47].
Спомнете си Содомските стъгди или пък Гива,
където през ноцта гостоприемните врата
предадоха наложницата, в страх от друг позор.
Туй бяха първите по ред и първите по мощ.
Останалите са безчет, макар че вред ги знаят:
йонийски божества, приети от рода Йаванов
за богове и все пак от Небето и Земята
уж произлезли — ето първородният Титан
с потомство многочислено, чието първенство
заграби младият Сатурн, а той от Зевса — негов
и Рейн син — подир получи тази съща мяра —
тъй Зевс на чужд престол възседна^[48]. Отначало в

Крит

и в Ида^[49] тачени, подир от снежния Олимп
те властвуваха дълго там над средищния въздух^[50]

най-висшето за тях небе, на канарата в Делфи^[51]
или в Додона^[52] и дори в Дорийската земя
от край до край; или онези, дето със Сатурн
към Хесперийските поля^[53] през Адрия поеха
или през Келтика отвъд към островите чак.
И още много други с тях прииждаха, но с взор
наведен и помръкнал — да, но все пак оживен
от искра радост, затова че виждат своя возжд
непримирен и себе си — докрай неразгромени

насред разгрома. Този двойствен израз пропълзя и в неговия лик, но в миг привичната си гордост възвърнал пак, с висока реч, в която доблестта е само външност без пълнеж, той кротко съживи унилия им дух и пръсна всички страхове. И заповяда им тогаз под войнствения зов на рогове и на тръби високо да издигнат хоругвата му. Тази чест по право си завзе Азашил^[54], най-снажният от всички херувими, и от искрящия пилон раздипли на часа империялния багрянец, който на възбог възпламна като метеор^[55], от вятъра подет, с брилянти и със златен блясък украсен богато, цял в серафимски гербове, а звънкият метал изпълни с ратните си звуци празния простор. И ето, цялото пълчище се откликна с рев, разцепил пъкления свод на две и устрашил на Хаоса и на Нощта^[56] прастарите царства. В един-едничък миг на преизподнята през мрака във въздуха се вдигнаха хиляда знамена, с разкошни багри заплющели, а след тях израсна огромен лес от копия и шлемове стълпени явиха се, и щит до щита в плътни редове с дълбочина неизмерима. Ето, тръгват вече фаланга стройна под дорийска музика^[57] на сонм от нежни флейти и флигорни^[58], чийто сладък звук повдигаше духа велик на древните герои пред битката и вместо ярост в техните сърца вселяваше разумна доблест, тъй че и страхът от гибелта не можеше да ги обърне в бягство, а имаше и сила да смекчи и утеша с тържественост тревожни мисли и да излекува страдание и смут, и страх, и скръб, и болка люта и в смъртни, и в безсмъртни умове. Така, сплотени, задишали с единна воля, с прояснена мисъл, те мълком тръгнаха под меки звуци на цафари като омаяни по парещата пръст — и ето,

пред погледа му вече, спират — цял настръхнал
фронт

със страшна дължина, блестящ с доспехите си —
сякаш

от стари воители, строени с копие и щит,
очакващи ха чуят с трепет властната повеля
на своя вожд. Редиците въоръжени той
пронизва с опитно око и скоро е обзрял
войската си от край до край в реда установен,
бойците си — по лик и стан същински божества,
пресмята тяхното число — и гордото сърце
пораства в радостната гръд и той окуражен
ликува: никъде, откак е сътворен човекът,
не се е сбирала такава рат, че редом с тази
да представлява повече от дребната дружина^[59],
нападната от жерави — дори родът гигантски
на Флегра^[60] ако би се слял с това юначно племе,
което в Илион и в Тива^[61] се срази — ведно
с помагащите божества и всички тези, дето
се славят в басни и романи за сина Утеров^[62],
с британски и арморикански рицари^[63] опасан,
а и ония, що подир и с кръста, и без кръст
се биха храбро в Аспрамонт^[64] или пък в Монталбан,
в Дамаск, в Мароко, в Трапезунд^[65] и где ли още не,
или които от брега на Африка Бизерта^[66]
изпрати, Шарлеман^[67] когато беше разгромен
край Фонтарабия. Така високо бяха тези
над всяка смъртна доблест, ала следваха покорно
страхотния си повелител — той над всички тях
с осанка и движения величествено — горди
стърчеше като кула там — не бе изгубил още
докрай началния си блясък и макар сразен,
личеше си, че е архангел, съхранил частица
от помрачената си слава: слънцето така
на източния хоризонт през въздуха мъглив
изгрява, от лъчи лишено или от луната

засенчено, изпраща своя полузрак зловещ
над половината народи и с промени плаши
монарсите смутени^[68]: тъй, макар смрачен,
блестеше

над всички тях архангелът, но неговият лик
бе разоран от мълниите и нерада грижа
в страните хлътнали седеше, но под сбрани вежди
на смелост непоколебима и решена гордост,
за мъст готова. Погледът му бе жесток, но в него
бе видно угризение и мъка за ония
сподвижници в метежа му — следовници по-вярно
(така различни някога в блаженството), проклети
сега завинаги да носят своя дял горчив —
милиони духове, за негов грях от небесата
низвергнати и от всевечни радости лишени
заради неговия бунт, и все пак верни нему
в стъмения си зрак: така, когато плам небесен
обжари горски дъбове или планински бори,
макар и с обгорени върши, царствената рат
стърчи над голото поле. Но ето, той се готви
да проговори — при това сдвоени редове
изгъват те от край до край и го полуобграждат
със всичките му перове, в очакване смълчани.
Опита трижди, ала трижди, въпреки гнева,
все сълзи — сълзи ангелски го давеха; най-сетне
словата, сплетени с въздишки, си пробиха път:

„О, мириади от безсмъртни духове, о, сили,
с Всесилния сравними само — даже тази бран
не бе безславна, па макар да свърши с крах, за който
туй място е свидетелство и тази зла промяна,
така ненавистна за нас; но кой възвишен ум,
пророчески и прозорлив, от цялото предишно
и настоящо знание тогава би допуснал
такова опълчение от богове, такова
сплотено храбро войнство да достигне до разгром?
Защото някой вярва ли след загубата даже,
че тези мощни легиони, с тяхната прокуда

опразнили небето, пак не ще се възнесат
самовъздигнати, доде възвърнат своя трон?
Не, колкото до мене, нека ангелската рат
ми е свидетел — не боязън, нито колебание
погубиха надеждите ни. Онзи, що царува
над небесата, дотогава сигурен седеше
върху престола си, крепен от старата си слава,
съгласие и обичай, и царския разкош
показваше докрай, но криел страшната си сила —
това ни изкуши към бунт и с него — към провал.
Сега мощта му знаем ние, а и своята знаем,
та да не предизвикваме, но и да се не плашим
от нова бран, ако ни предизвикат, и все пак
да гледаме да вършим тайно — с хитрост и измама,
туй, що със сила не успяхме, за да види той
накрай, че който побеждава своя неприятел
със сила, наполовина само го е победил.
Пространството ще произвежда нови светове —
на небесата се мълви, че той възнамерява
наскоро свят да сътвори и да засели там
такъв род, който смята в своята висша
благодарност

да нареди ведно със синовете на небето^[69].
Там, пък макар, за да надникнем само, може би
ще бъде първият ни напад — там ли, или не,
но тази бездна пъклена не може да държи
небесни духове в неволя, нито пропастта —
във вековечна тъмнина. Но нека тези мисли
узреят в общия съвет. За мир надежда няма.
Покорството не е за нас. Война тогаз, война —
открита ли или подмолна, тук ще се реши.“

Той млъкна — и в подкрепа на речта му милиони
пламтящи мечове, покрай бедра на херувими
провесени, излитнаха и неочакван блясък
огря до дъно пъкъла; те заругаха с бяс
всевишния и яростно с оръжие в ръцете
по щитовете блъскаха военния набат,

запращайки срещу небето дръзкия си вой.
Наблизо се издигаше зловеща планина,
която бълва плам и дим. Тя цялата искреше
под ризница от лъскав налеп — признак несъмнен,
че крие в своята утроба залеж на метал —
изчадие на сярата^[70]. Нататък бързокрил
отряд от духове безбройни се завтече, както
военните строители с лопати и копачки
предшестват царската войска, за да издигнат вал
или окопи да прокарат. Водеше ги сам
Мамон^[71], най-долният от всички ангели, изгнани
от небесата; че дори и там той взор и ум,
надолу свеждаше — за него по-омайни бяха
богатствата на плочника небесен, цял от злато^[72],
отколкото божествената или свята радост
на благото видение^[73]. И людете, от него
подмамени, по неговото подло наущение,
тършуваха в самия център, на земята — майка
в утробата, да дирят там съкровища, които
е по-добре да бъдат скрити. Неговата орда
на планината в хълбока отвори ширна рана
и изкопа ребра от злато. Нека не е чудно,
че в пъкъла растат богатства — тази почва най-
заслужено наказана е с тях. Тук нека тия,
на смъртните неща, които се дивят и ахкат
пред Вавилон или пък през мемфийските царе^[74],
да разберат как даже най-великите постройки
на слава, сила и изкуство лесно се надхвърлят
от духове покварени, постигнали за час
това, което те за век с усърдие безспирно,
и то с безчислени ръце едва осъществяват.
Наоколо из равнината в многобройни пеци,
подхранвани от огнетечни вени, прокопани
от езерото, втори сонм се трудеше без отдих
и с удивителна изкусност плавеше рудата
и шляката изтребваше от чистия метал;
а трети беше издълбал наоколо в земята

различни форми и по тях от жарките плавилни течеше златото към всяка малка кухня, тъй както в органа дъхът на духалата дружни с един-единствен тласък пълни множество тръби. И ето от сами пръстта строение огромно, подобно изпарение^[75], израсна под звука на сладостни симфонии и благи гласове, приличащо на храм, където се издигат обли пиластри^[76] и дорически колони, украсени със златни архитрави^[77]. Вред минаваха корнизи и фризове, изпълнени с изпъкнали скулптури, а покривът бе ляно злато. Нито Вавилон, ни пищният Алканро^[78] не можеха да стигнат това великолепиe със своите светини на боговете Вил или Серапис и с дворците на своите царе, когато по разкош и блясък Асурия с Египет се надварваха. И скоро растящата грамада стигна своя царствен ръст, разтвориха се бронзовите двери и разкриха просторната ѝ вътрешност, настлана вредом с равни

и гладки плочи, а над тях под свода извисен, провесени по някакво вълшебство, рой до рой разискрени светилници и звездни лампи, пълни с масла и със смоли, зари излъчваха досуц като небесните. Тълпата с бързоноги стъпки навлезе — на строежа там едни се възхитиха, а други — на строителя. Върху небето той бе вдигнал много укрепени замъци, където архангелите — венценоци в своите престоли седяха като принцове, които суверенът бе извисил до тази власт и на които бе определил йерархии от чинове блестящи. Не беше малка славата на неговото име и в древна Гърция; а пък в Авзонската земя^[79] наричаха го Мулцибер^[80] и басни съчиниха затуй как рухнал от небето, как го свергнал Зевс

от цитаделата кристална, тъй че от зори
до пладне паднал той, от пладне чак до росен здрач —
цял дълъг летен ден; и със захождащото слънце
подобно падаща звезда се сринал от зенита
над Лемнос, острова егейски — тъй разказват те,
ала грешат, защото той с бунтовната си шайка
далеч по-рано беше паднал; туй, че бе строил
небесни замъци, не му помогна; всуе бяха
и всичките му хитрости — той беше запокитен
ведно с прилежната си измет в ада да строи.
В туй време вестоносците крилати по повеля
на своя главатар със страшен церемониал
и с тръбен зов над множеството гръмко разгласиха
тържествен избран съвет, определен да стане
в самия Пандемониум, престолнината нова
на Сатаната с неговите перове. Така
от всеки полк или дружина бяха отделени
най-личните по ранг и доблест — и веднага всички
натам поеха, придружени от стотици други,
от хиляди; тълпяха се на входа — по вратите
и стълбищата, ала главно в залата просторна
(подобно на ристалище покрито, гдето влизат
въоръжени конници и пред сами султана
цвета на всички рицари — езичници извикват
на надпревара с копия^[81] или на смъртен бой)
нагъсто по земята и във въздуха гъмжаха
със свист и съсък на крила. Като пчели, които
напролет, колчем слънцето възседне на Телеца^[82],
покрай пчелина челядта си многобройна сипват
на гроздове, та в свежата роса от цвят на цвят
прелитат или кацнали върху дъската гладка —
предградие на сламената тяхна твърдина,
натъркана с балсам наскоро, ходят и обсъждат
държавните дела: така нагъсто този сонм
се блъскаше и пълеше, доде бе даден знак
и — гледай чудо! — тези, дето досега по ръст
от земните чеда дори изглеждаха по-едри,

сега по-дребни от джуджета, тук на малко място
тълпяха се безчет като онуй пигмейско племе^[83]
отвъд Индийската гора или онези феи,
чиито полунощни танци досами леса
или край кладенчето някой закъснял селяк
случайно зърва уж, додето месецът над него
е седнал като съдник същ и към земята долу
огъва бледия си път, а те, със своя празник
улисани, омайват с чудна музика слуха му,
та и от радост, и от страх сърцето му тупти.
Така безплътните сега в обличия невзрачни
снагите си грамадни свиха и макар безчет,
спокойно се побраха всички в бляскавата зала
на пъклената своя крепост. Ала по-навътре
в същинските си образи и ръстове същински
велики серафими, властни херувими бяха
насядали в потайните алкови и конклави^[84]
на златни тронове — хиляда полубогове —
един до друг. След краткото мълчание прочетен
бе призивът и се откри великият съвет.

[1] Едем (староевр. Еден) — названието на библейския земен рай. — Б.пр. ↑

[2] Друг, по-велик Човек — библейският спасител на грешното човечество, Исус Христос, когото богословите наричат „вторият Адам“. — Б.пр. ↑

[3] Святата Муза, към която авторът по-късно се обръща с името Урания (VII 1), тук очевидно е отъждествена с божественото Слово, едно от лицата на Троицата, което удостоява Мойсей с пророческо видение в Хорив и с жреческото тайнство — в Синай. Така поетът изразява готовност да се нагърби било с пророческа, било с жреческа роля — както пожелае Духът. Като пастир на Йоторовите овце Мойсей е споходен от мистично видение при горящата къпина на планината Хорив („Изход“ 3, 1—2) и получава божия закон или там („Второзаконие“ 4, 10), или на планината Синай („Изход“ 19, 20). Избрания народ са израилтяните (вж. бел. към XII 111—2 по-долу),

които Мойсей просвещава относно сътворението на света в библейската книга „Битие“. Сион е храмовото възвишение в Йерусалим, светилището, но също е и извор на божествени прорицания („Книга на пророк Исая“ 2, 3). Силоамския поток тече западно от Сион и недалеч от Голгота и затова в християнските проповеди често символизира „благо то въздействие“ на Светия Дух. От друга страна, Милтън може да има пред вид целебната къпалня Силоам, където Христос изпраща слепаца, за да прогледне отново („Евангелие от Йоан“ 9). Слепият поет често загатва за своя недъг. Планината Аонийска е свещеното обиталище на древните музи — Хеликон. Милтън вярва, че неговото вдъхновение и святата му тема са много по-възвишени от каквото и да било в езическия свят. Духът предпочита пред всички храмове сърцето праведно и чисто, защото смята Светия Дух за единствен наставник на хората по божествените предмети. Светият Дух от сътворението е отъждествен с онзи, който се спуска над Исус като гълъб при неговото първо появяване в началото на „Евангелие от Йоан“ (1, 32). „Мътещ“ предава значението на староеврейската форма „мерахефет“, която в повечето нови преводи на Библията на европейски езици, включително и в българските, е преведена „движещ се“, „носец се“ („Битие“ 1, 2). — Б.пр. ↑

[4] Както и на много други места в поемата, Милтън неусетно преминава от минало към сегашно време, с което подсказва, че библейската история не е само хроника на предишни събития, а и митологична картина на съвременния свят (в случая адът на Сатаната и падналите ангели е нещо повече от вече преживения крах — той е постоянното им състояние). — Б.пр. ↑

[5] Веелзевул — евангелистите го наричат „бесовския княз“ („Евангелие от Матей“ 12, 24; „Евангелие от Марко“ 3, 22; „Евангелие от Лука“ 11, 15). Староеврейското значение на името е „господар на мухите“ и е свързано с древния източен култ към избавителите от вредни насекоми. — Б.пр. ↑

[6] Сатана на староеврейски означава „враг“. След бунта му предишното име на Сатаната, Луцифер, според черковните отци вече не се употребявало (ср. V 657—9 по-долу). — Б.пр. ↑

[7] Когато Бог — Отец говори за богове (вж. III 341 по-долу), тази дума е само название на ангелите като божествени същества, но Сатаната влага в нея друг смисъл (ср. също V 70—81, 708—18),

напомняйки за езическото многобожие и приравнявайки ангелите с върховното божество — една бунтарска идея, която той нееднократно открито декларира. — Б.пр. ↑

[8] Емпирейна — от названието на най-високото небе в библейската космогония, емпирея, чиято материя е огнена. — Б.пр. ↑

[9] Престоли, серафими — част от деветте чина в традиционната тристепенна ангелска йерархия: първа степен — серафими, херувими и престоли; втора — господства, сили и власти; трета — начала, архангели и ангели. — Б.пр. ↑

[10] Дълговечен — падналите ангели предпочитат да гледат на Божията власт като дългосрочна, но не безкрайна, «дълговечна», но не «вечна». — Б.пр. ↑

[11] Според повечето източници в древногръцката митология чудовището Бриарей е от рода на титаните, а чудовището Тифон — от рода на гигантите, въпреки че двата вида често се смесват. И едните, и другите са „земеродени“, т.е. рожби на Земята, и са воювали срещу Зевс (Юпитер), върховното божество в гръцкия пантеон, за да го съборят от Олимп. И едните, и другите в края на краищата били заточени под Етна, с която Милтън сравнява адската твърд малко покъсно — ст. 232—7. Новозаветният Тарс е столица на Киликия, а Пиндар и Есхил описват жилището на Тифон като киликийска пещера или бърлога. — Б.пр. ↑

[12] Левиатан — библейско чудовище, описано в „Книга на Иов“ (40—41), а в „Книга на пророк Исая“ представено като „лъкатушния змей“ (27, 1), но често отъждествявано с кита. — Б.пр. ↑

[13] Подземен вихър — традиционната сеизмология приписвала земетресенията и вулканичните изригвания на дейността на подземни ветрове. — Б.пр. ↑

[14] Пелор — сицилийският нос Фаро, недалеч от Етна. Отпратката е към Вергилиевата „Енеида“ (III 570), където се описва изтръгнатата вътрешност на вулкана. — Б.пр. ↑

[15] Изкусният тосканец е Галилео Галилей, когото Милтън посетил по време на италианското си пътешествие през 1638—1639 г. и който първи е изследвал луната с телескоп („оптическо стъкло“), достатъчно мощен да изясни релефа на повърхността ѝ. По това време Галилей е бил поставен от Инквизицията под домашен арест край

Флоренция, която се намира във Валдарно (долината на река Арно), в подножието на възвишението Фезоле (или Фиезоле). — Б.пр. ↑

[16] Валомброза е местност до Флоренция, в Етрурия (оттам — сенките етрурски), наистина покрита с обширни широколистни гори, които Милтън може би е видял по време на италианското си пътешествие, макар че в случая за него е по-важна тържествената звучност на италианските имена, а не действителното географско описание. — Б.пр. ↑

[17] Акроническото извисяване на съзвездие Орion още от древността се е свързвало с настъпването на сезона на бурите. Но Орion има определено значение като библейски символ — коментаторите на светото писание са тълкували създаването на Орion като знак за буреносната сила на Бога, посредством която присъдите му се привеждат в изпълнение. Затова и преходът към наказаните египтяни в следващите стихове на поемата е естествен. Морски бурен — староеврейското име на Червеното море означава Море на тръстиките. — Б.пр. ↑

[18] Противно на обещанието си фараонът от библейската книга „Изход“ начело на своята мемфийска (т.е. египетска) конница се впуснал да преследва израилтяните, излезли от пленничеството си в Гесем през Червено море. Израилтяните преминали отвъд безпрепятствено, но колелата на египетските колесници се „изплеснали“ („Изход“ 14, 25) и надигащото се отново море ги погълнало, като изхвърлило на брега само труповете на колесничарите („Изход“ 14, 30). По традиция фараонът се е тълкувал като алегоричен образ на Дявола. Митологическият тиранин Бузирис обикновено се е отъждествявал с фараона от „Изход“. — Б.пр. ↑

[19] Гръмотевични вериги — оръжието, употребено от Юпитер и Минерва срещу разбунтуваните гиганти (клас. митология). — Б.пр. ↑

[20] Сина Аврамов е библейският Мойсей, който с вълшебния си жезъл стоварва върху египтяните напаст от скакалци, покрили „лицето на цялата земя, тъй че земята не се виждаше“ („Изход“ 10, 12—15). — Б.пр. ↑

[21] Книгата на живота се споменава в библейската книга „Откровение на свети Йоан Богослов“ (3, 5) и в „Изход“ (32, 32—3). От нея Бог изличава имената на грешниците. — Б.пр. ↑

[22] Милтън се позовава на известната теологическа доктрина, че езическите религии са създадени от падналите ангели, които се заселили сред хората по земята и ги подмамили да ги почитат като богове. Тази доктрина навярно се корени в някои библейски текстове от рода на следния: „каквото принасят в жертва езичниците, принасят го на бесове, а не Богу“ („Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“ 10, 20). — Б.пр. ↑

[23] Молох (финикийско божество) е наречен цар, защото това е буквалното значение на името му. — Б.пр. ↑

[24] Рава е престолнината на амонитянското царство (Рава Амонитска или Амонска, както се среща в Библията). Аргов и Васан са области край Генисаретското езеро. Потокът Арнон се влива в Мъртво море. — Б.пр. ↑

[25] Според Библията, когато Соломон остарял, неговите жени склонили сърцето му към „други богове“ и сърцето му не било „напълно предадено на неговия Господ Бог“. Тогава Соломон съградил капище на Хамос и на Молох, за да угоди на жените си чужденки. Издигнал го на планината, която е пред Йерусалим („Трета книга Царства“ 11, 3—8). — Б.пр. ↑

[26] Геена означава „долината на Еном“. Тази дума се среща не в Стария завет, а в „Евангелие от Матей“ (10, 28) като название на ада. Предполага се, че долината на Еном, осквернена от езически жертвоприношения, е станала символ на библейската преизподня, тъй като тя е била наричана и Гробището. Милтън отъждествява Тофет и Еном, съгласно „Четвърта книга Царства“ 23, 10. — Б.пр. ↑

[27] Хамос, квалифициран като „моавска гнусотия“, се споменава редом с Молох в „Трета книга Царства“ (11, 7). — Б.пр. ↑

[28] Повечето от споменатите в тези стихове географски названия се явяват в библейската книга „Числа“ (52) като предишни моавски владения, предадени от Мойсей на Рувимовите и Гадовите синове. Пак в „Числа“ (21) се разказва за това как Израил завладял Есевон, моавитски град, превзет от аморейския цар. Сихон, Есевон, Хоронаим и Елеал (или Елеала) се споменават в пророчеството на Исая за разрухата на Моав („Книга на пророк Исая“ 15, 4—5). Асфалтитското море е Мъртво море, наричано така поради асфалтовата пяна, която плува по повърхността му. — Б.пр. ↑

[29] Фегор (Ваал-Фегор) — финикийско божество, по което се увеличат древните израилтяни, додето живеят в Ситим; тогава те започват да блудствуват с дъщерите на Моав, които ги приканват да принасят жертви на боговете им. За този си грях те са наказани с мор, който погубва 24 000 души („Числа“ 25). — Б.пр. ↑

[30] Йосия е йудейски цар (641—608 г. пр. н. е.), религиозен реформатор, възстановил единобожието в Йерусалим. — Б.пр. ↑

[31] Древния Ефрат е древен, защото за него се говори още във връзка със сътворението на света в първата книга на Библията — „Битие“ (2, 14). Пограничната река навярно е Восор. — Б.пр. ↑

[32] Вааловци са финикийските и ханаански богове на слънцето, всеки от които има и свое индивидуално име, прибавено към родовото, както напр. Ваал-Фегор. Астартите пък са съответните лунни богини. — Б.пр. ↑

[33] Опора жива — Йехова (Яхве). — Б.пр. ↑

[34] Идолът на Асарта, сидонска (финикийска) лунна богиня, е бил статуя на жена, върху чиято глава имало глава на бик, с рога, наподобяващи лунен сърп. — Б.пр. ↑

[35] Цар великодушен — вж. бел. към ст. 399—03 по-горе. — Б.пр. ↑

[36] Тамуз е споменат веднага след Астарта като неин любим. Аналогията с мита за Адонис и Венера е отдавна установена и използвана в литературата. Милтън отъждествява двата мита и техните герои. Сирийският празник на Тамуз е бил чествуван сред лятното слънцестоене. Смъртта на младия бог, убит от глигана, е била оплаквана като символ на отслабването на слънцето и повяхването на зеленината. Всяка година, когато река Адонис се оцветявала от червеникава кал, се считало, че раната на бога започва да кърви отново. — Б.пр. ↑

[37] — Филистимците отвлекли свещения ковчег в Дагоновия храм, но: „като станаха сутринта... ето, Дагон лежи ничком на земята пред ковчега Господен; главата на Дагона и двете му нозе и двете му ръце лежаха отсечени, всяка отделно, на прага; само трупът на Дагона беше останал“ („Първа книга Царства“ 5, 4). Името Дагон е тълкувано от някои коментатори като свързано със староеврейската дума „даган“ (жито), но Милтън се придържа към други, които го извеждат от

староеврейското даг = риба и описват образа му като получовек-полуриба. — Б.пр. ↑

[38] Азот, Аскалон и Екрон са филистимски градове, които заедно с Газа ще бъдат сполетени от Божието възмездие според „Книгата на пророк Софоний“ (2, 4). — Б.пр. ↑

[39] — Когато „Божият човек Елисей“ казал на Неемав, че проказата му ще бъде изцелена, ако той се умие в священата река Йордан, сирийският военачалник отначало се разгневил; „Нима дамаските реки Авана и Фарфар не са по-добри от всички израилски води? Не можех ли да се окъпя в тях и да се очистя?“ („Четвърта книга Царства“ 5, 12). После обаче се смирил, окъпал се и се излекувал (пак там, 14). — Б.пр. ↑

[40] След като подучва асирийците да завладеят Дамаск, „нечестивият“ библейски цар Ахаз изпада под въздействието на тамошния култ към Римон и нарежда в Божия храм да се постави олтар от сирийски тип („Четвърта книга Царства“ 16, 9—17). — Б.пр. ↑

[41] При изреждането на древните египетски божества Озирис, Хор, Изида и пр., мит, според който олимпийските богове избягали от гиганта Тифон в Египет и се скрили в зверски образи (вж. Овидий, „Метаморфози“ V 3, 19—31), а после тъкмо в тях били почитани от египтяните. — Б.пр. ↑

[42] Едно от най-характерните отклонения на Израил от еднобожието е почитането на хоривския телец („Псалтир“ 105, 19), направен от Аарон, докато Мойсей получавал Божия закон на планината („Изход“ 32). — Б.пр. ↑

[43] Онзи смутен цар е Йеровоам, който възглавил бунта на десетте израилски племена срещу Соломоновия наследник цар Ровоам. Той повторил беззаконието на Аарон, като направил два златни телеца и поставил единия във Ветил, а другия — в Дан. („Трета книга Царства“ 12, 28—9). — Б.пр. ↑

[44] „На пасха Яхве поразил «всяко първородно в Египетската земя, от човек до добитък.»“ („Изход“ 12, 12). Предполага се, че в това число са били и свещените им животни. — Б.пр. ↑

[45] Велиал (Велиар) е всъщност абстрактно съществително, означаващо „зло“, въпреки че персонифицирането му във „Второ послание на св. ап. Павел до коринтяни“ (6, 15) и широко

разпространеният библейски израз „чедата на Велиал“ са станали повод думата да се третира като лично име. — Б.пр. ↑

[46] Безбожието и светотатството на Илиевите синове са описани в „Първа книга Царства“ 2, 12—24. — Б.пр. ↑

[47] Алюзията е за библейската история, в която един левит, подслонен в Гива, предава наложницата си на буйствуващите развратници, за да спаси от изнасилване самия себе си („Съдии Израилеви“ 19). — Б.пр. ↑

[48] Йонийците (гърците) били считани от някой за потомци на Йаван, син на Йафет, сина на Ной. Според Хезиод и други древни автори Небето (Уран, Цел) и Земята (Гея, Тера, Тея) са родители на Сатурн и другите титани, но историята на войната между Сатурн и първородния Титан е предадена само от християнския автор Лактанций. Сатурн бил спасен и качен на трона от сина си Зевс (Юпитер), който обаче по-късно го прогонил отвъд Адриатика. Майката на Зевс е Рея. — Б.пр. ↑

[49] На планината Ида в Крит Зевс бил роден и скришом отгледан, преди да се възкачи на трона на гръцките богове. — Б.пр. ↑

[50] Средищния въздух е студената мъглива междинна област на въздуха, вторият от трите пласта, на които средновековната схоластика дележала атмосферата. — Б.пр. ↑

[51] Делфи е прочутото прорицалище на питийския оракул на Аполон, но там се почитали и култовете на Гея, Посейдон и Артемида. — Б.пр. ↑

[52] Зевсовият оракул в Додона, Епир, се считал за най-древния в Гърция. Дорийската земя е Гърция. — Б.пр. ↑

[53] Хесперийските поля са Италия, Адрия — Адриатическо море, Келтика — Франция, а отвъдните острови — Британия, Ирландия и Исландия. — Б.пр. ↑

[54] Азазиил фигурира като един от главните паднали ангели, изпитали божия гняв, в апокрифната „Книга на Енох“. В кабалистическата традиция през Средновековието и Ренесанса Азазиил е един от четиримата знаменосци във войнството на Сатаната. — Б.пр. ↑

[55] Метеор — комета или кое да е друго астрономическо или атмосферно явление, считано за зла поличба. — Б.пр. ↑

[56] Ср. II 894—909 и 959—70 по-долу, където Хаоса и Нощта са изобразени като владетели на неоформената материя между небесата и ада. — Б.пр. ↑

[57] Дорийската музика според Платон изпълвала воините със спокойна героична твърдост за разлика от меката, ленива мелодика на йонийския и лидийския лад („Република“ III 398—9). — Б.пр. ↑

[58] За разлика от римляните, които влизали в битка под звуците на тръби, спартанците свирели на флейти. — Б.пр. ↑

[59] Дребната дружина са пигмеите, чиято миниатюрност е била често хиперболизирана. Сравнението вероятно е подсказано от Омировата „Илиада“ (III 5). — Б.пр. ↑

[60] Вж. бел. към ст. 197—200 по-горе. Овидий в „Метаморфози“ (X 151) и Стаций в „Тивиада“ (VI 358), както и редица други древни автори, локализират войната на гигантите с олимпийските богове в равнините на Флегра. Предполагало се, че битката е започнала при Флегра в Македония и била възобновена при Флегра в Италия. — Б.пр. ↑

[61] Два от главните епични цикли на древността са посветени на обсадата на Троя и борбите на тивийските братя. Боговете винаги се притичват на помощ на своите любимци както в „Илиада“ на Омир, така и в „Тивиада“ на Стаций. — Б.пр. ↑

[62] Сина Утеров е Крал Артур, централният герой на голям цикъл западноевропейски средновековни романи, които Милтън е възнамерявал да използва като основа за своята епическа поема, преди да предпочете библейската тема. — Б.пр. ↑

[63] Армориканските рицари са от Бретан (Арморика) — част от легендарното обкръжение на Крал Артур, описано в романсите. — Б.пр. ↑

[64] Аспрамонт е замък край Ница, описан в популярния романс на Андрей да Барберино „Аспрамонте“, но и в „Неистовият Орландо“ на Ариосто. Монталбан е друг знаменит замък, фигуриращ в произведенията на италианските ренесансови писатели Луиджи Пулчи, Боярдо и Ариосто. Всички тези романи са посветени на рицарските войни между християните и сарацините. — Б.пр. ↑

[65] Ариосто рисува рицарско сражение между покръстените и неверните при Дамаск в поемата си „Неистовият Орландо“. Великолепният византийски град Трапезунд бил прочут през

Средновековието със своите турнири, възпети в не един романс. — Б.пр. ↑

[66] В романтичната си поема „Влюбеният Орlando“ италианският ренесансов поет Боярдо разказва как сарацините се събрали край Бизерта в Тунис, преди да нахлуят в Испания. — Б.пр. ↑

[67] Милтън се позовава на широко популярния цикъл средновековни романи, посветени на Шарлеман (Карл Велики) и неговите рицари. Целият ариергард на Шарлеман начело с Роланд, един от дванадесетте му паладини, бил посечен в Ронсевал, недалече от Фонтарабия (съвр. Фуентерабня). — Б.пр. ↑

[68] Очевидно става дума за широко разпространеното през Средновековието и Ренесанса суеверие, което вижда в слънчевите затъмнения злокобно предзнаменование за войни, бунтове и държавни преврати. — Б.пр. ↑

[69] Синове на небето — т.е. ангелите. — Б.пр. ↑

[70] Изчадие на сярата — в алхимията сярата са смята за баща на металите поради химическата си активност. — Б.пр. ↑

[71] В евангелията от Матей и Лука името „Мамон“ се споменава като абстрактно съществително, означаващо „богатство“, но по-късно то се използва като лично име на „княза на този свят“ („Евангелие от Йоан“ 12, 31). Средновековно — ренесансовата традиция често свързвала Мамон с Плут, гръцки бог на богатството, а отгук, поради смесване, и с Плутон, бога на подземното царство на сенките. Милтън особено високо ценил описанието на пещерата на Мамон в епическата поема на Едмънд Спенсър „Кралицата на феите“ (II 7), където, както и тук, богът властва над добива на злато. — Б.пр. ↑

[72] В „Откровение на св. Йоан Богослов“ (21, 21) се казва, че стъгдите на Божия град са от чисто злато. — Б.пр. ↑

[73] Благото видение е схоластичният термин за мистично съзерцание на небесното великолепие, което всеки християнин трябва да копнее да изпита редом с ангелите. — Б.пр. ↑

[74] Вавилон е прочут преди всичко с кулата, извисена до самите небеса и предизвикала Божия гняв (вж. бел. към XII 40—62 по-долу). Удивителните дела на мемфийските (египетските) царе са вероятно, пирамидите, считани за паметници на суетата както от древните, така и от по-новите автори. — Б.пр. ↑

[75] Пандемониум израства от пръстта подобно изпарение, защото според тогавашната наука земните изпарения можели да се превръщат на метеори, комети или мълнии, злокобни за човека, но същевременно защото е безплътен и ефимерен като пара. — Б.пр. ↑

[76] Пиластрите са в същност четвъртити колони, така че съчетанието „обли пиластри“ с оксиморон, подчертава нереалността на дяволското построение. Дорическите (дорийски) колони са колони с канелюри и с прости капители. — Б.пр. ↑

[77] Архитравите са онзи елемент от класическата сграда, който лежи непосредствено върху колоните. Корнизите и фризовете са съставни части от класическия антаблемент, разположени над архитрава. Фризовете обикновено са покрити с релефни орнаменти или композиции. — Б.пр. ↑

[78] В новозаветните книги Вавилон най-често се схваща като алегоричен образ на ада или на Антихриста. Алканро (Мемфис или съвременният Кайро) е най-импозантният град на езически Египет, противопоставен на праведните юдеи. Вил е вавилонският бог Ваал (вж. бел. към ст. 422 по-горе). Вил Вавилонски се споменава в библейската „Книга на пророк Йеремиа“ (51, 44) и в „Книга на Даниил“ (14, 10). Серапис е египетско божество, често отъждествявано с Апис. — Б.пр. ↑

[79] Авзонската земя е древногръцкото название на Италия. — Б.пр. ↑

[80] Мулцибер (или Вулкан) е латинският вариант на древногръцкия бог Хефест, който властвува над всички изкуства и занаяти, свързани с огъня (най-вече над ковачеството). Той е строителят на всички дворци на боговете. Алюзията тук е към класическата легенда за изхвърлянето на Хефест от Олимп и неговото целодневно падане, описано в „Илиада“ на Омир (I 591—5). Названието на дяволската престолнина, Пандемониум, дума, изкована от Милтън и влязла в речника на съвременния английски език като синоним на безредието и произвола, е съставено от гръцкото „пай“ (=все-) и „демонион“ (=демон, зъл дух). Буквалният български превод би бил „Вседемонию“, т.е. свърталище на всички демони. — Б.пр. ↑

[81] Надпреварата с копия е нещо като спортно състезание за рицарите и обикновено не завършва с убийство, докато смъртният бой, както самото му име показва, не е толкова невинен. — Б.пр. ↑

[82] По времето на Милтън слънцето е влизало в Телеца, втория знак на зодиака, в средата на април според китайския календар. Тази хронология ни пренася в епохата след грехопадението, когато слънцето се измества от Овена в Телеца. — Б.пр. ↑

[83] Ср. бел. към ст. 575—6 по-горе. Плиний определя местоположението на пигмеите в планините отвъд изворите на Ганг — Индийската гора („Естествена история“ VII 26). — Б.пр. ↑

[84] Конклавите могат да бъдат каквито и да било тайни съвещания, но още по времето на Милтън думата се използва предимно за църковните съвети. По такъв начин, както на много други места в поемата, авторът отъждествява омразния му католицизъм с мрачното царство на падналите ангели. — Б.пр. ↑

КНИГА II

Започва съвещанието. Сатаната обсъжда дали трябва да се дръзне нова битка за възвръщане на небесата. Някои са за, други — против. Приема се трето предложение, изказано по-преди от Сатаната — да се провери истинността на онова прорицание или предание небесно относно един нов свят и нов род твари, равни или не много по-низши от тях, които трябва да бъдат създадени по това време. Недоумението им кой трябва да бъде изпратен за тази трудна проверка. Сатаната, техният водач, предприема пътешествието сам. Прославят го и го приветствуват. Завършили така съвета, останалите се пръсват на различни страни и се залавят с разни начинания според склонностите си, за да запълнят времето до завръщането на Сатаната. Той поема на път, стига до дверите на ада, намира ги затворени и охранявани от стража, която накрая ги отваря и пред него се открива великата пропаст между ада и небето. Мъката, с която я прекосява, напътствуван от Хаоса, владетеля на тази област, додето се открие пред очите ми новият свят, който той дири.

Високо върху царствения си престол, далеч по-бляскав от богатствата на Инд и на Ормуз^[1] или на разточителния Изток, който сипе над варварските си монарси бисери и злато,

седеше Сатаната, по заслуги извисен
до тази адска чест и от самото отчаяние
издигнат тъй високо над надеждите си, пак
нагоре с ненаситна жар напираше да следва
безсмислената бран с небето и невразумен,
високомерния си блян така провъзгласи:

„Господства, власти и началства, божества
небесни,

понеже няма бездна, що могла би да заключи
безсмъртна мощ, съборена макар и угнетена,
небето за изгубено не считам. От провала
сияйните достойнства^[2] ще се вдигнат и ще
бляснат

по-ярки и по-яроствни, отколкото без него,
и няма да изпитват страх от втора горка участ.
А мен, когото на небето вечните закони
ваш вожд направиха отпървом, изборът — подир
и онова, което в битка или на съвет
бе придобито по заслуга, загубата даже
и досега не съкруши, а закрепил по-здраво
на този сигурен, от други неоспорван трон,
признат единодушно. По-честитата съдба
там, на небето, следваща честта, би породила
наоколо си завист; ала кой завистник тук
ще възжелае мястото на оногова, който,
изправен най-високо, като крепост ви огражда
от гръмовержеца^[3] и носи най-голяма част
от вечното терзание? Там, дето няма благо
да се ревнува, там раздорът няма да прерасне
в борба; защото никой няма да се бори в ада
за първенство и никои своя дял в скръбта сегашна
не смята толкоз малък чак, че с ум честлюбив
за още да ламти. И тъй, с това предимство наше
постигнали съгласие и вярност, и единство,
каквито няма на небето, да се върнем там,
за да потърсим своите извечни правдини,
с по-сигурна сполука оттогава, ако бяхме

сполучили; и кой ще бъде най-добрият път — в открита бран или с потайна хитрост, — туй сега ще се обсъжда. Който знае, пека да говори.“

Той свърши и след него скиптроносецът

Молох^[4]

се вдигна — най-свиреп и як сред тези, що се биха на небесата; по-свиреп сега от отчаяние.

Той вярваше, че с вечния ще бъде изравнен

по сила и преди с по-малко да се примири,

би предпочел докрай да бъде изличен — и тъй,

страхът му се стопи съвсем — от Бог, от ад, от

нищо

не се боеше той. Това бе неговата реч:

„Аз давам своя глас за бран открита — в

хитрините

неопитен, не ще се хваля с тях — да ги кроят които и когато имат нужда — не сега!

Защото, докато седят, кроейки, всички други

милиони, що стоят въоръжени и очакват

сигнала за възход, нима да се изтягат тук —

небесни бегълци — и да приемат за обител

туй мрачно място, пещера на вечния позор,

зандан на произвола, който ще цари, додето

се бавим? Не, елате по-добре да се сберем

с оръжия от адски бяс и пламък и завчас

в небесната висока крепост силом да нахлуем

и мъките си да обърнем в страховита мъст

срещу мъчителя, та преко грохота всесилен

на своята машина^[5] той да чуе грозен гръм

от ада, срещу всяка своя мълния да види

чер плам и ужас, не по-малко яростно изстрелян

сред ангелите му, и даже трона си да зърне

със сяра пъклена облян и с непозната жар^[6] —

мъчения, измислени от него. Може би

изглежда труден този път и стръмен за атака

с разперени крила срещу такъв висок противник.

Който мислят тъй, да си припомнят, ако в дрямка

безпаметното езеро^[7] не ги сковава още,
че нашето движение присъщо ни издига
към изначалния ни връх. Падение и крах
за нас са чужди. Мигар всеки не изпита сам,
когато злият враг се впи в разбития ни тил
с обидите си и ни гони чак до пропастта,
с какво усилие, с какъв отруден полет ние
потънахме дотук? Тогаз възходът ще е лек.
Боите ли се? Страх ви е, че може да подбудим
по-силния с по-страшна гибел да ни съкруши
в яда си? Та няма и в ада трябва да се плашим
от гибел по-ужасна? Мигар има дял по-чер
от този да сме тук — далеч от вечното
блаженство,

осъдени да се терзаем в тази грозна глѣб,
където болката от негасимата жарава
ще ни убива без надежда да настѣпи край —
васали^[8] на беса му, колчем неговият бич,
безжалостен на изтезанията, в злия час
ще ни зове за покаяние? По-страшна гибел
от тази значи да ни изличат, да ни изтребят.
Тогава от какво се плашим? И защо докрай
не разгорим гнева му, който, разгорян докрая,
или ще ни изпепели и тѣй ще доведе
до нищо същността ни (колко по-щастлива участ
от тази, да сме вечно живи, за да се терзаем!),
или ако наистина сме от божествен дѣх,
и затова не можем да умрем, по-лошо нищо
не ще ни сполети, а пък от опит знаем вече:
моцта ни е достатѣчна небето да разтѣрсим
и с постоянни нападения да устрашим,
макар недостижим за нас, съдбовния му трон,
което, ако не победа, е попе възмездие.“
Той свърши, смръщил вежди, и във взора му гореше
отчаяно желание за мѣст и бран, опасна
всеки, който не е бог. От другата страна
се вдигна Велиал, по-кротѣк, а и по-любезен;

по-личен дух не бе изгубвал раят — сякаш той за подвизи създаден бе и за дела достойни — но всичко бе неистинско и кухо. Чиста манна валеше от езика му и в словото му злото изглеждаше добро, за да смуги и да разбие дори най-зрели помисли — той беше с низък ум, в пороците усърден, но в делата по-високи ленив и боязлив. Речта му галеше ухото и с увещание в гласа така започна той:

„О, перове, аз също бих бил за открита бран поради своята омраза, ако този довод, изтъкван да ни убеди за незабавна битка, не ме разубеждаваше с това, че хвърля сянка на гибелно съмнение връз нашия успех: щом онзи, който е прославен в подвизите ратни, на туй, в което вярва и с което е прославен, не се осланя, а от отчаянието само, от изтреблението черпи храброст като цел заветна и за някаква зловеща мъст зове. Каква е тази мъст? Небесните стени са пълни с въоръжена стража, тъй че всеки пробив там е немислим; и често пъти в пропастта съседна на стан излизат техни легиони или в мрака владенията на нощта невидими облитат, за да предварят изненадата. А може би със сила да нахлуем там и с нас да повлечем разбунения черен ад, та светлината чиста на небесата да сразим? Но нашият велик противник ще остане пак неомърсен на своя непоқварим престол и скоро пламъкът ефирен, комуто скверността е чужда, ще прогони тази проклета напаст, ще прочисти тази долна жар и ще възтържествува. Тъй надеждата ни сетна ще стане отчаянието. Трябва да разпалим гнева на своя победител всемогъщ докрай, за да ни изличи. Това ще бъде лек за нас — да ни унищожат. Печален лек! Кой би склонил

дори сред мъките това духовно битие
и тези мисли, дето бродят пряко вечността,
да свършат в гибел, да потънат и да се изгубят
в обширната утроба на нощта несътворена,
без чувство и движение? И мигар някой знае,
дори това да е добро, ще може ли врагът ни
да го даде, ще иска ли? Ще може ли? — това
е неизвестно, но че няма да поиска — няма.
Нима, тъй мъдър, той гнева си ще излее в миг
като по невнимание или в минутна слабост,
за да зарадва своите врази и да ги свърши
в яда си, след като яда му ги е пощадил,
за да се мъчат вечно? За какво стоим тогава —
ще кажат тези, дето са за бран, — щом всички ние
сме отредени и оставени за скръб безкрайна?
Каквото и да сторим, мигар можем от това
по-лошо да пострадаме? Но туй ли е най-злото
така да спорим, да седим така въоръжени?
А като бягахме без ред, преследвани и бити,
под град от мълнии небесни, как се устремихме
към бездната като към завет! Адът ни се стори
убежище от ударите. А като лежахме
върз огненото езеро? Туй вече бе по-лошо.
Ами ако дъхът запалил този мрачен жупел,
разбуден, го раздуха пак — и със седморен бяс —
и ни събори в пламъците? Или пък отгоре
ако прекъснатата мъст въоръжи отново
десницата му пурпурна^[9] над нас? Ами ако
разкрила тъмните си пазви тази адска твърд
изригне огнените си отприщени грамади,
развърже всички ужаси, надвиснали с угроза
над нашите глави, додето ние може би
замисляйки или разпалвайки голямата война,
попаднем в огнения вихър и се озовем
по канарите приковани — плячка и забава
на гибелните ветрове, или потънем там,
под онзи кипнал океан, с вериги омотани,

за да беседваме посредством вековечни вопли,
лишени и от отдих, и от милост, и от прошка,
и от надеждата за край^[10]? Туй би било по-лошо.
Така че аз издигам своя глас против войната —
открита или не, — защото можем ли с оръжие
или с коварство да надвием онзи, чийто взор
обзира всичко наведнъж? Той вижда от небето
кроежите ни празни — вижда и ни подиграва,
не по-всесилен да отблъсне ратната ни сила,
отколкото всемъдър да разстрои всички козни.
Нима тогава тъй позорно ще живеем — ние,
небесният народ, потъпкан и прокуден тук
в окови и терзания? Да, по-добре това,
отколкото по-лошото! Съдбата неизбежна
ни подчинява — тя и всемогъщият закон
на победителя. Нали в страдание и в дело
еднаква ни е силата и нашата присъда
не е несправедлива — тя бе ясна отнапред,
по мигар бяхме мъдри ний с такъв велик противник
да влезем в бран при толкова несигурен успех?
За мен са смешни тези, що са с копие то храбри
и дързостни, но щом загубят, свиват се и тръпнат
пред туй, което знаят, че ги чака — да търпят
изгнание или позор, окови или мъки —
присъдата на победителя. Това сега е
съдбата ни — ако успеем да я понесем,
върховният ни враг след време може да отслаби
шева си и отблъснал ни така далече, може
да ни остави в мир, щом ний мируваме, доволен
от изтърпяното дотук — тогава тази жар
ще стихне, ако неговият дъх не я раздухва.
Тъй нашата по-чиста същина ще превъзмогне
досадните ѝ кадове или ще свикне с тях,
или преобразена според новото си място
по нрав или природа, ще приеме като свой
убийствения пек и болка няма да усети.
И ужасът ще се смекчи, ще просветлее мракът,

неспиращият, вечен бяг на дните ще ни носи
по-ново упование, надежда за промяна,
каквато бихме искали — че днешният ни жребий
изглежда в щастието зъл, но в злото не най-лош,
ако сами не си спечелим по-голяма скръб.“
Тъй, със слова, предрешени в премъдрост, Велиал
напътстваше към срамна леност, към смирен
застой,

но не към мир — и ето тъй Мамон поде след него:

„Или за да свалим от трона царя на небето,
ще влезем в бран, ако решим, или за да си върнем
изгубените правдиви. Добре — да го свалим
ще можем само ако вечната съдба отстъпи
пред случая менлив и ако Хаосът ги съди.
Надеждата за първото е празна, значи, празна
е и за второто, защото где ще има място
за нас на небесата, ако техния владетел
не победим? Да предположим, че ще се смили
и ще помилва всички, ако му дадем обет
за ново подчинение — с какви очи ще можем
пред него да застанем кротки, мълком да приемем
повелите му строги и престола му да славим
със звънки химни и на светостта му по принуда
да пеем алилуя — нему, който ще седи
като самодържавен цар, додето от олтара
ухаят на амброзия^[11] амброзийните наши
покорни приношения? Такава служба горе
ни чака — и такава радост. Колко неприветна
ще бъде вечността, прекарана в богослужение
пред тоз, когото мразим. Нека впрочем да не дирим
чрез сила невъзможна или с милост придобита
неприемливо, па макар и на небето, ново
великолепно робство, а вместо това да търсим
доброто си от себе си, така че да живеем
от своето за себе си, макар и в тази бездна,
свободни и пред никой неподвластни, предпочели
суровата си волност пред удобния ярем

на рабския разкош^[12]. Тогава нашето величие
ще блесне истински, когато създадем сами
от малките неща велики, от вредата полза,
от бедствието благо и където и да бъдем,
код злото да цъфтим, скръбта да претворим в
покой

чрез труд и издръжливост. Мигар ние се боим
от този безпросветен свят? Нима самият цар
на небесата между гъсти облаци и мрачни
не обитава често, без да бъде помрачен,
и не загръща ли с величието на тъмата
престола си висок, отдето тътнат гръм след гръм
с растяща ярост и небето става същи ад?
Той мрака ни наподобява — ний пък ще повторим
зарите му, ако потрябва. Тази пуста твърд
не е без блясък скрит, без бисери и злато; нито
нам липсва вещина, да извлечем великолепие
от нея — а какво по-славно има на небето?
И нашите терзания невям ще може с време
да станат нам насъщни, тези режещи огньове —
тъй благи, както са сега сурови, същността ни —
еднаква с тяхната, което трябва да премахне
сетивността на болката ни^[13]. Всичко ни подканва
към мирни съвещания по ред установен
относно туй как без опасност можем най-добре
да се оправим с настоящите злини, но с оглед
какво сме и къде сме днес, без помисли за бран.
Това, което препоръчвам, и сега е ваше.“

Едва бе свършил той и ето — грохот глух
изпълни

събранието — както кухите скали задържат
рева на бурята, която цяла нощ бушува
над океана, а в зори с прегракнал ропот люшка
осъмналите мореходци, чийто члън случайно —
или пък ладия — на котва в залива зъбат
след вихрите отдъхва, тъй сега с възторжен громол
изпратен бе Мамон — съветът му, вещаещ мир,

им се поправи; че от ада те не се бояха
тъй както от подобна втора полебран — страхът
от гръмотевицата и от меча Михайлов
в тях още беше жив — и не по-малкият копнеж
да основат това си долно царство, та да може
чрез хитроумна политика^[14] то да се изправи
в съперничество с небесата, като дойде време.
Видял това, Веелзевул, по-горен, от когото,
освен самия Сатана, не беше никой, с мрачно
лице се вдигна и така се извиси, подобно
държавен стълб; дълбоко в неговия лоб вдълбана
бе мисълта и грижата за общото добро,
а в образа му грееше все още царствен ум,
величествен, макар в разруха. Той застана — мъдър,
с Атлантови плещи, тъй крепки, че да понесат
товара на най-мощните монархии^[15]; с очи
в миг въдвори мълчание, по-мъртво от нощта,
от въздуха на лятно пладнe — и така започна:

„Престоли, власти и царства, издънки на
небето,

ефирни сили — или всички тези титли трябва
сега да изоставим и да се зовем от днес
князе на ада? Че натам, изглежда, мнозинството
клони — да си останем тук и тук да построим
растящо царство — несъмнено, — докато мечтаем
и не разбираме, че висшият е отредил
туй място за тъмница, не убежище спокойно,
далече от пестника му, където да живеем
извън небесния закон, срещу престола негов
сплотени в нов съюз, а да останем тук навеки
в най-строго заключение, макар и тъй далеч,
под неизбежния ярем, държани под охрана
като пленено множество: защото той без друго
във висини и в дълбини ще бъде пръв и сетен,
единствен цар завинаги, и няма да загуби
от царството си нито педя, а ще разпростре
властта си и над ада и с железен жезъл тук

ще управлява безразделно, както там — със златен^[16].

Защо е впрочем този спор за мир или война? Войната ни довърши — тази загуба е вече непоправима, а до днес не ни предложи никои условия за мир. Какъв ще бъде този мир за нас, поробените клетници, освен затвор най-строг и произволни изтезания, и бои с камшици? И с какъв ли мир ще отговорим ние освен с враждебност според силите си и с ненавист, с непокорена съпротива, с мъст, макар и бавна, но все кроюща как от своята победа той по-малко да пожъне, как по-малко да ликува от мъките, с които най-жестоко ни терзае? А случай няма да ни липсва и не ще потрябва да тръгнем на опасен поход срещу небесата, чиито зидове не ще смутим ни с нападение, ни с пъклена обсада. Ами ако изнамерим по-лесно предприятие? Такова място има (ако преданията и пророчествата висши не бъркат), има втори свят, престолнина честита на нов род, назован Човек, когото тон сега би трябвало да сътвори — подобен нам, макар по-низши по мощ и блясък, ала по-любим на онзи, що горе управлява; тъй бе неговата воля провъзгласена между всички богове и с клетва, която люшна цялата небесна твърд, скрепена. Там да насочим всички свои мисли, да научим какви са тварите, които обитават там, каква е формата и същността им и в какво са силни или слаби, как най-лесно се сломяват — чрез мощ или коварство. Нека да държат под ключ небето, нека висшият му съдник там царува невъзмутим — туй място може да е уязвимо като покрайнина на царството му, щом го бранят онези, на които е дарено. Тук невям

ще можем да постигнем своето тържество с
внезапна

атака, тъй че с адски огън да опустошим
творението му докрай или да го превземем
и да изхвърлим жалките му жители оттам,
тъй както нас изхвърлиха, или пък ако не,
да ги спечелим чрез съблазън, та да ги смразим
със този техен Бог и той с разкаяна ръка
творението си да срути. Туй ще превиши
кое да е възмездие, ще свергне радостта му
в метежа ни, а нашата пък радост ще издигне
сред неговия смут, доде чедата му любезни,
низ бездната запратени при нас, не прокълнат
началото си крехко и блаженството, смрачено
без време. Помислете си дали това си струва
да се опита, или ще клечите в този мрак
да мътите царства напразни.“ Тъй Веелзевул
изложи дяволския си кроеж, предназначан
от Сатаната и подсказан нему — че отде,
ако ли не от извора на злото, би се взела
такава злоба, та рода човешки да погуби
от корена му още и така земя и ад
да смеси и обърка само за да унизи
великия творец? Но даже тази тяхна низост
ще умножава славата му. Тази дръзка козна
бе по сърце на пъклените княжества и с радост
в очите гласовете си на него всички те
отдадоха. Тогава той речта си продължи:

„Добре отсъдихте, добре завърши този спор,
синод на богове, достойни за това си име;
решение велико взехте — то от дълбините
отново ще ни възвиси, напук на злата участ,
по-близо до престола ни прастар и може би
ще видим светлите предели, а оттам с оръжие
приятелско при сгода може би ще се завърнем
на небесата или в някой по-любезен край
ще се заселим, навестявани от зрак небесен,

в покой и под изгряващите източни лъчи
от този мрак ще се пречистим и като балсам
ще пием сладостния въздух, за да изцелим
следите на жаравата. Но кой ще тръгне пръв
да търси този свят новосъздаден, кой е годен
за подвига — със скитнически стъпки да изпита
бездънната и безконечна тъмна празнота
и да налучка пряко осезаемия мрак^[17]
незнайния си друм или въздушния си полет
върху крила неуморими храбро да простре
над пелия огромен срыв, додето долети
до острова честит^[18]? Какво изкуство, колко мощ
ще му е нужна или колко хитрост, за да мине
през строгата охрана и през тази гъста стража
от бдящи ангели! Тогава нему ще потрябва
велика зоркост, а на нас сега — нима по-малко —
разумен избор? Че на онзи, който бъде пратен,
ний всичко до последната надежда ще възложим.“

Тъй рече той и седна и внимание надвисна
и очите му, очакващи да видят кой подкрепя
или оспорва неговия план, или се готви
за гибелния подвиг, ала всички бяха неми,
погълнати от мислите си за опасността,
и всеки, стреснат, своя смут откриваше в чертите
на другия — не се намери ни един сред тия
отбрани ратници, воюващи срещу небето,
тъй дързостен, че да предложи или да приеме
това страхотно пътешествие; доде най-сетне
самият Сатана, когото славата върховна
Над всички беше извисила, преизпълнен с гордост
и царствено достойнство, тъй спокойно заговори:

„Чада на небесата, тронове империиални,
това мълчание и тази колебливост с право
ни сграбчиха, макар неразгромени — дълъг път
и труден чака ни от този ад до светлината.
Затворът ни е здрав, огромният му огнен свод
със кръвожадна ярост в девет обръча ни стяга

и нажежените му адамантени врати^[19],
залостени пред нас, предвардват всеки таен излаз.
По даже ако някой се провре през тях, отвъд е
бездънното пространство на безсъщностната нощ,
раззинато широко — там го чака вече краят
на битието, в бездната безплодна потопено.
Ако избяга и оттам в друг някакъв си свят
или предел неведом, то какво ли ще спечели
освен неведоми тегла и ново трудно бягство?
Но аз за този трон достоен нямаше да бъда,
о перове, нито за тази царственост блестяща
с разкоша си, въоръжена с мощ, ако опасност
или пък трудност в някое съдбовно начинание
за общата изгода можеше да ме възпре,
преди да съм опитал. Как бих дръзнал да приема
монаршеските почести и как бих управлявал,
когато сам не съм поел поне такава част
и премеждието, както и в честта, каквато царят
поравно носи, пък дори и толкоз по-голяма
в премеждието, колкото по-възвисен над всички
в честта е седнал? Затова вървете си сега,
могъщи власти, ужас за небето даже тук,
дерзайте у дома, додето този е домът ни
как днешното тегло да облекчим, да сторим ада
по-поносим; как, ако може, с лек или магия
да уталожим болката на този зъл приют
или да я прогоним; бдете винаги на поста
срещу безсънния ни враг, додето аз отвън
по всички брегове на тъмната разруха дия
спасение за всинца ни — това си предприятие
със никого не ще деля.“ Така монархът рече
и стана и с това разумно всякакъв ответ
предварди — да не би, повдигнат от решимостта

му,

и друг от първенците да предложи (като знае,
че ще му се откаже) туй, що първом ги скова,
и тъй, получил отказа, пред другите да стане

съперник негов, да спечели леко почитта,
която той ще извоюва с мъка. Ала те
не само от премеждието, но и от гласа му
уплашени, като един се вдигнаха след него
и дружното им ставане отекна като тътен
на гръм далечен. Ето всички скланят се към него
със страхопочитание и ничком като бог
го славят, сякаш той е равен с царя на небето.
А не пропуснаха и за това да го възхвалят,
задето собственото си спокойствие презря
заради общото — че духовете даже в ада
не губят всичката си доблест (нека злите люде
не се гордеят впрочем с гиздави дела, родени
от скрито честолюбие, замазано с набожност).
Тъй тъмното метежно съвещание завърши
с прослава радостна на несравнимия властител:
тъй от планинските била мъглите здрачни пълпят
нагоре, колчем северният вятър спи, дордето
забулят приветливия ефир и лик навъсил,
той сипе над смрачената земя и сняг, и дъжд;
но ако слънцето сияйно на раздяла с благодат
протегне лъч вечерен, в миг полята оживяват
и птиците запяват пак, и блеещи стада
показват радостта си тъй, че рид и дол ехтят.
О, срам за людете! И дявол с дявола проклет
живеят в сговор — хората единствени от всички
разумни твари са в разлад, макар че се надяват
на Божя милост и макар че Бог отсъди мир,
безспир се лутат във вражди, размирици и свади
помежду тях си и разпалват яростни войни,
опустошавайки земята, за да се изтребят,
като че ли (вместо това да ни сплоти) не са
достатъчни човеку тези адски врагове,
които ден и нощ очисдат неговата гибел.

Така Стигийският съвет^[20] се пръсна и поред
князете пълкени поеха, а помежду тях
могъщият им главатар вървеше — сякаш

сам излязъл в бой срещу небето и на вид същински
самодържавен цар на ада, в царственост облечен
като небесния владетел и обвит отворед
в огромно огнено кълбо^[21] от светли серафими
с блестящи гербове и страшни ангелски доспехи.
Сега присъдата на туй събрание закрито
тържествено те наредиха да се разтръби
и ето, четири чевръсти херувима вдигат
звучащата алхимия^[22] до своите уста
на четири посоки — чува кухата бездънност
херолдите нашир и длъж и адът цял отвърща
с рева си оглушителен на гръмоглас възторг.
И с умове успокоени или ободрени
от глупава надежда, построените войски
разпуснати се разпиляват — всеки своя път
поема, според както склонност или скръбен избор
го водят в неговия смут да дири сгодно място
за отдих от тревожни мисли — да прекара там
мъчителния срок, додето вождът им се върне.
Едни из долината, други през ефира лек,
разперили крила, препускат в бърза надпревара
като в игрите олимпийски или пък питийски^[23].
Тук укротяват огнени жребци, там с колесници
летят или в колони пак нагъсто се редят:
така над горди градове небето неспокойно
вещае битка — армии се втурват в грозна бран
през облаците и пред всеки строй напред се носят
копиеносците, доде най-гъстите кохорти
се счепкат в ръкопашен бой и меч о меч треци,
доде от блясъците пламне цялото небе.
А трети, още по-свирепи, зли като Тифон,
раздират канари и хълми и пришпорват вихри
във въздуха (от врява сякаш адът ще се срути),
тъй както от Ехалия, с победи увенчан,
Алкид, усетил ризата отровна, от болка
изтръгваше из корен тесалийските ели
и Лихас от върха на Ета запокити вдън

Евбейското море^[24]. Четвърти, с по-спокоен нрав,
уединени в дол притихнал, пеят и възпяват
в напеви ангелски на звънки арфи в съпровод
геройските си подвизи и страшния погром
по зла съдба, оплакват се, че частта предала
на силата и жребия свободното достойнство.
Пристрастни бяха песните, но благозвучността
(нима е чудно, щом безсмъртни духове ги пеят!)
стъписа преизподнята и сякаш омагьоса
тълпата от слушатели. В беседа по-приятна
(че песента лъсти слуха, витийството — духа)
встрани седяха други, върху хълм усамотени
в съждения възвишени и в размисли сублимни
за провидение, прозрение, за воля и съдба,
неизменяема съдба, свободна воля, пълно
прозрение — и тъй сновяха в омагьосан кръг^[25].
Надълго разсъждаваха за злото и доброто,
за щастието и непоправимата несрета,
страстта и равнодушието, славата, срама —
все празни мъдрости и философии фалшиви,
но те с магия сладостна упойваха ума,
доде забрави болката си, будеха в сърцето
измамлива надежда и бронираха гръдта
с трикатната стомана на търпение упорно.
А други в ескадрони и дружини многобройни,
в безстрашни начинания поели да проучат
докрая този мрачен свят — да найдет може би
друг, по-удобен дом, поемат в поход хвърковат
на четири посоки — по четирите реки
на преизподнята, които до една изливат
във езерото жарко своите пагубни води:
чудовищния Стикс — поток на смъртната омраза;
безрадостния Ахерон — потокът на скръбта,
дълбок и чер; Коцит — наречен тъй за плачовете,
които го огласяят; яростния Флегетон,
чиито кипнали вълни пламтят от буен бяс.
Далеч от всички тях — ленива и безшумна — Лета,

реката на забравата се плъзга и плете
Воднистия си лабиринт, отдето щом отпиеш,
забравяш мигом презжното си битие и сан,
забравяш радост и печал, наслада и тегло^[26].
Оттатък мудната река замръзнал материк се
шири — див и тъмен, шибан от неспирни бури
с фъртуни и градушки, чийто напад по твърдта
не се разтапя, а се трупа и наподобява
руини древни; другото е сняг дълбок и лед,
бездънна пропаст като туй тресавище
Сербонско^[27],

разлято между планината Касий и Дамята,
където цели войнства са потъвали — студът
изгаря по-жестоко там и от самия огън^[28].
От фурии харпиеноги^[29] влачени дотук,
и повтарящи се срокове душите прокълнати
пристигат и подлагат се на яростната смяна
на страшни крайности, поради смяната по-
страшни:

от ложето на огъня бушуващ — в мъртъв лед,
доде ефирният им жар измръзне и недвижни,
отвред сковани, вкочанени, мъчат се така
до отреденото им време, сетне — в огън пак.
И тъй през Лета непрестанно се прехвърлят те
напред-назад, скръбта си само за да умножат
и докато минават, все копнеят да достигнат
струите изкусителни — с една-едничка капка
в забрава сладка да стопят и болка, и печал
в едничък миг — и как е близко влагата целебна;
ала съдбата ги възпира, за да им попречи,
Медуза, грозната горгона^[30], охранява брода,
а и вълшебната вода самичка се отдръпва
от устните на живите души, тъй както нявга
от устните Танталови^[31]. По този вечен път
залутани и изтерзани, дързостните орди,
изтръпнали от ужас, бледи и с изцъклен взор,
за първи път прозряха своя кобен дял и мир

не найдоха — през много мрачни, страшни долини се скитаха те, прекосиха горестни предели и планини, покрити с лед или чревати с огън, скали, бърлоги, пещери, тресавища, блата — юдоли на смъртта, проклетни от самия Бог, за зло създадени, добри единствено за злите — животът мре, смъртта живее там и естеството твори неща чудовищни, зловеци, уродливи, непоносими, безобразни, по-противни даже от тези, дето басните измислят и страхът плоди — горгони, хидри и химери^[32] страховити. В туй време неприятелят на Бога и човека, наречен Сатана, със ум, възпламенен от дързост, крила разперва и без страх към адските врати цели самотния си полет; ниско префучава над дясното крайбрежие, над лявото подир, докосва бездната с крило, а после се понася към огнедишащия свод над пъклената глъб. Тъй както някога в ширта флотилия далечна виси сред облаците, с равноденствените ветри обратно от Бенгалия на път или от остров Тернат или Тидор^[33], отдето своите подправки търговците докарват (те по своя южен път през Етиопското море към Нос Добра Надежда^[34] с насрещни ветрове се борят всяка нощ), така изглеждаше летящият противник отдалече. И ето адските стени, опрени в свода страшен и трижди тройните врати (три створи яка мед, три други от желязо, трети три от адамант), непроходими, оградени с вихрен кръг от огън нетлеещ. Пред вратите — и оттатък, И отсам, чудовища с ужасен вид седяха отстрани: едното бе до пояса жена, и то красива, но свършваше надолу в скверни люспести извивки — грамадни и разплути — зла змия, въоръжена със смъртно жило; средният ѝ обръч бе обвит с гъмжило^[35] псета пъкленни, които вечно лаят,

разкрили церберски гърла, така че адът цял
ехтеше, но като поискат, мушваха се всички,
щом нещо стресне тази врява, в нейната утроба
и там се криеха, но пак не спираха да лаят и
вият. Тъй противни чак не бяха и онези;
които мъчеха горката Сцила във водите
между Калабрия и тринакрийските скали^[36],
или онези, дето следват вещицата ноцна,
по нечий таен зов дошла с въздушния си впряг,
подмамена от мириса на детска кръв^[37], за танци
с лапландските магьосници^[38], които помрачават
отрудената^[39] месечина. Другата пък твар,
ако е твар това, което няма очертания,
разграничими на отделни членове и стави,
или ако е същество туй, що е като сянка
(че всичко в нея бе мъгляво), черна като ноц,
свирепа като фурия, ужасна като ад,
страхотно копие^[40] тресеше; на това, което
би трябвало да е глава, бе сложена корона.
Щом Сатаната наближи, чудовището стана
от мястото си и с огромни крачки се насочи
към него, а под стъпките му адът потрепери.
Какво е туй, дивеше се сам дързостният дявол
(дивеше се, не се боеше — вън от Бог ѝ Син
пред никое създание не би отстъпил той)
и с поглед омерзителен сега така подхвана:

„Отде си и какво си ти, проклето същество,
което дръзваш — мрачно и ужасно — да препречваш
тъй отвратителна снага напреки моя друм
към тези двери? Аз през тях се готвя да премина
и ще го сторя, без да искам твоя благослов.
Дръпни се или ще се каеш — ражданите в ада
не могат да съперничат на духове небесни.“

Тогава призракът, изпълнен с гняв, му отговори:
„Нима не ти си ангелът — предател, който пръв
е нарушил мира небесен, дотогава още
ненарушен, и с горделива буна е подмамил

след себе си третина^[41] от небесните чеда
срещу всевишния владетел, заради което
и ти, и те, отхвърлени от Бога, в скръб и мъка
осъдени сте вечни дни да креете мърцина?
И мигар ти, заточен в ада, за небесен дух
се мислиш още и се перчиш тук, където аз съм
единствен цар, и то — за да те разяря докрай —
твой цар и господар? Върни се в мъките отново,
беглецо подъл, и крила размахай по-чевръсто,
ако не искаш да пришпоря с бич от скорпиони^[42]
бавежа ти или с това си копие завчас
в нов смъртен ужас да те хвърля, в болки
непознати.“

Така страшилището грозно рече и на вид,
додето го заплашваше, порасна десеторно
по-безобразно и ужасно; ала Сатаната,
пламтящ от възмущение, от другата страна
неустрашим гореше като огнена комета,
която озарява Змееносеца огромен
в Арктическия свод^[43] и от жестоката си грива
изтърсва чуми и войни. Главата на врага си
на смъртен прицел всеки взе, така че втори удар
би бил излишен и така се гледаха под вежди,
като кога два градоносни облака, повлекли
небесна артилерия, пристигнат с грозен грохот
над Каспия^[44] и се поспрат гърди в гърди за миг
или за два, доде надуе вятърът тръбата
и почне тъмната им битка в средищния въздух:
тъй смръщени се гледаха могъщите врази,
та мракът в ада се сгъсти, тъй равни бяха те,
че само по един път още щяха да се срещнат
с такъв велик противник^[45] — и сега дела велики
там биха станали — такива, че да екне адът,
ако змиеопашатата магьосница, която
седеше до вратите му и пазеше ключа,
не бе се втурнала с неистов крясък помежду им:

„Бащице мой^[46] — извика тя, — нима ръка ще вдигнеш

срещу едничкия си син? О, сине, що за бяс навежда смъртоносното ти копие така над челото на татка ти? И за кого е туй? За оногова, що стои отгоре и се смее над тебе — верния му роб, заел се да последва гласа на неговия гняв, наречен справедливост, глас, който някой ден и теб, и него ще погуби!“

Тъй рече тя — при тези думи пъкленият мор притихна — и тогава Сатаната ѝ отвърна:

„Така ме изненадва твоя вик и тази реч, с която се намеси, че десницата ми бърза, възпряна, още не превръща в дело туй, което възнамерява — най-напред от тебе нека чуя какво си ти, с тъй двойствен изглед и подир защо от първа среща в тази адска долина наричаш мен свой баща, а този призрак — мой единствен син?“

Не те познавам аз, а и до днес не бях съзирал по-отвратителни неща от него и от теб.“

На туй вратарката на ада тъй му отговори!

„Нима си ме забравил ти и в твоите очи нима съм толкова противна, нявга на небето така прекрасна — в онова събрание, когато пред всички серафими, с тебе тайно съюзени за дръзко съзаклятие срещу самия цар на небесата, изведнъж непоносима болка те сполетя и замъгли се взора ти, и в мрак се люшна всичко, и тогаз от твоята глава изригна огън, лявата страна широко зина и съща като теб на вид, с обличие сияйно, искрящо с райска красота, богиня всеоръжна, аз от главата ти се пръкнах^[47] — цялото небе замря в почуда, първом те се дръгнаха от мен, нарекоха ме Грях и за злокобен знак ме взеха, но после, като свикнаха, поправих им се аз

и с примамливи милости за себе си спечелих
най-озлобените и главно тебе, който често
в мен своя образ съвършен съзираше и тъй
се влюби в мене; оттогава толкова наслади
от мене скришом вкуси ти, че моята утроба
зачена непознато бремене. Между туй война
на небесата се поде — война, която даде
на всемогъщия ни враг (туй беше неизбежно)
безспорно тържество, на нас пък — гибелен разгром
навред по Емпирея — всички полетяха долу,
пометени от връх небето — долу в пропастта
бездънна, и тогава с всички полетях и аз
към пъкъла; по него време този властен ключ
бе даден в моите ръце, за да държи навеки
заклучен прохода, през който, без да го отворя,
не може никой да премине. Тук седях сама,
умислена, но не след дълго моята утроба,
заченала от теб, безмерно сетне наедряла,
усети страшни гърчове и напъни родилни.
Накрай това изчадие, което виждаш тук,
създадено от теб, с такава ярост се изтръгна
от моите чресла, че от уплаха и от болка
превита, цялата ми долна половина стана
неузнаваема — но той, врагът ми, в мен роден,
се пръкна и размаха своето копие злокобно
и гибелно, а аз побягнах и завиках: «Смърт!»
При туй омразно име адът трепна и застана
с безбройните си пещери и пак отекна: «Смърт!»
Аз бягах, ала той след мен завтече се (макар че не
бяс, а похот го гореше) и далеч по-бърз,
без мъка мене, майка си объркана, настигна,
в прегръдки скверни и насилствени ме облада
и в мене похитителят така зачена тези
вопиещи чудовища, които с вой неспирен
ме обкръжават, както сам се увери, всечасно
заплождани и раждани всечасно — вечен гнет
за мен, че щом им се поиска, те се връщат пак

в утробата, която ги отгледа, с бесен лай
я ръфат за забава, а подир отново хукват
навън и мъчат съвестта ми с ужаси безчет,
така че ни покой, ни отдих не намирам аз.
Насреща ми пред моите очи седи навъсен
Смърт, моят син и враг, и ги насъсква върху мен.
Той и самичък би разкъсал родната си майка
по липсата на друга плячка, ако моят край
не бе обвързан с неговия и ако не бе му
известно, че това ще бъде неговата гибел,
когато и да стане — тъй е казала съдбата.
Но ти, бащице, чуй съвета ми и се пази
от смъртното му копие — не се надявай всуе,
че си неуязвим под тези бляскави доспехи,
макар и от небесна сплав — туй кобно острие,
освен всевишния, не може никой да отбие.“
Тя млъкна — хитростният дявол, вразумен сега
от думите ѝ, отговори хрисимо и кротко:
„Любезна дъще (тъй като ти за баща ме смяташ
и ми показваш този мой прекрасен син — плода
на радостите, що изпитах с тебе на небето,
на негите, тогава сладки, а сега прескръбни
поради страшния поврат, дошъл нечакан), знай,
че аз не идвам като враг, а за да отърва
от този тъмен, тъжен дом на мъки и печали
и теб, и него, пък и цял един небесен сонм
от духове, които в бран за нашите права
с нас паднаха от светла вие — от тях сега поех
самин към този грозен подвиг и един за всички
излагам само себе си, решил да прекося
бездънната геена и през пустата безкрайност
да диря мястото, което оттогава бе
предсказано и вече според толкова поличби
е сътворено — обло и огромно, свят блажен
в предполието на небето, свят, заселен с племе
от твар новоизлюпена, която ще запълни
от нас опразненото лоно, ала не тъй близо,

за да не би от многото могъщества там горе да пламнат нови разпри. Но дали ще е това, или пък нещо по-потайно, бързам да науча и щом науча, незабавно ще се върна пак, за да ви изпроводя там, където ти и Смърт ще наидете покой и вред ще бродите незрими с крила безшумни в ласкавия въздух, напоен с ухания — там ще ядете и ще се гоите безмерно, всяко нещо там ще бъде ваша плячка.“ Той спря — и двамата изглеждаха доволни; Смърт се хилеше ужасно с грозната си пасть, усетил, че ще засити своя глад и взе да благославя търбуха си за този хубав час; но не по-малко обрадвана, тъй майка му продума на баща си: „Ключа от преизподнята по неотменно право и по повеля на всесилния небесен цар е поверен на мен с възбраната да не отварям вратите адамантени, а срещу всяка сила готов със своето копие стои изправен Смърт, когото жива мощ не може нивга да надвие. Ала какво съм длъжна аз на оногова, който ме ненавижда и отгоре ме е запокитил сред този мрак дълбок на ада да седя така в омразната си длъжност, вечно прикована — аз, небесна обитателка, родена на небето, сега в агония да чезна, в мъка безконечна, опасана от воя див на своите чада, които в мен се угощават с моята утроба? Ти мой баща си, мой създател и родител, ти ми даде битие — защо да слушам друг тогава, защо да следвам друг? Ти скоро ще ме доведеш до този нов прекрасен свят на светлина и радост, между блажени богове, за да царувам там в разгул до твоята десница^[48], както се полага на дъщеря и галеница твоя — до безкрай.“

Тъй рече и от пояса си взе ключа съдбовен — оръдието горестно на всяка наша скръб,

след туй към дверите повлече зверската си свита
и вдигна в миг чудовищната крепостна решетка,
която даже съюзените стигийски власти
не биха мръднали; подир в ключалката превърта
зъбците сложни и тогава пречки и резета
стоманени или гранитни с чудна лекота
отмества тя и отведнъж широко се разтварят
с неудържимо друсане и стържене вратите
на преизподнята, додето осите им скърцат
с такива гръмотевици, че целият Ереб^[49]
потръпна. Дверите отвори тя, но да затвори
бе свръх мощта ѝ — те така останаха да зоят,
че знаменосно войнство със разперени криле
под вдигнати хоругви би могло да мине с марш
в разтегнат строй със всички конници и колесници;
така се ширеха вратите и като от пещ
от тях изригваха и дим, и кад, и кървав плам.
И ето пред очите им внезапно се явяват
потайностите на извечната бездънност — тъмен
и безграничен океан, без бряг, без измерение,
където дължина, височина и ширина,
и време, и пространство чезнат — там Ноцта
прастара
и Хаосът, предни на Естеството, управляват
изконната анархия сред тътена нестихващ
на вечна бран — безредieto само ги крепи.
Че Жар, Хлад, Влага, Суша^[50] — тези воини свирепи
тук за надмощие се борят и повеждат в бой
зачатъчните атоми; а те край знамената
на четирте враждебни клики — всеки в своя клан:
по-лек, по-тежък, остър, гладък, бавен или бърз,
роят се като хилядните пясъци ронливи
по нажежената земя на Барка и Кирена^[51],
повдигнати от ветрите воюващи — баласт
за техните криле. Към който се стълпят най-много,
той властвува за миг. Над тях седи самият Хаос
и съди тѝ, че повече разпалва този смут,

чрез който царствува. До него Случаят — арбитър над всички управлява строг. Към тази дива бездна — утроба за природата, а може би и гроб, — где няма ни море, ни суша, ни ефир, ни огън, а всички те са в трудните си извори, без ред размесени и хвърлени във вековечна бран, освен ако всесилният творец не ги превърне във тъмно градиво за нови светли светове — към тази дива бездна дяволът недоверчив, изправен на ръба на ада, бе отправил взор, обмисляйки пътуването — не през тесен залив се канеше да мине той. В ушите му гърмяха тътнежи не по-слаби от ония (да поставим великото до дребното), с каквито неведнъж Белона^[52] е събаряла с машини стенобитни престолни градове; или каквито бихме чули, ако се срутеше небето и ако в метежа стихииите изтръгнаха земята устойчива от вечната ѝ ос. Накрая своите крила — огромни корабни платна — разперва той и литва в изригващия дим нагоре, после много левги като на облачен престол през него се възнася неустрашим, но скоро, този трон изгубил, среща огромна пустота: преди да се е окопитил, напразно махайки криле, той в миг се сгромолясва хиляда разтега надолу и до този час би падал още, да не бе злочестият му сблъсък със някакъв боботец облак, пълен с плам и сяра^[53], чиято сила го запрата по обратен ред, отдето бе дошъл, един път стихнал този бяс, в недрата на тресавищния Сиртис^[54] — ни море, ни истинска земя, — и ето той се мъкне пак по неоформената още твърд — полупешен, полулетящ: платна, весла — от всичко има нужда. Тъй както из пустинята крилатият Грифон^[55] през планини високи и блатисти долини преследва Аримаспите, които с хитрина

успели да си присвоят под зорката му стража
укриваното злато, тъй и Дяволът сега
през хребет и мочур, по равно, стръмно, твърдо,
рядко

с глава, ръце, крила, нозе проправя своя път —
ту плува, ту потъва тъпче, лази и лети;
но ето най-накрая дива безпределна врява
от страшни кръсъци ѝ вопли в разногласен хор,
понесена през мрака кух, с гръмовното си буйство
слуха му поразява — той поема път нататък
без страх, за да се срещне там с неведомата сила
или духа от дъното на пропастта, заселен
в такъв невероятен грохот, и да го попита
къде най-близо е брегът на този мрак, зад който
е светлината, и — поглеж, открива се престолът
на Хаоса и тъмният му шатър, разпрострян
широко над бездънната пустиня; редом с него
Нощта със черния си плащ — най-древната от
всичко,

е седнала като царица; а край тях стоят
Аид и Орк, и още онзи с името злоещо
Демогоргон^[56], а по-нататък — Случаят, Мълвата,
Метежът и обърканият, неспокоен Смут,
а и Раздорът с хиляди уста разноезични.

Тям дръзко рече Сатаната: „Чуйте вие, власти,
и вие, духове на тази най-дълбока бездна,
ти, Хаосе, и ти, прастара Нощ! Не съм дошъл
с коварна цел да разузнавам или да тревожа
потайното ви царство, а заскитан по принуда
из тази пустота и мрак, понеже моя друм
през вашите владения обширни преминава
към светлината, без водач се лутам сам и
диря пряк път към мястото, където мрачният ви
край

граничи с небесата или някой друг предел,
от вас отнет и присвоен от царя на ефира
съвсем недавна — там отивам аз и затова

пресичам пропастта и търся върната посока.
Упътите ли ме, това и вам ще донесе
не малка полза, ако аз изгубената област
очистя от нашествието и я върна пак
към изначалната тъма под вашето господство
(което впрочем е целта ми крайна) и отново
над нея вдигна древната хоругва на Нощта.

Тогаз мъстта ще е за мен, изгодата — за вас.“
Тъй рече Сатаната и така анархът^[57] стар
с оплетени слова и с образ неопределен
отвърна: „Знам те, чужденецо, зная кой си ти —
могъщ водач на ангелите, който неотдавна
срещу небето вдигна бунт, макар да бе надвит.
Видях и чух — това безчетно войнство не премина
без шум оттук: изплашената пропаст проехтя
от громол подир громол и погром подир погром;
проклятието бе проклето; дверите небесни
изляха своите победоносни милиони
след вас. Аз вдигнах своя шатър тук, където
свършват
владенията ми — каквото мога, се старая
да задържа от малкото, което ми остава,
орязвано от вечните междуособни разпри
в ущърб на трона древен на Нощта: отпървом адът

затворът ваш, се появи там долу разпрострян,
сега небето^[58] и земята — свят новороден,
провесен върху мойто царство на верига златна
от онзи край на небесата, дете падна ти.
Ако натам си тръгнал, значи, вече си наблизил —
опасността не е далеч. Върви и се справи.
Погром, разруха и метеж — от тях живея аз.“

Той спря дотук и Сатаната, без да губи време,
зарадван, че морето му ще стигне скоро бряг,
със съживени сили, с дух, отново ободрен,
се стрелва като пирамида^[59] огнена нагоре
сред дивата безбрежност и от бурния раздор

на разгневените стихии обкръжен отпред,
през тях самите си пробива път — далеч по-труден
и по-опасен от когато Аргос^[60] се провря
през Босфора между почти сдвоените скали
или когато Одисеи се плъзна помежду
Харибда и оттатъшния гибелен въртон^[61].
Тъй с много труд и мъка той се движеше напред,
пътуването бе за него пълно с труд и мъка,
ала веднъж преминал той, веднъж човекът паднал

каква нечакана промяна! Грях и Смърт завчас
след него тръгнаха (така небето пожела),
проложиха нататък друм отъпкан и широк
над гъстия бездънен мрак, чиято вряща глъб
безропотно понесе моста с чудна дължина,
от пъкъла проточен чак до сферата, гранична
на този крехък свят — по него духовете зли
напред-назад минават лесно, за да прелъстяват
и да наказват смъртните, освен онези, дето
Бог и добрите ангели закрилят милостиво.
Но ето най-накрай сега блаженото влияние
на светлината от стените на небето чак
изстрелва през сърцевината на Нощта невзрачна
искрящо зазоряване — тук Естеството^[62] стъпва
за първи път и Хаосът объркан се оттегля
(врагът разбит така оставя предния си насип)
с присъщата си суматоха и враждебна глъч,
така че Сатаната с все по-малък труд, по-плавно
по усмирените вълни се носи в полузрак
и като члън обуреваем радостно захожда
към пристана с разкъсани въжета и платна;
или в по-празния простор, на въздуха подобен,
с разперени крила увисва, за да съзерцава
изотдалече емпирейното небе с огромен
обхват, квадратно или кръгло^[63] — неопределено,
със кули, цели от опал, и зидове, покрити
с блестящи сапфири^[64] — нявга негов роден дом;

*а пък под него, на верига златна^[65] окачен —
и този свят провесен^[66], не по-едър от звездите
от малките величини в съседство със луната.
Натам сега, препълнен цял от пакостната мъст,
прокобен и в злокобен час на път поема той.*

[1] Ормуз, град на един остров в Персийския залив, е бил известен като пазар на скъпоценности. — Б.пр. ↑

[2] Сияйните достойнства са един от ангелските чинове. — Б.пр. ↑

[3] Гръмовеержеца — както и в I 92 по-горе, Сатаната отъждествява Яхве с Юпитер, за да го смали дотолкова, че да го превърне в обикновен олимпийски тиранин. — Б.пр. ↑

[4] Молох е скиптроносец, защото така титулуват царете в древногръцкия епос. — Б.пр. ↑

[5] Машина — вероятно се отнася за бойната колесница на Месията, която се явява «с фученето на сприя» в VI 749—50 по-долу. — Б.пр. ↑

[6] Непозната жар — има се пред вид библейската книга «Левит» (10, 1—2): «Надав и Авиуд, синове Ааронови, взеха всеки своята кадилница и туриха в тях огън, и на него посипаха кадиво, и донесоха пред Господа чужд огън, за, който той не бе им заповядал; и излезе огън от Господа и ги изгори, и те умряха пред лицето Господне.» — Б.пр. ↑

[7] Безпаметното езеро — вж. I 266 по-горе. За разлика от митологичната река Лета в класическото подземно царство и в Милтъновия ад (ст. 582—614 по-долу) това езеро няма способността да измие напълно спомена и скръбта, защото, както виждаме в същия пасаж, падналите ангели се терзаят от това, че не могат да пият от Лета — нещо, от което не биха се нуждаели, ако езерото наистина имаше нейните свойства. — Б.пр. ↑

[8] Васали — в случая идеята за феодална зависимост, вложена в тази дума, е синонимна на «робство». — Б.пр. ↑

[9] Десницата му пурпурна — Хораций в своите «Оди» (I, II, 1—4), спомняйки си ужасите на гражданската война, пише:

«Достатъчно... Отецът, громейки с мълнията от Пурпурната си десница, вся паника в Рим.» — Б.пр. ↑

[10] Този пасаж в общи линии съответствува на древните описания на участта на гигантите, особено на Тифон. — Б.пр. ↑

[11] Амброзията е митологичната храна или напитка на олимпийските божества. Някои автори обаче я отъждествяват с конкретни земни растения. — Б.пр. ↑

[12] Антитезата между суровата волност и удобния ярем на рабския разкош е заимствувана от римския историк Салустий, който приписва подобно изявление на Емилий Лепид, противник на диктатора Сула. Аналогична мисъл се среща и в «Евангелие от Матей» (11, 28—30), където Исус казва: «Елате при мене... защото игото ми е благо и бремето ми леко.» — Б.пр. ↑

[13] Сетивността на болката — онази част от страданието, която прониква през сетивата, т.е. физическата болка. — Б.пр. ↑

[14] Хитроумна политика — в Милтъновата епоха думата „политика“ често има отрицателно значение и се свързва с макиавелизма. — Б.пр. ↑

[15] Държавниците, обременени от товара на държавните дела, често са били сравнявани с митологическия Атлас, който бил наказан от Юпитер да крепи небето на раменете си заради участието си в метежа срещу олимпиадите (вж. напр. Шекспир, „Антоний и Клеопатра“ I, V). Тук обаче Атлантовите плещи са част от поредицата алюзии към бунта на титаните като алегория на ангелския бунт (ср. бел. към I 197—200 по-горе). — Б.пр. ↑

[16] Навярно Веелзевул има предвид златния и железния жезъл, които по традиция символизируют съответно милосърдна справедливост и сурово правосъдие, но и аналогията с «Псалтир» (2, 9) е очевидна: «Ти ще ги поразиш с железен жезъл...» (Ср. V 886—8 по-долу.) — Б.пр. ↑

[17] Осезаемия мрак (Ср. XII 188 по-долу) — алюзията е към следния библейски стих: «И рече Господ на Мойсей: прости ръката си към небето, и ще настане мрак по Египетската земя, такъв мрак, че дори да се пипа» («Изход» 10,21). — Б.пр. ↑

[18] Острова честит — земята преди грехопадението се уподобява на Островите на блажените от древните описания, от които

Милтън черпи до голяма степен своя образ на Рая (ср. 111 567—70 по-долу). — Б.пр. ↑

[19] В девет обръча е обграден от адската река Стикс Вергилиевият подземен свят («Енеида» VI 439), а колоните при вратите на неговия Тартар са адамантени (пак там. VI 552). — Б.пр. ↑

[20] Стигийският съвет — адският съвет (от името на подземната река Стикс, която според древната митология душите на мъртвите пресичали, за да се заселят в ада). — Б.пр. ↑

[21] Огнено кълбо — думата „серафим“ означава „пламтящ“ — от староеврейския глагол „сараф“ (горя). — Б.пр. ↑

[22] Алхимия — алхимическо злато. — Б.пр. ↑

[23] Питийските игри в Делфи са били на второ място по важност в древна Гърция след олимпийските. — Б.пр. ↑

[24] Алкид (Херкулес), завръщайки се с победа от Ехалия (Овидий, „Метаморфози“ IX 136), облякъл обредната си дреха, която жена му по невнимание била напоила с разяждаща отрова. Побеснял от болка, той обвинил в измяна приятеля си Лихас, който му бил донесъл дрехата, и от планината Ета го хвърлил далече в Евбейското море. Историята е предадена не само от Овидий, но и от Сенека и Софокъл. — Б.пр. ↑

[25] В омагьосан кръг — дяволите, които не притежават откровението на светото писание, са безпомощни сред тези мисловни лабиринти на средновековната и реформационна схоластика. Изгубили интуитивното познание, което разграничава ангелите от хората, те са принудени да го заменят с несигурните и объркани съждения на безсилния без божествената благодат разум. — Б.пр. ↑

[26] Това описание на четирите адски реки е почерпано от „Енеида“ на Вергилий, „Божествена комедия“ на Данте, „Кралицата на феите“ на Спенсър, а може би и от други древни и съвременни на Милтън автори. От себе си поетът добавя идеята за вливането на тези реки в огненото езеро, описано за пръв път в кн. I на поемата и споменато в Библията („Откровение на св. Йоан Богослов“ 19, 20). — Б.пр. ↑

[27] Сербонското тресавище е езеро, обградено от плаващи пясъци, на египетското крайбрежие. Древните историци свидетелствуват, че в него са потъвали цели армии. Дамята (съвременният египетски град Дамиета, източно от Нил) и планината

Касий често се споменават в италианските епически поеми. Данте превръща в символ на далечното минало на човечеството („Ад“ XVI 104). Милтън навярно въвежда Сербонското тресавище, защото според едно предание гигантът Тифон след неуспешния си бунт срещу небесата бил заточен на дъното му. Така географското название се превръща в злокобно пророчество за предприятието на Сатаната. — Б.пр. ↑

[28] Представата за адските мъки като съчетание на студ и пек води началото си от старозаветните апокрифни писания (напр. „Книга на Енох“) и е била широко разпространена през Средновековието. Тя лежи и в основата на Песен XXXII от Дантевия „Ад“. — Б.пр. ↑

[29] Харпиите с орловите нокти се появяват в Дантевия „Ад“ (XIII 10) като заемка от Вергилиевата „Енеида“ (III 211—8). Милтън ги смесва с фуриите или евменидите, дъщери на Ахерон и Нощта и оръдия на божественото възмездие. У Омир харпиите изтръгват човешките души и ги предават на ериниите или фуриите за адски изтезания („Одисея“ XX, 77). — Б.пр. ↑

[30] Медуза е едно от древногръцките митични същества горгони. По време на посещението си в царството на мъртвите Омировият Одисей е ужасен от нейния вкаменяващ поглед („Одисея“ XI 634). — Б.пр. ↑

[31] Тантал е мъченик в Омировия ад, терзан от нечовешка жажда. Той трябва да стои в един вир, чиято вода се отдръпва от устните му всеки път, щом понечи да пие („Одисея“ XI 634). — Б.пр. ↑

[32] Горгоните, хидрите и химерите са митични същества, изтезаващи душите на мъртвите в античния свят. Първите имат на главите си змии вместо коса, вторите са многоглави, а третите, които са с лъвски глави, кози тела и змийски опашки, издишват огън. — Б.пр. ↑

[33] Бенгалия, както и два от Молукските острови на подправките — Тернат и Тидор, са били особено важни обекти на западноевропейската търговска експанзия по времето на Милтън. — Б.пр. ↑

[34] През епохата на Милтън натоварените с подправки европейски търговски кораби пресичали Етиопското море (древното название на Индийския океан), преди да заобиколят нос Добра Надежда на южния край на Африка по пътя към къщи. — Б.пр. ↑

[35] Пъклените псета са цяло гъмжило, защото всеки грях поражда множество последици. Въобще образът на Грях, обрисуван в тази част на поемата, е изпълнен с алегорически детайли: предната и горна част на нейната фигура е красива и привлекателна, защото грехът започва със съблазън; по-надолу следват „скверните люспести извивки“ — фаталното вплитане в греха; а най-накрая е „смъртното жило“ — гибелните последствия на греха. Пъклените псета имат церберски гърла, защото Цербер е многоглавият пес — пазач на античния Ад. — Б.пр. ↑

[36] Според Овидий, Цирцея, подтикната от ревност, превърнала долната половина на нимфата Сцила в плетеница от зинали кучешки глави, подобни на Церберовата („Метаморфози“ XIV 50—69). По-късно Сцила отново била преобразена — този път в опасна канара между Калабрия и Тринакрия (Сицилия). В морализаторското тълкуване на Овидий през Средновековието тази нимфа е станала постоянен символ на похотта и греховността. Вещицата нощна е митологичната Хеката, чиито магии били използвани от Цирцея срещу нимфата Сцила. Тук Милтън вероятно намеква за адските псета, които според народното суеверие следвали царицата на мрака, додето тя гонела прокълнатите души през нощния небосвод. — Б.пр. ↑

[37] През Средновековието и Ренесанса се вярвало, че магьосниците убивали деца както от сатанинска кръвожадност, така и по чисто практически съображения — техните вълшебни мехлеми се приготвяли от детска кръв. — Б.пр. ↑

[38] Лапландските магьосници се споменават и в Шекспировата „Комедия от грешки“. В онази епоха Лапландия се считала за център на магьосничеството. — Б.пр. ↑

[39] Широко разпространено по онова време било поверието, че вещиците имат власт над луната. Месечината е отрудена от заклинанията на магьосниците — на това са се отдавали и лунните затъмнения, които са се считали за заболявания на луната. — Б.пр. ↑

[40] Страхотното копие (или стрела) е традиционен атрибут на Смъртта, символизиращ нейната неочакваност и остротата на удара ѝ. — Б.пр. ↑

[41] Сатаната се хвали, че почти половината от ангелите са на негова страна (вж. IX 141 по-долу), но Смърт, Рафаил (V 710) и самият Сатана, додето е още на небесата (VI 156), освен ако това не се дължи

на Рафаиловата редакция, говорят само за една третина. Тази преценка съответствува и на библейския текст: «Опашката му повлече третината от небесните звезди и ги свали на земята» («Откровение на св. Йоан Богослов» 12, 4). — Б.пр. ↑

[42] Алюзията тук е за следния библейски стих: «Баща ми ви наказваше с бичове, аз пък ще ви наказвам със скорпиони» («Трета книга Царства» 12, 11). — Б.пр. ↑

[43] В Арктическият свод — не само защото кометите по традиция са били свързвани със Севера, или защото Северът е обиталището на Сатаната (вж. напр. V 689 по-долу), но и защото змията, която държи Змееносецът (според митологическия образ на това съзвездие у Овидий) се намира най-близо до ледения полюс („Метаморфози“ II 173). Сравнението, както повечето тропи в поемата, е многозначително, но неговият основен смисъл е внушението за мимолетен блясък (блясък на комета) и злокобност (отново приписвана по традиция на кометите) като характерни черти на Сатаната, както и отъждествяването на последния с космическата змия — един вид предзнаменование за неговото по-сетнешно превращение. — Б.пр. ↑

[44] Каспия (Каспийско море) е свързано с бури в класическата и ренесансовата поезия (у Хораций, Тасо, Спенсър и пр.). — Б.пр. ↑

[45] Великият противник, с когото ще се срещнат Сатаната и неговото изчадие Смърт, е Христос, който чрез смъртта си ще порази „оногова, у когото е властта на смъртта, сиреч дявола“ („Послание на св. ап. Павел до евреите“ 2, 14). „А най-последен враг, който ще бъде унищожен, е смъртта.“ („Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“ 15, 26), както и Грях предсказва малко по-късно (II 734). — Б.пр. ↑

[46] Алегорическото представяне на Грях като дъщеря на Сатаната и майка на Смъртта е заимствувано от средновековната християнска традиция, която вероятно води началото си от следния библейски текст: «След това похотта, като зачене, ражда грях, а грехът, извършен, ражда смърт.» («Съборно послание на св. ап. Йаков» 1, 15). — Б.пр. ↑

[47] Рождението на Грях напомня древния мит за появяването на богинята Атина от главата на Зевс. Така то се превръща в пародия на раждането на Божия Син, тъй като възникването на Минерва по традиция се приема за алегория на този акт. — Б.пр. ↑

[48] Грях, възцарена отдясно на Сатаната, е пародиен образ на Христос, възцарен отдясно на Бог — Отец (ср. III 62—4 по-долу). Сатаната, Грях и Смърт в същност съставят цяла антитроица. В зачеването на Смърт от Сатаната и неговата дъщеря Грях е пародирана християнската доктрина за произлизането на Светия Дух от Ощеца чрез Сина. — Б.пр. ↑

[49] Ереб е едно от имената на ада в класическата литература. — Б.пр. ↑

[50] Както Овидий в своите „Метаморфози“ (I 19), така и Милтън тук описва борбата на четирите противоположни свойства — жар, хлад, влага, суша, които определят четирите съставни елемента (стихии) на бъдещия свят — огън, въздух, вода, земя. — Б.пр. ↑

[51] Барка е град в древната Киренайка, чиято столица е Кирена. Той е широко известен благодарение на Вергилиевата „Енеида“ (IV 42). — Б.пр. ↑

[52] Белона е древната богиня на войната. В случая това е метонимия за войната. — Б.пр. ↑

[53] Гръмотевицата и светкавицата обикновено са се обяснявали като последствия от възпламеняването на серни и азотни пари, както при барута. — Б.пр. ↑

[54] Сиртис е названието на прочутите плаващи плитчини до крайбрежието на Северна Африка. — Б.пр. ↑

[55] Легендата за грифоните (фантастични митологически същества — наполовина орли, наполовина лъвове), които пазят скитското злато от грабливите еднооки аримаспи, е разказана в античността от Херодот и Плиний, а след това многократно преповтаряна от други автори. Тук Грифонът е особено подходящ като аналогия на Сатаната, тъй като съгласно мита той е бил покорен от бога на слънцето Аполон, често третиран като алегоричен образ на Христос — победителя на злия ангел. — Б.пр. ↑

[56] В общи линии този двор на олицетворенията напомня Плутоновите палати в „Енеида“ на Вергилий (VI 268—81), макар че единствената обща за двете поеми фигура е Раздорът. Демогоргон е заимствуван от Бокачо, който го споменава в едно от своите съчинения като пръв от тъмните богове. Сред неговата челяд се явяват още Нощта, Тартар, Ереб, змията Питон, Литигиум (ср. Метежът, Раздорът)

и Фама (Мълвата). Аид и Орк са две от имената на класическия бог на подземното царство — ада. — Б.пр. ↑

[57] Анархът е Хаосът, владетелят (или безвластникът) на „изконната анархия“. Думата е изкована от Милтън като производна от „анархия“ по аналогия на „монарх“, владетеля на монархията. — Б.пр. ↑

[58] Небето тук е долното, «земното небе», а не вечното горно небе на Господа и неговите ангели, което се споменава почти непосредствено след него, в ст. 1006, като «небесата». — Б.пр. ↑

[59] С думата пирамида често се е означавала удължена като обелиск фигура. Освен това смятало се е, че като производна от гръцкото „пир“ (огън) тази дума означава „форма, подобна на пламък“. За да се уловят допълнителните символични значения на сравнението, интересно би било да се припомни, че в едно от своите полемични съчинения Милтън пише, че прелатската пирамида „се извисява и източва в честолубие... тя е най-разделящата и схизматична форма, която познават геометриците“ („Основа на църковното управление“ I 6). — Б.пр. ↑

[60] Когато Язон и аргонавтите минавали през Босфора на път за Колхида, според древната митология, техният кораб „Аргос“ едва се спасил от крушение между скалите на пролива. — Б.пр. ↑

[61] Омир разказва как Одисей, следвайки съвета на Цирцея, по пътя си през пролива Месина между Сицилия и Италия, внимателно се проврял между Харибда и Сцила („оттатъшния гибелен въртоп“). — Б.пр. ↑

[62] Естеството е прекият изпълнител на божиеото сътворение. — Б.пр. ↑

[63] Емпирейното небе е неопределено по форма — квадратно или кръгло, тъй като то е толкова обширно, че е невъзможно да се определи. — Б.пр. ↑

[64] Според Библията една от основите на небесния Йерусалим е от сапфир („Откровение на св. Йоан Богослов“ 21, 19). — Б.пр. ↑

[65] Омировият Зевс заявява, че ако от небето се спусне златна верига, той би могъл да вдигне на нея всички други богове заедно със земята и морето и да ги окачи на Олимп („Илиада“ VIII 18—27). В своите съчинения Милтън тълкува тази митологична верига като „всемирното съгласие и любезния съюз на всички неща“, които

Питагор представя фигуративно като „хармония“ („Въведение“ II), като по този начин продължава една многовековна философско — литературна традиция, преминаваща през Платон, Боеций, Чосър, Спенсър. — Б.пр. ↑

[66] Този свят повесен е цялата сътворена вселена, която изглежда нищожна в сравнение с небесата, „твърдия и непрозирен шар“ от III 418, все още непронизан от полета на Сатаната. — Б.пр. ↑

КНИГА III

Бог от престола си вижда Сатаната да лети към този свят новосъздаден, показва го на Сина, който седи от дясната му страна, предсказва успеха на Сатаната в развращаването на рода човешки, очиства своето правосъдие премъдрост от всеки укор, защото е създал човека своден и твърде годен да устои на изкушението, но все пак възвестява намерението си да го помилва поради това, той не е паднал от собственото си зло, както Сатаната, а е бил прелъстен от него. Синът Божии въздава хвала на своя Отец за този знак на милост към човека, Бог отново прогласява, че милостта не може да бъде оказана на човека, без да се удовлетвори божествената справедливост — човекът е оскърбил величието Божие, като пожелал божественост, и затова, осъден на смърт с цялото си потомство, трябва да умре, освен ако се намери някой, който достоен за това, да отговаря за простъпката му и да понесе неговото наказание. Синът Божии великодушно предлага себе си като откуп за човека. Отецът приема, определя неговото възплъщение, съобщава извисяването му над всички имена на небето и на земята, повелява всички ангели да го боготворят; те се подчиняват и запяват в плен хор химни в съпровод на арфи в чест Отца и Сина. Междувременно Сатаната се спуска връз голата повърхност на най-външната сфера на този свят, където, бродейки, отначало попада в

областта, речена по-сетне Лимб на Суетата. Хората и нещата, които се възнасят там. После стига до дверите небесни, описани с издигащите се към тях стъпала и водите над твърдта, които ги обтичат. Преходът му оттам към сферата на слънцето, където среща Уриил, заместника за тази сфера, но първо се преобразява във вид на по-младши ангел и преструвайки се на възпламнал от ревност да съзре новото творение и човека, когото Бог е поставил тук, разпитва го за мястото на неговото жилище и бидейки упътен, отначало се спуска върху планината Нифат.

Привет, о свята светлина, о чедо първородно на небесата или лъч на вечния съвечен — така ли да те назова? Щом Бог е светлина и винаги в недостижима чиста светлина отвеки е живял, то значи, в теб живял е той, заря на лъчезарната неръкотворна същност^[1]. Или да те зова ефирен бистроструй поток, за чийто извор кой е вещ? Преди самото слънце, преди небето беше ти и по заповедта на Бога със сияйната си мантия загърна възникващия свят с води дълбоки и беззрачни, превзет от пустотата и безликия безкрай. Към теб с по-дързостни крила сега се връщам аз, избягал от Стигийския въртоп^[2], макар че дълго блуждаех в тази тъмнина, додето в своя полет през долния и среден мрак стремително понесен, със звуци по-различни от Орфеевата лира пях и за Хаоса прастар, и за Ноцта вековна, научен от небесната си Муза да се спусна в тъмата долу и отново да се възкача^[3], макар и с труд — при теб се връщам аз ненакърнен,

при твоята лампада животворна, ала ти
не се завръщаш в тези две очи, които всуе
кръжат и дирят твоя лъч, но не намират зрак —
тъй гъста влага е обвила техните кълба
или забулват ги мъгли^[4]. Но както и да бъде,
не спирам аз да бродя там, де Музите витаят
над бистър извор, сенчест лес, огрян от слънце хълм
с любов към песента свещена; ала най-напред
при теб, Сион, и долу, дето ручейте злачни
нозете ти пречисти мият с ромола си тих,
аз идвам нощем^[5] и тогаз не мога да забравя
онези двама, приравнени с мене по съдба
(да можех и по слава с тях да бъда приравнен!) —
великите слепци Тамир и Меонид, и още
Тирезий и Фннен — пророци от далечно време^[6].
Тогава ме спохождат мисли, що сами се вливат
в размери хармонични — както птицата безсънна^[7]
сред мрака пее и под най-дебела сянка скрита,
разсипва нощни трели. Тъй година след година
сезоните се връщат, но при мен не се завръща
денят, ни сладкият приход на вечер или утрин,
на хубостта на пролетен цъфтеж, на летни рози,
стада, ята, човешкото божествено лице —
не, само облак чер и вечно траещият мрак
обграждат ме, от всички людски приветливи друми
отрязан и от книгата на знанието дивно^[8]
дарен с едничък празен лист за всички чудеса
на естеството радостно, за мене изличени,
с една врата, затръшната докрай пред мъдростта.
Но тъкмо затова сега, о Светлина небесна,
навътре грей, през всичките му сили озари
духа, там посади очи, мъглявостта оттам
разсей и прогони, та аз да видя и разкажа
неща невидими за никой простосмъртен взор.

Сега всесилният Отец от своята висота,
от чистия си емпирей, където е възседнал
на трон висок над всяка вие, бе свел очи надолу,

да обозре делата си и техните дела^[9].
Около него всички святости^[10] на небесата
тълпяха се като звезди, от взора му дарени
с неизразима благодат; от дясната страна
сияйното обличие на неговата слава —
едничкият му Син седеше. На земята първо
видя той нашите предци — онези първи двама
човеци, още сам-сами в честитата градина,
безсмъртни плодове на радост и любов да късат
ненарушима радост, ненадмината любов
в уединение блажено; после той огледа
геената и пропастта отсам, и Сатаната,
изплавал от самата нощ пред крепостта небесна
сред полузрака извисен, готов да стъпи вече,
свил изнурените крила, със петимни нозе
върз голата обвивка на света^[11], наподобяващ
твърд материк, отворед обгърнат без прозирна
твърд^[12]

неясно от какво — от въздух или океан.
И ето Бог, съгледал го от зоркия си връх,
отдето вчера, днес и утре наведнъж се виждат,
тъй на едничкия си Син пророчески продума:
„Единородни сине мой, ти виждаш яростта
на стария ни враг, когото никакъв предел
предначертан, ни адските прегради, нито всички
вериги, струпани върз него, нито пропастта,
широко зинала, не спират — тъй решен е той
за мъст отчаяна, която пак ще се стовари
върху главата му метежна. Ето го сега,
изтръгнал се от своя плен, гребе с крила на воля
край небесата, пред самия праг на светлината,
направо към създадения неотдавна свят,
където е човекът, с цел да се опита силом
да го погуби или — нещо още по-жестоко —
да го поквари чрез коварство — и ще го поквари,
че в лъскавите му лъжи човекът ще се вслуша
и ще пристъпи с лекота едничкия запрет^[13],

едничкия си знак за вярност — тъй ще падне той ведно с потомството си грешно^[14]. По чия вина освен по своя собствена? Аз в него вложих всичко, което можеше да има. Сътворих го прав, способен да стои, макар свободен и да падне. Така съм сътворил и всички духове ефирни, които устояха и които съгрешиха — свободни, за да устоят, свободни и да паднат. Ако не бяха тъй свободни, своето покорство, любов и вярност можеха ли да докажат честно, щом вършат не което искат, а което трябва да вършат? И каква похвала щяха да заслужат? Каква наслада бих получил аз от тази кротост, щом волята и разумът (а разумът е избор), ненужни и безсмислени, от свобода лишени, безсилни, служат само на необходимостта, а не на мен? Така че, както беше справедливо, така съм ги създал и те не могат да винят твореца си, творението или участва си, че предопределението уж е взело връх над волята им, отменена от закона висш или от провидението — те сами решиха да вдигнат бунт — не аз и ако аз съм го предвиждал, предвиждането ми не ги подбуди към греха, защото той бе сигурен, дори и непредвиден. Тъй, без най-малък подтик и без сянка от съдба или каквото да било, предречено от мене, сами сгрешават те — творци на себе си във всичко, което преценяват и избират; аз така съм ги създал свободни и свободни ще останат, дорде сами не се заробят — иначе ще трябва да променя природата им и да отменя закона вечен и несменен, който утвърждава свободната им воля — не, те паднаха сами. Но първите погинаха по собствена подбуда, самопоқварени, а той, човекът, е подведен от друго; затуй човекът благодат ще вкуси,

но онзи — никога; тъй в милост и във справедливост и над небе, и над земя ще грейне мойта слава, ала от всичко най-сияйна ще е милостта.“

Додето Бог мълвеше тъй, амброзийно уханье изпълни небесата и разпръсна ново чувство на радост неизказана в блажените души: над всякакво сравнение Син Божии появи се във цялата си слава; в него грееше Отецът овеществен и въплътен, а в образа му чист небесно състрадание изписано личеше, любов без всякакъв предел и благодат без мяра, която към Оцеа тъй чрез него заговори:

„О, Татко, благодатно бе това последно слово на висшия ти съд: човекът благодат да вкуси. Затуй земя и небеса високо ще издигнат заслужената ти възхвала в химни многобройни и в свети песнопения, така че твоя трон от тях ще екне и ще бъдеш ти благословен. Че може ли човекът да се заличи — човекът, най-свидното създание, най-младият ти син, да падне в подла клопка, па макар и с помощта на своето безумие? Далеч от теб това! Далеч това от тебе, Татко, който съдиш всички създадени неща и право винаги отсъждаш! Или ще пуснеш ти врага си да постигне тъй целта си вместо тебе и да удовлетвори жестокостта си, да затрие твойта добротата и да се върне горд, макар и в по-горчива орис, но с мъст осъществена и да повлече към ада след себе си и целия нещастен людски род, от него развратен? Или няма заради него ще разрушиш творението си, ще заличиш самичък туй, което си създал за своя слава? Така и добротата, и величието твое, оспорени и поругани, ще потънат в мрак.“

И ето как великият творец му отговори: „О, Сине, на душата моя радост най-голяма,

единороден Сине мой, ти, който си единствен
и словото, и мъдростта, и дейната ми мощ,
ти казваш туй, което е и в мислите ми — всичко,
тъй както вечната ми воля го е отредила:
човек не ще се заличи докрай, а който иска,
ще се спаси, но не по своя воля, а по милост,
от мен дарена — аз повторно ще възобновя
предишните му сили — тези, що грехът предаде
на възжеления безмерни в безнадеждно робство.
От мене подкрепен, повторно той ще се изправи
отново като равен срещу смъртния си враг —
от мен подкрепян, за да знае колко крехка вече
е падналата му природа, тъй че да дължи
спасението си на мене и на никой друг.
За някои съм отредил отделна благодат,
избрал съм ги сред другите — това е моя воля^[15].
Останалите моя зов ще чуват, за да помнят
за своята греховност и да умилостивяват
разсърденото божество, додето благодат
им се предлага. Техните смрачени сетива
ще проясня и ще смекча сърцата вкаменени,
за да се молят, да се каят, да се покорят.
Молитва, разкаяние, покорство — за това,
когато е направено безкористно и честно,
уши не ще запуша аз, очи не ще затворя.
И в тях ще вложя като вожд и като съдник строг
безстрастния си разум — онзи, който го послуша,
от светлина към светлина неспирно ще възлиза
и постоянства ли докрай, ще стигне невредим^[16].
Това дълго търпение и тази благодат
не ще опита, който ги презре и пренебрегне —
все по-закоравял и сляп във своята слепота,
нататък ще залита той, ще пада все по-ниско —
от милостта си него само ще изключа аз.
Но и това не е предел — човекът непослушен,
предателски погазил дълг и клетва, се опълчва
срещу върховенството най-високо на небето,

въобразил си, че е Бог, и тъй загубва всичко —
измяната не може вече с нищо да изкупи,
а отреден и посветен на гибел вековечна,
ведно с потомството си той ще трябва да умре —
той или справедливостта, освен ако за него
друг, не по-малко годен, доброволно заплати
суровостта на изкуплението — смърт за смърт.
Кажете ми, небесни сили, где е тази обич?
Кой, смъртния човешки грях, за да измие, смъртен
би станал? Праведник неправедния да спаси —
такова милосърдие познава ли небето?“
Така запита той и целият небесен хор
замлъкна, на небето тишина настана — никой
не се яви в защита и закрила на човека,
а камо ли на своята глава да навлече
лишението гибелно и откупа да плаща.
И тъй без избавление човечеството би
било погубено, осъдено на смърт и ад
в сурова орис, да не бе самият Божии Син,
в когото цялата небесна обич е събрана,
подзел отново своето застъпничество свидно:
„Ти каза, Татко мой: човек ще вкуси благодат.
Към него път благодатта нима не ще намери —
най-бързата от твоите хвъркати вестноосци,
която навестява всички твари и при всички
пристига неизпросена, недирена, незвана?
Човекът е честит, че е така — той помощта ѝ
не би могъл да търси сам, погубен от греха,
ни с откуп, с приношение, за себе си достойно,
така разбит и задлъжнял, не би се разплатил.
Тогава виж ме — себе си за него аз предлагам —
живот срещу живот. Връз мен гнева си стовари;
сметни ме за човек; за него аз ще изоставя
обятията ти и тази слава редом с теб
ще смъкна сам и най-накрая ще умра за него
доволен. Нека своя гняв Смъртта връз мен да
струпа —

под мрачната ѝ власт аз няма дълго да лежа
тъй разгромен, защото ти самият вложи в мене
живот всевечен и чрез тебе ще живея аз —
дори сега и на Смъртта да се отдам, ще дам
това, което в мен е смъртно, но платил дълга си,
ти няма да ме изоставиш като нейна плячка
в омразен гроб, не ще търпиш душата ми невинна
завинаги в покварата да пребивава там;
и ще възтана аз отново, и ще поваля
онази, що ме повали, и ще възтържествувам,
сразил Смъртта със смърт и тя пред мен ще се
склони

в позор, от смъртното си жилище обезоръжена.
Тогаз през въздуха просторен в триумфален поход
ще поведе аз ада пленен пряко ада^[17], пленни
ще ти покажа силите на мрака. И доволен,
ти ще сведеш отгоре поглед и ще се усмихваш,
дорде, от теб повдигнат, аз вразите си разбия
и на самата Смърт с трупа задавя гроба чер.
Тогаваш с множеството на спасените от мене
след дългата отлъка аз ще се завърна пак
пред твоя образ, Татко, дето облаците ядни
ще са отстъпили сега пред сигурния мир
и помирение; гневът не ще се върне вече
и пълна радост ще цари край светлия ти трон.“
Тук свършиха словата му, но погледът му благ
говореше и дишаше с безсмъртната си обич
към смъртните — над нея нищо друго не блестеше
освен синовното покорство. Като приношение,
приело с радост участта си, чака той да чуе
отвѣта на Ощеца. Удивление обхвана
небето: що ли значи туй и накъде клони,
се питаха; но ето, всемогъщият отвърна:
„О, на небето и земята ти, покой единствен
за бедния човешки род под яростта, о мое
едничко утешение, ти знаеш колко скъпи
за мен са всички мои твари, а сред тях човекът,

макар последен сътворен, е пръв — заради него
от гръд и от десница теб откъсвам, да спася
чрез временната загуба цял род един погубен.
Затуй природата си слей с природата на тия,
които само ти от гибел можеш да избавиш
и ма земята сам бъди с човеците човек,
превърнат в плът в уречен срок от семето на дева
чрез чудното зачатие. Бъди вместо Адам
начело на човеците, макар Адамов син.
Тъй както в него всичките погинаха, тъй в тебе
като от втори корен пак ще се възобновят,
които се възобновят, ала без тебе — никой.
Грехът му тегне над рода му — твоето
достоинство
дарено ще откупи всеки, който се откаже
от своите неправедни и праведни дела
и заживее в теб самия присаден, от тебе
получил нов живот. Така че както се полага,
човек ще възмезди човека, ще умре осъден,
но мъртъв, ще възстане и възстанал, ще повдигне
събратята си, за които си е дал живота.
Така небе над ад, любов над злост ще тържествува,
на смърт отдала и смъртта приела като откуп,
тъй тежък откуп за това, що пъклената злост
тъй леко разруши и още разрушава в тия,
които, докато е време, милостта отхвърлят.
А пък и ти, тъй ниско слязъл да приемеш сам
човешката природа, своята няма да снизиш.
Защото възцарен дори в най-висшето блаженство,
на Бога равен и наравно с него потопен
в божествената благодат, отрече се от всичко,
за да спасиш света, и тъй не толкова с рода си,
а с лична доблест сам доказа, че си Божии Син
и най-достоеен за такъв с това, че си добър,
а не с това, че си велик или висок; защото
в теб любовта е повече от бляскавата слава;
затуй чрез унижението ти ще извисиш

и своята човечност тук, на този светъл трон,
и тук ще седнеш въплътен, и ще царуваш тук —
и Господ, и човек, и Божии, и човешки син,
помазан за вселенски цар. Аз цялата си власт
на тебе ще предам — царувай вечно и сияй
в достойнствата си и бъди върховен суверен
на всички княжества, престоли, власти и държави.
Пред теб коляно ще превият всички — на небето
и на земята и дълбоко под земята — в ада,
щом слезеш от престола си сред бляскавата свита
и върху свода се явиш, за да изпратиш вредом
тръбящите архангели, да разгласят часа
на твоя страшен трибунал — тогава с всички ветри
и живите, и мъртвите, които са призвани
от миналите векове, на този съд последен
ще се стекат, разбудени от гръмкия ти зов.
Тогава, сбрал светиите^[18] си, ти ще съдиш строго
човеците и ангелите зли, за да погинат
под твоя съд, и пъкълът, веднъж така попълнен,
завинаги ще се затвори. В този грозен час
светът ще лумне и от пепелта му ще се пръкнат
земя и небеса, където праведните само
ще обитават и след всичките си дълги мъки
ще видят златни дни, в които златните дела
ще зреят в радост и любов, и в истина пречиста^[19].
Тогава своя царски скиптър ще отложиш ти,
защото царски скиптър вече няма да е нужен,
че Бог ще е във всички всичко^[20]. Вие, богове,
почитайте тогова, който ще умре за туй,
почитайте Сина така, като че ли съм аз.“
Тъй рече всемогъщият и още незамлъкнал,
отекна ангелският сонм на думите му с вик
гръмовен като от безброй гърла и сладкозвучен
като от райски гласове — небето заехтя
като на празненство и оглушителна осанна
изпълни вечните предели — със смирена почит
те и пред двата трона скланят чело и полагат

с тържествена благоговейност в техните нозе
венците си, изплетени от амарант и злато —
безсмъртен амарант^[21] — цвета, що някога
цъфтеше

в самия Рай, наблизо до дървото на живота,
но твърде скоро, след като човекът съгреши,
се върна на небето пак, отдето бе дошъл,
и там цъфти сега над онзи извор на живота,
край който и реката на блаженството търкаля
през елисейските цветя^[22] янтарните си струи —
с тях, неувяхващите, тези духове избрани
обвиват светлите си къдри, сплетени с лъчи,
и ето че сега, с венците хвърлени отрупан,
блестящият като море от яспис^[23] небосвод,
обагрен от нетленни рози, цял поруменя.
Иувенчани пак, те взеха златните си арфи,
съзвучни винаги, които бляскаха по тях
като колчани мирни^[24], и със сладък преамбюл
На някаква омайваща симфония пристъпват
към песнопоя си и будят висшите наслади;
и ничий глас не е изключен — всеки глас се влита
в небесната хармония от дружни гласове.

И първо тебе, Отче наш, възпяха те сега —
безсмъртен, безконечен, неизменен, всемогъщ,
севечен цар, творец велик на всяко битие,
на светлината първоизвор, ала сам невидим
сред лъчезарната сияйност, гдето ти седиш
на непристъпния си трон, освен когато сам
засенчиш пълния си блясък и през някой облак,
като сияен саркофаг обгърнал те отвред,
полите ти изглеждат здрачни от безмерен зрак,
но заслепяват и небето с бляскавост такава,
че серафимите забулват зора си с крила.
Подир възпяха тебе, пръв от всичко сътворено,
Син Божии и на Господа подобие и образ,
в чиито осезаеми черти без облак даже,
човешки зрим сияе всемогъщият Отец,

за тварите си иначе невидим. Върху тебе
е отпечатан неговият лъчезарен блясък
и в теб прелян, намира пристан щедрият му Дух^[25].
Той небеса на небесата с всички техни сили
чрез теб създаде и чрез теб низвергна в пропастта
метежническите господства; ти на този ден
ни бащиния грозен гръм не им спести — ни него,
ни огнените колела на своята колесница,
разтресли вечното небе, додето с нея ти
се носеше върху сганта от ангели сразени.
Завърнал се от боя, гръмко верните ти сили
възвеличиха тебе, Син на Бащината мощ,
вразите му с възмездие свирепо повалил,
ала човека — не; сгрешил по тяхна зла подбуда,
ти него, Отче милостив и благ, не си проклет
тъй строго, много повече наклонен към пощада.
Когато твоя свиден и единствен Син видя,
че не замисляш да прокленаш слабия човек
тъй строго, много повече наклонен към пощада,
за да смири гнева ти той и да възпре двубоя
на жалостта и правдата, чертите ти смутил,
пожертвува блаженството, в което редом с
тебе е възцарен, и себе си предложи да умре
зарад греха човешки. О, безпримерна любов,
любов божествена, възможна само на небето!
Хвала, о, Сине Божии, о, спасителю човешки!
Оттук нататък името ти ще е същността
на мойта песен, арфата ми няма да престане
да те прославя, неделим от Бащината слава.
Така на небесата те, над звездната им сфера^[26],
прекарват часове честити в радости и химни.
В туй време върху твърдия и непрозирен шар
на този объл свят, заключил в своята окръжност
по-малките сияещи кълба като стена
пред Хаоса и вечните нашествия на мрака,
е стъпил Сатаната — отдалече на кълбо
подобен, този свят сега е материк безбрежен,

пустинен, див и мрачен под намръщената Нощ,
разтворила беззвездна глъб сред яростните вихри
на развилнялия се Хаос — свъсен небосвод,
освен от онзи край, където отдалеч макар,
от своите стени небето хвърля блед отблясък
и по-безбурен, въздухът едва-едва светлее —
тук дяволът се скиташе на воля и простор.
Като когато лешояд се спусне от Имаус^[27],
със снежен хребет оградил немирните татари,
и бягайки от бедните на плячка канари,
за да засити своя глад с овнета и козлета,
по хълмите, където те пасат, се устремява
към изворите на Хидасп и Ганг^[28], реки индийски,
но слиза посред пътя си сред пустите поля
на Серикана^[29], дето в леки пръстени талиги
с платна по всички ветрове китайците се носят —
тъй дяволът по земното обветрено море
сам бродеше в очакване на търсената плячка —
да, сам, защото в тази област друго съществува —
ни живо, ни безжизнено — не беше се явило
до този час, макар че сетне от земята долу
насам като въздушни пари полетя цял сонм
от преходност и от суетност, щом грехът проклет
делата на хората със суета напълни:
неща суетни и ония, що на тях възлагат
безумни упования за дълговечна слава
или за щастие на този или онзи свят;
и всички, дето взимат още долу на земята
наградите си — плодове на ревност суеверна,
за людската похвала само жадни, тук намират
достойна плата, празна като техните дела;
и всички недовършени творби на естеството,
пометнати, чудовищни или пък уродливи,
разпаднали се на земята, литват тук и всуе
до крайния разпад блуждаят в този полузрак,
а не върху луната, както някои^[30] бленуват —
по тези сребърни поля по-сносен род живее:

светци възнесени^[31] или пък духове междинни —
наполовина ангели, наполовина хора.
Насам — чеда на зле събрани синове и щерки —
в началото се стекоха прадревните Гиганти^[32],
с безброй суетни подвизи прославени тогава;
а подир тях — на Вавилон строителите тцетни^[33]
от Сенаарското поле — да имаше с какво,
те биха вдигали и тук нелепите си кули;
а други идваха сами: тоз, който, за да бъде
боготворен, глупешки скочи в Етна — Емпедокъл,
и онзи, дето чутния Платонов Елисей
за да съзре, в морето сам се хвърли — Клеомброт^[34],
и още много други — твърде дълга върволица:
зародиши, побъркани, отшелници, монаси
различни — бели, черни, сиви^[35] с всякакви
дрънкулки.

Тук бродят и поклонниците, дето мъртъв дирят
чак на Голгота^[36] онзи, що живее на небето;
и тези, дето рая, за да си осигурят,
умирайки, одеждите на Доминик навличат
или пък на Франциск, та тъй предрешени да
минат^[37].

През седемте планети те минават, през звездите,
през кристалинената сфера, теглеца с везни
прочутото трептене, и през сферата —
двигател^[38]

и виж — небесните врати и свети Петър сякаш
ги чака с ключовете там, и те повдигат крак
да стъпят вече на небето, ала изведнъж
насрещни вихри се извиват и от двата бряга,
та ги захвърлят възник десет по хиляда левги
през въздуха безбрежен — ах, да видите тогава
раса, качулки, капюшони заедно с ония
под тях, разкъсани на дрипи, и синци, реликви,
църковни индулгенции, помилвания, вули
как литнаха по вятъра, понесени високо

и запокитени далече чак отвъд света
в просторния обширен Лимб^[39], наречен оттогава
„Рай на глупците“, за малцина само непознат
след време, ала засега безлюден и пустинен.
През туй кълбо смрачено мина дяволът сега
и дълго там се луташе, доде накрая лъч
на слабо зазоряване го стигна и нататък
забърза морно той — в далечината се откри
възлизаща на стъпала величествени право
до към небесните стени постройка извисена,
на чийто връх се виждаха далече по-разкошни
врати като на царствени палати, над които
се вдигаше богат фронтон, със злато и брилянти
окичен; и осеян гъсто с източни елмази,
сияеше порталът, който нищо на земята —
ни камък, ни перо — не може да наподоби.
Такива бяха стъпалата, по каквито Йаков
видя в съня си^[40] да възлизат и да слизат свити
от ангели — пазители, когато от Исав
побягнал към Падай — Харан, в полетата на Луз
спа под откритото небе и като се събуди,
извика радостно: „Това са дверите небесни!“
Там всякое стъпало беше тайнство^[41] и току
извлечено в небето, в него чезнеше изцяло
за погледа. В подножието плискаше море^[42]
от яспис или течни перли, по което после
пристигащите от земята идваха с платна,
надувани от ангели^[43], или пък над водите
прелитаха на колесница с буен огнен впряг.
Тогавя стъпалата бяха спуснати — дали
да изкушават дявола, или да утежняват
прокудата му тягостна от дверите блажени.
Под стълбата отдолу, се откриваше пред взора
направо над Едемското седалище честито
обширен проход към земята — много по-обширен
от онзи, дето в сетнешните времена се спусна
до връх Сионската гора (а той не беше малък)

в земята обетована, на Господа тѣй свидна.
През него, за да навестяват туй честито племе,
но висша воля неговите ангели сновяха
напред-назад и взорът му се свеждаше с любов
от изворите на Йордан сред водната Панея,
та до Вирсавия^[44], където святата земя
достига до египетския и арабски бряг —
така широк бе отворът, където беше сложен
предел на мрака^[45] — като суша покрай океан.
И ето Сатаната от най-ниското стъпало
на стълбището златно към небесните врата
с почудазира се надолу, дето се открива
цял свят неведом. Както някой съгледвач, когато
по тъмни и безлюдни друми цяла нощ вървял,
накрая с първата зора се изкатери горе
на билото на стръмна и висока планина,
отдето пред очите му внезапно се разгръща
красивият простор на чуждо царство, първи път
видяно, или някаква престолнина прочута
с блестящи шпиллове и кули, щедро украсени,
които изгревът сега с лъчите си злати —
така омаян бе, макар да бе видял небето,
духът злосторен и така препълнен с черна завист
пред гледката на този свят, тѣй прелестен на вид.
И всичко той от тази своя висота^[46] обзира —
далече над кръжация в нозете му покров
от нощна сянка — някъде от източния край
на светлите Везни до тази рунеста звезда,
отнесла Андромеда от ширта на Атлантика
зад хоризонта чак, — оглежда всичко той от полюс
до полюс и оттук натам, без много да се бави,
надолу към граничните предели на света
стремително полита и без мъка вие татък
през мраморния въздух^[47] своя обиколен път
между безброй звезди, които отдалеч блестяха
като звезди, ала отблизо в цели светове^[48]
се преобърнаха — блажени острови, досуц

като на Хесперидите прочутите градини —
поля честити, лесове и цветни долини.
О, триж блажени острови! Но кой блажен народ
ги обитава, той не спря да пита, че над тях
с небесно лъчезарие самото златно слънце
привличаше окото — там се устремява той
през небосвода тих, но как — нагоре или долу,
към центъра или навън^[49], е трудно да се каже,
или надлъжно, откъдето дневното светило
високо над гъмжилото на простите звезди^[50],
които властният му взор държи на разстояние,
им праща светлина, додето те, във своя танц^[51]
понесени, отмерващи с безгрешните му ритми
дни, месеци, години, към живителния зрак
кръжат в движения различни или се завъртат
от магнетичния му лъч^[52], чиято сила сгрыва
вселената, във всяка нейна съкровена част
прониква неусетно и невидима макар,
с присъствие незримо стига до самата бездна^[53] —
тъй чудна беше неговата светла висота.
Там кацна дяволът — петно като това навярно
и астрономът в слънчевия лъчезарен шар
не е видял със своята оптическа тръба^[54].
И мястото му се видя неизразимо светло,
сравнено с всичко друго — камък или пък метал;
не бе еднаква всяка част, но бе с еднакъв блясък
обвита, както с пламък нажеженото желязо;
метал ако е, ще е смес от злато и сребро;
ако е камък пък — карбункул или хризолит,
рубин или топаз — и тъй до дванадесетте
в нагръдника на Аарон^[55], и още друг един,
въобразяем повече, отколкото видян —
тоз камък (или друг подобен), който долу тук
напразно философите са дирили тъй дълго,
макар да са привързвали с изкуството си властно
хвъркатия Меркурий и, в обличия различни

несвързан, от морето да са вдигали Протея,
избистрен в аламбика до началния си вид.
За чудене ли е тогава, ако всичко тук
излъхва сладък еликсир^[56] и ако течна злато
струи в реките, щом с едно докосване вълшебна
архихимическото слънце^[57], тъй далеч от нас,
с размесената земна влага нещо произвежда
чук в тъмнината толкова неща неръкотворни
със славни багри и с такава чудодейна мощ?
Тук нов предмет за погледа си дяволът намери —
пезаслепен, нашир и длъж очите му се вглеждат,
защото взорът пречка тук не среща, нито сянка,
а само слънчев зрак — такъв, като кога на пладне
лъчите му се извисят в зенита^[58] — те сега
се стрелваха нагоре тъй направо, щото сянка
не хвърляха телата плътни и ефир, тъй чист,
каквото никъде не бива, зрителния лъч^[59]
изостряше в далечина, така че скоро той
съзря пред него да стои един сияен ангел,
когото и свети Йоан на слънцето видя^[60] —
стоеше гърбом той, но пълен блясъкът му беше;
от златни слънчеви лъчи тиара^[61] лъчезарна
обграждаше главата му и златните къдрици
по раменете му крилати с не по-малък блясък
се стелеха — той сякаш бе зает с велика служба
или потънал в някакво дълбоко размишление.
Обрадва се духът нечист, добил сега надежда,
че има някой да насочи блудния му полет
към Рая, към блажената обител на човека,
где свършва пътят му и почва нашата печал.
Но първо образа си той решава да смени,
премеждия и пречки с него да не си навлича,
и ето го уподобен на херувим — младок —
не в пълен блясък, но такъв все пак, че по лика му
небесна младост грееше и всеки негов член
струеше благодат — така се бе преобразил.
Изпод венеца къдрите, разпуснати на воля,

трептяха край ланитите му; беше окрилен с разнооблагрени пера, напръскани със злато — чудесно снаряжение за бързина; държеше пред достолепните си стъпки жезъл от сребро. И той не приближи нечут — сияещият ангел, преди да бе го приближил, обърна бляскав лик, предупреден от своя слух, и бе познат веднага — архангел Уриил^[62], един от седемте избрани, които пред престола Божия в най-голяма близост в повелите му вслушват се, като очи Господни обзират цялото небе и на земята долу поръки бързи изпълняват по вода и суша, море и бряг. На него тъй продума Сатаната:

„О, Урииле, който пръв сред тези седем духа, изправени в сияние пред Божия престол, разнасяш вярно неговата величава воля по най-високото небе и я тълкуваш там, где всичките му синове внимават в твоя глас, и който сигурно и тук по заповед върховна ще придобиеш тази чест и като Божия взор това творение по-ново често ще спохождаш; неизразим копнеж да видя и да опозная тук всички негови дела чудесни, ала главно човека — главната му радост, заради когото тук всички негови дела чудесни са творени, от хоровете херувимски води ме насам самотен да се скитам. О, пресветли серафиме, на кой от тези лъчезарни шарове човекът е въдворен или на никой не е въдворен, а всички тези лъчезарни шарове владее? Кажу ми, та да го намеря и с потаен взор или пък с удивление открито да погледам тогава, що великият творец е надарил със светове и е отрупал с милости безбройни, така че в него и във всичко, както се полага, да можем да възславяме всемирния създател — тоз, който справедливо срива своите врази

в дън ада и за да запълни загубата тежка,
създаде новото честито племе от човеци,
по-вярно да му служи. Всеки негов ход е мъдър.“

Тъй рече подлият измамник, неразобличен —
че ни човек, ни ангел свят не може да разкрие
двуличието, туй едничко зло, което броди
невидимо за другото, освен за Господ — Бог,
допуснато от него, по небето и земята.
Нерядко мъдростта будува, ала пред вратите
на мъдростта съмнението спи, предало поста
на простодушието, а доброто зло не вижда
там, дето злото не личи. И тъй, веднъж измамен,
макар и принц на слънцето и вредом по небето
за дух най-прозорлив от всички считан, Уриил
сега на вероломния безсрамен самозванец
във своята безхитростност отвърна ей така:

„Прекрасни ангеле, копнежа твой да опознаеш
делата Божии, та тъй да въздадеш хвала
на техния велик творец, не е греховна дързост
и укори не заслужава той, а насърчение,
макар и да изглежда дързост, щом те е довел
от емпирейния ти замък чак дотук самин
с очите си да видиш туй, що други са доволни
от разкази да научават горе на небето.
Защото истина е, чудни са делата Божии,
за опознаване любезни и достойни всички
да се запазят в паметта завинаги с наслада.
Но кой създаден ум е годен да обхване сам
числото им или онази безконечна мъдрост,
която сътвори ги, но причините им скри?
Аз помня как под словото му масата безлика,
първичната материя на този свят, се скупчи:
самият смут дочу гласа му, врявата безумна
се усмири, безкрайността се сепна, оградена;
доде при втория му зов отстъпи мракът чер
и грейна светлина, и ред в безредата възникна;
тогаз към сферите си всички тежки елементи

се устремиха — огън, въздух, влага и земя,
а тази квинтесенция, небесният ефир^[63],
нагоре литна, одухотворена с разни форми,
които, закълбени^[64], се превърнаха в звезди
безчетни, както виждаш, и не спряха да кръжат;
за всяка има отредено място и посока;
останалото пък огражда целия всемир^[65].
Склони очи към туй кълбо, чиято половина
със светлина оттук, макар и отразена, грее —
Земята туй е на човека дом, а този зрак
му е денят — без него и това полукълбо
би впаднало в нощта, но там съседната луна
(така зоват отсрещната звезда) навреме идва,
за да помогне с ежемесечния си обход,
завършван и възобновяван вечно сред небето —
със светлина, оттук наета, своя тройствен
образ^[66]

тя пълни — празни и така земята озарява,
та в бледото си царство гони мрака на нощта.
Туй място, дето соча аз, е Раят, на Адам
домът, а тези дървеса — градината му китна.
Сега ти хващай своя път, че мен ме вика моят.“

Тъй рече той и се обърна, и с дълбок поклон,
тъй както правят на небето, дето почитта
към висшите не пренебрегва никой, Сатаната
смирено се сбогува и към земните предели
надолу от еклиптиката^[67], зареден с надежда,
се спуща вихрено в безбройни кръгове въздушни,
додето слезе на върха на чутния Нифат^[68].

[1] Според Библията Бог „е едничък безсмъртен и живее в непристъпна светлина“ („Първо послание на св. ап. Павел до Тимотей“ 6, 16). — Б.пр. ↑

[2] Стигийския въртоп (производно от названието на адската река Стикс в древната митология) и долния мрак са перифрази на ада,

докато средния мрак е царството на хаоса. — Б.пр. ↑

[3] Милтън сравнява своето поетическо начинание с митологичния подвиг на древния Орфей, който се спуснал в царството на мъртвите, за да прибере оттам любимата си Евридика с магическата сила на своята музика (Орфеевата лира), но по обратния път към горния свят отново я изгубил. По традиция легендата се е тълкувала като алегория за спасяването на истината и справедливостта от мрака на варварството и невежеството чрез силата на религията. Звучите на Милтъновата лира са по-различни от тази на Орфеевата, защото, както Милтън нееднократно подчертава, неговата тема и изворът на неговото вдъхновение са свети, за разлика от тези на езическите му предходници. Небесната Муза на поета е Урания (вж. VII 1 по-долу). — Б.пр. ↑

[4] В тези стихове Милтън изповядва своето лично страдание — мъката на слепотата. — Б.пр. ↑

[5] Милтън често е съчинявал нощем (ср. VII 29 по-долу). — Б.пр. ↑

[6] Тамир е тракийски поет, споменат в Омировата „Илиада“ (II 594—600). Той се влюбил в музите и дръзнал да се състезава с тях. След като го победили, музите му отнели зрението и лирата. Меонид е презимето на самия Омир. Общеизвестно е преданието, че най-великият от древните поети е бил слепец. Тирезий и Финей са древногръцки прорицатели. Вторият е бил тракийски цар, преди да стане пророк. — Б.пр. ↑

[7] Птицата безсънна е една от множеството перифрази за славея, използвани в тази поема. — Б.пр. ↑

[8] Книгата на знанието дивно или Книгата на природата е видимият свят, сътворен от божеството и разкриващ пред човека тайните на битието. Ето какво пише Милтъновият съвременник Куорлз: „Светът е книга в голям формат, на която са отпечатани с главни букви великите божии дела.“ — Б.пр. ↑

[9] Техните дела — делата на божиите създания, които на свой ред са негови дела. — Б.пр. ↑

[10] Святости — метонимично название на ангелите. — Б.пр. ↑

[11] Света — вселената, а не земята (вж. бел. към II 1052—3 по-горе). — Б.пр. ↑

[12] Прозирната твърд или атмосферата (ср. VII 261—7 по-долу) е невидима за Сатаната, тъй като се намира под обвивката на света, върху която е стъпил той. — Б.пр. ↑

[13] Едничкият запрет — да не вкусват от плода на дървото на познанието. — Б.пр. ↑

[14] Ведно с потомството си грешно — потомството на Адам наследява вината на своя прародител и последствията от нея, защото чрез Адам е бил поставен на изпитание целият човешки род. — Б.пр. ↑

[15] Както всички протестанти, Милтън вярва, че спасението е божия благодат за избраните, които според неговите теологически съчинения са вярващите. — Б.пр. ↑

[16] Идеята за ролята на съвестта или разума като арбитър между Бог и човека е много съществена за Милтън. Може да се каже, че тя е в основата на цялата поема. Само в случай, че и двамата са отговорни пред разума, Божиите пътища могат да бъдат оправдани пред човека, а именно това е целта на поета (вж. I 26 по-горе). — Б.пр. ↑

[17] Ср. «Псалтир» 67, 19: «Ти възлезе на височината, плени плен, прие дарове за човеците, тъй че и от непокорните да могат обитава у Господа Бога.» Същият текст е перифразиран и в «Послание на св. ап. Павел до ефесяни». — Б.пр. ↑

[18] Светиите са ангелите или избраните за спасение измежду хората — и едните, и другите се назовават така в поемата. — Б.пр. ↑

[19] Както и сходните пасажи в XI 900—1 и XII 546—51 по-долу, тези стихове произтичат от библейския текст: «И тъй, понеже всичко това ще се разруши, какви трябва да бъдете в своя живот и благочестие вие, които очаквате и желаете скорото дохождане на Божия ден, за който пламналите небеса ще се разрушат, и разгорелите се стихии ще се стопят? Но ние, според обещанието Му, очакваме ново небе и нова земя, на които обитава правда.» («Второ съборно послание на св. ап. Петър», 3, 11—13). — Б.пр. ↑

[20] Бог ще е във всички всичко — текстът е библейски — от «Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни» 15, 28. — Б.пр. ↑

[21] Безсмъртният амарант е мистичен пурпурен цвят, символ на вечния живот, който според Климент Александрийски след грехопадението цъфтял само на небесата. — Б.пр. ↑

[22] Елисейските цветя са цветята в небесния рай, тъй като в древногръцката митология Елисей е мястото, където се преселват след

смъртта добродетелните хора. — Б.пр. ↑

[23] Новият Йерусалим сияе със светлината на „кристален камък яспис“ в „Откровение на св. Йоан Богослов“ 21, II. По-рано в същата библейска книга (4, 3) самото възцарено божество се сравнява с яспис. — Б.пр. ↑

[24] Като колчани мирни — древните колчани, в които са се слагали и стрелите, и лъкът, са имали формата на арфа. Преамбюл — вм. прелюд, уводна част на разгърнато музикално произведение. Терминът е пренесен от област на официалния протокол. — Б.пр. ↑

[25] В „Евангелие от Йоан“ Христос заявява: „Който е видял Мене, видял е Отца“ (14, 9). Както се споменава неколkokратно в поемата, Бог — Отец е ослепителна светлина и за да се яви пред очите на смъртните, се загръща в облак, въпреки че и тогава чертите му остават невидими. В Сина си обаче той добива зрим образ дори когато не е загърнат в мистичния си облак. — Б.пр. ↑

[26] Звездната сфера на небесата е според античната астрономия сферата на неподвижните звезди или на звездите и планетите. Тя е вписана в най-външната сфера — първодвигател, „голата обвивка на света“, върху която Сатаната се кани да кацне в ст. 74 по-горе. Както небесата, така и Хаосът лежат извън този „непрозирен шар“. — Б.пр. ↑

[27] Имаус според старата география е планинска верига, проточена от съвременен Афганистан до Северния Ледовит океан. — Б.пр. ↑

[28] Хидасп и Ганг — реки в Индия. — Б.пр. ↑

[29] Серикана е Северозападен Китай. Китайските земни платноходи, описани от пътешественика Мендоса в края на XVI век, събудили широк интерес из Европа. Някои хуманисти в Нидерландия дори опитали да конструират подобни кораби. — Б.пр. ↑

[30] Тези някои са Ариосто, Бруно, Кардано, Хенри Мор и други мислителни и поети, населили луната с предполагаеми проекции на земния свят. — Б.пр. ↑

[31] Светци възнесени — навярно такива като библейския Енох („Битие“ 5, 24) или Илия („Четвърта книга Царства“ 2). — Б.пр. ↑

[32] Първата категория глупци са гигантите (исполините), славните мъже от миналото, заченати „откак синовете Божии почнаха да влизат при дъщерите човешки и тия почнаха да им раждат“ („Битие“ 6, 4). — Б.пр. ↑

[33] На Вавилон строителите тщетни са библейският народ, който се събира на Сенаарското поле и решава: „Хайде да си съградим град и кула, висока до небето; и да си спечелим име, преди да се пръснем по лицето на цялата земя“ („Битие“ 11, 1—4). — Б.пр. ↑

[34] Емпедокъл и Клеомброт са древни мислители, които, вярвайки в безсмъртието на душата, побързали да завършат живота си със самоубийство. Клеомброт се удавил, след като прочел Платоновия „Федон“, докато Емпедокъл искал да скрие смъртната си природа, като скочил в кратера на вулкана Етна. — Б.пр. ↑

[35] Скитащите монаси били обикновено различавани по цвета на дрехите си. „Белите монаси“ са кармелитите, черните — доминиканците, а сивите — францисканците. — Б.пр. ↑

[36] Голгота е хълмът, на който Христос е бил разпнат и погребан („Евангелие от Йоан“ 19, 17). От позициите на протестантизма Милтън представя католическата традиция на поклонничеството като повторение на заблудата на Христовите ученици, които търсели тялото на своя учител на Голгота, преди да научат за чудотворното му възкресение („Евангелие от Лука“ 24, 1—7). — Б.пр. ↑

[37] За да осигурят „вечно блаженство“ за душите си, преди смъртта някои се изхитрявали да приемат монашеско звание или просто да се предрешат като монаси (доминиканци или францисканци). Данте представя подобен случай в „Ад“ XXVII, 67—84. — Б.пр. ↑

[38] В Птолемеевата астрономия Земята е в центъра на мирозданието. Около нея се въртят следните сфери: седемте сфери на планетите, осмата — на неподвижните звезди, деветата — кристалинената и десетата, най-външната — първодвигателната, която предава вечното си движение на целия вселенски механизъм (ср. бел. към ст. 416—22 по-горе). Прочутото трептене е изместване на звездната спрямо кристалинената сфера, с което се е обяснявало равноденственото изпреварване. Везните теглят или измерват „трептенето“, защото крайната точка на този знак на зодиака е точката на равноденствието, от която става измерването. — Б.пр. ↑

[39] Лимб е според някои теолози трето задгробно царство наред с рая и ада, място, където обитават душите на некръстените деца и други категории смъртни, които не са заслужили вечни мъки, но по различни причини не са годни и за вечното блаженство. — Б.пр. ↑

[40] Йаков е споходен от видение на небесната стълба в съня си непосредствено след като е ограбил чрез измама брат си Исав от бащината му благословия („Битие“ 27—28). Уплашен от този знак, той дава клетва за вяроност към Господа. Стълбата на Йаков е често тълкувана като символ на сливане с божеството чрез съзерцание и отричане от света. Сравнението между Сатаната и Йаков е уместно, защото и двамата са избягнали възмездието и стоят на кръстопът, където все още не е късно за разкаяние. Видението спохожда Йаков в Харан (Падан-Харан или Месопотамия), край град Луз, който той преименува на Ветил (Дом Божий). — Б.пр. ↑

[41] Стълбата на Йаков е често отъждествявана с Омировата златна верига, която свързва света със Зевс (вж. бел. към II 1051 по-горе). И двата митологични образа са символи на природната йерархия, спущаща се на степени от божеството до най-низшата материя на вселената. Връзката на света с неговия създател се е представяла като жива и подвижна, затова и стъпалата на библейската стълба не са заковани на определено място. — Б.пр. ↑

[42] Морето в подножието на стълбата са „водите над твърдта“, споменати в Съдържание на Книга III. Те обтичат сътворения всемир и достигат до „дверите небесни“ (ср. „Откровение на св. Йоан Богослов“ 4, 6). Според Библията това море е стъклено, „подобно на кристал“. За „кристалния камък яспис“ вж. бел. към ст. 363 по-горе. — Б.пр. ↑

[43] Сиромашът Лазар, според Новия Завет, бил възнесен от ангелите „в лоното Авраамово“ („Евангелие от Лука“ 16, 22), а Илия — от „огнена колесница и огнени коне“ бил издигнат „във вихрушка към небето“ („Четвърта книга Царства“ 2, 11). Платната, надувани от ангели, навярно са заимствани от Дантевото „Чистилице“. — Б.пр. ↑

[44] Панея е по-късно гръцко название на най-източния извор на река Йордан — Дан. Вирсавия е в южния край на Святата земя Ханаан, а Дан (Панея) — в северния. „От Дан до Вирсавия“ е обичайна библейска формула, означаваща цял Ханаан („Съдии Израилеви“ 20, 1). — Б.пр. ↑

[45] Мрака тук преди всичко означава Хаоса. Но лексическата и образна близост с предишните стихове („египетския и арабски бряг“ — „суша покрай океан“) внася и вторично, метафорично значение — мрактът на езическото невежество, ограден от пределите на обетованата свята земя (ср. „Книга на Иов“ 28, 3). — Б.пр. ↑

[46] На тази своя висота Сатаната се намира върху най-външната сфера на Птолемеевата вселена, първодвигателната сфера. Тъй като двата небесни полюса (те са полюсите на вселената, а не на земното кълбо) са двете крайни точки на зрителното му поле във вътрешността на тази най-външна сфера (вж. ст. 560—1), следва, че Сатаната е стъпил върху небесния екватор, който до всемирния трус на грехопадението съвпада с еклиптиката (вж. X 668—91 по-долу). Понататък, тъй като „тази рунеста звезда“, Овена, е вече „зад хоризонта чак“, т.е. залязва зад земята, Сатаната очевидно е в срещуположната част на еклиптиката, т.е. във Везни. Тъкмо „от източния край на светлите Везни“ той оглежда пространството на запад до Овена по „дължина“ на вселената, докато северният и южният полюс обхващат цялата ѝ „ширина“. Общоприето е било схващането, че светът е създаден през пролетното равноденствие (вж. напр. Данте, „Ад“ I 38). Следователно слънцето трябва да се намира в Овена. Това предположение се потвърждава от X 329 по-долу. И така, заедно с Овена слънцето вече е залязло зад земята. Сатаната, застанал в срещуположната точка на Везните, наистина трябва да е стъпил „над кръжация в нозете му покров от нощна сянка“. Слънцето се е скрило зад земята и поради това той стои над нейната сянка. Освен това, тъй като, както личи от ст. 527 по-горе, в този момент Сатаната е кацнал точно над Едем, там е около полунощ — същия съдбовен час, в който архиврагът се завръща в IX 58 по-долу. Цялата тази сложна, но прецизна топография установява една характерна и постоянна връзка на Сатаната с онази област на небосвода, която принадлежи на знака Везни. Везните не само са противоположни на слънцето в периода на пролетното равноденствие (а Сатаната системно избягва слънцето и предпочита тъмната половина на света), а обхващат главата на съзвездието Змия — неотменния символ на Сатаната. Овена отнася Андромеда, понеже двете съзвездия са съседни едно на друго и се скриват зад земята едновременно. (Във вселената преди грехопадението съзвездиата и знаците на зодиака съвпадат.) Андромеда може би е спомената като метафоричен паралел на Ева, защото митологичната Андромеда е била застрашена от змей. — Б.пр.

↑

[47] Въздухът е мраморен, защото е гладък като мрамор (Вергилий използва този образ в „Енеида“ — VI 729), но вероятно и

затова, защото е блестящ, искрящ (от гръцкото мармареос). — Б.пр. ↑

[48] На много места в поемата Милтън споделя мисълта за съществуването на други живи светове във вселената. В това отношение той не е единствен сред европейските литератори от XVII век, въпреки че повечето от тях предполагат наличието на живот само в рамките на слънчевата система. Пътешествието на Сатаната през Хаоса е сред великите космически пътешествия на една епоха, която изпраща въображаеми космонавти до луната и планетите с надежда да открие нови обитавани светове. Блажени острови е метафора, която напомня за древногръцките митологични Острови на блажените, където след земния си живот малцина избрани измежду смъртните се заселвали, без да умрат. На Хесперидите прочутите градини са митологичните градини, чиито златни ябълки Юпитер поверил на хесперидите (или атлантидите) отвъд океана (ср. „от ширта на Атлантика“ в ст. 559 по-горе), но те не съумели да ги опазят. — Б.пр. ↑

[49] Милтън както обикновено не се ангажира с нито един от алтернативните модели на вселената, предложени от древната и съвременна наука. Неговата астрономия е изградена така, че може да вмести коя да е от тези системи — геоцентричната, хелиоцентричната или дори онази, която отрича наличието на център в мирозданието. Именно поради това той се затруднява да определи посоката на дяволското пътешествие към земята — нагоре или долу, към центъра или навън... или надлъжно, т.е. по еклиптичния път на слънцето, който се измерва в западна дължина. — Б.пр. ↑

[50] Широко разпространено по онова време било схващането, че слънцето е основният източник на светлината във вселената и че звездите, както и планетите, греят със заета от него светлина. — Б.пр. ↑

[51] Космическият танц, който се описва още в съчиненията на Платон („Тимей“), е една от любимите идеи на Милтън и се споменава неколккратно не само в „Изгубеният рай“, но и в други негови произведения. Хронометрическата функция на небесните светила се утвърждава в същия Платонов диалог, както и в Библията: „И рече Бог: да бъдат светила на небесната твърд, за да осветляват земята и да отделят ден и нощ и да бъдат знакове и за времена, и за дни, и за години“ („Битие“ 1, 14). — Б.пр. ↑

[52] Кеплеровата теория, че планетите се въртят около слънцето благодарение на неговата магнетична сила (магнетичния му лъч), е

първият съвременен сериозен опит да се обясни механизмът на слънчевата система. — Б.пр. ↑

[53] Предполагало се, че въздействието или силата на слънцето прониква благотворно във всички части на вселената и дори през повърхността на земята — в нейните недра (ср. V 300—2, VI 472—81 по-долу). — Б.пр. ↑

[54] Слънчевите петна за първи път са били описани от Фабрициус и от Галилей. За мнозина съвременници на Милтън те били тревожно доказателство за несъвършенството дори на небесното светило, а следователно и на целия сътворен свят. — Б.пр. ↑

[55] — Според библейския текст нагръдникът на първосвещеник Аарон трябва да има „четири реда изработени камъни на ред: рубин, топаз, изумруд — това е първи ред; втори ред: карбункул, сапфир и елмаз; трети ред: опал, ахат и аметист; четвърти ред: хризолит, оникс и яспис; те трябва да се вложат в златни гнезденца. Тия камъни трябва да бъдат дванайсет, според броя на дванайсетте имена на Израилевите синове, на двете му рамена, според имената им и според рождението им...“ („Изход“ 28, 17—20). Всички изброени камъни са били свързвани със слънцето според тогавашната минералогия и се смятало, че като него могат да излъчват светлина дори на тъмно. Тяхното мистично значение се подсилва от факта, че същите камъни се срещат и в стените на новия Йерусалим („Откровение на св. Йоан Богослов“ 21, 18—21). По традиция Аарон е образецът на истинския свещеник, чиято гръд сияе със светлината на вярата и съвършенството. Другият камък, който не се назовава, защото е въображаем повече, отколкото видян, е „урим“ — слънчевият камък, положен върху нагръдника на Аарон („Изход“ 28, 30). Той е „въображаем“, защото в алхимията често се отъждествява с тъй наречения „философски камък“, „който долу тук напразно философите (т.е. алхимиците) са дирили тъй дълго“, вярвайки, че ако го намерят, с него ще могат да превръщат всички други метали в злато. В западната средновековна християнска традиция философският камък се е използвал като символ на Христовата обновителна благодат. Привързването на хвъркатия Меркурий или живака е важна степен в алхимическия процес, но тя е все пак междинно стъпало по пътя към непостижимата цел. Митологичният Протей е използван като символ на материята въобще поради способността си да приема всевъзможни образи. В

древногръцката литература той е изобразяван като старец, който живеел в морето и се грижел за морските стада. Тъй като Протей можел да предсказва бъдещето, всеки, който се нуждаел от информация, се опитвал да хване това божество и да го удържи, независимо от многобройните му преобразявания. Когато някой сполучвал да постигне това, Протей в края на краищата се завръщал в началния си вид и съобщавал необходимите сведения. В случая Протей е алхимичното название на „първичната материя“, от която е сътворен светът. Сред практикуващите това средновековно изкуство първичната материя (или философският меркурий) се смятала за същност или душа на обикновения хвъркат меркурий, постигана чрез „привързването“ му (отстраняването на летливото начало) и чрез освобождаването му от течното начало. Но едва след това първичната материя в своя начален вид трябвало да се подложи на въздействието на несъществуващия философски камък, за да добие желаните чудотворни свойства. Аламбикът е алхимическата реторта, в която е дестилиран живакът (меркурият). — Б.пр. ↑

[56] Еликсирът в алхимическия речник е някакво средство (напр. философският камък), което превръща неблагородните метали в злато. Еликсирът на дълголетие или течното злато извършва подобно чудо в организма на човека, който отпие от него — смъртният става безсмъртен. — Б.пр. ↑

[57] Слънцето е архихимическо, защото се е вярвало, че слънчевото въздействие или сила прониква под земята и там превръща простата скала в скъпоценни камъни (ср. ст. 583—6 по-горе и VI 472—81). — Б.пр. ↑

[58] Едно небесно тяло се намира в зенита, когато достигне най-високата точка на видимата си орбита. В света, който познаваме, слънцето може да достигне зенита си в небесния екватор само когато се озове в една от равноденствените точки, където екваторът се пресича с еклиптиката. Но у Милтън, преди слънцето да се отклони от верния си „равноденствен път“ вследствие на грехопадението (X 668—91 по-долу), екваторът и еклиптиката съвпадали, така че пълното изчезване на сянката по пладне тогава било ежедневно явление. — Б.пр. ↑

[59] Зрителният лъч е навярно заемка от древната оптика, според която очите изпращат лъчи към наблюдаваните предмети и възприемат

техните образи благодарение на отражението на тези „зрителни лъчи“.
— Б.пр. ↑

[60] Вж. „Откровение на св. Йоан Богослов“ 19, 17: „След това видях един Ангел да стои на слънцето...“ — Б.пр. ↑

[61] Тиара — корона (поет.). — Б.пр. ↑

[62] Уриил означава „Божия светлина“. Името не е библейско, но се среща в апокрифните писания. В еврейските и кабалистичните предания Уриил наред с Михаил, Гавриил и Рафаил е един от великите архангели, които управляват четирите ъгли на света. Като ангел на юга Уриил властвува над зенитното слънце. Той е „един от седемте избрани, които... като очи Господни обзират цялото небе и на земята долу поръки бързи изпълняват“, защото в „Книга на пророк Захарин“ светилникът със седем кандила символизира „очите на Господа, които обхващат с поглед цялата земя“ (4, 10). Седемте върховни ангели са споменати и на много други места в Библията. Уриил е пръв сред тези седем духа, тъй като е считан за „най-прозорлив от всички“ (ст. 691. по-долу) и следователно най-добре може да тълкува божията воля. Освен това на него е поверено слънцето, което превъзхожда всички останали небесни тела. Богословите приписват на Уриил и други тайнствени предимства над останалите ангели, божии синове. — Б.пр. ↑

[63] Квинтесенцията (петата същност) е според древната космогония петият елемент (стихия), наречен ефир, който, няма никаква тежест, за разлика от другите четири в състава на света (земя, вода, въздух и огън) и затова образува небе над атмосферата. Ср. VII 243—7 по-долу, където Милтън отъждествява ефира с първоначалната светлина на сътворението. — Б.пр. ↑

[64] Според Платон божеството изпращало всяка жива душа на отделна звезда като на собствена колесница («Тимей»). Схващането, че ефирът е склонен към кръжене и закълбяване и че именно той е материята, от която са създадени звездите, произтича от Аристотел. — Б.пр. ↑

[65] Останалата след сътворението на звездното небе квинтесенция изпълва небесното пространство над атмосферата, като образува цялата сфера на вселената (Лукреций, «За природата на нещата» V 470). — Б.пр. ↑

[66] Луната има тройствен образ, защото в митологията тя е Луна, Диана и Хеката или Юнона, Диана и Прозерпина, управляваща съответно небето, земята и ада. Очевидно в случая се имат пред вид и различните фази на луната. — Б.пр. ↑

[67] Еклиптиката тук не е видимата орбита на слънцето по небесната сфера, а неговият действителен път. — Б.пр. ↑

[68] Нифат е планина на границата между Армения и Асирия. Оттук води началото си река Тигър (Страбон, „География“ XI, 12, 4). А в IX 71 по-долу Тигър е името на реката, която тече през Рая. — Б.пр. ↑

КНИГА IV

Сатаната сега пред гледката на Едем и близо до мястото, където ще трябва скоро да опита дръzkото си начинание; което е предприел сам срещу Бога и човека, изпада в множество съмнения и страсти — страх, завист и отчаяние, но накрая се утвърждава в злото, продължава пътя си към Рая, чийто външен изглед и разположение са описани, прескача границите му и се спуска в образа на морски гарван върху дървото на живота, най-високото в градината, за да се огледа. Описание на градината. Сатаната вижда за пръв път Адам и Ева. Удивлението му пред превъзходния им вид и пред блаженото им състояние, но и решимостта му да ги срине. Той подслушва беседата им, от която научава, че под страх от смъртно наказание им е запрeтено да ядат от дървото на познанието и възнамерява върху това да изгради изкушението си, като ги съблазни да престъпят забраната, а после ги оставя временно, за да се осведоми по-нататък по други пътища за положението им. През това време Уриил, спуснал се по слънчев лъч, предупреждава Гавриила, комуто е поверена стражата на райските врати, че някой зъл дух е избягал от преизподнята и в образа на добър ангел е преминал по пладне край неговата сфера надолу към Рая, разобличен по-късно от яростните си движения на планината. Гавраил обещава да го открие до утрото. Настъпва нощ. Адам и Ева решават да се отдадат на покой. Описание на

тяхната обител. Вечерната им молитва. Гавриил, изтеглил своя нощен обход около Рая, провозжда двама силна ангела към жилището на Адама, за да не би злият дух да е там и да напакостни на Адам или Ева, додето спят. Откриват го до ухото на Ева да я изкушава в съня ѝ и го докарват, макар и насила, при Гавриил. Разпитан от него, той ми отговаря презрително, приготвя се за съпротива, но възпрян от небесно знамение, излита въвн от Рая.

О, ако би могъл гласът, що онзи мъж, видял Апокалипсиса^[1], бе чул да тътне от небето, когато змеят в своето повторно поражение се спусна на човеците със стръв да отмъсти: „Горко ви, земни жители!“ — сега, додето още бе време, да предизвестите предните ни нещастни за идването на врага им таен, та да бягат и да избягнат смъртната му клопка! Че сега за пръв път разярен, над тях връхлита Сатаната, преди да стане обвинител — като изкусител, върху невинния и слаб човек да си излее злостта за своя пръв разгром и бягството си в ада, но от напредъка си незарадван, па макар и тъй безстрашен, а и без причина за хвалба, той почва делото си зло, което, наближило да се роди, бушува в неспокойната му гръд и като дяволска машина^[2] връща се с откат към себе си. Съмнение и ужас разпиляват смутените му мисли и от дъното повдигат стаилия се в него ад, защото в него адът е вредом, както и край него, и от ада той, тъй както и от себе си, не може да избяга със смяната на мястото. В миг съвестта събужда и отчаянието пак, и спомена горчив

за туй какво е бил, какво е и какво ще бъде
по-злото — че по-зли дела до по-зли мъки водят.
Печалният му взор сега се устремява тъжно
ту към прекрасния Едем, открит пред него цял,
ту към самите небеса, към слънцето блестящо,
възседнало високо чак в зенитната си кула^[3].
И тъй след дълъг размисъл с въздишка той начена:
„О ти, което, увенчано с превъзходен блясък,
от своето едничко царство гледаш като Бог
на този нов свят; и пред чийто взор звездите
скриват

главите си смалени — тебе призовавам аз,
но не със дружелюбен глас, и вметвам твойто име,
о, слънце, за да чуеш колко мразя твоя зрак,
че той ми спомня от каква сияйна висота
пропаднах, как блестях преди далеч над твойта
сфера,

додето горделиво честолюбие ме хвърли
и небесна бран с непобедимия небесен цар.
И за какво! С какво заслужи той такава плата
от мен, когото сътвори такъв, какъвто бях
в блестящата си слава, без със своята добрина
да ме упрекне, а не бе и службата ми тежка.
Какво по-малко от възхвала можех да му дам!
Какъв по-лесен дълг — да плащам само с
благодарност,

и то така заслужена! Но тази доброта
събуди в мене само злост. Издигнат тъй високо,
презрях покорството, реших, че стъпка по-нагоре
най-горе ще ме изведе и в миг ще изличи
дълга огромен на една признателност безкрайна,
тъй тежък с туй, че плащан вечно, вечно ще е жив;
забравил, че от него вечно нещо получавах
и не разбрал, че истински признателният ум,
приел дълга, не задлъжнява, а изплаща вечно —
и задължен, и издължен. Какво тегло е туй?
О, ако властната съдба ме беше сътворила

по-низши сред ангелите, щях до днес да си остана честит — безмерната надежда нямаше така да ме разпали. Но защо пък? Някой друг навярно, пак тъй велик, тогаз би дръзнал, и след него аз бих дръзнал пак. Но другите велики като мен не паднаха — стояха непоклатени отвътре или отвън, и в броня срещу всякакви съблазни. Нима ти нямаше свободна воля като тях и сила, за да устоиш? Кого виниш тогава — небесната любов, на всички дадена поравно? Проклетата да е любовта му, щом любов и злост едно и също ми отреждат — само вечна мъка. Не, ти бъди проклет — че воля срещу воля с него избра свободно туй, което с право днес оплакваш. Горко ми! Накъде сега да бягам аз от този безкраен гняв и от това безкрайно отчаяние? Където и да бягам, вред е ад; аз сам съм адът и в най-дълбоката му бездна бездна по-дълбока с угрозата да ме погълне тъй ужасно зейва, че адът, в който днес се пържса, ми изглежда рай. О, щом е тъй, смири се! Мигар не остана място за разкаяние, за прошка мигар не остана? Остана — в подчинението. Ала тази дума отхвърлят гордостта ми и страхът ми от позора пред духовете долу там, които съблазних с по-други обещания и с подтици към друго, а не към подчинение, с хвалби, че ще надвия и всемогъщия. О гордост! Те не подозират как скъпо ми излезе туй суетно самохвалство, в какви терзания нечути стона си сподавям, додето ме боготворят на пъкления трон; с короната и скиптъра издигнат тъй високо, все по-дълбоко падам аз, най-висш от всички само в бедата — честолубието тъй се награждава. Но да речем, че се разкая и по милостта му възвърна прежния си сан — тогава тази вие високи мисли ще ми вдъхне пак и ще отхвърля

престореното си покорство, новият покой
от дадените в мъки клетви ще се отрече.
Че там, където раните на смъртната омраза
са тъй дълбоки, истинският мир е немислим.
Така до провинение по-лошо ще достигна
и до разгром по-тежък — твърде скъпо бих платил
за този краткотраен отдих, купен с двойна болка.
Мъчителят ми знае туй и затова не бърза
да ме дарява с мир, за който аз не го и моля.
И тъй, лишил ни от надежда, ето го създал
наместо нас, прокудени в изгнание, човека —
за себе си утеха нова, и света — за него.
Тогаз, надеждо, сбогом! Сбогом, страх и угризение!
Доброто е загубено завинаги за мен.
Зло, ти си моето добро! Посредством тебе аз
поне поравно царството с небесния владетел
деля, а моят дял навярно скоро ще порасне,
тъй както и човекът ще узнае, и светът.“
Доде говореше, ликът му трижди побледня,
мъгляв от разни страсти — гневен, завистлив,
отчаян, —
които разкривяваха несвойствения образ
и го издаваха за всеки, който би го зърнал.
Че за небесните души недъзи като тези
са непознати. Сетил се навреме за това,
вълненията той заглади с привиден покой
и — на измамата прамайстор — пръв се изхитри
под свята външност да прикрива своето лукавство,
стаил дълбоката си злоба и мъстта снишена.
Ала не бе дотам изкусен, та да заблуди
и Уриша — усъмнен, той с взор го изпроводи
надолу до самата Асирийска планина^[4]
и обезобразен видя го там — такъв, какъвто
не бива никой дух блажен — с движения свирепи
и с бясно изражение, додето онзи сам
се мислеше незабелязан и ненаблюдаван.
Тъй продължил по пътя си, той стигна до предела

на чутния Едем, където сладостният Рай,
наблизо вече, увенчава с кичеста градина
като могила сред полето стръмното чело
на тази пустош, по чиито хълбоци космати,
обрасли с избуял преплетен гъсталак, нагоре
пътека няма, а над тях се вдигат на възбог
недостижими дървеса с корони непреклонни:
и кедър, и ела, и бор, и многолиста палма —
картина горска — сякаш възходящи стъпала
на някакъв листат театър с превъзходен изглед.
Ала дори от техните върхари по-висока,
зелената стена на Рая се издигна там,
отдето праотецът ни е можел да обзира
околовръст просторите на долното си царство.
А по-висок и от стената, равен кръгъл низ
от най-красиви дървеса с най-дивни плодове —
и цветове, и плодове ведно — се появиха —
златисти с примес и от други искрометни багри,
върху които слънцето отливаше лъчи,
по-радостни, отколкото по залез в светъл облак
или във влажната дъга, когато Бог окъпе
земята; тъй прекрасна беше гледката и въздух
от чист по-чист облъхва го и вдъхва му в сърцето
наслада пролетна, способна да прокуди всяка
тъга (без отчаянието); нежни ветрове,
размахали крилата си благоуханни, пръскат
природни лъхове и шепнат откъде са крали
балсамите си. Също както към онези, дете
завиват край Добра Надежда и от Мозамбик
отплават вече, ветровете от североизток
донасят Савски^[5] аромати на подправки редки
от плодната Арабия, така че те, блажени,
пътуването см забавят и на много левги
се смее Океанът стар, от мирис упоен;
тъй тези сладки лъхове посрещаха врага,
дошъл да ги срази, макар за него по-любезни,
отколкото за Асмодей бе онзи рибен лъх,

отвлякъл го, при все че беше влюбен, от жената на хитрия Товитов син и пратил го завчас от Мидия в Египет, дете беше окован^[6]. И тъй сега по този див и стръмен склон донейде се изкатери Сатаната, бавен и умислен, но по-нагоре не намери път — така заплетен като един безкраен храст пред него гъсталакът от тръне и осукани шубраци бе препречил бодливия си плет пред всеки — звяр или човек. Една-единствена врата се виждаше на изток, от другата страна, но ето, злият архидявол, презрял високомерно входа, отреден за всички, с един изкусен скок надскочи всякакви черти на склон или стена висока и направо вътре се приземява на крака. Тъй както дебнецът вълк, подгонен от глада да дири ново лобно място и привечер видял къде пастирите безгрижни затварят сънните стада в кошари сред полето, без мъка се прехвърля през оградата по мрак; тъй както и крадецът, тръгнал да ограби някой заможен гражданин, чиито укрепени порти, масивни и залостени, не се разбиват лесно, пролазва през прозореца му или през комина — тъй този пръв крадец^[7] впълзя в кошарата на Бога, тъй по-подир и в храма му наемници^[8] впълзяха. Оттам нагоре литна той и като морски гарван върху дървото на живота кацна^[9] — посред Рая най-снажното дърво; и все пак истински живот не си възвърна, а седеше и кроеше смърт за живите; не се замисли даже за мощта на животворното това растение, а само за наблюдателница взе онуй, що би могло да стори мъдрия безсмъртен. Колко малко всички, освен самия Бог, познават истинската стойност на благото пред себе си и затова доброто превръщат в зло или го ползват с недостойна цел! Под себе си с почуда нова той сега съглежда,

открити за насладата на всички сетива,
богатствата на естеството, сбрани там — небе
върху земята. Да, защото този Рай блажен
бе Божия градина: Господ сам го посади
на изток в чутния Едем; Едем се бе прострял
на изток от Харан дори до царствените кули
на славната Селевкия, от гърците строена,
или където синовете на Едем отколе
живяха в Таласар — на тази благодатна пръст
градината си Бог пося далеч по-благодатна^[10].
От тази плодна почва той накара да израснат
най-прелестни на вид, на вкус и мирис дървеса,
а по средата между тях дървото на живота
се вдигаше, цъфтящо с плод амброзиен от злато
растително^[11] и там стоеше до сами живота
смъртта ни — на познанието кобното дърво,
познанието на доброто, заплатено скъпо
с познание на злото^[12]. Пряко през Едем на юг
протичаше река — пробила рунтавия склон,
под него тя минаваше, че Господ беше струпал
нарочно тази планина в градината си точно
над бързия поток, така че той през всички жили
на порестата твърд, засмукан от природна жажда,
възлизаше в прохладен извор, за да напои
градината, и многото му ручейчета, елени
надолу по поляната, се срещаха с потока,
излязъл пак из мрачния си проход под земята
и разделен оттук нататък в четири русла,
на четири страни поел през толкова държави
прославени, които може да не се описват,
ако изкуството успее да разкаже друго:
как от сапфирния си извор палавите струи
подскачаха по дивни перли и по златен пясък,
блуждаеха в безброй извивки под листак надвиснал
и лееха навсякъде нектар, за да нахранят
цветя, за Рая годни, не с изкуство подредени
в лехи и сложни плетеници, а в природен дар

обилно пръснати навред — по хълм и дол, и рът — там, дето утринното слънце най-напред огрява полето чисто и където сенки непрозирни здрачават обедните дебри — кът благословен на толкова разнообразна дива красота; гори, чиито дървеса сълзят балсам уханен или надвесват златокори чудни плодове, сияйни и с възшебен вкус (ако онези басни за Хесперидите са верни, то е само тук); помежду тях — поляни, плоски хълми и стада, разпръснати из злака млад — такава тучна паша или купчинка китни палми, или цветен skut на многоводна долина, навред осяна щедро със всякакви цветя и с дивни рози без бодли^[13]; а татък — сенчести скали и пещери прохладни, върху които като плащ пълзящата лоза провесва гроздове от пурпур и оплита всичко с разкоша си; доде на склона полегат се спущат бълбукащи води, роят се или се събират в прозрачно езеро, което като чист кристал оглежда увенчаните си с мирти брегове. Запява птичи хор и повеи подир повеи с лъх на свежи цъфнали поля и лесовете засвирват в трептящите листа, доде самият Пан вселенски танцува с всички Грации и Часове, повел невехнещата пролет^[14]. Ни поляните на Ена, където Прозерпина, както късала цветя — самата тя по-дивен цвят, — от свъсения Дис била откъсната, та после трябвало Церера по цял свят да я дири^[15]; нито прелестният лес на Дафна край Оронт и онзи одухотворен Касталски извор^[16] с чутния Едемски Рай не може да се сравни — ни острова Нисийски, окръжен от пълноводната река Тритон, където Хам, познат сред иновърните като Либийски Зевс или Амон, крил Амалтея и сина ѝ Бакхус, руменоликия отрок, от мащехата Рея^[17];

нито Амара, гдето абисинските царе
чедата си държат под стража, считана погрешно
от някои за Рай — под Етиопската черта^[18]
край извора на Нил, с блестящи канари отвред
опасана и цял ден път висока, но далече
от Асирийската градина, гдето Сатаната
неусладен видя сега безчет наслади — всички
невиждани и непознати живи същества,
а две от тях със станове по-благородни — прави
и снажни — като боговете прави — с чест природна
облечени във величава голота, над всички
господствуваха — в техните божествени черти
сияеше лицето на създателя им славен,
премъдрост, истина и святост чиста и сурова,
сурова, ала в истинска синовна свобода —
оттам и истинската тяхна власт, макар неравни
един на друг, понеже бяха от различен пол:
за съзерцание създаден и за доблест той,
а тя за нежност и за сладка примамлива прелест,
единствено за Бога той, а тя за Бога в него;
в широкия му лоб, във взора извисен личеше
безпрекословна власт, а хиацинтените власи^[19]
над челото му разделени, падаха по мъжки
на гроздове, но само до широките плещи;
тя като було пущаше до тънкия си кръст
косите си с цвѐта на злато, но неукрасени,
несресани, а разпилени в палави къдрици
като ластари на лоза, което означава
покорство, но изискано, без грубост, с нежна сила,
от нея дадено, от него най-добре прието,
със скромна гордост дадено и със свенлива кротост,
със сладкото и неохотно бавене любовно.
Не криеха тогава те и тайните си части;
тогава този гузен срам, безчестен срам, не беше
между природните неща. О, нечестива чест,
от грях родена, как измъчи ти рода човешки
с привидна чистота и от живота му прокуди

навеки неговия най-честит и свят живот —
първичната му простота и чистата невинност.
Така те голи минаха, открити пред очите
на Бог и ангел, с мисъл чиста, непознала злото,
тъй минаха ръка в ръка — най-прелестната двойка,
която се е срещала в обятие любовно:
Адам, по-хубав мъж от всички свои синове,
с по-превъзходната от всички свои щерки Ева.
Върху зеления килим под кичестата сянка
на шумолящи дървеса до извор бистроструй
те двамата приседнаха и след труда блажен
в градината — не повече, отколкото да стори
прохладния Зефир^[20] приятен, отдиха им сладък —
по-сладък, благотворната им жажда и глада —
по-благодатни, с плодовете взеха да вечерят —
нектарни плодове, които клоните склонени
им спущаха, додето те излегнати седяха
на пухестия слог, извезан с пъстри цветове,
и вкусвайки сърцевината сочна, пак и пак
с кората жадни черпеха от бликащите струи
и нито мили думи, нито ласкави усмивки
не липсваха, ни негата, която се полага
на двама млади, в брак честит събрани и така
усамотени. Покрай тях лудуваха безгрижно
различни земни зверове, по-късно вече диви,
в пустини и гори ловени, в дебри и бърлоги:
игриво скачаше лъвът и в силните си лапи
люлееше козлето; мечки, тигри, леопарди
край тях подрипваха и даже тромавият слон
се мъчеше да ги развлича, на венец извил
хобота си увивен; там и хитрата змия
кръжеше, лъкатушеше и в Гордиеви възли^[21]
се вплиташе, но този знак на нейното коварство
съдбовно им убягваше; а други на тревата
полягаха след пашата и гледаха доволни
или преживяха преди спане — на залез вече
клонеше слънцето, сега забързано надолу

към Океана, докато небесната везна^[22]
на другото си блюдо вдигна първите звезди.
А Сатаната все така стоеше там загледан.
Едва сега се сепна той и скръбно проговори:
„О, ад! Какво съзират тук очите ми печални!
В освободеното от нас блаженство извисени,
по-други същества, земеродени може би,
не духове, но с ясните небесни духове
тъй сходни, та след тях поемат всички мои мисли
в почуда и почти с любов — така сияе в тях
божественният облик жив и толкоз благодат
изваялата ги ръка в снагите им е вляла.
О, нежна двойка, ти не знаеш колко е наблизно
промяната, когато тези истински наслади
ще се стоят и двама ви ще предадат на скръб,
така велика скръб, каквато днес е радостта ви;
честити, но за тъй честити слабо укрепени,
за да се задържите тук, а и небето ваше
с ограда слаба защитено срещу враг такъв,
какъвто е дошъл сега — уви, неволен враг
на вас, които бих могъл дори да съжаля,
макар и сам несъжален — съюз аз търся с вас
и споделена дружба, тъй ненарушимо — тясна,
че аз да заживея вече с вас, а вие с мен
оттук нататък. Моят дом след този чуден Рай
едва ли ще ви се понрави, но го приемете
заради вашия творец — на мен великодушно
го даде той, а аз — на вас; за да ви приюти,
широко своите врати ще ви разтвори адът
и своите царе ще прати да ви срещнат — там,
не като в този тесен край, ще има много място
за многобройния ви род. Ако не сте доволни,
благодарете се на онзи, който ме накара
за злото, сторено от него, да мъстя на вас.
И въпреки че вашата безпомощна невинност
ме трогва, справедливостта на разума обществен,
честта и царският ми дълг с приумножена мъст

заставя ме сега света ви нов да завоювам
и да извърша туй, което иначе бих презрял.“

Тъй — като всеки друг сатрап — с
необходимостта

и дяволът се оправда за дяволското дело
и след това от висотата на дървото снажно
се спусна ниско долу сред игривите стада
на разните четириноги, сам преобразен
ту в този звяр, ту в друг, така че да се доближи,
за да огледа жертвите си, и незабелязан,
за тях каквото е възможно още да научи
от дума или действие; наоколо сега
пристъпва с дебнеща походка, с огнен взор на лъв,
а после като тигър, който е видял случайно
накрай гората две сърни, залисани в игра,
и се снишава, а след туй примъква по-наблизо
потайния си пост — тъй сякаш място си избира,
отдето би могъл със скок и двамата да сграбчи
във лапите си; и на слух се е превърнал цял —
да чуе как Адам, мъжът между мъжете пръв,
на Ева, първата жена, тогава заговори:
„Единствена участнице в насладите ми, част
най-драгоценна между тях, без друго тази сила,
която е създала нас и този свят — за нас,
е неговата доброта, безкрайна доброта,
тъй щедра и великодушна, както и безкрайна,
която от прахта ни вдигна и ни извиси
в това блаженство — нас, които с нищо този дар
не сме заслужили и няма с нищо да услужим
на своя благодетел — онзи, който друга служба
от нас не иска въвн от туй, послушно да изпълним
единствената му заръка — между всички райски
дървета с плодове вълшебни да не вкусим само
едно дърво — дървото на познанието, дето
е посадено до сами дървото на живота.

Тъй близо до живота — смърт! Какво ли е
смъртта?

Навярно е ужасно нещо! Господ сам ни каза,
че вкусването на дървото означава смърт —
единствено свидетелство за нашето покорство
след толкова свидетелства за сила и за власт,
дарени нам с господството, което ни се даде
над всички твари по земята, въздуха, водата —
навсякъде. Така че нека да не ни тежи
единственият лек запрет при тази свобода
на всички други радости, при този щедър избор,
от нищо неограничен, на всякакви наслади.
И нека вечно да го славим, нека да възхвалим
това великодушие с охотната си грижа
за всяко цвете и дръвче — труд, който редом с теб,
дори да беше тежък, щеше сладък да е пак.“
А Ева му отвърна тъй: „О ти, зарад когото
и от когото аз се пръкнах — плът от твоята плът,
и без когото губя всяка цел, водачо мой
и мой глава, което каза, вярно е и право,
защото нему ний дължим наистина възхвали
и благодарности вседневни — преди всичко аз
с далече по-добрата участ да съм редом с тебе,
така безмерно извисен над мен, додето ти
другар за себе си достоен няма да намериш.
Аз често спомням си деня, когато се събудих
за първи път от сън, видях се в сянката уханна
на цветни храсти и в почуда питах се къде съм,
какво съм, откъде и как съм се явила тук.
Отблизо някъде до мене ромол на води,
от хладна пещера дошъл, на воля се разля
в безбрежна течна равнина и после спря недвижим
и чист като небесна шир — натам отидох аз
с неопитната своя мисъл, на брега зелен
полегнах и поисках с поглед да прозра в туй бистро
и гладко езеро — същински втори небосвод.
Когато се склоних над него, точно срещу мен
сред волните отблясъци изплува нечий образ,
склонен и взрян оттам към мене — дръпнах се назад,

назад се дръпна той, но скоро върнах се доволна,
доволен върна се и той и ми отвърна с израз
на обич и съчувствие; там втрещена до днес
навярно щях да чезна в туй желание нелепо,
ако не бе ме сепнал глас: — Това, което виждаш,
това, което виждаш там, прекрасна твар, си ти —
то идва с теб и си отива. Но ела след мен
и ще те заведа, където не безплътна сянка
очаква твоите прегръдки галеци, а този,
на чийто лик подобие си ти, за да ликуваш,
от него неразделна и на него да родиш
безброй себеподобни, та да бъдеш назована
Прамайка на човеците. — Какво да сторя друго —
последвах още начаса незримия си вожд,
додето зърнах теб — красив наистина и снажен,
под сянка на платан, но все пак не така красив,
по-малко примамливо — нежен и смирено — мил
от онзи гладък воден образ; и назад поех,
но ти след мен се втурна с вик: — Върни се, чутна

Ево

Кому убягваш ти? Комуто бягаш, ти от него
си плът и кост. От себе си аз битие ти дадох,
като откъснах от гръдта си близо до сърцето
живот веществвен, за да бъдеш ти до мойта гръд
от днес нататък неразделна радостна утеха.
Част от душата ми, аз търся теб и теб обричам
за своя втора половина. — С ласкава ръка
ти хвана моята ръка и аз склоних, разбрала,
че красотата следва кротко мъжкото достойнство
и ум, защото само той е истински красив.“

Тъй рече нашата Прамайка обща и с очи,
изпълнени с невинна брачна нега и с покорно
отдаване, на праотеца ни в полупрегръдка
облегна се и с обла гръд, наполовина гола,
о неговата се допря, наполовина скрита
под златоструйните ѝ къдри; той, опиянен
от чудната ѝ красота и примамлива кротост,

усмихна се с любов по-висша — както на Юнона се смее Юпитер, когато с майски цветове запложда облаците^[23], тъй с целувки непорочни притисна устните ѝ той, а дяволът от завист извърна се, но косо пак с ревнива зла насмешка ги гледаше и в себе си горчиво възропта:

„Омразна гледка, нетърпима гледка! Тези двама в прегръдките един на друг открили рай, по-сладък и от честития Едем, ще пият с пълна мяра блаженството, докато аз съм запокитен в ада, где вместо радост и любов желанието стръвно — сред другите мъчения не на последен ред — като неутолим копнеж навеки ни терзае. Но нека не забравям туй, което аз научих от тяхната уста. Не всичко е, изглежда, тяхно. Едно дърво съдбовно — на познанието — тям е забранено. Как познанието — забранено? Нелепо, подозрително! Защо пък от това ще ги ревнува Богът им? Та грях ли е да знаеш, и смърт ли е? Нима те прави ще пребъдат само с невежество? Нима това е тяхното блаженство, свидетелството им за вярност и за послушание, прекрасната основа, на която ще градят разрухата си! Щом е тъй, аз в тях ще подстрекавам по-остро жаждата да знаят и да се отвърнат от завистливите повели, съчинени с цел да се потискат тези, дето знанието може да извиси до боговете. В този си копнеж ще вкусят те и ще умрат — това е неизбежно. Но нека първо да преброя и да претършувам градината, във всеки неин ъгъл да надникна — случайно сгоден случай може да ме доведе при някой странствуващ небесен дух, край бистър

извор

уединен или под хладна сянка, та от него каквото има да науча още. Поживей, честита двойка, потеши се, докато се върна,

с наслади кратки, че след тях те чака дълга скръб.“

След тези думи горделиво се извърна той, ала с лукава осторожност, и започна своя обход през лесове, пустини, хълми, долини. В туй време в своята последна дължина^[24], където небе, земя и океан се срещат, бавно слезе на заник слънцето и с поглед, изравнен докрай, направо срещу източните двери на Едем лъчи вечерни устрели; огромна канара от алабастър до небето вдигаше се там с едничък достъп от земята, виец се нагоре по склона и с единствен вход високо към върха — останалото бе скала, надвесена над него, която ничий крак не би могъл да изкачи. Сред тези каменни колони Гавриил^[25] — главата на ангелската стража — седнал чакаше нощта. Край него юношеството небесно се тешеше сред героически игри, но под ръка наблизко висяха щитове неземни, шлемове, доспехи и копия разискрени — от злато и елмаз. Натам сега през вечерта се плъзна Уриил по слънчев лъч, със скоростта на падаща звезда, която в есенната нощ във въздуха оставя пламтящи изпарения и на моряка сочи онази точка на компаса, откъдето трябва да чака бури^[26] — и така припряно почна той:

„О, Гаврииле, жребият на тебе отреди да браниш и да охраняваш този край блажен, така че нищо зло до него да не се промъкне. На този ден по пладне в мойта сфера се яви дух, видимо усърден да узнае по-отблизо делата на всевишния и най-напред човека, последното подобие на Бога^[27]. Тъй забързан, аз проследих от край до край въздушния му полет и щом се спусна на онази планина, която лежи на север от Едем, ликът му стана чужд на небесата, помрачен от страсти нечестиви.

Не го изпуснах аз от поглед, ала скоро той
потъна в сянка. Някой от прокудената паплач,
боя се, е проникнал тук от бездната, да сее
отново смут — сега ще трябва ти да го откриеш.“

Подир което воинът крилат така отвърна:
„Знам, Урише, твоят поглед е непогрешим;
от слънчевия светъл кръг всемира виждаш ти
нашир и дълж. През тези двери никой не минава
край бдителния пост, освен онези, дето идват
добре познати от небето, а подир зенита
не са пристигали такива. Ако някой дух
от другаде през земните прегради е прескочил
умишлено, ти знаеш сам, че трудно е да спреш
духовна същност с никакви веществени прегради.
Но ако е в кръга на тези поприща, тогаз
каквито и черти да е приел той, за когото
говориш ти, до утре сутрин аз ще зная всичко.“

След тези думи Уриш на поста си се върна
по онзи ясен лъч, с повдигнат вече връх, по който
се спусна в миг до слънцето, потънало сега
отвъд Азорите — или сияйното кълбо
с невероятна бързина^[28] се беше търколило
по дневния си път, или по-мудната земя
в по-краткия си ход на изток там го изостави
да озарява с пурпурни и златни отражения
около трона му на запад облачната свита.
А вечерта настъпваше и полумракът сив
облече в строгите си дрехи всичките неща.
Съпътстваше го тишина, защото звяр и птица
в леговищата си тревисти или по гнездата
се свряха — само славеят безсънен не заспа
и цяла нощ разливаше любовните си трели,
а тишината бе доволна. Небосводът пламна
с разискрените си сапфири — Хеспер^[29] пръв поведе
войската звездна, най-сияен, докато луната,
във облачно величие възлязла, в миг разбули —
царица съща — своята несравнима светлина

и мантията си сребриста върху мрака метна.

Тогаз Адам на Ева рече: „Прелестна съпруго, и този нощен час, и този общ покой край нас към отдих ни зоват, защото Господ — Бог отсъди труд и покой за хората, подобно ден и нощ да се редуват, и росата на съня навреме сега се спуща и притиска с меката си тежест клепачите ни. Другите създания цял ден се скитаха бездейни — тям не е тъй нужен отдих. Но на човека труд вседневен — тялом или духом — е отреден като залог за по-висока чест и уважение към всички негови дела, додето другите животни бродят безучастно и Господ не държи отчет за техните постъпки. Преди зората свежа утре да обагри свода, с разсъмването още ние трябва да се вдигнем и с работа да се захванем с радост, да поправим чертозите, покрити с цвят, зелените алеи, пътеката ни обедна под бухналите клони, които се глумят с труда ни — за да се окастри такъв гъстак, ще бъдат нужни повече ръце. А пък и падналия цвят, и капките смола, поръсени навсякъде неугледно и грубо, за да се стъпва там удобно, трябва да се чистят. Но дотогава към покой приканва ни нощта.“

А Ева в съвършената си красота отвърна: „Творецо и владико мой, каквото повелиш, безпрекословно ще го сторя — тъй нарежда Бог. За теб закон е Бог, за мен си ти — това е всичко, което трябва да се знае от една жена. Като общувам с тебе, аз за времето забравям и всяка негова промяна е еднакво мила. Дъхът на утринта е сладък, нейният възход омайва с ранните си птици, слънцето ме радва, когато разпростре от изток своите лъчи по тази прелестна земя и всеки стрък и цвят засвети от роса; а как уханна е пръстта

след благи дъждове и колко сладък е приходът
на меката спокойна вечер и нощта смълчана
с тържествената нейна птица^[30], с ясната луна
и тези бисери небесни — звездната ѝ свита.
Но ни дъхът на утринта, когато се въззема
с най-ранните си птици, ни изгряващото слънце
над тази прелестна земя, ни светлата роса
по цветовете, ни пръстта, ухаеща след дъжд,
ни меката спокойна вечер, ни нощта смълчана
с тържествената птица, ни разходка по луна,
ни зрака звезден — нищо тук без тебе не е сладко.
Но за какво е този нощен блясък, за кого
е тази славна гледка, щом сънят затваря взора?“

Тогава общият ни праотец така отвърна:
„О, чутна Ево, дъщеря на Бога и човека,
те имат път предначертан — до утре вечер трябва
земята да обиколят — и от страна в страна
пored, макар и на народи още неродени,
приготвената светлина да носят всяка нощ,
така че цялостният мрак да не възобнови
предишната си власт и да не изличи живота
в природата, където тези пламъчета меки
не само греят, но и сгряват с блага топлина
различните неща, та тъй подбуждат, усмиряват,
подхранват или приласкават — силата си звезда
разделят между всички живи твари, що растат
върху земята, за да бъдат годни да приемат
от слънчевия мощен лъч самото съвършенство^[31].
Така че те, дори несъзерцавани в нощта,
не греят всуе — и човек да нямаше, небето
не би било без зрители, а Господ — без хвала;
милиони безтелесни твари бродят по земята
незрими и кога сме будни, и когато спим,
те всички неговии дела с възхвали съзерцават
и ден, и нощ — нали тъй често от височината
на екнещ хълм или дъбрава чували сме ние
небесни гласове навред из въздуха среднощен —

поединично или в хор, един на друг съзвучни,
сътателя си да възпяват — тъй додето бдят
на своя пост или в кръга на нощния обход
неземните им инструменти зазвъняват дружно
под ангелските им милувки, песните им режат
нощта и вдигат мислите ни до сами небето.“

Така ръка в ръка сами в беседа те вървяха
към жилището си блажено — онзи кът, избран
от градинаря всемогъщ, когато той създаде
за сладка полза на човека всичките неща.
За покрив служеха им гъсто сплетените клони
на лаври, мирти и различни снажни дървеса
с листа широки и уханни, а пък отстрани
акант^[32] и множество бухлати благовонни храсти
растяха като два зелени зида и цветя
от всеки род — жасмини, рози, пъстри перуники
издигаха глави цъфтящи между тях, споени
в мозайка чудна; под краката нежни теменуги
и минзухари, и зюмбюли във везба богата
нзпъстряха земята с багри по-разнообразни
от някой плочник драгоценен — други твари тук
(звяр, птица, насекомо, гад) не смееха да влязат —
страхуваха се от човека. В сенчести покои
по-святи и уединени — в басните макар —
не е почивал ни Силван, ни Пан, не е живял
ни фавън^[33], нито нимфа. Тук, в това укромно
място

с цветя, венци и дъхащи на благодат тревни,
застла оброчената Ева брачното си ложе
и хорове небесни пяха сватбения химн
в деня, когато ангелът венчален я доведе
при нашия родител, в своята гола красота
по-хубава и от Пандора^[34], щедро надарена
от боговете и — уви, на нея тъй подобна
по скръбния си край, когато при сина Яфетов
доведена от Хермеса, омая с прелестта си
човечеството, та така да отмъсти на онзи,

що Зевсовия изначален огън похити.

До сенчестата си обител стигнали, сега
извърнаха се двамата и възблагодариха
Бог, който сътвори небето, въздуха, земята
и небесата, на луната бляскавата сфера
и звездосвода: „Ти създаде всичко — и нощта,
Творецо всемогъществен, създаде и деня,
изпълнен с отредената ни работа и свършил
така честито в помощта ни, дружно поделена
и в споделената любов — цвѳета на туй блаженство
което ни дари, и този благодатен край,
така голям за нас, където твоего обилие,
небрано и невкусено, се сипе по пръстта.
Но ти си дал обет от нас заченатото племе
земята да напълни — то ще възхвалява с нас
безкрайната ти доброта и в час, кога се будим,
и в час, кога копнеем пак за твоя дар — съня.“

С така единодушна реч, без обреди излишни,
с едно благоговение, което Бог обича
най-много, в съкровено то си жилище сега
ръка в ръка те влязоха и нямайки да свалят
досадното преоблекло, в което ний се крием,
полегнаха един до друг. Адам не се отвърна
от хубавата си съпруга, мисля, а и Ева
не му отказа тайнствата на брачната любов,
каквото и да бѳбрят разни строги лицемери
за благочестие, винейки в неблагочестивост
туй, що благочестиво Господ сам е назовал
и е наложил на едни, а разрешил — на всички^[35].
Творецът ни е повелил да се множим — кон иска
да се въздържаме, освен злокобният ни враг?
Привет, съпружеска любов, велико тайнство, извор
на целия човешки род, едничко притежание
сред Рая, дете всичко друго е всеобщ имот.
Лъстта прелюбодейна ти от людете прокуди
сред зверските стада да броди, ти за първи път,
на разума опряна, мъдро утвърди онези

правдиви, чисти, верни, свидни близости и сродства
между баща и син и брат. Далеч да е от мен
грехът да те наричам грях или да те виня,
или негодна да те мисля за най-свято място,
на всички сладости домашни ручей непресъхващ,
чието ложе е невинно и неосквернено
до днес, почетено от патриарси и светци.

Тук със стрели от злато^[36] стреля Купидон, тук
пали

светилника си неизменен и с крила от пурпур
царува тук и се теши — не в купения смях
на блудници — безрадостни, немилни, нелюбими
небрежни наслаждения, ни в дворцовия флирт
на смесен танц, на маскарад или на бал среднощен,
ни в серенадата пред тази горделива хубост,
която да се изостави ще е най-добре.

Заспаха те прегърнати, от славеи приспани,
и върху голите снаги от цветния покров
валяха рози, до зори възобновени. Спи,
блажсена двойко, най-честита, ако не ламтиш
за по-честит живот и знаеш друго да не знаеш.

Сега нощта със своя сенчест конус преполви
възхода си към купола на този свод подлунен
и от слоновокостните врати, въоръжени
и построени в боен ред, в уречения час
поеха херувимите към нощната си стража^[37].
Тогаз на следния по сила рече Гавриил:

„Ти, Узииле, изтегли полвината от тези
на юг, а другите в обход на север ще потеглят;
кръгът ще се затвори там — на запад^[38].“ Като

пламък

към копие и към щита те се раздвояват.
От приближените до него духове той викна
двамина силни и изкусни и им нареди:

„Итурииле и Цефоне, с бързина крилата
от край до край вий цялата градина претърсете,
но главно там, където тези две прекрасни твари

живеят, а сега навярно спят невъзмутимо.
От слънчевия залез тук един пристигна снощи
с вестта, че някакъв си пъклен дух е бил видян
насам да иде (немислима дързост!), превалил
оградите на ада, с цел злокобна несъмнено —
щом видите такъв, под стража го водете тук.“

Изрекъл туй, поведе той сияйната си рат,
от месеца по-бляскава, а пък онези — право
към райската обител — там намериха крадеца,
приклепнал като жаба близко до слуха на Ева
да се опитва с дяволско изкуство да достигне
до органа на нейната фантазия и с него
да изкове илюзии, видения, фантоми
или надъхал я с отрова, да опорочи
живителните духове^[39], които от кръвта ѝ
като от ручей чист се вдигат, и да извлече
оттам поне объркани и недоволни мисли,
напразни възделения, стремежи непомерни,
раздути от надменността в безумна горделивост.
Така вглъбен, Итурил със копие то свое
докосна го — нито една измама не издържа,
небесният метал кога докосне я и мигом
присъщия си лик възвръща. Дяволът се сепна
разкрит и изненадан. Както някоя искра
кога подпали ненадейно купчина барут,
приготвен, за да се насипе в погребното буре
в очакване на близка бран, саждивите зърна
се пръсват и възпламеняват целия ефир,
тъй в образа си истински се сепна Сатаната.
В миг двата светли ангела отстъпиха назад,
полусмутени от вида на този грозен цар,
но без да впаднат в страх, след малко тъй го
заговарят:

„Кой от онези духове метежни долу в ада
си ти, избягал от плена си и преобразен;
защо клечеше, притаил се като дебнещ враг,
и бдете над главата на онези, дето спят?“

„Нима не ме познавате? — изсъска Сатаната с презрение. — О, вие ме познавахте преди, когато не припарвахте до трона ми висок. Щом мене не познавате, сами сте непознати, най-низши сред тълпата ви. Ако пък ме познахте, защо ме питате, защо започвате с излишък това послание, комай до края си излишно?“ Но тук Цефон с презрение презрението среща: „Не се лъжи, бунтовнико, че твоят лик блести непроменен и неразмътен, както и тогава, когато на небето горе чист и прав стоеше. Тогавашният славен блясък заедно с доброто напусна те и ти сега си сам уподобен на своя грях, на своя плен — така смрачен и грозен. Но да вървим — сега ще трябва да дадеш отчет пред оногова, който тук ни прати със заръка да пазим този край от зло, а тези — от беда.“

Така му рече херувимът и неотразим при младата му красота бе неговият укор суров. Посрамен, дяволът се стресна и усети как страшна добротата е и доблестта видя как прелестна е в своя лик — видя и участи му го жегна, ала главно туй, че неговият блясък е накърнен; но видимо неустрашим остана. „Ако ще трябва да се боря — рече — с изпращача, не с пратеници, с първите най-първо нека почна или пък с всички. Тъй по-много слава ще спечеля или по-малко ще загубя.“ А Цефон му каза: „Страхът ти ще те съхрани от туй, що всеки тук сам би ти причинил — че ти си зъл и значи — слаб.“

От дива злоба обладан, врагът не отговори, а като горделив жребец, желязната юздечка загризал, втурна се напред — да бяга, да се тегли реши, че е излишно. Свише ужас бе сковал сърцето му, безстрашно инак. Те дойдоха вече до западната точка, гдето двата полукръга на стражата се срещнаха и сбрани в ескадрон,

команда нова чакаха. Тогава Гавриил,
военачалникът им, с гръмък глас ги призова:

„Приятели, аз чувам стъпки на нозе чевръсти,
забързани насам, и ето, с поглед виждам вече
през сянката Итуриил да иде и Цефон,
а с тях и трети някой си със царствена осанка,
ала с помръкнал блясък, който с тази си походка
и вид свиреп, изглежда, е самият принц на ада,
а той о добро и за добро оттам не би излязъл.
Нащрек бъдете — взорът му издава дръзка злост!“

Несвършил още той, онези двама приближиха,
кого довеждат казаха и где са го открили,
с какво е бил зает, в какво обличие и стойка.

Тогава с изглед строг така му рече Гавриил:
„Защо предела, начертан за твоите простъпки,
ти, Сатана, си нарушил и затрудняваш поста
на другите, които твоя пример неразумен
не са последвали, но имат тази власт и право
да ти подирят сметка тук за наглия ти взлом,
целящ, изглежда, да смути съня и тези двама,
чието жилище сам Господ тук е посадил?“

Тогава тъй с презрение му рече Сатаната:
„Ти, Гаврииле, на небето за мъдрец минаваш
и аз те мислех за такъв, но този ти въпрос
ме кара да се усъмня. Кой мъката обича?
Кой, ако има как, не би се отървал от ада,
макар да е заточен там? Самият ти без друго
не би пропуснал да побегнеш, накъдето можеш,
но по-далеч от мъката, с надежда да смениш
терзанията си с покой, да възмездиш по-скоро
досадата с наслада — ето, за това дойдох —
причина недостатъчна за теб, познал доброто,
но злото неизпитал. Зная, ще ми възразиш,
че волята му е закон! Тогава да залости
по-здраво дверите железни, щом ще ни държи
в тъмницата си. Толкова по туй, което питаш.
Останалото е така — намериха ме там,

където казват, но това не е ни бунт, ни пакост.“

Тъй рече той високомерно. Ангелът-воител с презрителна полуусмивка тъй му отговори:
„О, небеса, та вие съдник на премъдростта загубили сте с този, който от безумство падна и се завръща днес, избягал от затвора свой с дълбокото съмнение да счита ли за мъдри или пък не онези, що го питат как е дръзнал без позволение от ада тук да се пресели. Той мисли, че е много мъдро да се отърве от свойто наказание, каквото и да става. Мисли все тъй, безумецо, додето яростта, която с бягството си сам навличаш, те застигне седморно и натика с бича тази мъдрост в ада, от който ти не си научил досега, за жалост, че няма мъка, равна на безкрайния му гняв. Ала защо си сам? Защо не идат с тебе всички от пъкъла отприщен? Мигар мъката за тях не е тъй мъчна, та да бягат, или да търпиш ти по-негоден си от тях? Юначен главатар — от мъката побягнал първи! Ако бе разкрил причината за бягството пред клетото си войнство, навярно нямаше самичък да се довлечеш!“

Подир което дяволът навъсен му отвърна:
„Не че не мога да търпя, от мъката избягах, ехидни ангеле. Ти знаеш, че посрецнах с гръм и най-свирепия ти гняв, когато в боя лют стократен гръм на твоя помощ се притече с грохот и копието ти — безсилно инак — подкрепи. Но своеволните ти речи, както и тогава, издават липсата на опит — верният водач след тежки изпитания и минали погроми не бива на опасност нова да излага всички по пътища, които първо сам не е изпитал. Затуй аз най-напред, затуй самичък се заех да прелетя през бездната пустинна и да видя новосъздадения свят, за който в ада даже

мълвата не мълчи, с надежда да открия тук обител по-добра и на земята да заселя или във въздуха поне войските си сразени, дори ако за туй потрябва пак да меря сили и с теб, и с твоите великолепни легиони, чиято по-удобна служба бе да служат вярно на своя господар небесен, химни да му пеят, с поклони да го обкръжават вместо със заплахи.“

Тогава този ангел — воин тъй му възрази:
„Да кажеш нещо и веднага да го отречеш, твърдейки, че от мъката е мъдро да избягаш, а сетне — че на оглед си дошъл, това издава лъжец, а не водач, и верен при това. О, слово, свещено слово — вярност, колко зле си осквернено! Кому си верен ти? На своята непокорна сган? Войска от дяволи — достойна рат за вожд достоен! Това ли беше верността ти, с клетва подкрепена, военната ти дисциплина — от дълга си свят към всепризнатата върховна власт да се отметнеш?

И ти, двуличнико коварен, който днес си станал борец за свобода, кажи кой повече от теб угодничеше по-преди с поклони раболепни пред страшния небесен цар? И за какво, освен да го свалиш от трона му и ти да седнеш там? Но чуй сега и ме послушай! Махай се веднага! Върни се, откъдето си дошъл! Ако от днес край тези святи граници посмееш да се мернеш, обратно до геената в окови ще те влача и ще те запечатам тъй, че да не дръзнеш вече със слабите врати на ада да се гавриш пак.“

Тъй сплаши го, но Сатаната никакви заплахи не чуваше и му отвърна още по-свирепо:

„Когато ме плениш, тогаз приказвай за окови, гранични горделивецо, ала преди това се пригответи далеч по-тежко бреме да опиташ от моята десница, даже царят на небето

да седне на крилата ти и ти със своите братя,
привикнали с ярема си, каляската му бойна
да повлечеш тържествено по пътя звездостлан^[40].“

При тези хули ангелският бляскав ескадрон
в червено лумна и изострил като лунен сърп
редиците си, взе от вси страни да го обгражда
със копия нацелени — като узряла нива
от житниците на Церера, тежко залюляла
брадатите си класове в посоката, в която
ги гъне вятърът, доде орачът ги оглежда
загрижен, на хармана тези снопове надеждни
да не излязат плява. Цял настръхнал, Сатаната,
сбрал всичката си мощ, изду огромния си ръст
и непоколебим застана като Tenerif^[41]
или Атлас, небето стигнал, с ужас увенчан
вместо с пера, въоръжен с оръжия, които
приличаха на копия и щит. Дела страхотни
навярно щяха да последват и не само Раят
в безредието, но самият звезден небосвод
или поне първичните стихии, разпилени
и разбушувани от този буен сблъсък, биха
погинали завинаги, ако за да предварди
такава яростна разправа, вечният не бе
провесил златните везни^[42] в небето от Астрея
до Скорпион, които там се виждат досега
и на който той претегли всичко сътворено —
провесената обла твърд с ефира изравнен
в противовес, а днес на тях събития, войни,
царства измерва. В тях сега две тежести той
сложи —

в едното блюдо бе отбой, а в другото — двубой.
Последното изхвъркна в миг и рамото удари,
а Гавриил, видял това, тъй рече на врага:

„Знам твойта сила, Сатана, и ти
познаваш мойта —

тя не е наша, а дарена. Що за бяс е туй —
оръжията си да хвалим! Твоите не могат

*да сторят нищо без небето, моите — и те,
макар и удвоени днес, за да те смажат — гледай,
съдбата ти е начертана в онзи знак небесен,
където ти, претеглен, се оказваш лек и слаб,
ако се противиш.“ Врагът погледна и позна
там блюдото си вдигнато и с ропот глух побягна,
а с него хукнаха и всички сенки на нощта.*

[1] В „Откровение на св. Йоан Богослов“ се описва видението на втора небесна битка между Архангел Михаил и змея, т.е. Сатаната. След повторното поражение на архиврага св. Йоан, който е видял и описал Апокалипсиса (видението на окончателния разгром на Сатаната), чува на небето „висок глас да говори: сега настана спасението и силата и царството на нашия Бог и властта на Неговия Христос, понеже е свален клеветникът на братята ни, който ги клеветеше пред нашия Бог денем и нощем... Затова веселете се, небеса, и вие, които обитавате в тях! Горко вам, които населявате земята и морето, защото дяволът е слязъл при вас с голям гняв, като знае, че му остава малко“ (12, 7—12). Авторът изказва пожеланието Адам и Ева да бъдат предупредени за грозящата ги опасност по подобен начин. И наистина, те са предупредени от Уриил и Рафаил в по-нататъшните книги на поемата. — Б.пр. ↑

[2] Дяволската машина е оръдието, изобретено от Сатаната за небесната война (VI 482—91 по-долу). — Б.пр. ↑

[3] Зенитната кула на слънцето е образ, заимствуван от Вергилий. Извисяването на слънцето в зенита по пладне обикновено бележи времето на небесния съд в поемата. — Б.пр. ↑

[4] Асирийската планина е споменатата вече Нефат, първата точка на земята, където се спуска Сатаната (III 742 по-горе). — Б.пр. ↑

[5] — Библейската Сава е днешен Йемен. В своята книга „Благословената Арабия“, от която Милтън очевидно черпи информация, Диодор Сицилийски разказва за балсама и касията, ливана и канелата, които растат по арабските брегове и чието ухание ветровете разнасят далече над океана. Може би не е без значение също, че Диодор не пропуска да спомене и отровните змии, които гъмжат из този край. — Б.пр. ↑

[6] В книгата „Товит“, която в протестантството се счита за апокрифна и е извън официално утвърдения библейски канон, се разказва за Товитовия син Товий, който бил изпратен с поръка в Мидия и там се оженил за Рагуиловата дъщеря Сара. Преди това Сара била давана „на седем мъже, но злият дъя Асмодей ги умъртвявал, преди да бъдат с нея като с жена“ (3, 8). Подпомогнат от съвета на Рафаил обаче, Товий постига онова, което неговите предшественици не са могли. Той изгаря в кадилницата сърцето и черния дроб на риба и покадява. „Демонът, като подуши тази миризма, избяга в горните страни на Египет и Ангелът го върза“ (8, 3). Интересно е да се отбележи, че Товий сравнява себе си с Адам (8, 6) и също както Милтъновият Адам, е напътстван от Рафаил (ср. „Товит“ 6 и „Изгубеният рай“ V 221—3, където самият Милтън изрично подчертава успоредичата между двамата). По Милтъново време Асмодей е бил традиционно считан за предводител на един от дяволските чинове и следователно аналогията със Сатаната е съвсем естествена. — Б.пр. ↑

[7] Ср. „Евангелие от Йоан“: „Истина, истина ви казвам: който не влиза през вратата в овчата кошара, а прескача от другаде, той е крадец и разбойник“ (10, 1), и „Книга на пророк Йоил“: „Пред него земята е като градина Едемска, а зад него ще бъде опустошена степ... Тичат по града, качват се по стени, възлизат на къщи, влизат в прозорци като крадци“ (2, 3—9). — Б.пр. ↑

[8] Евангелската притча за наемниците в божия храм е една от многото преки и косвени нападки на Милтън срещу корумпираното духовенство не само в тази поема, но и в цялото му творчество. Той се обявява срещу назначаването на платени свещеници в английските църкви и през 1659 г. написва трактат, озаглавен „Съображения относно най-сигурните пътища за прокуждането на наемниците от църквата“. — Б.пр. ↑

[9] В „Откровение на св. Йоан Богослов“ на вярващите се обещава да ядат безсмъртните плодове „от дървото на живота, що е посред Божия рай“ (2, 7 и 22, 14). — Б.пр. ↑

[10] Вж. „Битие“ 2, 8: „И насади Господ Бог рай в Едем, на изток, и там настани човека, когото създаде“. Сред тълкувателите на Библията се водел яростен спор по въпроса за точното местоположение на райската градина. Едни вярвали, че тя се е намирала на югозапад от днешен Иран, в Халдея, където се сливат

Тигър и Ефрат, други я откривали по на север, при изворите на тези реки, близо до планината Нифат. Милтън успява да помири двете противоположни хипотези, както и предположението на Бонавентура, че Едем е бил под небесния екватор, тъй като преди грехопадението той съвпадал с еклиптиката. Харан (също цитиран като Авран или Аран), който се споменава като източен предел на Израилската земя в „Книга на пророк Иезекиил“ (47, 16—8), по-рано в същата книга (27, 23) се свързва с Едем. Селевкия е градът, построен от пълководеца на Александър Велики, Селевк Никатор, като престолен град на неговото Сирийско царство. Често го бъркали с Вавилон. Разположен е не на изток, а на югоизток от Харан. Таласар е споменат наред с Харан, Едем и други места, разрушени от асирийските царе, в „Четвърта книга Царства“ (19, 12) и в „Книга на пророк Исая“ (37, 12). — Б.пр. ↑

[11] В Библията се казва: „И направи Господ Бог да израстат от земята всякакви дървеса, хубави наглед и добри за ядене, и дървото на живота посред рая, и дървото за познаване добро и зло“ („Битие“ 2, 9). Райските дървета цъфтят и връзват едновременно и непрекъснато, защото там не съществуват годишни времена. Затова дървото на живота е цъфтящо с плод. А неговият плод е амброзиен, защото е божествен. Това, че той е от злато, подчертава аналогията със златните ябълки в градината на Хесперидите, които змеят — страж не смогнал да опази от Херкулес (вж. Овидий, „Метаморфози“ IV 637). Растителното, както и течното злато (ср. бел. към III 607—8 по-горе) е една от разновидностите на еликсира или философския камък, който според алхимията носел вечно здраве. — Б.пр. ↑

[12] Както тук, така и в няколко от богословските си съчинения, Милтън настоява, че „дървото за познаване добро и зло“ въвежда вкусилия неговите забранени плодове в такова състояние, в което той може да познае доброто само посредством злото. — Б.пр. ↑

[13] В съчиненията на мнозина богослови се поддържа схващането, че тръните и бодлите са се появили в света едва след грехопадението и божия съд над Адам и Ева. В съгласие с тази логика розата без бодли се утвърждава като белег и символ на райското блаженство преди грехопадението. — Б.пр. ↑

[14] Пан вселенски — древногръцко божество на живата природа. Грациите са митологични същества, често свързвани с пролетното обновяване на растителността. — Б.пр. ↑

[15] Отвлечането на Прозерпина от древногръцкия бог на ада Дис (Плутон) станало в Ена. Тогава нейната майка, богинята на земеделието Церера, тръгнала да я търси и поради това земята останала неплодна. Но даже когато Прозерпина била намерена и върната, светът възвръщането си само за едната половина от годината. Възвръщането ѝ не било пълно, защото в ада изляла седем зърна от нара, плода на мъртвите (Овидий, „Метаморфози“ V 382—569). Аналогията с библейския мит за Ева и забранения плод е очевидна. Тя е подчертана и от сходната образност, която Милтън използва за описанието на Прозерпина тук (ст. 270) и на Ева по-късно (IX 432). — Б.пр. ↑

[16] Близо до Антиох, край река Оронт, имало красива гора, наречена Дафна в чест на нимфата, която се спасила от ухажванията на бога Аполон, като се превърнала в лаврово дърво. В гората имало прорицалище на Аполон и извор, наречен Касталски, като онзи на Аполоновата планина Парнас. — Б.пр. ↑

[17] Островът Нисийски е описаният от Диодор Сицилийски остров Ниса (близо до съвременен Тунис). Тук, според легендата, Амон, цар на Либия, отвлякъл своята любовница Амалтея, която му родила чудотворния младенец Дионисий (Бакхус). Амон крил на острова и майката, и сина, за да ги опази от ревността на жена си Рея, дъщеря на Уран. Отъждествяването на Амон с Юпитер (Зевс Ливийски), който се явява във вид на овен и по-късно се превърнал в едноименното съзвездие, както и с Ноевия син Хам от библейската легенда, било твърде обичайно. Река Тритон според Диодор опасвала митичния остров. — Б.пр. ↑

[18] В своята „Космография“ Милтъновият съвременник Питър Хайлин описва планината Амара като „цял ден път висока, от скала толкова гладка и равна, че нито една стена не би могла да бъде по-добре изгладена“. На върха на тази непристъпна планина, обградени от висок зид, се намирили градините и дворците, където, за да се избегне държавна измяна, държали под стража младите синове на царя. Хайлин съобщава, че областта Амара се простирала на запад към Нил и била препълнена с такива омайващи наслади, че някои погрешно я считали за самия рай. Както повечето географи от онова време, Хайлин смята, че Амара „не е много далеч от екватора, ако и да не е точно под него“. Милтън я поставя под Етиопската черта (т.е. екватора), за да

подчертае своята идея за равноденствения рай, в който цари вечна пролет. — Б.пр. ↑

[19] Хиацинтените власи са заимствувани от Омир: когато Атина изсипва своята благодат над Одисей, косите му се сравняват с цвета на хиацинт („Одисея“ VI 231). Ако Милтън има пред вид цвета на цветето хиацинт (зюмбюл) или скъпоценния камък хиацинт (гранат), косите на Адам трябва да са били синкави. По-вероятно е обаче да са били светлокестеняви — като цвета на хиацинта в хералдиката (и като цвета на косата на самия Милтън), или черни, или тъмнокестеняви — багри, които според някои специалисти също могат да се съдържат в този образ. С една дума, почти нито един възможен нюанс не е изключен. Възможно е обаче Милтън да има пред вид не толкова цвета, колкото формата на Адамовите коси (според идеализирания модел на античната скулптура?). И накрая, може би се касае за алюзия към красивия юноша Хиацинт, обикнат от Аполон, но осъден да умре (клас. мит.). — Б.пр. ↑

[20] След Овидиевите „Метаморфози“ западният вятър Зефир се възпява като предвестник на вечната пролет в многобройни поетични творби. — Б.пр. ↑

[21] Гордиевият възел, според гръцката митология, е бил вързан от царя на Фригия Гордий по такъв начин, че краищата му не се виждали. Знаело се, че онзи, който успее да го развърже, е предопределен да завладее целия Изток. Векове наред всички опити пропадали, така че името му започнало да означава въобще заплетен или дори неразрешим проблем. Все пак Гордиевият възел не останал непокътнат. През 333 г. пр. н. е., преминавайки през древната фригийска столица по своя победен път, Александър Велики разсякъл възела с меча си и продължил похода си на изток. — Б.пр. ↑

[22] Тъй като слънцето е в Овена, първите звезди се издигат в срещуположния край на небето, в знака Везни. Но небесната везна напомня също за онова уравновесяване на светлината и мрака, което е определило и образа на равноденствения знак като Везни. — Б.пр. ↑

[23] В природните си превъплъщения Юпитер бил отъждествяван с ефира, а Юнона — с въздуха, който е източник на дъждовете. Според древната митология плодоносните пролетни валежи са следствие от любовните ласки на Юпитер и Юнона. — Б.пр.

↑

[24] Последна дължина — крайния запад. — Б.пр. ↑

[25] Гавриил („Сила Божия“) е един от четиримата архангели, които владеят четирите краища на света. В Библията той е представен като миролюбив пратеник, а не като воин. Но Милтън следва древноеврейската и кабалистична традиция, която отъждествява Гавриил с бога на войната Марс. Като го прави страж на Рая, той използва друга традиция, която навярно води началото си от апокрифната „Книга на Енох“ (20, 7). — Б.пр. ↑

[26] Метеорологичната доктрина, залегнала в този образ, се корени в трудовете на римския философ Сенека. Падащите звезди според това схващане се дължали на земни изпарения, които не успявали да се издигнат на достатъчна височина, възпламеняващи се от допира с околния въздух, и изгаряли в пространството. Те можели да бъдат и предзнаменование за приближаваща буря, защото при падането си били запращани надолу от ветровете, които се зараждали винаги в горната атмосфера. — Б.пр. ↑

[27] Човекът е последното подобие на Бога. Първото е синът му Христос, последван от небесните ангели. — Б.пр. ↑

[28] Както обикновено Милтън се старае да представи едновременно противоречивите модели на вселената от старо и ново време, да не се ангажира изцяло с нито един от тях. Тук Птолемей и Коперник, геоцентричната и хелиоцентричната система са просто алтернативни, но недоказани хипотези, макар че както и на други места в поемата проличава схващането на автора, че от логична точка новата картина на света е по-убедителна — в противен случай слънцето би трябвало да се движи около земята с невероятна бързина. — Б.пр. ↑

[29] Разискрените сапфири на небосвода са очевидно звездите. Хеспер е името на вечерницата. — Б.пр. ↑

[30] Тържествената птица на нощта е славеят (ср. «славеят тържествен» в VII 435 по-долу). — Б.пр. ↑

[31] Според неоплатоническата астрология слънцето пораждало живота, като въздействувало на земята посредством другите планети, които смекчавали и модулирали неговото влияние. — Б.пр. ↑

[32] Още от древни времена листата на аканта били използвани като елемент в архитектурната орнаментика. — Б.пр. ↑

[33] Митологичните фигури Силван, Пан и Фавън често биват смесвани, защото са изобразявани по един и същ начин — като получовеци-полукозли. Пан е символ на природата, Силван, считан от някои за син на Фавън, е божество на горите и градините; самият Фавън е римският Пан, бог на горите, любовник на нимфите (митологични обитателки на лесовете и реките) и баща на сатирите. — Б.пр. ↑

[34] Пандора, според древногръцката митология, е първата смъртна жена, създадена от бога Хермес (Вулкан) по нареждане на Зевс (Юпитер). Аналогията с библейската Ева е очевидна. Пандора била богато надарена от всички олимпийски богове с всякакви прелести. Самото ѝ име на гръцки означава Вседарена. След това тя била изпратена при сина Яфетов Епиметей със заключено ковчеже, което съдържало отмъщението на Зевс срещу човешкия род за това, че Прометей похитил небесния огън и го предал на хората. Когато Епиметей отворил Пандориното ковчеже, от него плъзнали по света всякакви злини и пакости. — Б.пр. ↑

[35] Вж. „Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“: „... добре е за човека да се не допира до жена. Но за да се избягва блудството, нека всеки си има своя жена и всяка жена да си има свой мъж.“ (7, 1—3). В своя трактат „За християнското учение“ Милтън пише: „Така че женитбата не е повеля, задължителна за всички, а само за ония, които са неспособни да живеят в целомъдрие извън това състояние.“ (I, 10). — Б.пр. ↑

[36] Златните стрели на бога на любовта Купидон били остри и блестящи и пораждали любовна страст в сърцето на жертвата, а оловните били тъпи и прогонвали любовта (Овидий, „Метаморфози“ I 468—71). Приписвайки златните стрели на брачната любов, Милтън следва Еразъм Ротердамски („Беседи“ IV). Светилникът на Купидон е неизменен само тук, в Рая. Обикновено той е тъкмо обратното — символ на непостоянството на любовта. Крилата на Купидон са от пурпур в поезията на Овидий и Спенсър с първоначално значение „бляскави“ (лат. *pu* — *pureas alas*). Хералдическото значение на този цвят обаче е царственост. Отличителният цвят на бога на женитбата Хименей е също пурпурният. — Б.пр. ↑

[37] Сянката на земята е конус, който се върти около нея диаметрално противоположно на слънцето. Когато оста на този конус

достигне зенита, настъпва полунощ. Но тук сенчестият конус на нощта все още само е преполовил възхода си към купола, така че часът е девет (денят и нощта в Рая са еднакви и продължават по дванадесет часа). Староеврейският, както и римският обичай бил нощта да се дели на четири равни части по три часа и да се разпределя между стражите. В девет часа постът се поема от втората стража. Според старинните легенди измамните сънища излизали от слоновокостни врати, а верните — от рогови. Тъй като херувимите се готвят да нарушат един измамен сън, те се спущат от слоновокостни те врати. — Б.пр. ↑

[38] Узиил се явява в Библията като име на обикновен смъртен, един от синовете Каатови. Значението на тази староеврейска дума е „Мощ Божия“. Цефон (Тайнотърсач) пък е от синовете Гадови („Числа“, 26, 15). Името Итуриил не е библейско — то е заимствувано от апокрифни писания. Според равинската традиция Узиил обаче е един от седемте ангела около божия трон. Както тук, така и по-нататък в тази книга, движението на ангелските отреди, изглежда, символизира видимото движение на съзвездията: Узиил сякаш води звездите от южното полукълбо, а Гавриил — тези от северното. В древната военна терминология копиецо означавало дясната, а щитът — лявата страна, тъй като се държали съответно от дясната и лявата страна на всеки, воин. — Б.пр. ↑

[39] Живителните духове според традиционната физиология били леки изпарения в организма, които се вдигали от кръвта и достигали мозъка, като по този начин се превръщали във връзка между тяло и душа. Движението на живителните духове можело понякога да поражда призрачни видения. Смятало се, че тъкмо чрез тях ангелите въздействували на човешкия ум. — Б.пр. ↑

[40] Пътят звездостлан е Млечният път. — Б.пр. ↑

[41] Тенериф е пирамидален планински масив на Канарските острови, който се считал от повечето тогавашни пътешественици и географи за най-високата точка на земята. Атлас е планинска верига в Северна Африка. Тъй като върхът ѝ бил постоянно забулен в облаци, той се смятал за един от Херкулесовите стълбове или стълбовете, на които се крепяло небето. — Б.пр. ↑

[42] Везните са седмият знак на зодиака, който идва след Дева и преди Скорпион. Милтън нарича знака Дева Астрея, тъй като според митологията праведната Астрея живяла на земята през Златния век, но

по-късно се преселила на небето, прокудена от хорското зло, и се превърнала в звезда. — Б.пр. [↑](#)

КНИГА V

Наближава утрото. Ева разказва на Адам тревожния си сън. Той е смутен от разказа ѝ, но я утешава. Двамата поемат към вседневния си труд. Утринният им химн на прага на тяхното жилище. Бог, за да не остави на човека извинение, изпраща Рафаила да го поучи за покорството му, за свободното му състояние, за близостта на неговия враг, за това кой е той и защо му е враг и за всичко останало, което Адам трябва да знае. Рафаил се спуска в Рая (описва се изгледът му), забелязан още отдалече от Адам, който седи на прага на своята обител. Адам излиза да го посрещне, довежда го в своите покои, угощава го с най-отбрани райски плодове, донесени от Ева. Беседата им на трапезата. Рафаил изпълнява своята заръка, напомня на Адам за неговото положение и за врага му, разказва по молба на Адам кой е този враг и как е станал такъв, начевайки от първия му бунт на небето, и от какво е бил предизвикан, как е повел своите легиони към северните области и там ги е подсторил да въстанат с него, като е уговорил всички с изключение единствено на серафима Авдиил, който в спор се мъчи да го разубеди и да се противопостави, а после го напуска.

*Сега със стъпки розови от източния край
напредна утринта, осея с бисери земята
и както всеки ден, Адам пробуди се — сънят му
тогава бе въздушно — лек от чистата храна*

и нежни изпарения^[1], та ромонът на лист
и ручей, туй раздиплено ветрило на Аврора^[2]
го пръсваше — и тъничките птичи гласове
от всяка вейка озарена. Затова сега
се удиви, като видя, че Ева още спи
с така разрошени къдрици и страни пламтящи
като след неспокоен отдих. Той се понадигна,
на хълбок се опря и с поглед на сърдечна обич
надвесен над любимата си, взе да се любува
на красотата ѝ, която — будна или спяща —
струеше чудна благодат, а после с глас тъй благ,
като кога Зефир над Флора влюбено въздиша,
докосна я едва-едва и промълви: „Стани,
съпруго моя, прелест моя, мой небесен дар
последен и най-хубав, моя вечно нова радост,
стани — зората е изгряла, росното поле
ни вика — да не я изпуснем и да видим как
растат посевите ни, как лимоните цъфтят,
от мирти и тръстики как пречист балсам сълзи,
как естеството се обагря, как пчелата слиза
върху цвета, за да изпие сладката му влага.“
Събудена от шепота, тя стреснато погледна
Адам, притисна се до него и му заговори:
„О ти, единствен чист покой на всички мои мисли,
ти, моя слава и блаженство, радвам се да зърна
лика ти и зората пак, защото тази нощ — такава

нощ

до днес не помня — аз сънувах сън,
ако това бе сън — не както други път — за теб,
за стореното през деня, за утрешния труд,
а за простъпка и беда, каквито моят ум
до тази страшна нощ не бе познал. Като че ли
наблизо до ухото ми глас нежен ме повика
да тръгна — мислех, че е твоят — и ми промълви
— Защо спиш, Ево? Та сега е хубавото време,
прохладата и тишината, нарушена само
от нощем пеещата птица^[3] — тя сега е будна

и сине своите любовни трели; пълнокълба,
луната вред сега цари и с по-приятен зрак
лика на всичките неща изрязва; но напразно,
щом няма зрители, небето бди с безброй очи
да зърне теб, разбира се, мечта на естеството,
чиято прелест омагьосва всяка земна твар
отдадено и неотлъчно да те съзерцава. —
Като по твой зов станах аз, ала не те намерих —
тогава тръгнах да те диря, без да знам къде,
и тъй сама изминах сякаш някакви пътеки,
които ме изведоха внезапно до дървото
на знанието запретено — о, то бе прекрасно,
далеч по-хубаво сега, отколкото е денем,
и както гледах смаяна, до него се изправи
един крилат и снажен — сякаш някой от ония,
небесните; от росните му къдри се цедеше
амброзия — и той, загледан в същото дърво,
възкликна: — О, прекрасен ствол, от плодове
приведен,

нима от благия товар не ще те отърве
ни Господ, ни човек? Нима е толкова презряно
познанието? Кой го брани — ревността ли, кой ли?
Да забранява, който ще — от мене никой вече
не ще опази твоя дар — че инак той защо е? —
И без да чака повече, с ръка одързостена
откъсна и опита — мене ужас ме скова
при тази нагла реч, скрепена с два ж по-нагло дело.
Но той тогава възликува: — О, божествен плод,
сам сладък, но далеч по-сладък, щом си тъй набран,
изглежда, забранен, затуй че си достоен само
за богове, но и човека в бог ти би превърнал.
Човека — бог! Защо пък не? Нали доброто става
все по-обилно, колкото по-щедро се споделя,
и благодетелят не губи, а множи честта си?
Взemi, о ангелски прекрасна твар, блажена Ево,
и ти се причести. Блажена, може по-блажена
да станеш, но не би могла да станеш по-достойна.

Вкуси това и отсега бъди сред боговете
богиня съща, не върху земята прикована,
а като нас — понякога във въздуха и даже
до небесата стигнала заслужено, да видиш
как там живеят боговете, а и ти — сред тях. —
Тъй рече той и приближи до мен и ми поднесе,
до устните ми чак поднесе част от онзи плод,
що бе откъснал. Вкусната приятна миризма
събуди в мен такава жад, че аз невям не можех
да не опитам. Начаса към облаците горе
излитнах с него и видях под себе си простряна
огромната земя — пространна и разнообразна,
давейки се на този свой невероятен полет,
в тъй шеметна височина зареян. Изведнъж
водачът ми изчезна сякаш — аз се спуснах долу
и пак заспах. Но, о, с такава радост се събудих,
разбрала, че това е сън!“ Така за своята нощ
разказа Ева и Адам тъй скръбно ѝ отвърна:

„Мой образ и подобие, полвинке моя скъпа,
обърканите твои мисли в снощния ти сън
и мен смутиха. Този сън, така необичаен,
не ми се нрави — сякаш той от злото е дошъл,
но откъде туй зло? То в теб, тъй чиста сътворена,
не може да се подслони. Но знай, в душата има
и множество по-низши сили — всички подчинени
на главатаря разум. Първа между тях по сан
фантазията там стон — от външните неща,
които от петте ни чувства се изобразяват,
небивалици вае тя, създания въздушни,
та разумът, като ги слепва и разлепва, пръква
туй, що твърдим, отричаме и въобще зовем
познание и мнение, а после се оттегля,
доде природата почива, в своята килия.
В туй време лицедейната фантазия будува,
на него подражава тя, но всички форми слепва
в нелепи съчетания, особено насън,
със смес от думи и дела, отколешни и нови.

*И в твоя сън като че ли откривам аз сега
със снощния ни разговор такива странни сходства,
ала с прибавка непонятна. Но не падай духом.
В ума божествен и човешки злото може тъй
да влезе и излезе чуждо и да не остави
следа от грях след себе си, а туй ми дава вяра,
че онова, което страх насън ти е навяло,
ти никога не ще склониш наяве да го сториш.
Не се обезсърчавай впрочем, не заоблачавай
тъй приветливия си взор, по-ведър от зората,
когато тя за първи път се смее на света;
и нека се заемем пак с приятния си труд
сред дървеса и ручеи, и цветове, които
сега разтварят своите ухания най-свидни,
опазени и скътани за тебе през нощта.“
Тъй нежно ободри я той и тя се ободри,
но мълком по една сълза пророниха очите
и тя с коси ги изсуши; веднага подир тях
две други драгоценни капки вирчетата бистри
препълниха и той, преди да паднат, ги целуна
подобно знаци праведни на сладко разкажание
и на набожен страх, че грях е сторен може би.
Тъй прояснени, към полето двамата поемат.
Но първо, изпод сенчестия покрив на листака
веднага щом пристъпиха в открития простор
на утринта и слънцето, което още сънно,
едва възлязло над самия ръб на океана,
изстреля над земята росен успореден лъч,
разкривайки пред погледа им източния край
на Рая и блажените едемски долини,
благоговейно преклонени, те подеха дружно
молитвите, повтаряни усърдно всяка утрин
в различен строй — не липсваше тогаз различен
строй,
ни свят възторг, за да възхвалят техния създател
в съзвучни гласове, било то с говор или с песен
несъчинявана — такава леко красноречие*

се лееше от устните им — в проза или стих,
тъй сладко, че не искаше ни лютия, нито арфа,
да го подслаждат повече. Те почнаха така:
„Това са твоите дела, бащице на доброто,
всесилни повелителю, това е твоят свят,
тъй чудно хубав — колко хубав ще си ти тогава! —
неописуем, възцарен над небесата там,
незрим за нас или съзиран само през мъглата
на тези ти дела по-низши, но и те разгласят
вред твоята непостижима доброта и мощ.
Но, о чеда на светлината, ангели честити,
вий говорете, вий, които гледате лика му
и с песни, с хорове съгласни в този ден без нощ
ликувате край неговия трон на небесата.
И на земята всички вие твари, него само
славете, него — пръв, последен, среден и безкрай.
Звезда най-дивна^[4], в шествието на нощта
последна,
ако по право на зората не принадлежиш,
залог най-верен на деня, усмихнатата утрин
пепчала с ясения си кръг, хвали го в своя шар,
доде денят възлезе, в този сладък първи час.
Ти, слънце, на света велик окото и душата^[5],
за по-велик от себе си признай го, прослави го
по вековечния си път, когато се изкачваш,
когато стигаши до зенита и когато падаш.
Луна, която ту пресрещаш слънцето, ту бягащ
с недвижните звезди, недвижни в бягащата сфера,
и вие, пет блуждаещи огньовете^[6], закръжили
в тъй тайнствен танц и не без песен^[7], с песен
възхвалете
тогова, който призова из мрака светлина.
Ти, въздух, вий, стихии древни, челяд първородна
на естеството, слели се в един кватернион^[8],
които в своя вечен кръг размесвате, плодите
и храните нещата, нека вашите промени
на нашия велик творец безспир да носят слава.

Мъгли и изпарения, възхождащи сега
от планини или димящи езера, беззрачни,
додето слънцето обагри руното ви в злато,
в чест на великия създател на света възлезте
да украсите с облаци безцветното небе
или пък жадната земя напойте с падащ дъжд,
възхождайки и падайки, хвалата му множете.
Хвалата му вий, ветрове от четири страни,
надуйте тихо или гръмко; люшкайте върхари
вий, борове и всички други дървеса след тях.
Вий, извори, и вие, дете ромолите звънко,
доде течете, с ромол пейте неговата слава.
Запейте дружно вие, всички живи твари, птици,
които с песен стигате до дверите небесни,
носете на крила и в трели неговата слава;
вий, плъзгащи се във водите, вие, по земята
наперено пристъпващи или плъзящи ниско,
бъдете ми свидетели как от зори до здрач
ще пея тъй, че хълм и дол, поток и сенчест лее
да екнат и да се научат как да го прославят.
Хвала, всемирни Господарю, все тъй милостиво
с добро ти само ни дарявай и ако нощта
е сбрала или притаила нещо зло, пръсни го,
тъй както твоя зрак сега разсейва тъмнината!“

Невинни, тъй се молеха и в мислите им скоро
се върна крепкият покой и ведростта предишна.
Към утринния полски труд сега поеха те
сред росните цветя — нататък, дете ред по ред
овошки бухнали, прострели твърде нашироко
клонак разперен, чакаха ръце да усмирят
безплодните прегръдки; или трябваше лозата
за бряста да обрuchат — в брака тя да го обвие
с невестински обятия и да му донесе
осиновени гроздове за зестра — да окичат
листата му бездетни. Тъй заети ги видя
високият небесен цар, смили се и повика
общителния Рафаил, дух, който изволи

да придружава Товия на път и да закриля
женитбата му със седмообручената дева.

„Ти чуваш, Рафанле — рече той, — какъв

метеж

повдигна в Рая дяволът, от пъкъла избягал
през мрака непрогледен, колко обезпокоена
е тази людска двойка днес, как той крои сега
с един замах да порази рода човешки в нея.
Затуй върви, полвината от този ден с Адам
поговори като с другар под сянката, в която
от жегата на пладнето го видиш притаен
да си отдъхва след труда вседневен със забава
или с покой — тогава ти го въвлечи в беседа
такава, че в блаженството му да го посветиш,
блаженството, оставено на неговата воля,
свободната му воля, воля, истински свободна,
но изменима; затова кажи му да внимава
да не сгреши от сигурност и за опасността
предупреди го — от кого, какъв коварен враг,
недавна сам от небесата паднал, днес чертае
за други падане от жребий също тъй честит —
с насилие ли, не, защото то ще бъде спряно,
но чрез измама и лъжа — в това го посвети,
та своеволно сбъркал, после да не се представя
за изненадан, неподготвен, непредупреден.“

Тъй рече му всевечният Отец и всяка правда
изпълни, а крилатият светец не закъсня
да литне по заръката му и между хиляда
небесни ревности^[9], където досега стоеше,
забулен от крилата си великолепни, леко
през небесата се издигна — ангелският хор
се раздвои от край до край, за да му стори път
през бляскавия Емпирей, додето той достигна
до дверите небесни — те на златните си оси
самички се разтвориха широко, сътворени
от височайшия строител по божествен план.
Оттук пред погледа му нито облак не застана,

нито звезда, та колкото и малка да е тя
и сходна с другите сияйни сфери, той съзира
Земята и градината на Бога на върха
с венеца си от кедри, както през нощта стъклото
на Галилео^[10], не така уверено, открива
въобразяеми земи и области в луната
или посред Цикладите мореплавател някой
съглежда Делос или Самос^[11], отдалеч подобни
на облачно петно. Натам, надолу устремен,
полита той и през ширта огромна на ефира
сред светове безбройни плава, ту опрял крила
върз ветрите полярни, ту чевръсто с тях загребал
непротивящия се въздух, докато снишен
до реещите се орли, на простите хвъркати
напомня смайващия феникс^[12] — тази дивна птица,
която, за да погребее праха си в храма светъл
на слънцето, отлита към египетската Тива.
Внезапно върху източната канара на Рая
се спуща той и връща се в същинския си образ
на серафим крилат, чертите ангелски забулил
със шест крила^[13] — едната двойка като царствен
плащ

от силните му рамена се дуплеше надолу
върху гръдта му с пищен блясък; втората в средата
през кръста го опасваше със звездния си пояс,
загърнала бедрата му със златен пух и с багри,
извлечени от небесата; третата бе скрила
нозете му до стъпалата с броня от пера
в неземен цвят. Като сина на Мая^[14] той стоеше
и от крилата му трептящи благовонен дъх
изпълваше окръжността. Веднага го узнаха
пазителите — ангели и станаха за почест
пред сана му и неговата мисия висока —
те чувстваха, че с мисия висока е изпратен.
Край шатрите им бляскави премина той и стигна
онази долина блажена през гори от мирти
и цъфнали ухания — нард, касия, балсам^[15] —

море от сладки лъхове: тук младата природа лудуваше в разцвета си, отдала се докрай на девствени приумици, и лееше по-сладко — над норми и изкуства — диво щастие без мяра. Така, додето идеше през дъхавия лес, Адам го зърна, както си почиваше на прага на своя хладен дом, когато, слънцето възлязло изстрелваше лъчи от плам надолу, за да сгрее недрата земни с топлина, ненужна на Адам; а вътре Ева начаса приготвяше за обед уханни вкусни плодове, които да възбудят приятен глад, неутолрили сладостната жажда помежду тях за глътките нектар от млечен ручей, малина или грозде — ней Адам така извика:

„Побързай, Ево, тук ела и виж сред онзи лес на изток колко дивен лик, за твоя взор достоен, се приближава — като че по пладне се издига зора повторна, — някакъв велик завет навярно ни носи от небето той и ще благоволи на този ден да ни гостува. Но върви завчас и пригответи запасите си в пълния им блясък и в изобилие, та с чест и почит да приемем небесния си посетител — с даровете техни дарителите си да срещнем, щедро да дадем от щедро даденото нам, защото своя приплод множи природата, така че с раждането става по-плодна и с това ни учи да не се скъпим.“

А Ева каза му: „Адаме, земен образец, одушевен от Бог, запаси много ни не трябват тук, где запасите висят готови по стъблата, освен което здравина хранителна добива в запаса или пресушава лишната си влажност. Но ще побързам аз от всяка клонка или храст, от всеки стрък или пълзун най-хубавия плод да набера за ангелския гостенин, та той, като ги види, да реши, че Бог и на земята, тъй както на небето, своята щедрост е прострял.“

Тъй рекла, със загрижен лик тя бързо се обръща нататък, водена от гостоловните си мисли — какво да отбере за най-приятно угощение и по какъв изкусен ред, така че да не смеси несходни вкусове неблагоприятно, а да сменя вкус подир вкус, редуващи се по изкусен начин, а после тръгва и от всяко нежно стъбълце, каквото майката Земя всераждаща предлага от Индия до Индия и на брега междинен на Понта, на Пуническия край и там, където царува Алкиной^[16], различни плодове — и с груба, и с гладка кожа, и с кора брадата, и с черупка — събира тя — обширна дан и цялата трапеза великодушно с тях отрупва; за напитка грозде изцежда на шира безвредна и на меден сок, какви не ягоди и ядки сладостни изстисква на вкусен крем, и всичко туй изсипва най-накрай в съсъди чисти, а подир настила по земята и рози, и ухания от храст неокаден^[17].

В туй време праотецът ни излиза да посрещне богоподобния си гост, непридружен от свита, освен от собствените свои пълни съвършенства, защото достолепието беше вътре в него — по-гордо от досадната тържественост, кръжаша край венценоците, когато техните кортежи с безбройни впрягове и позлатени кочияши слепят тълпата, изумено зяпнала след тях.

Към него приближил сега, Адам без страх, но с почит

и със благоговение, каквото се полага на висше естество, пред него ниско се склони и рече: „Жителю небесен — че извън небето такъв великолепен образ никъде не грее, — понеже си благоволил от горните престоли да слезеш тук и временно от онзи край блажен да се лишиш заради този, направи ни чест, с нас двамата, които тази долина просторна

по божии дар владеем, в онзи сенчест наш покой да си отдъхнеш и от най-отбрания ни плод да седнеш и да се гостииш, доде туй знойно пладне отmine и поохладняло, слънцето се спусне.“

Товага ангелската сила^[18] кротко му отвърна: „Адаме, аз затуй дойдох и ти затуй такъв си сътворен, затуй таква място обитаваши, за да приемаш гости, даже духове небесни да те сподобят. Затова води ме в твоя сенчест покой, защото с тези средни часове до здрач аз разполагам.“ И така към горската обител поеха те — като дома усмихнат на Помона, окичен с цветове и билки дъхави; но Ева без накити, със своята гола хубост по-прекрасна от горска нимфа или най-прекрасната от трите измислени богини^[19], дето бродили по Ида, посрещна права госта си небесен — и без було, че в чистата ѝ добродетел помисъл нездрав лика ѝ не смрачи. Към нея ангелът с привет обърна се — приветствие, отправено по-сетне към девата благословена, тази втора Ева^[20]:

„Ликувай, людска майко, ти, чието плодно лоно света ще произпълни с челяд по-неизброима от всички тези плодове на Божи дървеса, отрупали трапезата ти.“ Тяхната трапеза бе златен чим, обиколен със столчета от мърх^[21], и на квадрата^[22] и широк от край до край лежеше разкошна есен, въпреки че пролет с есен тук ръка в ръка танцуваха. След кратка разговорка (не ще изстине обедът им) ето как започна родителят ни: „Страннико небесен, облажи се със щедростта на нашия хранител, от когото безукорни блага без мяра сипят се над нас и който, за да бъдем сити и доволни, стори земята да ни угощава — тази ни храна за духовете може би е груба, но нали един и същ Отец небесен всички ни дарява.“

И ангелът отвърна му: „Затуй каквото той дарява (вечна слава нему!) на човека, който е плът и дух, за духовете чисти ще е също храна невредна — от храна еднаква се нуждаят и тези същности, изцяло интелектуални, и вие, тварите разумни — както и у вас, така и в тях заложена е низшата способност на сетивата — слушат, гледат, душат, пипат,

вкусват, а после преваряват, смилат, усвояват всичко и тъй накрая тленното в нетленно претворяват. Защото знай, за всички твари е необходима подкрепа и прехрана; от нечистите стихии се препитават чистите: морето — от земята, от тях пък въздухът, от него — всичките огньове в ефира, ала най-напред най-низшият — луната; оттам — по пълния ѝ лик петната — тежки пари, непретопени досега в по-висшата ѝ същност^[23]. Луната пък на своя ред от мократа си твърд излъхва препитание за по-високи сфери. Самото слънце, пращащо на всички светлина, от всички получава пак хранителна отплата във влажни изпарения, а вечер се гощава от океана^[24]. Вярно, дървесата на живота там, на небето, носят плод амброзиен, нектар^[25] тече в лозите, от листата медена роса пий роним сутрин и край нас земята е покрита със ситен бисер^[26] — вярно е, но щедростта си тук създателят е умножил със сладости, които приличат на небесните, и не мисли, че аз ще се гнуся да ги опитам.“ Седнаха тогава и се гостиха, и не бе гощавката привидна или забулена от облак, както се тълкува от богословите — напротив, с неподправен глад се впусна в нея ангелът и в преваряващ плам я преовеществяваше — излишното избликва от духовете с лекота^[27]. В туй няма нищо чудно,

щом в жар от възглиця саждиви алхимикът прост превръща или се теши, че може да превърне метали от нечиста руда в злато свършено, като че ли е самородно. Ева, все тъй гола, стоеше край трапезата и чашиите им често наливаше със сладостни напитки. О, невинност, достойна за Едем! Тогава синовете Божи^[28], ако се влюбеха във тази гледка, може би простено щеше да им бъде, но любов без лъст цареше в техните сърца и непонятна тям бе ревността — на влюбените унизени адът.

Тъй с ястия и пиетиета удовлетворили, но не и претоварили природата, Адам реши да не изпуска този случай превъзходен, представен му от висшата беседа, да проникне в неща над неговия свят, в живота на ония небесни жители, чието свършенство явно стократ надхвърля неговото, чийто блясък чист, божествено сияние, чиято славна мощ над людската се тъй виши и с осторожна реч така към емпирейския посланик се обърна:

„Съжителю на Бога, вече опознах доволно великата ти към човека милост в тази чест, която му оказа ти, като склони глава под ниския му свод и вкуси земни плодове — храна за ангел недостойна, но така приета, че даже на небесен пир с охота по-голяма едва ли би гулял, а що е нашият пред него?“

На туй крилатият йерарх отвърна: „О, Адаме, един е всемогъщият създател, от когото излиза всичко и при него се завръща пак, ако не се е отклонило от доброто, всичко еднакво свършено, всичко от една първична материя в различни форми, на различна степен на вещество или живот при живите неща, но по-духовно и по-чисто, колкото по-близо до него се намира или се стреми да бъде

в чертите на предписаната нему дейна сфера,
доде плътта се извиси до дух, според предела,
определен за всеки вид. От корена така
кълни по-лекото зелено стръкче, а от него
листата още по-ефирни и накрай — цветът
прекрасен и благоуханен; от цвета пък — плод,
храната людска, постепенно бива сублимиран
през духовете — жизнени, а после животворни
и най-накрая умствени, в живот, сетивни чувства,
въображение и мисъл, та от тях душата
да се сдобие с разума — самата нейна същност —
разсъдъчен и непосредствен — първият е ваш,
а вторият — най-често наш, макар и не по вид
те двата да се различават, а по степен само^[29].
Не се диви тогава, ако туй, що Бог видя,
че е добро за теб, и аз приемам и превръщам
във своя същност. Може би ще дойде ден човек
да се гощава с ангелите и да не намира
храната им неподходяща или твърде лека.
И може би от тези тленни ястия тогава
телата ви ще се обърнат към духа изцяло,
усъвършенствувани с време, и в ефира с нас
крилати ще се възнесат или по своя воля
тук или в някой рай небесен ще се настанят,
ако останете покорни и непроменена
успеете да съхраните любовта на този,
чието лоно ви създаде. Дотогаз черпете
без мяра от блаженството, което се полага
на туй блажено битие, достатъчно за вас.“

Тогавя патриархът на човеците му рече:
„О, милосърден дух, всеблаг и благосклонен гост,
ти ясно ни посочи пътя, който да поеме
познанието ни, и тази стълба на нещата
от центъра до външната окръжност^[30], по която
чрез съзерцание на всичко сътворено можем
до Бога чак да се възземем. Но кажи сега
какво ти беше на ума, та ме предупреди:

«ако останете покорни»? Мигар ще откажем покорство и ще изменим на любовта на онзи, що ни извая от праха и ни постави тук, изпълнени в най-висша мяра с всяка благодат, която можем да желяем или да обхванем?»

А ангелът в ответ: „Чуй, сине земен и небесен ако сега си тъй честит, на Бога го дължиш; ако си тъй и занаяпред, на себе си тогава ще го дължиш, на своето покорство — в него стой. За туй съм те предупредил — внимателен бъди. Бог те направи съвършен, но не и неизменен, добър направи те, но туй, дали да постоянстваш, остави в твоя власт и твойта воля сътвори свободна по природа, не подвластна на съдба неумолима или на необходимост строга. Той доброволната ни служба иска да получи, а не необходимата — такава не намира при него прием и не би могла, защото как ще разбереш дали сърцата несвободни служат охотно, или не, щом те желяят само туй, което им е отредено, без да имат избор? Самият аз и ангелският сонм, обиколил престола Божи, ние също своето блаженство опазваме, доколкото покорството си пазим — без друг залог; свободно служим, както и свободно го любим, тъй като това е само в наша воля — да любим или не — да паднем или устоим. Мнозина вече паднаха поради непокорство от небесата в ада чак. О гибелен провал от най-честити висоти в най-безизходна скръб!“

И рече чутният ни праотец: „Словата твои с внимание и с многократно по-възрадваен слух, божествени наставнико, изслушах от онези ефирни херувимски песни, що долитат нощем от хълмите наоколо. Та аз до днес не знаех, че сътворени сме и с воля, и с дела свободни, ала че никога не ще забравим обичта си

към нашия творец и тази негова повеля
единствена и справедлива, верните ми мисли
ме уверяваха и все така ме уверяват.
Туй, дете казваш, на небето станало, ме хвърля
в съмнение, но повече в желание да чуя,
ако склониш, по-пълнен разказ, па макар и странен,
достоеен в свята тишина да бъде само чут.
Денят ни още е голям, че слънцето едва
е минало полвината си път, едва начева
и втората половина по небесните предели.“

Така примоли се Адам и Рафаил тогава,
склонил след кратък размисъл, така му отговори:

„Висок предмет възлагаш ми, о, първи сред
мъжете,

задача тежка и нелесна — как да се опишат
пред разума човешки тези подвизи незрими
на бранни духове, без жалост как да се разкаже
погромът на такава рат, сияйна дотогаз
и съвършена до преди да падне, как най-сетне
да се разкрият тайните на друг свят, може би
с възбрана скрити? И все пак за твоето добро
ще нарушим възбраната и всичко, що надхвърля
ума човешки, аз пред теб така ще обрисувам,
сравнявайки духовното с телесното, което
го изразява най-добре — нали земята, казват,
е просто сянка на небето, тъй че между тях
и сходствата са повече, отколкото се смята^[31].“

Не бе създаден още този свят и Хаос див
цареше, дете този свод сега се извисява
и тази земна твърд на своя център се крепи,
кога един ден (времето дори във вечността
приложно към движението, мери всичко трайно
в сегашно, минало и бъдн^[32]), та на ден такъв,
небесната година^[33] дете ражда, онзи сонм
от емпирейни ангели на всеимперски сбор
безчислени пред трона на всесилния съзвани,
от всички краища на небесата се явиха

след своите йерархи^[34] в лъчезарни опълчения,
хиляда хиляди сияйни флага извисили —
багрянци, пряпорци, хоругви между фронт и тил
плющят във въздуха и служат, за да означат
йерархиите, степените, чиновете разни,
и носят в светлата си тъкан везания образ
на паметни деяния и подвизи високи
на ревност и любов. И тъй, когато кръг след кръг
престола обкръжиха те в неописуем строй
от вписани окръжности, безкрайният Отец,
с когото беше възцарен в блаженство и Синът,
като от планина пламтяща, чийто връх е станал
от лъчезария незрим, така им заговори:

— О, чуйте вие, ангели, чеда на светлината,
престоли, власти, княжества, могъщества и сили,
изслушайте повелята ми, дете ще пребъде.
Днес аз родих тогова, който ще се нарече
мой Син единствен, и на тази свята планина
помазах го, и ето го сега до мойто дясно
коляно. За върховен ваш глава го назначавам
и се заклевам в мен си всички колена небесни
пред него да се преклонят като пред Господ — Бог.
Под неговата пълномощна власт живеете всички
в съгласно единение като една душа,
завинаги честити. Който не послуша него,
не слуша мен, руши съюза, тъй че начаса
от Бога и блаженството отвергнат, ще пропадне
в най-черен мрак, в бездънна пропаст, място,
отредено

за него без спасение, без отдих и предел.

Тъй рече всемогъщият и тази реч наглед
зарадва всички, но наглед, а иначе — не всички.
И този ден, тъй както всеки друг тържествен ден,
те пяха и танцуваха из святата гора
свой тайнствен танц, какъвто хей онази звездна
сфера^[35]
със всичките си колела с планети и звезди

наподобява най-добре, с извивки завъртени,
преплетени и причудливи, но при все туй стройни,
и то най-стройни, гдето най-нестройни са наглед,
и в техните движения хармонията висша^[36]
се лее толкова омайно, че и Бог дори
доволен сам заслушва се. Но иде вечерта
(че вечери и утрини си имаме и ние,
макар и за разтуха само, не поради нужда)
и начаса от танца те минават към гощавка
желана; както бяха всички в кръгове строени,
трапези слагат се и мигом върху тях се струпва
храна за ангели, нектар рубинен се прелива
в елмази, бисери и чисто самородно злато —
плода на сладостни лози, растения небесни.
Полегнали върху цветя и увенчани с цвят,
ядат и пият те и в туй общение любезно
блаженство и безсмъртие поглъщат без боязън
от зла пресита там, където с пълна мяра само
огражда се излишъкът, пред онзи щедър цар,
що радостен от радостта им, сипе с пълни шепи.
И тъй, когато на нощта амброзийният дъх
се закълби над онзи връх Господен, откъдето
извира всяка светлина и сянка, небесата
забулиха се с нежен здрач (че там нощта не знае
по-тъмно було) и росите розови слепиха,
освен безсънното око на Бога, всички други,
нашир из равнината цяла, много по-обширна
от земното кълбо, простряно върху равнина
(такъв е Божият чертог), там ангелският сонм,
разбит в дружини и колони, пръсва своя стан
сред дървесата на живота край реките живи —
с безбройни шатри и над тях издигнати завчас
небесни скинии, където те заспаха мирно
под повеи прохладни — всички без онези само,
които по реда си с химни Божия престол
обграждаха; но не затуй не спеше Сатаната
(преименуван тъй, че вече презното му име

не се изрича на небето), този пръв навярно
сред първите архангели, дарен с велика власт
и с височайша благосклонност, ала преизпълнен
със завист към Сина Господен, който беше днес
почетен от великия Отец и за Месия
провъзгласен, за цар помазан^[37] — в гордостта си
той

бе наранен и нямаше да понесе това.
Стаил дълбоко в себе си и злоба, и омраза,
когато в полунощ настана сумрачния час —
на тишината и съня побратим, той реши
със всички свои легиони да се изнесе,
да изостави своеволно висшия престол
с презрение и своя първи подчинен събудил,
със следната потайна реч към него се обърна:

— Заспа ли, мили друже мой? Нима сънят
склопи очите ти?

Не помниш ли повелята, която
едва на вчерашния ден през устните премина
на всемогъщия? Ти с мене всички свои мисли
и аз със тебе моите делил съм неизменно.
В будуването тъй единни, може ли сега
сънят да ни дели? Закони нови ни налагат,
но новият закон на царя може да подбуди
в нас, поданите, нова воля да обсъдим дружно
възможните последици. Тук повече за туй
не е разумно да говорим. Събери сега
водачите на всички нам подвластни мириади,
кажи им, че по заповед преди нощта невзрачна
да вдигне своята мъглива сянка, аз, а с мен
и тези, дето свеждат флаг пред мен, ще се
отправни

с хвърката стъпка към дома, към нашите предели
на север^[38], за да можем там добре да се подготвим
да срещнем, както се полага, нашия монарх,
великия Месия, който със повели нови
през всичките йерархии се кани триумфално

да мине и законите си да провъзвести.

Тъй рече нечестивият архангел и преля вредително влияние в гръдта непредпазлива на своя пръв съратник; онзи вкупом призовава или поединично всички възцарени власти, под него възцарени, казва, както е научен, че сам главнокомандващия до преди нощта, преди нощта да смъкне своето бреме от небето, великия си йерархически щандарт ще вдигне, намеква за причината и вметва между туй двусмислия и недомлъвки, за да провери или да разврати честта им; но по навик всички на призива се подчиниха, на гласа върховен на своя властелин велик — наистина велико бе името му и висок чинът му на небето; ликът му, както призори денницата подкарва стадата звездни, ги примами и с лъжи коварни от войнството небесно цяла трета част повлече. В туй време вечното око^[39], което вижда ясно най-скрити помисли, от своята свята висота сред златните светилници, които всяка нощ горят пред него, различи зад тази светлина надигащия се метеж, видя в кого и в колко от утринните синове е той, какви пълчища са се събрали за отпор на висшата му воля и на едничкия си Син усмихнат тъй продума:

— О, Сине, ти, в когото виждам славата си
чутна

в разцвета ѝ, наследнико на цялата ми мощ,
сега за нас е твърде важно да се уверим
във всемогъществото си и в силите, с които
възнамеряваме да браним древната си власт
божествена и царска. Този, който се надига
срещу ни, е намислил своя трон да извиси
наравно с нашия навред над Севера обширен,
но недоволен и от туй, се кани да изпита
в единоборство нашето могъщество и право.

Да се решим сега, да хвърлим в тази изпития
каквото е останало от нашите войски,
за да се защитим, преди несетно да загубим
това високо място, тази свята планина.

На туй Синът Господен с ясен и спокоен

лик —

светкавица божествена, невъзмутим, сияен,
отвърна: — Всемогъщи Отче, прав си да презираш
вразите си и да посрещнеш със безгрижен смях
суетните им замисли и смутове суетни —
материя за славата ми с блясък, умножен
от тяхната омраза, като видят тази власт,
дарена ми, за да премажа горделивостта им
и да покажа годен ли съм бунта да сломя,
или съм най-последният от всички на небето.

Така — Синът, но Сатаната с цялата си

рат

с крилата скорост бе напреднал надалече — с
войнство

неизброимо, както са звездите на нощта
или на утринта росата — този бисер, пръснат
от слънцето по всяко цвете и по всеки лист.
Страни обширни прекосиха те, царства могъщи
на серафими, княжества на власти и престоли
от трите степени^[40], страни такива, пред които
владението ти, Адаме, не е по-голямо,
отколкото е този кът пред цялата земя
и цялото море, когато тяхното кълбо
се разпростре на дължина^[41], и щом ги прекосиха
най-сетне, до пределите на Севера далечен
те стигнаха, а Сатаната — до престола свой
върху висока планина, подобно огнен връх,
връз връх издигнат, с пирамиди, с укрепени кули,
изсечени от диамант и златни канари —
палатите на Луцифер (така да назовем
това строение сега, на людския език
преведено), която не след дълго той самият,

ламтейки да се изравни с всевишния докрай,
за да уподоби онази планина, където
пред всички взори на небето бе провъзгласен
Месията, Гора Съборна я наименува;
защото той събра на нея всички свои сили,
преструвайки се, че ги свиква там, за да обмислят
как по-тържественно да срещнат своя суверен,
когато дойде в този край, и с вероломна реч
на праведност престорена така превзе слуха им:

— Престоли, власти, княжества, могъщества и
сили

ако величествените ви звания все още
не са названия без смисъл след заповедта,
с която друг един обсеби цялостната власт,
като засенчи всички нас под новото си име
на цар помазан, заради когото е и този
среднощеп поход, и така припряният ни сбор
с една цел само — да обмислим как е най-добре,
с каквито нови почести успеем да измислим,
да срещнем този, който иде, за да бъде срещнат
с коленопреклонение, невиджано до днес,
несъразмерно за един, но двойно по-несносно
за него и за образа му нововъзвестен
(но може би решения по-мъдри ще повдигнат
ума ни, тъй че да отхвърлим игото обидно),
нима ще приведете врат и кротко ще склоните
покорни колена? О не, ако добре ви знам
и ако вие знаете кои сте — синове
и жители на небесата, досега от друг
непритежавани и даже и неравни, равно
свободни, че различието в чин и сан не е
в разрез, а в съответствие със тази свобода.
Кой може с повод или с право да се възцари
върху онези прочее, които нему с право
са равни, може би по блясък и по власт по-низши,
ала по свободата равни? Или да наложи
закон и указ върху нас, които без закон

не сме грешили, и затуй да става Господ наш
и за прославата си сам да злоупотреби
с онези царски звания, които ни отреждат
да бъдем повелители, а не слуги на друг?

Дотук речта му дързостна безпрекословно бе
изслушана, но ето, серафимът Авдиил^[42],
чиято ревностна любов и примерно покорство
към Божиите заповеди бяха несравними,
се вдигна, пламнал от сурова ревност^[43], и така
на прилива на яростта му се възпротиви:

— О, богохулствена, коварна и надменна реч!
Слова, които ничий слух да чуе на небето
не е очаквал, при това от теб, неблагодарник,
над равните си извисен по сан така далеч.
Как смееш непочтително да черниш и скверниш
завета справедлив на Бога, с клетва закрепен,
че пред единствения негов син, дарен по право
със царствения скиптър, всеки дух на небесата
коляно ще склони и е тази почест подходяща
ще го признае за законен цар? Несправедлив
зовеш го ти, свободните в закони да сковава
и равния над равните така да възцари,
едни над всички с власт, която е ненаследима^[44].
На Бога ли закон ще даваш, с него ли ще спориш
по темата на свободата, с този, който сам
такъв те сътвори, създаде силите небесни
по своя вкус и битието сам им начерта?
И все пак всички знаем как добър е тон към нас
и как за нашето добро, за нашето достойнство
милее, колко е далеч от него мисълта
да ни снижава, петимен по-скоро да издига
блаженството ни, под една глава обединени
по-близко. Но дори да сметнем за несправедливо
над равните си равния да бъде възцарен,
нима ти смяташ себе си, макар велик и славен,
или пък всички ангели, тук наедно събрани,
за равни на Сина му роден, онзи, чрез когото,

като че ли чрез Словото си, вечният Отец създаде всичко, даже теб и всички на небето, в сияйните си степени от него сътворени, със слава ги венча и пак за слава ги нарече престоли, власти, княжества, могъщества и сили — същински, незасенчени от неговото царство, а с блясък умножен от туй, че нашият глава в един от нас, така смален, се е превърнал сам^[45]? Законът му е наш закон и почитта към него към нас се връща. Спри тогава този бяс проклет, не изкушавай другите, а бързай да смлиши Отеца, вече разгневен, и гневния му Син, додето още не е късно прошка да подириши.

Тъй рече пламенният ангел, ала ревността му там никой друг не подкрепи, че тя им се видя несвоевременна и странна, а това възрадва отстъпника и той отвърна още по-надменно: — Създадени били сме, казваш, при това от втора ръка, по пълномощие, което бил прехвърлил Отецът на Сина си! Странно гледище и ново! Чия доктрина е това и кой е бил свидетел на сътворението? Ти нима си спомняш как си бил направен, как творецът ти е дал живот? Не знаем ний да сме били различни в друго време и друг пред себе си не знаем — самосътворени от силата си животворна, щом кръга съдбовен докрая се е извъртял, ний зрялата сме челяд на тези небеса, ефирни техни синове. Могъществото ни е наше, нашата десница ще ни научи на дела високи, за да видим кой на кого е равен тук. Тогава ще узнаеш дали възнамеряваме да приближим с молби престола на всесилния и да го обкръжим в уплаха или със заплаха. Тази новина, това известие носи на царя си помазан и бягай, докато не те е сполетяло зло.

Тъй рече той и като ропот на води дълбоки

отекна одобрителната многогласа глъч
на войнството безчислено, но въпреки това
възпламналият серафим без страх, макар и сам
сред толкова врази, така сърцата му отвърна:

— О, отчужден от Господа отстъпник, дух
проклет,

отречен от доброто, виждам как пропадаш вече
неотвратимо заедно с нещастната ти сган,
въвлечена в измяната — злокобната зараза
на твойто престъпление и казън; отсега
как да избегнеш игото на Божия Месия
не се грижи — на тези му закони непреклонни
не ще разчиташ вече — други укази от днес
издадени са срещу тебе с неотменна сила.

И този златен скиптър, който ти отхвърли сам,
сега ще е железен жезъл, за да преломи
метежа ти. Добър съвет ми даде ти, но не
заради твоите съвети и заплахи бягам
от този твой обречен стан, а да не би гневът
прелял, когато ненадейно лумне в див пожар,
да смита без подбор — защото скоро върху теб
ще се стовари неговият грозен гръм и плам.
Тогавя кой те е създал разкаян ще научиш,
като узнаеш кой е властен и да те погуби.

Така му рече Авдиил, докрай останал верен,
измежду всичките неверни верен само той,
между измамните души единствен неподмамен,
непоклатим, непрелъстен, неустрашим от нищо,
опазил своята преданост и ревност, и любов.
Ни броят, нито примерът им зъл не го накара
да изостави истината, да се отрече,
макар и сам. Измежду тях така премина той
по дългия си път под присмех злостен, извисен
над него, без да се бои от тяхното безчинство,
и с доблестно презрение обърна гръб на тези
надменни кули — пленници на скорошна разруха.

[1] След грехопадението изпаренията, които според традиционната физиология след ядене се издигали от стомаха към мозъка, били смятани за пакостни. Вярвало се, че те размътвали душата и пораждали кошмарни сънища (ср. IX 1046—51 по-долу). Но сега храната на Адам и Ева е по райски чиста и затова изпаренията са нежни. — Б.пр. ↑

[2] Туй раздиплено ветрило на Аврора, римската богиня на утринта, са листите на дървета и храсти, а не ручейте. Обърнатият словоред от този род е характерен за Милтън. — Б.пр. ↑

[3] Нощем пеещата птица е естествено славеят. — Б.пр. ↑

[4] Тази звезда най-дивна е всъщност планетата Венера, която като зорница се издига на изток непосредствено преди изгрева на слънцето. — Б.пр. ↑

[5] В ренесансовата поезия слънцето често се възпява като око на света или на небето (ср. Шекспировия сонет 18). По-необичайно е величаенето на слънцето като душа на света. Може би тази метафора ни насочва към животворната сила на дневното светило. И двата образа се коренят в древния орфически и платонически слънчев мистицизъм. — Б.пр. ↑

[6] Петте блуждаещи огънове са планетите (самата дума «планитис» на гръцки означава «блуждаещ»). — Б.пр. ↑

[7] Относно тайнствения танц на небесните светила вж. бел. към III 579—81 по-горе. Тяхната песен е тъй наречената «музика на небесните сфери» — вярвало се е, че при въртенето си сферите на Птолемеевата вселена произвеждат божествена музика, недостъпна за човешките сетива след грехопадението. — Б.пр. ↑

[8] Според древната космогония стихииите, които лежат в основата на света (огън, въздух, вода, земя), са в непрекъснатата диалектическа взаимовръзка, в една система, наречена кватернион или тетрактида. — Б.пр. ↑

[9] Небесни ревности — едно от многото метафорични названия на ангелите. — Б.пр. ↑

[10] Стъклото на Галилео е телескопът. — Б.пр. ↑

[11] Цикладите са група острови в Южно Егейско море. Делос, някога плаващият остров, бил „закотвен“ сред Цикладите, за да могат на него да се родят боговете Аполон и Диана. Самос е друг гръцки

остров, който не влиза в състава на Цикладите. На него се е родила Юнона и пак там се омъжила за Юпитер. — Б.пр. ↑

[12] Смайващият Феникс е митична птица, която веднъж на всеки 500 години си построявала жертвена клада и се изгаряла, но от мозъка на костите ѝ израствала нова, досущ като нея, и отлитала към града на слънцето, Хелиополис, за да положи там мощите ѝ. (Вж. Овидий, „Метаморфози“ XV 391—407 и Плиний, „Естествена история“ X 2.) Според ренесансовите речници Хелиополис и египетската Тива са един и същ град. В традицията на християнския символизъм фениксът представлявал емблема на тържеството на вечния живот над смъртта, емблема на възкресението, а в светската иконография — образ на постоянството в дружбата и любовта. — Б.пр.

↑

[13] Ср. библейското описание на серафимите: „всякой от тях имаше по шест крила: с две всеки закриваше лицето си и с две закриваше нозете си, и с две летеше“ („Книга на пророк Исая“, 6, 2). — Б.пр. ↑

[14] Синът на Мая е хвъркатият пратеник на олимпийските богове Хермес (Меркурий). — Б.пр. ↑

[15] Според Библията главата на Исус била помазана за погребение „с миро от чист, драгоценен нард“ („Евангелие от Марко“ 14, 3). Касията е подобна на канела подправка, една от съставките на мирото за помазване на скинията („Изход“ 30, 34). Балсамът е благоуханно дърво от рода на мирта, от чиято смола се приготвяли целебни мехлеми. — Б.пр. ↑

[16] От Индия до Индия означава от Индия до Западните Индии (Антилските острови и въобще Америка). Помежду тези крайни точки на тогавашната география се намира брега междинен на Понта, т.е. Черно море, на Пуническият край (Тунис или Картаген, южното Средиземноморие), както и на древното царство на Алкиной, този островен рай в Егейско море, описан в „Одисея“ (VII 113—21). Всички тези места били прославени с плодовете си. — Б.пр. ↑

[17] На тази свещена вечеря няма и следа от папския ритуал на каденето. Храстът ухае с естествения си аромат. Той не би могъл да бъде окаден и затова, защото Адам и Ева още не познавали огъня. Думата „ухания“ у Милтън се използва често като синоним на „уханни цветове“. — Б.пр. ↑

[18] Ангелската сила — перифраза на ангел. — Б.пр. ↑

[19] Трите измислени богини са Юнона, Минерва и Венера. — Б.пр. ↑

[20] За приветствието, отправено по-сетне към девата благословена вж. „Евангелие от Лука“: „Радвай се, благодатна! Господ е с тебе; благословена си ти между жените“ (1, 28). Богородица е втора Ева, тъй като в богословието двата библейски образа са били типологически свързани. — Б.пр. ↑

[21] Райската трапеза е от злачен чим и е заобиколена със столчета от мъх, защото занаятите (включително дърводелството) още не са познати на човека. — Б.пр. ↑

[22] Квадратната форма според древната емблематика символизира добродетел пост и по-специално умереност. — Б.пр. ↑

[23] Луната заема най-ниската сфера в Птолемеевата космография. Според «Естествена история» на Плиний лунните петна били земни утайки, извлечени от нея. Петната се виждали само при пълнолуние (по пълния ѝ лик), защото тогава луната била с пълната си сила и можела да привлича тези земни изпарения. Интересно е, че Милтън отново, както обикновено, отказва да вземе страна в спора между древните и съвременни теории относно вселената и небесните тела. Докато по-рано в поемата (I 291) той заедно с Галилей отъждествява лунните петна със «земи, реки и планини», тук внезапно се връща към архаическото им обяснение, защото то е по-съществено за образността и общата идея на този пасаж. — Б.пр. ↑

[24] В неоплатоническата традиция на Ренесанса слънцето поддържа огнената си сила благодарение на изпаренията от океана, които непрекъснато поглъща, за да може на свой ред да подхранва със светлината си луната и звездите. — Б.пр. ↑

[25] Докато амброзията е храната на олимпийските богове, нектарът е тяхната напитка. — Б.пр. ↑

[26] Ситният бисер по земята в райската градина е небесната манна (вж. «Изход» 16, 14). В библейската иконография манната често се е представяла като пръснати бисери. — Б.пр. ↑

[27] Протестантите отхвърляли опитите на средновековното богословие да тълкува материалната реалност на библейските ангели като алегория. Особено важно е, че Милтън застава именно Рафаил да яде и пие, защото „нематериалистите“ се основавали тъкмо на

неговите думи: „През всички дни вие ме виждахте, но аз не ядох и не пих — само наглед ви се струваше тъй“ („Книга на Товита“ 12, 19). — Б.пр. ↑

[28] Синовете Божи са ангелите. Алюзията е към следния библейски текст: „Тогаваше синовете Божии видяха, че дъщерите човешки са хубави и вземаха си от тях за жени, кой каквато си избере“ („Битие“ 6, 2). — Б.пр. ↑

[29] Картината на света, нарисувана от Рафаил, се характеризира с циклично движение на еманация и завръщане, което разкрива платоническата ѝ основа. Типично за платонизма е и постепенното възлизане на материята към духа. Всичко в света на Милтън произлиза от една първична материя — той отказва да приеме доктрината за божественото сътворение от нищото, за него самият Бог е материалната първооснова на вселената. Сублимиран може да се сметне за един от множеството латинизми в поемата, синоним на «издигнат, извисен», но думата е същевременно утвърден алхимически термин... Според традиционната физиология връзката между тялото и душата се осъществявала от няколко вида «духове», които циркулирали в организма като изпарения от четирите основни течности (хумори). Те са градинари в този възходящ ред: жизнени, животворни (или живителни — вж. бел. към IV 805 по-горе) и умствени. Първите са присъщи на цялата жива природа и правят възможно растенето и други функции, общи за всички организми, тук наречени просто живот. Вторите са характерни за хората и животните, но не и за растенията, и ги правят способни за сетивни чувства. Третите, които отличават човека от всичко останало, създават въображение и мисъл, даряват го с разума, който с отказан на животните. Разумът на свой ред се дели на два вида: разсъдъчен и непосредствен (индуктивен). Човекът трябва да разчита преди всичко на първия. Вторият му служи само в моменти на божествено прозрение, когато истината го осенява пряко, а не се извлича по съмнителния път на схоластичните доказателства. Този вид разум сближава човека с ангелите. — Б.пр. ↑

[30] Тази стълба на нещата е платоническият възход от образа към идеята по йерархическата стълбица на битието. Движението е не само от конкретното и единичното към абстрактното и общото, но също и от центъра до външната окръжност, т.е. от Птолемеявия център

на вселената, земята, до най-външната сфера на сътворения свят, до най-високото небе. Ср. символичната стълба на Йаков (III 510—8 по-горе). — Б.пр. ↑

[31] В основата на идеалистическата философия на платонизма лежи схващането, че феноменалният свят се съотнася о небесния свят на идеите така, както сенките се съотнасят с действителните неща. — Б.пр. ↑

[32] Платон считал, че времето е подвижен образ на вечността, породен от кръженето на небесните тела и следователно невъзможен преди тяхното сътворение. Милтън се мъчи да видоизмени тази доктрина, като допуска, че дори във вечността съществува движение и следователно може да се говори за измеримо време. — Б.пр. ↑

[33] Небесната година, или великата платоническа година, е цикълът, който завършва, когато всички небесни тела едновременно се завърнат на първоначалните си места. Времетраенето на този цикъл било изчислявано по различен начин от различни философи, но самият Платон го счита за равно на 36 000 земни години. Денят, който Рафаил се готви да опише, е подобен на деня, небесната година дето ражда, тъй като рождението на Сина открива нова ера, нов всемирнен цикъл. — Б.пр. ↑

[34] Йерархи — главнокомандуващи. — Б.пр. ↑

[35] Хей онази звездна сфера тук е видимият небосвод, а не само сферата на неподвижните звезда. — Б.пр. ↑

[36] Хармонията висша е музиката на небесните сфери (вж. бел. към V 178 по-горе). — Б.пр. ↑

[37] Буквалното значение на староеврейското название „Месия“ е помазан. — Б.пр. ↑

[38] Владенията на Сатаната са на север съгласно стара църковна традиция, която се основава на библейски текстове. — Б.пр. ↑

[39] В християнската иконография божеството често се представя като едно всевиждащо вечно око. То се намира сред златните светилници, както е казано и в Библията: „Пред престола горяха седем огнени светила, които са седемте Божии духове“. Утринните синове са ангелите (в „Книга на Йов“ 38, 7, ангелите са наречени „утринни звезди“). — Б.пр. ↑

[40] Трите степени на ангелите са трите подразделения (йерархия) на деветте ангелски чина, познати в богословието, някои от

които са споменати в ст. 749, а и на много други места в поемата. — Б.пр. ↑

[41] На дължина — проектирано в една плоскост. — Б.пр. ↑

[42] Името Авдиил (от староевр. „Слуга Божи“) фигурира в Библията като име на смъртен. В традицията на окултизма обаче то, както и много други човешки имена, било използвано за назоваване на един от ангелите. — Б.пр. ↑

[43] Авдиил пламнал от сурова ревност, тъй като серафимите са били смятани за особено пламенни в ревността си и дори били представяни като пламъци. — Б.пр. ↑

[44] Христовата власт е ненаследима, т.е. неотнимаема и вечна. — Б.пр. ↑

[45] Авдиил представя възцаряването на Месия като един вид въплътяване на божеството, снижаване на всевишния в ангелски ранг, предшествващо по-късното му снижаване в човешкото тяло на Христос. — Б.пр. ↑

КНИГА VI

Рафаил продължава разказа си за това, как Михаил и Гавриил са били изпратени на бран със Сатаната и ангелите му. Описание на първата битка. Сатаната и войските му се оттеглят през нощта, той свиква съвет и изобретява дяволски машини. В схватката на втория ден те донякъде объркват Михаила и неговите ангели, които накрая, изтръгвайки планини, все пак смазват и войнствата, и машините на Сатаната. Но тъй като безредието не е спряно, на третия ден Бог провозжда Месия, своя Син, за когото е запазил славата на тази победа. Явил се там в могъществото на Отца и повелил на всички свои легиони да останат по местата си от двете му страни, той се връзва с колесницата и гръмотевицата си сред своите врази, неспособни за отпор, и ги преследва до небесните стени, които се разтварят, и те се хвърлят долу в смут и ужас към мястото на страшното наказание, приготвено за тях в бездната. Тържествуваният Месия се завръща при своя Отец.

*На път прекара ангелът безстрашен^[1] цяла нощ
през пустата небесна шир, додето утринта,
разбудена от кръговия ход на часовете^[2],
отключи дверите на зрака с розова ръка.
Високо до престола Божии чак е пещерата,
където светлина и мрак в безкрайно колело*

на свой ред влизат и излизат, тъй че на небето
настъпва благодатна смяна — като ден и ноц:
едва си тръгне светлината, мракът услужлив
през другата врата пристъпва, та до своя час
небето да стъмни, макар че онзи мрак прилича
ма сумрака ви; и сега се вдигна утринта,
каквато тя на горното небе е — пременена
със златен, емпирей; пред нея се стопи нощта,
пронизана от пурпурни лъчи, и в този миг
полето цяло се откри пред взора му, застлано
с блестяща рат, пламтящи брони, ярки колесници
и огнени жребци в безброй отблясъци слепящи.
За бран готови бяха тук, за бран и тази вест,
с която идеше при тях, без друго бе им вече
добре известна; радостен, тогава той се смеси
със своите побратими, които го приеха
с възторг и с гръмки възгласи, честити, че един
от падналите мириади, че поне един
се е завърнал непогубен — до светия връх
заведоха го сред възхвали, за да го представят
пред височайшия престол, от който кротък глас
из златната мъглявина тогава се зачу:

— Хвала, служителю Господен^[3], ти спечели

вече

най-славната война, защото устоя самин
срещу метежните пълчища, делото свячено
на истината с реч над злите мечове надвил,
и в името на истината доблестно понесе
всеобщо порицание, по-тежко поносимо
от грубото насилие, с едничка мисъл само —
да бъдеш оправдан пред Бога, ако ще цял свят
престъпник да те нарече; сега за теб остава
по-леката победа — с тази твоя братска рат
да се завърнеш при вразите с по-голяма слава,
отколкото като си тръгна поруган, и силом
да смажеш тези, за които разумът не е
добър закон и за които Божият Месия,

с достойнствата си възцарен, не е законен цар.
Помай, Михаиле, княз на войнствата небесни,
и ти, по ратната си доблест втори подир него,
о, Гаврииле, тръгвай с тези мои синове
непобедими, поведи светците всеоръжни,
за бран събрани в хиляден и в милионен строй
и равни по число на тази паплач нечестива
и непокорна, с меч и огън ги сметете вие
без страх, преследвайте ги чак до края на небето
и там от Бог и от блаженство ги сринете долу,
в юдолите на вечната им казън, в пропастта
на Тартара, която вече зее там, готова
да срещне в огнения хаос техния провал^[4].

Тъй рече царственият глас и облаците взеха
да замрачават планината, дим се закълби
на сумрачни венци, огньовете неохотни — белег
на гняв пробуден, и с угроза гръмка изведнъж
от висините проеча ефирната тръба,
по чийто знак върховен всички бойни опълчения
на небесата, построени в мощния квадрат
на непоколебим съюз, поеха мълчаливо
със своите блестящи легиони под звука
на сладкогласни инструменти — музика, която
разпалва свято рвение към подвизи геройски
под вождове богоподобни в името на Бога
и на Месията. Така напредва тази рат,
неразтрогваемо споена — нито планина,
ни тясна долина, ни лес, ни ручей не разделя
безупречните редове, защото те летяха
високо над земята, тъй че въздухът недвижим
ги носеше като когато цялата природа
на птиците по призива Господен долетя
в Едем, строена в безпогрешен ред, за да получи
от тебе имената си — така по не един
небесен друм те минаха, през не една страна,
но площ стократно като земята, докато накрая
на северния хоризонт далече се яви

шир огнена, от край до край простряна, с войнствен изглед,

която, като приближиха още, се показва
настръхнала с безбройните изправени лъчи
на копията, с множеството шлемове стълпени
и всевъзможни щитове, за да представи гордо
на Сатаната войнствата строени, в боен поход
поели с бясна бързина, защото те ламтяха
през този същи ден със схватка или с изненада
да завоюват трона Божии и да възцарят
на него злия му завистник и честолюбив
съперник, ала сметката им се оказа крива
насред път; въпреки че чудно първом ни се стори
това, че ангел срещу ангел трябва да воюва,
че в гневна бран се срещат тези, дето досега
тъй често са се срещали на празници честити
в любов и радост, за да славят вечния Отец
в синовни благодарни химни, ала боен вик
отекна вече и след туй припряния тътнеж
на пристъпа удави бързо всяка мирна мисъл.
Високо между тях седеше като същи Бог
на слънцеярка колесница супостатът — идол
на царственост божествена сред лъчезарна свита
от херувими пламенни и щитове от злато.
Подир от пищния си трон той слезе; че сега
от рат до рат оставаше не много място вече —
опасно разстояние — и те лице в лице
внезапно се изправиха в страхотния си строй
с ужасна дължина; и тъй пред облачното чело
върху ръба на битката^[5] преди да прогърми,
с огромни и надменни крачки Сатаната мина
в грамадения си рът, брониран с адамант и злато.
Тогава Авдиил оттам, където бе застанал
сред най-могъщите, готови за дела най-славни,
не изтърпя и своето сърце така разкри:

— О, небеса! Нима тъй много прилика остава

с най-висшите, където нито вярност, нито същност

не са останали? Нима могъщество и сила не падат, дето доблестта е паднала — най-слаби там, дето са най-дързостни и уж непобедими? Мощта му с помощта на всемогъщия сега аз ще изпитам, щом изпитан, разумът му беше така неверен и нездрав. Не е ли справедливо, когато в спор за истината някой победи, да победи и в бой — еднакво победител в двете сражения, макар борбата да е недостойна, когато разумът използва сила, затова пък победата на разума е двойно по-разумна.

Така, измежду своите въоръжени братя изстъпил се напред, той срещна сам очи в очи врага си дързък, от това опълчване напълно освирепял, и без боязън тъй го предизвика:

— Е, горделивецо, добра ти среща! Ти ламтеше да стигнеш безпрепятствено високата си цел и да превземеш Божия престол неохраняван, на произвола на мощта и на езика твой оставен. О, какъв глупец — да не помислиш колко е тщитно всемогъщия за бран да предизвикваш — тогава, който би повдигнал войнства безконечни дори от най-невзрачните неща, за да срази безумството ти, или пък ако протегне само ръката си, през всякакъв предел с един замах без чужда помощ би те свършил сам и би погребал в мрак всички твои легиони. Ала както виждаш, не всички тръгнаха след тебе — някои дълга си и верността към Бога предпочетоха, макар тогаз невидими за теб, когато сякаш аз единствен в твоя грешен свят се отделих от всички. Виж моя стан сега и, твърде късно, научи, че дето хиляди грешат, един е често прав.

Сега врагът ни горделив с презрителна насмешка

отвърна му: — Зла чест за тебе — в този чакан час на моята разплата ти, когото първи търсих, от бягството си да се връщаш, ангеле размирен, за да получиш своето от моята десница при опита ѝ пръв, защото пръв езикът твой, надъхан с прекословие, посмя да се опълчи срещу третината от всички богове, събрани да бранят божествеността си; че додето те божествената мощ усецат своя, за всесилен не ще признаят никого. Добре е, че излизаши пред своите съратници с надежда да спечелиш от мене няколко пера^[6] — та в теб разгрома свой да видят те, и ако още го отлагам, то е (за да не сметнеш, че ответ съм нямал) да ти кажа: аз отначало мислех, че небе и свобода са за небесните души едно и също нещо, но виждам — от безволие мнозина предпочитат да са слуги, обучени за пиршества и песни. Такива си въоръжил — лакеи на небето за бран на раболепието срещу свободата, които в своите дела сега ще проличат^[7].

Тогава Авдиил накратко строго му

отвърна:

— Отстъпнико, ти пак грешиш и ще грешиш така завинаги, на истината друма изоставил. Несправедливо поругаваш ти като слуги онези, дето служат на повелите на Бога или на естеството^[8] — Бог и естеството искат едно и също, щом управникът е най-достоеен и превъзхожда управляваните. Да слугуваш е на безумния да служиш или на бунтаря срещу достойния му цар — тъй служат те сега на тебе — несвободен сам, от себе си поробен и все пак в наглостта си нас упрекнал в раболепност.

Царувай в своя ад, а мене остави да служа на Бога и да изпълнявам тук, на небесата

заветите му, най-достойни да се изпълняват.
Но не престол — окови чакай в ада, а сега
от мен, завърналия се от бягство, както казваш,
на шлема си безбожен този поздрав приеми.

При тези думи удара си доблестен високо
издигна той и като буря вихром го стовари
върз шлема горд на Сатаната, тъй че нито взор,
ни мисъл, ни движение, ни здравият му щит
не можеха да го преварят — десет страшни крачки
назад се люшна той тогава и превил коляно,
на копие то се опря, като че в този свят
изпод земята ветрове или води, избили
изкосо, бяха разлютели цяла планина,
полупотънала със всички борове. Почуда
обзе метежните престоли^[9], ала гняв най-вече,
че най-могъщият сред тях е повален, а нас —
ликуване, предвестник на победата и стръв
за битка. Михаил тогаз извика да надуют
архангеловата тръба — огромното небе
отекна цяло и войските предани запряха
осанна на всевишния; ала и враговете
не чакаха в захлас, сплотени с по-голяма злост
след удара ужасен — дива ярост се надигна
и глъч, каквато на небето никои досега
не беше чул — оръжия по броните дрънчаха
в разлад противен и ревяха бесни колела
на медни колесници — страшен беше този вой
на сблъсъка им, над главите с ужасяващ съсък
летяха жарки снопове от огнени стрели
и вдигаха над двете войнства свод от жива жар.
Така под жаркия покров се сблъскаха сега,
събрани в гибелния пристъп с бяс неутолим
и двете опълчения, и цялото небе
отекна, а земята, ако имаше земя,
до центъра си би се тресла; та нима е чудно —
в свирепото сражение летяха милиони,
най-малкият, между които би могъл да вдигне

стихиите^[10] от разните им области и с тях да се въоръжи, а колко по-голяма беше мощта на толкова безбройни войнства да разпалят пожара на страхотна бран и с него да смутят, макар и не да разрушат, честития си дом, ако от своя трон небесен царят всемогъщ не беше се намесил властно, за да обуздае и да ограничи мощта им, въпреки че всеки отделен техен легион приличаше по-скоро на цяла многобройна рат, а в него всеки воин — на легион и тъй, макар и под команда, сам главнокомандващ сякаш беше, знаеше кога да тръгне в настъпление, да спре, да отклони сражението, да отвори или да затвори веригите на грозна бран, не мислеше дори за бягство, отстъпление, ни друго срамно дело, показващо боязън; всеки в собствените сили се уповаваше, на своя щит понесъл сякаш победата и подвизи на вековечна слава множаха се безкрай, защото битката се ширна навред и всякаква на вид: било върху земята пешком, било сред полета с разперени крила върху измъчения въздух — въздухът тогава бе като бесен огън; дълго бранните везни висяха в равновесие, додето Сатаната, през този ден показал дивна мощ и равен в боя не срещнал, носейки се пряко схватката свирепа на разлютени серафими, най-накрай видя как Михаиловият меч сразява и коси с един замах дружини цели — острието грозно, в грамадните му две ръце издигнато, от вие опустошително летеше; за да спре погрома, натам побърза той и вдигна каменния кръг от десеторен адамант^[11] — огромния си щит с окръжност необятна; щом го зърна, че приижда, великият архангел своя войнствен труд възпря, зарадван от надеждата сега да сложи край

на тази бран междуособна, като повали
и окове архиврага, навъси се враждебно
и цял възпламенен от гняв, така му заговори:

— Създателю на злото, непознато и без име
до твоя бунт, но днес обилно, както виждаш сам
от тази сеч ненавистна, ненавистна за всички,
макар най-тежка в справедлива мяра върху теб
и твоите съучастници, как дръзна да смутиш
блажения небесен мир и да внесеш в света
проклетото злочестие, до бунта ти престъпен
несътворено? Как може да вдъхнеш своята злост
у хиляди, които бяха праведни и верни,
а станаха изменници? Но не мисли, че тук
покоя свят ще възмутиш — небето те низвергва
от всеки свой предел. Небето — този трон блажен
насилието и войната няма да търпи.

Та махай се оттук и злото — твоето потомство
да те сподури, гдето е и мястото му — в ада.

Там слез със злостната си сган, метежи там
разпалвай,

додето този меч мъстящ не те е връхлетял
или додето Божие възмездие крилато
не те е сринало внезапно в по-горчива скръб.

Тъй рече князът ангелски и тъй му отговори
противникът: — Но не мисли и ти, че с този вятър
от заканителни слова ще сплашиш мен, когото
с дела не сплаши. Мигар смогна да обърнеш в
бягство

най-малкия от тези тук или да го сразиш
така, че да не стане пак? Нима тогава вярваш,
че с повече успех ще можеш да прогониш мен
с угроза или заповед? Не се лъжи, че тъй
ще свърши тази бран, която ти наричаш зла,
а ние — славна и която ние ще спечелим
или пък цялото небе ще преобърнем в ад,
какъвто съчиняваш ти, но тук ще сме свободни,
ако ли не царе. А ни с мощта си дотогава,

ни с помощта на онзи, който уж е всемогъщ,
не ме плаши — теб дия аз наблизо и далеч.
Тъй свърши прекословието и захвана схватка
неописуема; че кой, дори да е с език
на ангел, може да разкаже и с какви неща
земепонятни да сравни това, та да повдигне
човешката фантазия до тази висота
на богоравна мощ — защото като богове
те бяха по осанка, устрем и въоръжение,
способно да предопределя царството небесно.
Размахаха се огнените мечове сега
в страхотни кръгове и сякаш две слънца насрещни,
пламтяха щитовете им, додето ужасено
стоеше ождането; ангелският сонм
отстъпи незабавно от широкото поле,
където се сражаваше, пред гибелния вихър
на този грозен смут, подобен, ако се представи
великото чрез дребното, на някой див разлад
на естеството, някоя междусъзвездна бран,
в която биха се сразили в злонамерен час
на противостояние^[12] в небесната среда
две шеметни планети с трясък на враждебни сфери.
Тъй двамата, отстъпващи по силата си само
на всемогъщия, единен удар извисиха
един връз друг — да свършат всичко, без да го
повтарят,
безсилни да повторят, в миг — и двамата еднакви
по мощ и по пъргавина; но ангелският меч
на Михаил от Божията оръжейна беше
му даден, закален така, че нито острие,
ни здравина не можеха да го възпрат — и меча
на Сатаната той с такава сила връхлетя,
че го разполови на две и без да спре дотук,
светкавично се извъртя и в дясното му рамо
се впи дълбоко; Сатаната болката позна
за първи път и се загърчи цял — така жестоко
разсичащият меч се вряза в неговия стан

с разделна рана; но плътта ефирна се затвори,
неразтрогваема за дълго и от този прорез
избликна пурпурна нектарна влага — от оная,
с която само дух небесен може да кърви,
и начаса доспехите му бляскави обагри.
Тогаз от всичките страни се стекоха на помощ
мнозина силни ангели, за да го заслонят,
додето други върху своите щитове го върнат
на колесницата, която чакаше далеч
зад ратните редици — там положиха го те
настръхнал цял от болка, озлобление и срам,
че несравним не е и с гордост люто уязвена
от поражението му, така несъответно
на вярата, че с Бог по сила ще се изравни.
И все пак той се вдигна скоро — жизнената мощ
у духовете е навред, не както у човека —
във вътрешностите, в сърце, глава, далак и дроб,
и те умират само ако ги унищожат.
Ни може в течната им тъкан смъртоносна рана
да се прореже повече, отколкото в ефира.
Те цели са сърце, глава, очи или уши,
те цели са и ум, и чувство, и каквито искат
снаги, размери, цветове и членове сами
приемат, както им харесва — гъсти или редки.
В туй време подвизи подобни ставаха и там,
където се сражаваше мощта на Гавриила
и с гневни пряпорци се връза в плътните кохорти
на побеснелия Молох, додето той редеше
закани — с колесницата си вързан да го влаци
и в словоблудието си не спираше дори
пред святия на небесата, ала изведнъж
разсечен чак до пояса, с оръжие сломено
и в непонятна болка хукна с рев. А Уриил
и Рафаил на двата фланга своите врази,
макар и толкова огромни и с елмазна броня,
надвиха доблестно — Адрамелех и Асмодей,
престоли, дето смятаха, че са достойни само

за богове, но търтиха на бяг с по-скромни мисли,
осакатени пагубно през ризници и брони^[13].

И Абдиш не се забави да зашемети
безбожната метежна сган, а с удар удвоен
в миг Ариш и Ариох, и буйството безумно
на Рамиш обжари и без милост разгроми^[14].

Аз бих могъл за хиляди да ви разкажа тук
и да ги увековеча сред вас, но на онези,
които са избрани, стига славата небесна —
похвала людска те не дирят; другите, макар
чутовни по могъщество, а и по храброст в бран
и не по-малко петимни за слава, но проклети
с изгнание от небесата и от паметта им,
безименни, в забрава тъмна нека обитават.
Че силата, откъсната от истина и право,
хвалебствия не заслужава, а позор и срам,
но въпреки това отново се стреми към слава
от славолюбие и чест в безчестието дири —
затуй безмълвието вечно да е техен дял.

Сега (най-силните — сразени) битката се
люшна,

пронизана от набези; безредна суматоха
нахлу и безобразен смут; земята бе настлана
с разпръснати оръжия, един връз друг накуп
катурнатата колесница и колесничарят
лежаха с огнения впряг; останалите морно
отстъпваха през смазаната рат на Сатаната,
незащитени или пък замаяни от страх,
за първи път замаяни от страх и остра болка,
позорно бягаха, дотам доведени накрая
от непокорството си — те, които досега
не знаеха какво е страх, ни бягство, нито болка.
С неуязвимите светци съвсем не бе така —
в кубически фаланги^[15] те напредваха сплотени
с непроницаеми доспехи и ненакърними —
такава преднина им даде тяхната невинност
над враговете им, че с грях не бяха се покрили

в непослушание; затуй непоклатими в боя,
стояха те неизтощими, болката на рана
не сетили, макар за миг отместени със сила.

Сега нощта захвана своя път и по небето
разстели милосърден мрак, примирие наложи
и тишина над тътена противен на войната.
Под облачния ѝ покров без ропот се оттегли
и победен, и победител; бранното поле
заел с надмощие, по него Михаил разгърна
обширния си стан, със зорка стража ограден
от херувимските огньове, а далеч отвъд
дълбоко в гъстата тъма потъна Сатаната
с бунтовниците си и ето, от покой лишен,
той свика на съвет среднощен своите князе
и неразколебан подхвана дръзкото си слово:

— О, проверени вече в бран, доказали, че с меч
не могат да ви повалят, приятели любезни,
оказали се годни не за свободата само —
цел твърде скромна, — но за по-желаните от нас
величие, владичество, прослава и възхвала
с това, че цял ден издържахте в уклончив двубой
(а издържали ден, и вечни дни ще издържите!)
на пагубната мощ, която царят на небето
от трона си връз нас изпрати, преценил, че тя е
достатъчна на волята му да ни подчини,
ала излезе, че не е; и тъй, непогрешим
не можем да го мислим вече, па макар до днес
да бе всеведуц. Вярно е, по-зле въоръжсени,
понесохме ний загуби и болка, непозната
до днес, ала веднъж позната, начаса презряна;
че емпирейната ни тъкан, както знаем вече,
недосегаема за смъртен удар, се оказа
неизтребима и дори пронизана от рана,
веднага самоизцелена се затваря пак.
За зло тъй дребно няма да е прекалено труден
и царът. Може би по-яки някои доспехи,
по-яроствни оръжия, когато пак се срещнем,

ще ни помогнат да надраснем своите врази
или ще изравнят докрай различията наши,
дошли отвън; и ако скрита някаква причина
ги е направила по-силни, докато запазим
ума си тъй ненакърнен, разсъдъка си — здрав,
беседата и размисълът ще ни я разкрият.

Той седна и в събранието първи се изправи
Нисрох^[16], самият първенец на княжествата горди.
Като воител, изнурен подир жестока бран,
застана той с разсечени отвсякъде доспехи
и с образ като тежък облак тъй му отговори:

— Спасителю от ново иго и водачо наш
към волните ни правдини на богове, сурова
за богове, а и неравна работа е тази,
срещу оръжия неравни в болка да се бием
със защитените от болка; от такова зло
не може да не следва гибел; че каква ли полза
от мощ и храброст несравними даже, щом срази ги
такава болка, че и най-могъщите ръце
омекват. От насладата навярно ние можем
да се лишим безропотно и да живеем пак
доволни; че животът най-спокоен е тогава;
но бодната е свършена мъка, най-злочеста
злина и с прекомерния си пристъп преобръща
търпението. Тъй че онзи, който науми
по-мощно средство, та чрез него вече да усилим
ненаранения си враг, или защита сходна,
за да се превъоръжим, за мене заслужава
туй, що за избавлението свое ще дължим.

Тогава със спокоен вид отвърна Сатаната:
— Изобретено вече туй, което с право считаш
тъй важно за успеха ни, донесъл съм ви аз.
Та кой от нас, като е виждал ясната повърхност
на този материк ефирен, дето ний стоим,
обширната небесна твърд, богато украсена
с амброзийни цветя, овошки, бисери и злато,
така непроницателно е гледал всички тези

неща, та да не се замисли откъде израстват
из земните недра — сурови, тъмни вещества
от пияната на дух и огън, докато ги стигне
небесен лъч и ги пречисти, та да изкълнат
тъй чутни и да се разтворят в ясните зари.
Тях в мрачното им раждане безжизнената глъб
ще ни даде обременени с пъклена жарава
и в кухотата на машини длъгнести и обли
натъпкани, от другия им отвор с огниво
раздути и възпламенени, те ще пратят с гръм
изотдалеч сред войнството на нашите врази
снарядите на зло такова, че да раздробят
на късчета и да сразят каквото се изпречи
на пътя му, та да помислят в страх, че сме превзели
от гръмовержеца самата мълния страхотна.
И няма да се трудим дълго — още до зори
ще се изпълни блянът ни. Сега се съживете
и забравете за страха. Където са в съюз
умът и силата, там всичко леко се постига.

Той млъкна и речта му бодра мигом разведри
уницията, съживи отслабената вяра.
Дивяха се на чудното откритие и как
не го е всеки сам открил — веднъж изобретено,
тъй лесно им се стори туй, което неоткрито,
за невъзможно биха счели, ала е възможно
в грядущи дни, ако обилства злото, някой мъж
от твоя род, към пакост склонен или вдъхновен
от дяволско коварство, да изобрети подобно
оръдие, за да терзае грешните човеци,
жадуващи за грозна бран и за братоубийство.
Подир съвета с работа захванаха се те
веднага, без излишен спор, с ръце неизброими,
готови начаса, завчас обърнаха до дъно
богатата небесна почва и видяха там
природните правещества в суровото им още
зачатие; мътилката от сяра и азот^[17]
намериха, размесиха, изкусно ги съгъстиха

и изсушиха до такава степен, че да станат
зърна най-черни и на склад прибраха ги тогава;
там скрити жили ровеха едни (такива има
и в земните недра) от минерали и скали,
за да излеят своите машини и кълба^[18]
за шеметна разруха; други сбираха тръстика,
която от една искрица се възпламенява.
Така, преди да дойде ден, под нощния покров
потайно всичко свършиха и подредиха те
в благоразумна тишина, далеч от вражи взор.
Сега, когато ясната зора огря небето,
въстана ангелската рат победна, затръби
тръбата утринна за бой и в боен строй веднага
със златно снаряжение сияйната войска
се подреди; от хълмовете озарени други
обзираха ширта и вредом леки съгледвачи
препусаха, далечния противник да открият —
станува ли, отстъпва ли, за битка ли се готви,
в движение или в покой е — скоро го съзряха
под пряпорците си развени да приижда в бавен,
но плътен ред и Зофишл^[19], от всички херувими
най-бързокрилият, назад веднага полетя
и гръмко се провикна тъй през средищния въздух:
— Станете, воини! На бой! Наблизо е врагът —
не е избягал и така преследването дълго
ще ни спести. Не бойте се! Подобно тъмен облак
насам приижда той и виждам в неговия лик
решителност и сигурност сурова. Нека всеки
доспехите си адамантни да препаше здраво,
да стегне шлема си, да стисне кръглия си щит
пред чело или гръд, защото днес ще се изсипе,
ако умея да предвиждам, не дъждец ръмящ,
а буря грохотна от огнезъбести стрели.
Така предупреди ги той да са нащрек и скоро,
отхвърлили ненужния товар, да се строят,
а те тревогата без смут приеха на часа
и в боен ред потеглиха — и ето че пред тях

се появи противникът — огромна черна рат,
прииждаща със тежка стъпка, в кухня си куб
повлякла своите машини дяволски, отвред
обточени от плътните засланиящи редици,
прикриващи измамата. И тъй очи в очи
за миг се спряха двете войнства, ала Сатаната
изстъпи се отпред и гръмна властният му глас:

— Преден отряд, разгръщай се надясно и
наляво,

та на когото се зловидим, да се увери,
че дирим тишина и мир и че с открита гръд
заставаме да го посрещнем, ако му се нрави
прегръдката ни и ако не ни обърне гръб,
в което се съмнявам, ала нека небесата
са ми свидетел подир миг, когато им изпратим
великодушния си поздрав. Да докоснем с плам
това, което имаме из нашата среда
да им предложим, но така, че всички да ни чуят.

Едва изрекъл своите хапливи и двузначни
слова, надясно и наляво челната редица
се раздвои, по фланговете, за да се оттегли.
И ето пред очите ни откри се троен ред
от чудновати стълбове, на колела качени
(защото те напомняха на стълбове най-вече
или на кухи стволове от дъб или ела,
окастрени от клоните си), от изляна мед,
желязо или камък сечен, ала срещу нас
раззинали дулата си противни — знак зловещ
за кухо помирение; до всеки стълб отзад
се бе изправил серафим, размахал тънка тръст
със огън на върха; додето ние удивени
в недоумение стояхме, ала не за дълго,
защото всички изведнъж протегнаха сега
тръстиките и ги допряха леко до един
по-малък отвор. Начаса, от бесен плам огряно,
но скоро с дим забулено, бе цялото небе
от тези бълващи гърла дълбоки, чийто рев

с неистов грохот нагнети търбуха на ефира,
доде го пръсна и разплиска дяволската гнус —
верижни гръмотевици с градушка от железни
кълба, които срещу тържествуващата рат
изстреляни, политаха с такава дива ярост,
че поразените, макар по-яки от скали,
не можеха да устоят и с хиляди под тях
се свличаха — архангели и ангели накуп;
доспехите им бяха само спънка — без доспехи,
бидейки духове, те леко биха се спасили,
като се свият или отстранят, ала сега
последва принудително разпръсване и смут,
но даже и в разпръснат строй те нямаха успех.
Какво да сторят? Да се втурнат в пристъп? Но

нали

ще ги отблъснат и така, позорно разгромени
повторно, на презрение сами ще се подхвърлят
и на насмешки вражески; че точно срещу тях
стоеше вече друг отряд строени серафими,
готови да взривят върху им новия си залп
от гръмотевици. Назад пък да се завтекат,
ще бъде още по-безславен край. И Сатаната,
разбрал това, към своите глумливо се провикна:

— Приятели, къде са победителите горди?

Доскоро те настъпваха свирепи, а сега,
когато ги посрещнахме с открит гръд и чело
и щедро ги обсипахме с горещи предложения
за мир, внезапно промениха своята посока,
побягнаха и впаднаха в чудати лудории,
като че щяха да танцуват, но ако това
са танци, те са твърде странни — може би от

радост,

че им е бил предложен мир, но мене ми се струва,
че ако ги накараме сега да чуят пак
условията ни, набързо ще се съгласят.

Подир което Белиал, и той им се присмя:

— Водачо, предложенията наши бяха с тежко

и твърдо съдържание — те стигнаха до тях и им направиха, изглежда, силно впечатление, а пък мнозина толкова дълбоко поразиха, та от главата до петите бяха пълни с тях, додето други, усвоили същността отчасти, разбраха, че не са тъй прави и затуй пълзят.

Така развеселени, те с врага си се глумяха, издигнали се в мислите си надалеч от всяко съмнение в победата — божествената мощ с изобретенията свои сметнаха, че леко ще повалят, шегуваха се с грозния ѝ гръм и с опълчението ѝ, додето то стоеше объркано в бедата си, но не за дълъг срок — гневът най-сетне ги повдигна и въоръжени, те срещу тази напаст адска станаха на бой. И ето (за да разбереш каква чутовна сила в могъщите си ангели заложи Господ — Бог!) те хвърлиха оръжието и към планините (че туй разнообразие от долини и хълми земята е получила от дивното небе) се втурнаха, политнаха от мълния по-бързи, заседналите хребети из дъно разлюляха, изтръгнаха ги заедно с товара им велик от канари, води, гори и сграбчили ги здраво за рунтавите върхове, ги вдигнаха; почуда и ужас над метежните войски се разпростря, когато зърнаха към тях тъй страшно да прииждат нагоре преобърнати планинските основи, доде над онзи троен ред от дяволски дула се строполиха и така погребали дълбоко под тежестта на планините цялата им вяра, връз тях се спуснаха сега и пратиха връз тях от материка късове огромни, с черна сянка връхлитащи бронирани здраво легиони, чиято броня се превърна в бедствие, набита в пленената от нея плът, така че с грозна болка ги изтерза и със страдални стонове безчет

те дълго гърчеха се там, додето се измъкнат,
макар да бяха духове от чиста светлина,
тогава чисти, но сега в греха си омърсени.
Останалите, за да се въоръжат с подобни
оръжия, изтръгнаха съседните била,
та планините с планини във въздуха разтърсен
се сблъскаха, запратени в такъв страхотен роу,
че под земята битката потъна в черна сянка
и адски грохот. Пред такъв тътнеж дори войната
прилича на игра вежлива. Смут връз грозен смут
се трупаше и цялото небе сега навярно
би рухнало в руините на тази обща сеч,
ако всесилният Отец от своя трон висок
в недосегаемото си светилище небесно,
обмислил всичките неща докрай, не бе предвидил
безредията и не бе го разрешил нарочно,
за да постигне чрез това великата си цел —
да превъздигне своя Син помазан, отмъстил
на неговите врагове, и цялата си власт
тържествено да му прехвърли. И така сега
към съпрестолния си Син Отецът се обърна:

— Сияние на славата ми, Сине мой възлюбен,
на чийто лик незрим се вижда зримо онова,
което в божествеността си съм самият аз
и чрез когото се извършва висшата ми воля,
повторно всемогъщество! Изминаха два дни
(два дни, тъй както ний броим на небесата дните),
откак потегли Михаил с войските да смири
метежниците; страшен беше този техен бой,
а инак и не би могло при врагове такива,
защото аз оставих ги съвсем сами, а знаеш,
че в сътворението равни всички съм създал
освен в това, което им отне грехът, но то
ще проличи едва в часа на грозната им казън;
така че тази тяхна битка трябва до безкрай
да продължава, без да може нищо да реши —
войната вече свърши туй, което тя умее,

на безразборен гняв юздите из ръце изпусна,
взоръжи се с планини и ето че доведе
до суматоха на небето, пагубна за всички.
И тъй, два дни изминаха, но третият е твой;
за тебе отредих го аз и затова дотук
търпях, та ти да се прославиш, като сложиш край
на тази чутна бран, която никои друг не може
да доведе до края. Втеб такава благодат
необозрима аз прелях, та всеки на небето
и в ада да се увери в мощта ти несравнима
и като овладееш този извратен метеж,
да се покажеш, че си най-достоеен за наследник
на всичките неща, наследник и помазан цар,
заслужил с доблестта си туй неотменимо право.
Върви сега, о най-могъщ в могъществото мое,
качи се в колесницата ми бърза, под която
небето тръпне, изнеси доспехите ми бранни,
всесилните оръжия, дъгата и гърма
и меча ми връз хълбока си снажен препаши;
преследвай тези синове на мрака, прокуди ги
извън небесните предели, в пропастта бездънна —
там да научат, щом желаят, как се предизвиква
Бог и Месията, от него прогласен за цар.

Тъй рече той и с целия си блясък озари
Сина си, който пък прие Отеца, отразен
със цялата му пълнота в лика си неизказан,
и ето как синовното му божество отвърна:

— О, Татко мой, водачо на небесните престоли,
най-пръв, най-висш, най-свят, най-благ, ти винаги се
грижиш

да ме прославиш, аз пък — теб; че справедливостта
изисква тъй, а и за мен в това се крие слава
и поспешение — и друга радост нямам аз
над тази, волята ти в мене да възтържествува,
защото в тържеството ѝ е моето блаженство.
И власт, и скиптър в дар от теб сега приемам аз,
но още по-щастлив накрая ще ти ги отстъпя,

когато ти ще си у всички всичко, а пък аз —
у теб и в мене — всичките, които ти обичаш;
но щом намразиш ти, и аз намразвам и в гнева ти,
тъй както в кротостта ти, мога да се облека —
във всичко образ твой; и скоро, с цялата ти мощ
въоръжен, от небесата тази сган метежна
ще свергна в злото жилище, приготвено за нея,
в оковите на мрака чер, при червея безсмъртен,
затуй че възропта срещу покорството към теб,
комуто висша благодат е да се покориш.
Тогавя твоите светци, от ордите нечисти
разграничени, твоята свещена планина
с осанна непресторена ще заобиколят
и с алилуя, а сред всички пръв ще бъда аз.

Тъй рекъл, върху скиптъра опрян, възстана той
от дясната страна на Бога, дете беше седнал,
и третата благословена утрин засия
над небесата. И сега с фученето на сприя
яви се колесницата на Бога, с гъста жар
пламтяща, с колела едно във друго и без впряг,
самата пълна с дух подвижен, ала в съпровод
от четворица херувими с образи четворни,
с крила и със снаги, осяти — сякаш със звезди —
с безброй очи, с безброй очи и върху колелата
берилови със шеметни огньове помежду им^[20],
а пък над тях — кристален свод и върху него —
трон,

изсечен от сапфир, изпъстрен цял с небесно — чист
янтар и с всички багри на дъждовната дъга.
На него той, въоръжен с доспехи от урим
сияен, изработени в божествена направа,
се изкачи, от дясната страна до него седна
Победата орловокрила^[21], а лъкът висеше
на хълбока му и колчанът с мълнии тризъби,
и яростно около него се кълбеше дим,
изригваха безброй огньове и искри страхотни.
От десет хиляди по десет хиляди светци

последван, той напредваше в сияние огромно
с по десет хиляди пламтящи Божии колесници
(такъв е броят, който чух) от двете му страни.
Върху крила на херувими се понесе той
в сапфирения си престол над свода кристалинен^[22]
и озари на шир и дълж небето, ала първом
от своите съзрян, с неждана радост ги изпълни,
когато на Месията великият багрянец,
от ангелски ръце подет, високо заблестя,
и скоро Михаил доведе цялото си войнство
под него, като сля крилата и ги въплъти
в единно тяло, увенчано от една глава.
Пред него Божията сила му разчисти път —
изтръгнатите планини по висшата му воля
се връщаха на прежното си място, на гласа му
покорни, своя лик небето си възвърна пак
и с росни цветове засмя се всеки рид и дол.
Вразите виждаха това, ала закоравели,
застягаха редиците си за метежна бран
безумни, отчаянието взели за надежда.
Отде такава слепота у духове небесни?
Но горделивия с поличби кой ще вразуми
и кой закоравелия ще трогне с чудеса?
Ожесточаваха се те наместо да се каят,
измъчени от гледката на неговата слава,
със завист се изпълниха към трона му висок
и се строиха пак със стръв, та с храброст или с
хитрост
да преуспеят най-накрая и да се наложат
над Бога и Месията му или да пропаднат
в погром последен и всеобщ — и тъй за сетен бой
изтеглиха се там, презрели бягството позорно
и отстъплението срамно, а Синът на Бога
пред цялата си рат наляво и надясно рече:
— В строй бляскав стойте тук, светци, на
място

стойте в строй,

вий, бранни ангели, от бран си отдъхнете днес.
Докрая верни бяхте вие в битката, угодна
на Господа, неустрашими в правото му дело
и доблестно посрещнали вразите, бяхте в бой
непобедими, ала не на вашите ръце
принадлежи разплатата над тази клета сган —
мъстта е само негова или на този, който
е назначен от него. Днес не ще е ден на броя
или на множеството. Стойте само и следете
как над безбожниците Божии гняв ще се излее
посредством мен — нали не вас, а мен презряха те,
но и на мен завидиха; бесът им е връз мене,
защото височайшият, небесният Отец,
чиито са от памтивека царство, власт и слава,
в съгласие със святата си воля ме почете.
Затуй на мене той възложи страшната им казън,
та както искаха, така да стане — в битка с мен
да видят кой е по-могъщ — те всички или аз
сам срещу всички тях, защото те със сила само
измерват всичко, в другите неща към превъзходство
не се стремят, а и нехаят кой ги превъзхожда.
Самият аз не ще ги с друг двубой удостоя.

Така Синът сега им рече с образ променен
дотолюва, че страшно беше да го гледаш даже
и пълен с ярост, над врага си грозно се надвеси.
Веднага четиримата^[23] простряха многозвездни
крила в единна страховита сянка, всички сфери
на колесницата свирепа закръжиха с грохот
на гръмотевичен порой или безбройна рат.
Връз нечестивите направо мрачен като ноц
се спусна той; под неговите колела пламтящи
изтръпна цялата недвижна твърд на Емпирея
освен самият Божии трон; и начаса сред тях
се озова, в десницата си стиснал огнен сноп
от десет хиляди гърмящи мълнии, които
в душите им сега запрати и ги порази
със смъртна болка; смаяни, те смелост и отпор

изгубиха, изпуснаха оръжията жалки
и той прегази щитове и шлемове, а с тях —
и рухналите тронове, и мощни серафими,
които жаждаха сега отново планините
да ги затрупат, от гнева му да ги заслонят.
Но върху тях като порой се сипеха отвред
стрелите на четирите четирилики духа,
осеяни с очи, а също и на колелата,
осеяни в еднаква степен с множество очи.
Единна воля бе във всички тях и всеки взор
изригваше светкавица, за да посее гибел
сред прокълнатите — под този огън се топеше
и якостта, и бодростта им, докато накрая
те падаха без дъх, без дух, без вяра и надежда.
А при това той бе спестил полвината си мощ,
насред път бе възпрял гърма; че не да ги погуби
целеше, а от небесата да ги помете.
И тъй, сразените повдигнал, също като стадо
кози^[24], като страхлива паплач, сбита и стълпена,
подкара ги пред себе си, замаяни от гръм,
подгонени от страх и ужас до зида кристален
на небесата, който в миг разтворен се изви
навътре, а отвъд раззина ширната си пасть
бездънна пустота; сега чудовищната гледка
ги стресна и стъписа там, но по-голямо зло
ги тласкаше отзад и те се хвърлиха стремглаво
от стръмния небесен ръб, ала гневът всевечен
до дъното на пропастта пламтеше подир тях.
Чу адът този грозен грохот, чу го и видя
от небесата небеса да рухнат и уплашен
побягнал би, ала дълбоко тъмните устои
на строгата съдба лежат и стягат в здрава
хватка.

Тъй девет дена падаха, а Хаосът ревеше,
стъписан в десеторен смут от техния провал
през дивото безвластие — такъв погром огромен
с разруха върна го грозеше; адът най-подир

прие ги в страшния си зев и се затвори адът —
достойната за тях обител, заредена с огън
неугасим, приют злочест на болка и печал.
Освободеното небе сега възтържествува,
отново се съедини зидът разединен
и ето че Месията, единствен победител,
извърна триумфалната си бранна колесница.
За среща всичките светци — безмълвни очевидци
на неговите всемогъщи подвизи — напред
пристъпиха с ликуване и в шествието свое,
от палми осенено, всички чинове пресветли
на него пееха хвала като на цар победен,
като на син, наследник, Господ, с власт
удостоен
и най-достоеен за владетел. В слава и триумф
през средното небе преминал, встъпи той
в чертога
и храма на всесилния. От трона си висок
Отецът го прие тогаз в безсмъртната си слава
и той в блаженството отдясно досега седи.
„Тъй, мерейки небесните със земните неща,
съгласно твоята молба и за да те предвардя
чрез туй, което е било, открих ти онова,
което инак за човека щеше да е скрито —
раздора, сполетял небето, яростната бран
помежду ангелските сили и провала низък
на тези, що се устремиха твърде нависоко
със Сатаната, който днес на твоя сан завизжда,
крои да изкуши и теб с лукавите си козни
от твоето покорство, тъй че наедно със него,
прокуден от блаженството си, ти да споделиш
присъдата му незавидна, вечната печал.
Това за него би било единствена утеха
и мъст срещу всевишния, ако успее теб
за свой другар в безкрайната си горест
да спечели
Но на съблазните не давай слух, предупреди

по-слабата от тебе^[25] — нека този страшен пример

да ти послужи за урок, да знаеш как се плаща за непокорството. Наместо твърдо да стоят, те паднаха — помни това и се пази от грях.“

[1] Ангелът безстрашен е Авдиил. — Б.пр. ↑

[2] Кръговият ход на часовете е видимото въртене на часовите деления на небосвода около земята. — Б.пр. ↑

[3] Служител Господен е буквално значение на Авдииловото име. — Б.пр. ↑

[4] Милтън, както много други писатели от онази епоха, отъждествява християнския ад с подземното царство в класическата митология и по-специално с онази негова част, където са се мъчила грешниците — Тартара. — Б.пр. ↑

[5] Ръба на битката — фронтовата линия. — Б.пр. ↑

[6] Перата, за които става дума, са традиционното рицарско украшение, носено върху шлема и символизиращо воинска доблест. — Б.пр. ↑

[7] За ангелите е казано в „Послание на св. ап. Павел до евреите“: „Нали те всички са духове служебни, проваждани да служат на ония, които ще наследят спасение?“ (1, 14). — Б.пр. ↑

[8] Пълната съгласуваност между природните закони (повелите на естеството) и вечния божи закон е основен постулат на християнския хуманизъм през ренесансовата епоха. Природата се разглежда вече като оръдие на божията воля. — Б.пр. ↑

[9] Престоли, един от ангелските чинове, тук се използва като синекдоха, предполагаща цялата небесна йерархия. — Б.пр. ↑

[10] Стихиите — първичните елементи, от които ще бъде създаден светът и на които при сътворението се определят неизменни, точно разграничени области. — Б.пр. ↑

[11] През XVII в. адамантът най-често бил отъждествяван с диаманта, най-якия камък. — Б.пр. ↑

[12] Според астрологията противостоянието на небесните тела (т.е. онова тяхно разположение, при което се намират в два противоположни зодиакални знака) било неблагоприятно за човека.

Небесната среда е буквален превод на астрономическия термин *medium coeli* и означава зенита. — Б.пр. ↑

[13] Рафаил с ангелска обективност говори за себе си в трето лице. Освен това Адам и Ева не познават своя събеседник по име. Адрамелех, противникът на Уриил, е езически бог на слънцето. — Б.пр. ↑

[14] Ариил („Лъв Божи“) се споменава в Библията очевидно като название на град Йерусалим. Но в апокрифната „Книга на Енох“ той се явява като възплъщение на Марс и в кабалистичната е земният дух. Еласарският цар Ариох е един от тези, срещу които воюва Авраам („Битие“ 14, 1). В ренесансовата демонология той се превръща в дух на отмъщението. Името означава „подобен на лъв“. Рамиил също води началото си от „Книга на Енох“, където е назован като един от ангелите, паднали поради прелюбодеяние с човешките дъщери. — Б.пр. ↑

[15] Праведните ангели са построени в кубически фаланги, защото кубическата форма в традиционната емблематика означава добродетел и постоянство. Фигурата може да е съставена от хоризонтални и вертикални колони ангели, ако се приеме, че те не ходят, а летят в пространството. Но дори ако стъпват по небесната твърд, с вдигнатите си копия ангелската дружина би оформила доста правилен куб, както можем да се убедим от баталните картини на XVII век. — Б.пр. ↑

[16] Нисрох е асирийският идол, на който се кланял цар Сенахирим, преди да бъде убит от синовете си. — Б.пр. ↑

[17] Сярата се споменава като правещество не само защото е съставка на барута, а и защото в алхимията се е считала за баща на минералите и металите, чиято майка е живакът. В състава на калиевия нитрат (селитрата) азотът е също част от барута. — Б.пр. ↑

[18] Машини — артилерийски оръдия, кълба — гюлета, снаряди. — Б.пр. ↑

[19] Произходът на името Зофиил е все още неясен. Предполага се, че води началото си от кабалистиката. Значението на думата е „съгледвач божи“. — Б.пр. ↑

[20] Основният източник на описанието на Христовата победоносна колесница е апокалиптичното видение на Иезекиил в „Книга на пророк Иезекиил“ 1, 4—6; 1, 26—8 и 10, 9—17. — Б.пр. ↑

[21] Победата орловокрила — Милтън кондензира в едно два алегорични образа, водещи началото си още от древността: крилатата женска фигура на победата и орела, Зевсовата птица, символ на царствено величие, който често бил изобразяван в нозете ѝ. — Б.пр. ↑

[22] В сапфирения си престол е заимствувано от видението на Иезекиил: „А над свода над главите им имаше подобие на престол, наглед като от камък — сапфир; а над подобие на престола имаше нещо като подобие на човек отгоре му“ („Книга на пророк Иезекиил“ 1, 26). За свода кристалинен, т.е. „кристалинената сфера“ в традиционната астрономия, вж. бел. към III 481—3 по-горе. — Б.пр. ↑

[23] Четиримата са очевидно херувимите, описани в ст. 753—5 по-горе. — Б.пр. ↑

[24] Оприличаването на метежните ангели на стадо кози е намек за текста: „А кога дойде Син Човеческий в славата Си, и всички свети Ангели с Него, тогава ще седне на престола на славата Си, и ще се съберат пред Него всички народи; и ще отдели едни от други, както пастир отлъчва овци от кози; и ще постави овците от дясната Си страна, а козите — от лявата. Тогава Царят ще каже на ония, които са от дясната Му страна: дойдете вие, благословените на Отца Ми, наследете царството, приготвено вам от създание — мира... Тогава ще каже и на ония, които са от лява страна: идете от Мене, проклети, в огън вечний, приготвен за дявола и неговите ангели...“ („Евангелие от Матей“ 25, 31—41). — Б.пр. ↑

[25] По-слабата от тебе — ср. напътствието на апостол Петър: «Също и вие, мъжете, живеете благоразумно с жените си, и отдавайте чест на женския пол като на по-слаб съсъд...» («Първо съборно послание на св. ап. Петър» 3, 7). — Б.пр. ↑

КНИГА VII

Рафаил по молба на Адам разказва как и защо е бил създаден този свят в началото; че Бог след прогонването на Сатаната и ангелите му от небето възвестил своята воля да създаде друг свят и други твари, които да го обитават; той провозда сина си със слава и в свита от ангели да извърши делото на сътворението в шест дни; ангелите отпразнуват с химни свършението му и възлизането му на небесата.

Урания^[1], от небесата слез, ако така наистина зовеш се ти, след чийто глас божествен над планината Олимпийска съм се извисил свръх полета на гордите Пегасови крила. Не името ти викам аз, а смисъла; че ти не си между онези девет музи на върха на древния Олимп, а на небето си родена, преди да има планини и ручеи пенливи; ти с Мъдростта^[2] всевечна там дружеше, с Мъдростта, сестра ти, и ликуваше до нея край престола на всемогъщия Отец, услаждайки слуха му с небесни песнопения. От тебе възвисен, до най-високи небеса одързостих се аз да стигна — земен гост и вдишах емпиреен^[3] въздух, смекчен от теб. Сега спусни ме все тъй невредим и ме върни при родната стихия^[4], да не би от този хвърковат безюзд жребец и аз, подобно Белерофон, макар от не тъй страшна висота,

да полетя надолу към Алейското поле^[5],
за да блуждая после там безпътен и самотен.
Все още половината остава неизпята
от песента, но в тази зрима денонощна сфера^[6]
върху земята стъпил, не над полюса зареян,
ще я допея непресипнал и неонемял
със смъртния си глас, макар изпаднал в дни
злочести,

макар в злочести дни изпаднал и сред зли езици
в мравчевина и обграден с опасности отвред^[7]
в усамотение, но не и в самота, щом ти
спохождаш ме в съня среднощ и в пурпурното утро
Урания, все тъй насочвай песента ми, сбирай
за нея публика достойна, па макар и малка,
но надалече прогони вандалския разлад
на Бакх и неговите блудни спътници, сганта,
която разпокъса с бяс тракийския певец
в Родопите, от неговата музика пленени,
додето тази дива глъч удави глас и арфа,
а Музата да защити сина си не може^[8].

Но ти така не изоставяй онзи, що те моли;
че теб небето те роди, а тя е празен блян.
И тъй, богиньо, разкажи сега какво последва;
когато приветливият архангел Рафаил
предупреди Адам със страшен пример да се пази
от вероломство след това, което сполетя
отстъпниците на небето, та подобна участ
да не слети и него в рая или пък рода му,
ако докосне някога запретното дърво
и наруши единствената Божия възбрана,
тъй лесно съблюдавана сред този щедър избор
на всички сладости, способни да задоволят
и най-изтънчен вкус. Адам със своята съпруга
изслуша разказа докрай и беше преизпълнен
от удивление, в прехлас пред толкова неща
възвишени и непознати, тъй непостижими
за мислите им, както тази ярост на небето

и тази бран, разтърсила блажения покой
на Бога о грозен смут; но все пак свергнатото зло
като порой възвърна се връз тези, от които,
избликна, в невъзможността коварно да се смеси
о блаженството. Така Адам отхвърли начаса
съмненията, пръкнали в сърцето му, и скоро,
безгрешен още, воден от желание да чуе
най-важното за себе си — как този видим свят
с небето и земята първом се е появил,
кога, от що е бил създаден, по каква причина,
какво се е извършило в Едем или отвъд
преди часа на паметта — тъй както странник
морен

в талазите, едва отпил, се взира дълго още
и звънкият им ромон буди в него нова жад,
небесния си гост отново продължи да пита:
„Неща велики и чудесни за слуха ни слисан,
така несходни с този свят, разкри ни ти сега,
божествен тълкувателю, изпратен с благодат
от емпирейни висоти да ни предупредиш
навреме за това, що иначе щяхме да изгубим
в незнание, за знанието людско недостъпно,
и за което на безкрайно благия дължим
безсмъртна благодарност, а напътствието мъдро
приемаме с тържествена решимост неотстъпно
да съблюдаваме завета най-висок, целта
на туй, което сме. Но щом благоволи така
любезно, за да ни поучиш, да ни довериш
неща над всяка земна мисъл, но необходими
за знанието, счетени от Божията мъдрост,
по-ниско слез и разкажи ни онова, което
навярно ще ни е от полза също да узнаем —
как се яви това небе, над нашите очи
така високо, с множество блуждаещи огньове
осеяно, и този, що се вдава и запълва
пространството така обилно, въздухът обширен,
отвред обгърнал цветната земя, каква причина

подбуди създателя в покоя му свещен
през вечността си неотдавна да започне нов
строеж сред хаоса и после, почнал, докога
го изгради, ако по право можеш да изложиш
което ние питаме, не тайните да ровим
на вечното му царствие, а повече узнали
за него, с повече хвала да го възвеличим.
И на деня великото светило, на което,
макар и стръмен, още път остава върху свода^[9],
увисва пред гласа ти, чуло мощния ти глас,
и ще остане повече, от тебе да научи
за своето рождение и как се е въззела
природата от мрака на неявствената бездна^[10];
или ако вечерната звезда или луната
побързат за беседата, с нощта ще дойде тук
и тишината, а сънят ще бди, заслушан в теб,
или ще чака отдалеч, додето песента ти
замлъкне и преди зората те освободи.“

Така Адам замоли своя лъчезарен гост
и ангелът богоподобен кротко тъй отвърна:
„И тази твоя предпазлива просба нека срещне
ответ, при все че да разкаже за делата висши
коя ли реч или език на серафим ще смогне
и кой човешки дух ще може да ги разбере?
Ала достъпното за теб, което ще послужи
да славиш благия създател и ще умножи
блаженството ти, от слуха ти няма да остане
укрито; че такава бе заръката, с която
бях пратен тук — копнежа ти да удовлетвори
за знание в определени граници — отвъд
не дръзвай да разпитваш, нито да проникваш сам
в потайните неща, които твоя цар невидим,
единствено всевец, навеки е забулил в нощ
а всички долу на земята или на небето,
оставил предоволно пак да дириш и да знаеш.
Но знанието се нуждае, както и храната,
от съдържаност в охотата, та с мярка да се знае

не повече от туй, което разумът поема;
че иначе преситата превръща мъдростта
е безумство, както ядивото — във въздушна смрад.
Знай, прочее, че в онзи час, когато Луцифер^[11]
(зови го тъй), сред ангелите някога по-ясен,
отколкото звездата най-сияйна сред звездите;
с пламтящите си легиони рухна в пропастта
бездънна и Синът велик с победа се завърна
начело на светците си, Отецът всемогъщ
съгледа този светъл сонм от вечния престол
и на Сина си той така тогава заговори:

«Врагът ни завистлив поне излъга се в това,
че смяташе да вдигне всички на метеж и с тях
недосегаемата мощ върховна, този трон
на висшата божественост, изместил ни оттук,
надяваше се да заграби и към вероломство
склони мнозина, на небето вече непознати;
ала далеч по-много, виждам, в този свой предел
са устояли — небесата, още многолюдни,
са пак с достатъчно стопани за царствата свои,
макар и ширни, за да пълнят този храм висок
за обреди тържествени и за свещени служби;
и все пак, за да не ликува той за пакостта,
която стори, като тъй обезлюди небето,
щетата моя надценил, аз мога да поправа
увредата, ако вреда е туй, че съм загубил
самопогубилите се и в миг ще сътворя
друг свят прекрасен, от един човек безчнслен род
човеци ще създам, които там ще обитават —
не тук, доде от своите достойнства извисени,
за себе си сами отворят постепенно път
насам, изпитани в покорство дълго, и земята
превърне се накрай в небе, небето пък в земя —
една държава, щастие и сговор без предел.
А дотогаз ширете се, небесни сили, тук,
и ти, мой роден Сине, Слово мое, чрез когото
извършвам всичко туй, речи и нека да се сбъдне.

Аз своя дух всеосеняващ и мощта си с теб
изпращам: тръгвай и кажи на бездната да стане
в уречените граници небе и земна твърд.
Без граници е бездната, защото аз изпълвам
безкрайността и не е пуст всемирният простор,
макар че, неограничен, аз се оттеглям сам
и крия добротата си, да действа или не
свободна, ни необходимост, нито произвол
не стигат ме и висшата ми воля е съдба.»

Тъй рече вседържителят и туй, което рече,
осъществи го Словото, божественният Син.
Немедлени са Божиите действия, по-бързи
от време и движение, но за слуха човешки
не могат без развоя на речта да се разкажат,
така че земният разсъдък да ги побере.
Велико тържество и радост беше на небето,
когато волята всевишна се оповести.
На всемогъщия прослава пяха, благодат
на бъдните човеци, мир на тяхната обител —
прослава на тогова, който в справедлива мъст
безбожните низвергна с гняв далеч от своя взор
и от дома на праведните; слава и хвала
на оногова, по чието мъдро наставление
от злото се роди добро, на мястото на тези
проклетни духове се пръкна по-достоеен род,
за да запълни празнината и да разпростре
през светове и вечности безкрайното му благо.
Тъй пееха йерархиите и сега Синът
за своето свършение велико се яви
опасан с всемогъщество и с блясък увенчан
на царственост божествена, премъдрост и любов
безмерна; а Отеца цял сияеше в лика му.
Около колесницата му се роеше сонм
от херувими, серафими, власти и престоли
и сили, духове крилати, а и колесници
от Божията оръжейна, дето мириади
стоят отколе между двете медни планини,

пригответни за празненство, запрегнати за полет —
небесен ескадрон; и ето, тръгнаха сега
самозадвижени, защото в тях живее дух,
на Господаря им покорен; дверите небесни
широко се разтвориха с опойна благозвучност
на златните вращателници, за да мине царят
на славата, дошъл в могъществено си Слово
и Дух да сътворява нови дивни светове.

Върху небесна твърд стояха те и от брега
оглеждаха огромната неизмерима бездна,
бушуваща като море, смрачена, пуста, дива,
издъно преобърнатата от бесни ветрове
и вдигнала срещу небето пенести грамади,
като че ли в едно да смеси полюси и център.

«Смирете се, вълни крамолни! Успокой се, глъб

всесъзидателното Слово рече, — тишина!»

И без да чака повече, издигнат на крилата
на херувими, в славата са бащина препусна
из хаоса и в този свят все още нероден,
защото хаосът го чу; небесната му свита
го следваше о блестящото си шествие, дошла
да види сътворението, чудо на мощта му.
Тогава спряха колелата огнени и хванал
в дланта си златния пергел от Божието вечно
хранилище, за да опише и ограничи
всемира нов и всичките създадени неща,
едното рамо усреди, а другото широко
през необятната невзрачна пустош завъртя
и каза: «Ето Твоята окръжност, ето твоя
предел и граница — до него се шири, о свят.»
Така създаде Бог небето и така земята —
материя безформена и куха^[12]; мрак дълбок
покриваше бездънието, ала над водите
заплождащи крила простря тогаз Духът на Бога
и сила, а и топлина живителна преля
из цялата им течна маса, ала свлече долу

онези черни и студени пъкленни утайки,
противни на живота; после основа, вкълби
нещата сходни, другите пък настрани отмести,
а помежду напреде въздух и на своя център
увисна самоуравновесената земя.

И рече Бог: да бъде светлина. И

светлината

Ефирна^[13], квинтесенцията чиста, се яви
от дълбините първа и от родния си изток
по своя път през гъстия въздушен мрак пое
засферена в сияен облак; че без слънце още
бе този свят и в облачния шатър тя лежеше
до време. Бог видя, че светлината е добра
и в полусфери светлината отдели от мрака
тогава — светлината ден, а мрака нощ нарече.
И беше вечер, беше утро — първи ден^[14]; и той
не мина без ликуване, и хорове небесни
го огласиха в онзи миг, когато светлината
за първи път из лоното на мрака засия.
О, на небе и на земя рождение! С възторг
изпълниха те пустия вселенски шар сега
и в съпровод на златни арфи пееха възхвала
на Бога и делата му, възпяваха твореца,
додето беше първа вечер, а и първо утро.

И ето че отново рече Бог: да има твърд
посред водата и да бъде тъй, че да дели
водата от водата; и създаде Бог твърдта —
една пространна шир от течен и прозирен, чист
изконен въздух, разпрострян по цялата окръжност
до най-отдалечения предел на туй сферично
велико здание — преграда твърда и надеждна,
разделяща водата долу от водата горе;
защото Господ изгради земята и света
върху водите кръготечни на успокоен
кристален океан, далеч от шумния разлад
на Хаоса, та с близостта си крайностите
стръвни^[15]

да не успеят да разстроят целия градеж;
и Господ назова твърдата Небе, и беше вечер,
и беше утро, и ечаха хорове — ден втори.

Земята бе създадена, но още на водите
в утробата загърната — зародиш незрял —
безвидна бе и по лицето на земята вредом
течеше океан безбрежен, и не всуе — с топла
плодяща влага сгряваше той целия ѝ шар
за славното зачатие на майката велика,
с родилна жидкост напоена, ала Господ рече:
Да се сбере сега водата, що е под небето,
ведно и сушата да се яви. Така и стана.
Немедлено явяват се огромни планини
изпод водите и широки гърбове издигат
през облаците, върхове в небето устремили.
И както се издигат горе хълмите, тъй долу
потъва кухо дъното — просторно и дълбоко
вместилище на течните води; нататък те
понесоха се в радостна превара, закълбени
подобно капки в суха прах, засферени над нея;
а част от тях в стена кристална, в хребет прав се

вдига

от бързина — великата повеля тъй пришпори
стремглавите им струи; както войнства, призовани
от тръбен зов (защото ти за войнства вече чу)
под знамената се тълпят, тъй водната тълпа
пое — вълна подир вълна, където път намери —
по стръмното в пороен пристъп, а през равнината
на плавен прилив; ни скала ги спираше, ни склон —
навсякъде, и под земята, и в обширен кръг
извили се като змии, намираха си пътя
и в тинята размита си проправяха русла
без труд, додето рече Бог земята да е суха
освен в онези брегове, където днес реките
струят и влачат вечното си влажно повлекло.
Тогавашу сушата земя нарече Господ — Бог,
а пък събраните води — морета, и видя,

че е добро и рече: да произведе земята
зеленина, трева, що дава семе, и дърво,
що плод върху земята дава според своя род,
чието семе си е в него. Тъй поиска той
и начаса земята гола, дотогава още
пустинна, гола и безвидна, и неукрасена,
възпроизведе нежен злак, зеленина, която
покри всемирното лице с любезния си цвят,
подир — тревы с различен лист, които разцъфтяха
с безбройни багри и обвиха с пъстроцветен плащ
уханната ѝ гръд; и още те неотцъфтели,
развесиха гъсти гроздове лозата, изпълзя
набъбналата тиква, вдигна остриите си пики
класилата тръстика, бухна кроткият шубрак
и къдравият храст с коси преплетени; накрая
изправиха се като в танц достойни дървеса,
отрупани с обилен плод или пък с накит свеж
от цвят, и снажни лесове билата увенчаха,
а в долините покрай всеки извор и река
се скупчи ракирак. Сега земята стана сякаш
небе, където боговете могат да живеят,
да бродят в радост и в доволство да си отпочиват
под свежи сенки; още Бог не беше пратил дъжд
върху земята, пък и още нямаше човек
да я оре, но от земята вдигаше се пара
и с влага оросяваше лицето ѝ, и всяко
растение, което до преди да е в земята
Бог сътвори, и всеки злак, преди да порасте
на ствола си зелен; и Бог видя, че е добро.
И беше вечер, беше утро, и така — ден трети.

Пак рече всемогъщият: Да бъдат светила
високо на твърдата небесна, тъй че ден от нощ
да отделят и знакове безупречни да бъдат
за смяната на времена, на дни и на години.
Да бъдат те светилници, тъй както отредих
предназначението им, върху твърдата небесна,
та на земята светлина да дават. Тъй и стана.

И Бог създаде две големи светила, човека да ползват — по-голямото деня да управлява, по-малкото — нощта, а после сътвори звездите и ги постави на твърдата небесна, за да светят върху земята и деня оттам да управляват със смените си, и нощта да управляват също, и да отделят светлина от мрак. И Бог — видя, като обгърна делото си е взор, че е добро; и от небесните тела той най-напред извая на слънцето могъщото кълбо, беззрачно първом, макар и от ефирна тъкан, после и луната сферична и накрай звездите по величина, и със звезди зася небето като гъста нива; по-многого от светлината той тогава взе от облачния ѝ покров, за да я пресади в самия слънчев шар, създаден с пори, за да всмуче и да приеме светлината течна, ала твърд, за да я задържи — велик чертог на светлината. Насам като към своя извор другите звезди се връщат и със златни урни черпят светлина, а и зорницата^[16] злати рогата си оттук. Те пият или отразяват слънчевия зрак и умножават своя собствен, но бидейки тъй далече от човешки взор, смалени са на вид. На изток първом се видя сияйната лампада^[17], монархът на деня и ето, кръгозора цял облече в лъчезарие, зарадван, че поема по екваториалния си друм: зората сива, а с нея и Плеядите^[18] във вихрен хоровод предшестваха го благотворно; не така сияйна, на запад тъкмо срещу него се яви луната, небесното му огледало, с пълен лик заела от неговата светлина, достатъчна за нея при този ъгъл, на едно и също отстояние от слънцето^[19]; на изток нощем засява тя по кръговрата на оста небесна и царува ведно с хиляда пръснати по-малки светила,

с хиляда хиляди звезди, обсипали тогава
полукълбото; и за пръв път с радост озарени
от заника и изгрева на своите лампади,
пак бяха вечер, утро — беше славен ден четвърти.
И ето, рече Бог: Водата да произведе
влечуги с люпила обилни, живи същества;
и нека птици над земята полетят с криле,
в откритата небесна твърд разперени широко.
И сътвори големи риби Бог, и всеки вид
влечуги — живи същества, които в пълна мяра
водата произведе там сега според рода им,
и всякакви пернати птици пак според рода;
и Бог видя, че е добро, и ги благослови,
и рече им: Плодете се, множете се и всички
морета, езера и течни ручеи пълнете;
и птиците да се множат по цялата земя.
Завчас морета, заливи, потоци и реки.
от гмеж безбройна оживяват и безчет ята
от риби с плавници и с люспи лъскави се плъзгат
в зелената вълна и често като плитчини
изплават сред моретата, сами или сдвоени
пасат из морската трева и бродят из горички
коралови или в игра под слънцето за миг
показват водните си брони в рой от златни пръски,
или спокойно в раковини бисерни очакват
храната влажна, или скрити под скалите дебнат
в засада плячката; тюленът и делфинът сгърбен
по гладките води лудуват; други с великански
снаги се валят тромаво и океана цял
край тях бушува и се пени; там левиатанът,
най-снажният от всички живи твари, над глъбта
като огромен полуостров дреме или плава,
подобен на подвижна суша, и с хрилете всмуква,
а през хобота си изригва истинско море.
Между това из пещери, лагуни и блата
друг, също тъй несметен род се мъти от яйце,
което скоро се пропуква, за да се яви

потомство неоперено, но не след дълго то
в изрядно оперение зареяно в ефира,
презрително пищи отгоре над земята, скрита
под облак; там орелът горд и щъркелът сега
гнездата си по кедрите и канарите вият;
едни летят разпръснати, а други, по-разумни,
във фигури строени, вкупом си вклиняват път
със знание за времената, и така в кервани
въздушни над моретата високо се понасят
и над земите, съюзили своите крила
за полет общ; така всегодно щъркът предвидлив,
по ветровете носен, странства; въздухът се лее
около тях, раздвижен от пера неизброими;
от клон на клон по-малки птички радваха горите
със своя хор и махаха изпъстрени крилца
до вечерта, а славеят тържествен и тогава
не млъкваше и с нежни трели пълнеше нощта;
там други в сребърни реки и езера топяха
пуха си; царственият лебед, шия извисил
сред бели вдигнати крила, на мантия подобни,
с веслата на нозете си се плъзгаше; но често
над влагата с могъщ размах те литваха в небето
средновъздушно; по земята шествуваха други —
и гребенестият петел, що добите смълчани
оглася с ясения си рог, и онзи, чийто шарф
го украсява с багрите разкошни на дъгата
и звездните очи^[20]. Така просторната вода
от риби преизпълни се, а въздухът — от птици;
и беше вечер, утро бе — благословен ден пети.

Тъй шестият, последен в сътворението ден
с вечерен звън и утринен дойде, и рече Бог
Земята да произведе според рода им живи
души, добитък и гадини, земни зверове
според рода им. И земята начаса послушно
разкри утробата си плодна и ведно роди
неизброими живи твари в най-завършен вид,
с тела и членове развити; от прахта се вдигна

като от своята бърлога звярът див, заселен
в гори пустинни, в гъсталаци, храсти, пещери,
на двойки сред дърветата се вдигна и заброди;
добитък из полята и ливадите зелени,
разпръснат и поединичен, или на стада,
поели заедно на паша, пръкна се безчет;
отелваше се злачната земя; наполовина
показал се, лъвът златист се сили да измъкна
и задните си членове, изтръгва се със скок,
изправя се и тръсва рижса грива; начаса
надигна се и леопард, и тигър, сякаш бяха
къртици — рохкавата пръст набъбваше над тях
на купчини; изпод земята бързият елен
промуши клонести рога; едва добил черти,
най-снажният от всички земни твари, бегемотът
се извиси, и рунтавите блеещи стада
поникнаха като треви, а с тях — и речен кон,
и крокодил, двусмислени между вода и суша.
Веднага наизлязоха и земните влечуги,
и червеи^[21], и насекоми; леки ветрила
като крилца размахаха едните, украсени
с най-нежните съцветия на летния разкош,
напръскани със злато, пурпур, изумруд, лазур;
а другите, подобно дълги ленти по земята
браздяха лъкатушни дири — някои от тях,
далече не от дребните, макар от змийски род,
с невероятна дължина и снажност, на кълбо
се сплитаха, но бяха все крилати. Най-напред
предусмотрителната мравка изпълзя^[22], грижовна
за бъдещето, малка уж, а със сърце голямо,
на пълно равноправие праобраз може би
за по-нататък, сбрана в простолюдни племена
на дружна общност; на рояци после се яви
и женската пчела, която търтея — съпруг
гощава сладко и килийни восъчни изгражда
за своя мед^[23]. Останалите са неизчислими;
ти знаеш тяхната природа, имена им даде —

защо да ги повтарям пак? Не ти е неизвестна и най-лукавата от всички същества — змията, понякога неимоверно дълга, с нагъл взор и ужасяваща космата грива^[24], па макар безвредна за самия теб, на твоя зов покорна. Сега небето в пълната си слава засия и закръжи се, както първодвижната десница го завъртя в началото; земята пременена се смееше; по въздуха, водата и земята летяха, плуваха, вървяха птица, риба, звяр — безброй; а този шести ден не беше свършил още, оставаше най-главното, завършекът на всичко, което бе създадено — не същество приземно и безглаголно като скот, а надарено с разум благословен, снагата си способно да изправи^[25], та възвисено, с лъчезарно чело да царува над другите и опознало себе си, оттам великодушно с небесата да се съобщава, но благодарно да си спомня откъде доброто е снизошло, така че там сърце и глас, и взор благоговейно да отправя, за да се прекланя и слави Бога, който го направи най-велико от своите създания; затуй Отецът вечен и вездесъщ (че няма място, на което той да не присъства) на Сина си промълви всеслишно:

«Да сътворим сега човек, подобен нам, човек — наш образ и подобие, и нека те да властват над рибите и птиците в морето и небето, над полския добитък и над цялата земя, и над гадините, които пъплят по земята.»
Така той рече и създаде теб, Адам — човек от земна пръст и после вдъхна в твоето лице диханието за живот; по своя образ той те сътвори, по Божии образ ясен и открит те сътвори и стана ти от живите души. Мъж тебе сътвори, а После твоята съпруга — жена за род; и ви благослови, като ви рече:

Плодете се и се множете, напълнете тази земя и обладайте я, и придобийте власт над рибите в моретата, над птиците небесни, над всичко живо, що се движи долу по земята. И откъдето те създаде — че местата още не се делят по имена, — оттам, тъй както знаеш, пренесе те тогава той сред този дивен лес^[26], сред тази прелестна градина с Божии дървета, еднакво сладостни за взора и вкуса човешки, и всичките им плодове любезни за храна ти даде, всички, що земята ражда — те са тук в безкрайно изобилие; но само до дървото, което носи знанието за добро и зло, не се докосвай — вкусиш ли от него, ще умреш, защото наказанието за това е гибел.

Бъди нащрек и се въздържай, да не може Грях да те издебне с черния си придружител Смърт. Дотук той спря и всичко туй, което бе направил, огледа и видя, че всичко бе съвсем добро; и беше вечер, беше утро — сбъдна се ден шести, но не преди създателят, от своя славен труд оттеглил се, макар и без умора, да се върне върху небесното небе^[27] на трона си висок, та чак оттам да обозре света новосъздаден и прикрепен към царството му, за да прецени доколко е добър, красив, доколко отговаря на замисъла му велик. Нагоре той възлезе, сподирен от приветствия и благозвучен хор от десет хиляди ефирни арфи — съпровод на ангелското пение; земя и въздух с тях отекваха (ти помниш туй, защото сам го чу), звънтяха всички небеса и дружните звезди, а неподвижните планети^[28] слушаха в захлас, додето продължаваше възшествието славно. Те пееха: Отваряйте се, вековечни двери, отваряйте вратите живи^[29], небеса — да влезе великият светотворец, завършил своя труд

великолепен, шестодневен — свят под небесата;
отваряйте се вече често — Бог ще изволи
от днес да навестява често праведните люде
възрадвани и ще изпраща често между тях
посланиците си крилати по благословени
поръки на върховна милост. Светлата му свита
тъй пееше, възлизайки, и той през небесата,
разтворили пламтящите си порти, я поведе
направо къмто Божието жилище всевечно
по онзи друм широк ѝ равен, чийто прах е злато
с настилка от звезди, каквито са за твоя взор
звездите на галактиката — онзи Млечен път,
що всяка нощ върти пред тебе своя бляскав пояс,
поръсен със звезди. И ето, над земята, седма
по ред, възлезе вечерта в Едем след заник слънце
и дрезгавият полумрак от изток придойде —
предвестник на нощта. Сега на планината свята^[30]
на най-високото небе пред царствения трон
на Божеството, стъпил там непоклатим навеки,
синовното могъщество пристигна и възседна
ведно с великия Отец, че той бе шествал с него
незрим, без да напусне трона, както се полага,
на вездесъщия, и всичко бе извършил сам —
начало и конец на всичко. Като си почина
от своите дела, сега той този седми ден
благослови и освети, защото си почина
от своите дела, но не в мълчание — не спря
да си почине арфата, тържествената флейта,
тимпанът, всички инструменти с благозвучен тон
на екнали тръби и златни корди или струни
звънтяха в сладък строй, ас тях — и в хор, и в
унисон

небесни гласове ехтяха; облаци тамян
от златните кадилници обвиваха престола.
За сътворението пяха те, за шестоднева:
Велики са делата ти, Йехова, безгранична —
моцта ти. Как да те измери мисъл, как език

да те изкаже — по-велик след този твой възврат,
отколкото след ангелската бран; през онзи ден
гърмът възвеличи властта ти; ала да твориш
по-славно е, отколкото твореното да сринеш.
Кой може да те накърни, царю могъщи, кой
ще очертае царството ти? Ти без труд отби
на духовете вероломни пристъпа надменен
и замисъла им нелеп да намалят властта ти
чрез козните си нечестиви и да ти отнемат
безбройните поклонници. Тоз, който се стреми
да те отслаби, той с това неволно ти помага
по-пълно да явиш мощта си; злото му дори
използваш ти, та и от него да твориш добро.
Виж този свят новосъздаден — нови небеса,
от небесата недалеч — пред взора ни издигнат
върху кристалното море от ясен хиалин^[31]
с простор почти необозрим и със звезди безчетни,
които може би ще станат нови светове,
грядущи обиталища; но времената техни
ти знаеш; между тях е тази людска твърдина,
земята в обръча на своя долен океан^[32] —
любезното им жилище. О, триж блажени люде
и людски синове, които Господ възвиси,
по негов образ сътворени, да живеят там
и да го славят, а за туй им даде да господстват
над всички негови дела в земя, море и въздух
и да множат свещения благочестив народ
на паството му; триж блажени, ако разберат
блаженството си и останат праведни докрая!
Тъй пееха, а емпиреят беше екнал цял
от алилуя — тъй премина съботният ден.
С това изпълних просбата ти, като ти открих
как бе създаден този свят на зримите неща,
какво бе сторено, преди да бъде паметта ти —
в началото, та твоето потомство да научи
от тебе всичко. Ако искаш да узнаеш друго,
което в мярата човешка вмества се, кажи.“

[1] Това е единственото обръщение към музата — вдъхновителка на настоящата поема, в което Милтън я назовава по име. В древността Урания (Небесната) била муза на астрономията, но в европейската поезия през Милтъновата епоха това име е било дадено на специфично християнската муза в поезията на религиозна тема. Урания се призовава да слезе, тъй като оттук нататък предметът на поемата се спуска от небесните висини към земята (ср. ст. 15—25 по-долу). — Б.пр. ↑

[2] Мъдростта (или Премъдростта), божията дъщеря, се явява в „Притчи Соломонови“ и казва: „Аз съм се родила, когато още нямаше бездни, когато още нямаше извори, изобилни с вода. Аз съм се родила преди планините да са били поставени, преди хълмовете...“ (8, 24—5). Малко по-нататък тя твърди, че се е веселила пред лицето на Господа през всичкото време (8, 30). — Б.пр. ↑

[3] Емпирейкият (небесен) въздух се смятал смъртоносен за хората. — Б.пр. ↑

[4] Родната стихия е земята (най-ниският от четирите елемента на света). — Б.пр. ↑

[5] Според древната митология Белерофон се опитал да се издигне до небесата на гърба на крилатия жребец Пегас, но Зевс изпратил насекомо, което да ужили коня и да събори ездача. Белерофон паднал в Алейското поле (грешното поле) и там се скитал сляп и самотен до смъртта си. — Б.пр. ↑

[6] Зримата денонощна сфера е астрономическата вселена, която видимо се върти около земята, като завършва обиколката си за едно денонощие. — Б.пр. ↑

[7] В тези няколко стиха поетът загатва за тежкото положение, в което е изпаднал непосредствено след тържеството на политическата реакция в Англия в епохата на Реставрацията, както и за своя физически недъг, пълното ослепяване. — Б.пр. ↑

[8] Тракийският певец е Орфей, традиционният праобраз на вдъхновения поет. Опасенията на Милтън за възможна разправа на възтържествувалата роялистка реакция с него са фокусирани в легендата за гибелта на Орфей, според която той бил разкъсан от вакханките по време на оргии. Арфата е вълшебната лира, дадена на

певица от Аполон или Меркурий. За майка на Орфей се смятала героичната муза Калиопа. — Б.пр. ↑

[9] Пътят на слънцето е стръмен, т.е. то вече се спуща надолу към хоризонта, въпреки че все още е високо над него. — Б.пр. ↑

[10] Неявствената бездна е мрачното и безформено царство на хаоса преди сътворението. — Б.пр. ↑

[11] Луцифер в древността е било едно от имената на планетата Венера, употребявано, когато тя се е явявала като утринна звезда. — Б.пр. ↑

[12] Материя безформена и куха е първичната материя на света от V 472—3 по-горе. — Б.пр. ↑

[13] Светлината е ефирна, т.е. нейната материя е най-високият и най-чист пети елемент или стихия (квинтесенцията), който не влиза в състава на земята, а само на небесата. Оттук нататък Милтън следва доста точно библейския разказ за сътворението на света в началото на книгата «Битие», като значително го разширява и детайлизира. — Б.пр. ↑

[14] Милтън следва староеврейската традиция, отразена в оригинала на Библията, и отчита дните от вечер до вечер. — Б.пр. ↑

[15] В първичния хаос крайностите стръвни, т.е. противоположните качества воюват непрекъснато, тъй като още не са разграничени в отделните стихии. — Б.пр. ↑

[16] Зорницата е Венера, която изглежда двурога при сближаване със слънцето, какъвто е случаят тук. Освен това Телеца, който се смята за дом на Венера, често се е изобразявал със златни рога. — Б.пр. ↑

[17] Сияйната лампада, монархът на деня са традиционни перифрази за слънцето. — Б.пр. ↑

[18] Плеядите са част от съзвездието Телец, където слънцето ще се намира, след като напусне Овена. — Б.пр. ↑

[19] Популярната теория на Анастасий Синаит твърдяла, че когато Господ създал двете основни небесни светила, по-голямото, слънцето, той поставил в източния край на небосвода, а по-малкото, луната — в западния. И така при сътворението било пълнолуние и слънцето и луната се намирили в съотношение на противостояние (на 180° едно от друго). — Б.пр. ↑

[20] Онзи, чието име не се споменава, е очевидно паунът. — Б.пр. ↑

[21] Червеите включват змиите, гъсениците, личинките, ларвите и други подобни твари. — Б.пр. ↑

[22] Мравката била традиционен символ на благоразумие и вроден демократизъм. Още от Аристотел води началото си идеята, че мравките нямат царе и въпреки това поддържат стройна обществена организация. В епохата на хуманизма тази организация била използвана като пример за успешно републиканско устройство. — Б.пр. ↑

[23] Пчелите, както и мравките, по традиция се дават, за пример на съвършено обществено устройство и граждански добродетели. Както личи от полемичните съчинения на Милтън, той считал, че повечето пчели също имат републиканска, а не монархическа организация. По онова време се вярвало, че работните пчели били женски, а търтеите — мъжки. — Б.пр. ↑

[24] Вергилий описва змията, която убива Лаокоон, като чудовище с грива (или гребен). Вергилиевата гривеста змия играе съдбоносна роля в превземането на Троя, което често се използва като митологична аналогия на библейското грехопадение. — Б.пр. ↑

[25] Идеята, че изправената стойка на човека го отличава от другите твари и подчертава особеното му положение, била общо място в литературата, посветена на сътворението. Тя обаче е не толкова библейска, колкото класическа по своя произход — намираме я у Платон, Цицерон и Овидий. — Б.пр. ↑

[26] В Библията («Битие» 2, 8 и 15) се казва, че Господ взел човека и го поселил в Едемската градина, след като го създал, което дало повод на някои тълкуватели на Светото писание да предполагат, че Адам бил създаден извън Рая и след това пренесен в него. — Б.пр. ↑

[27] Небесното небе е емпирейното небе, където е Бог с ангелите си. — Б.пр. ↑

[28] При сътворението «блуждаещите» планети са все още неподвижни. — Б.пр. ↑

[29] Вратите на небесата са живи, тъй като те се отварят сами на няколко места в Милтъновата поема, както и в Библията («Деяния на св. апостоли» 12, 10), а и у Омир («Илиада» V 749). — Б.пр. ↑

[30] Планината свята е «онзи връх Господен», споменат в V 643 по-горе, където е божият престол. — Б.пр. ↑

[31] Хиалин е старогръцката дума за кристал или стъкло, употребена в Библията при описанието на стъкленото море пред божия престол («Откровение на св. Йоан Богослов» 4, 6), за което се говори в III 518—9 по-горе. — Б.пр. ↑

[32] Долният океан е водата, която според древната география опасва земния диск като огромна река. Той се нарича така, за да се различава от горния океан, събрал водите над твърдата на небесата. — Б.пр. ↑

КНИГА VIII

Адам разпитва относно небесните движения, получава уклончив отговор и напътствие да дири по-добре неща, по-достойни за знание. Адам се съгласява, но желаейки да задържи Рафаил за по-дълго, му разказва онова, което си спомня, откак е сътворен: за заселването в Рая, за разговора си с Бог относно самотата и подходящото общество, за първата си среща и обручение с Ева; беседата по този предмет между него и ангела, който, след като повтаря своите предупреждения, си тръгва.

*Замлъкна ангелът сега, ала в слуха Адамов
звучеше още неговият сладък глас и той
като в омая все така заслушан там стоеше,
додето най-накрай, пробуден сякаш, му отвърна:*

„Каква достойна благодарност и каква

отплата

*заслужена аз бих могъл да ти отдам, небесни
летописателю, затуй че тази моя жад
за знание ти утоли тъй щедро и склони
с благоволение любезно да ме посветиш
в неща, за мене иначе непостижими, чути
със възхищение сега, освен възторг и слава,
каквато се полага на всевишния творец?
След всичко туй остава още малко, за което
ответ единствено от тебе мога да получа.
Когато гледам дивната вселена, този свят,
събрал небето и земята, и като пресмятам
величините им — земята, тази песъчинка*

нищожна, този атом жалък пред твърдата небесна с безчетните звезди, които се превъртат сякаш в пространства невъобразими (както ни доказват и разстоянията им, и техният вседневен похват), единствено за да доставят светлина покрай земята непрозрачна, тази дребна точка, за ден и нощ, извън това в обхода си огромен ненужни никому, в ума си често се дивя как мъдрото и пестеливо естество допуска несъответствия такива, как е сътворило пражоснически толкова тела по-благородни ѝ многократно по-велики само с тази цел повидимому, и защо застава тези сфери да следват своя кръговрат без отдих неизменно от ден на ден, додето неподвижната земя, която би могла по-лесно да се превърти, сред свита от служители, от нея по-достойни, постига своето без труд и получава в дан от туй безмерно странстване принесените ней топлик и зрак с така нетленна бързина, че даже и цифрите са неспособни да я изразят.“

Тъй рече нашият отец и пролича в лика му, че е навлязъл в мисли сложни и изкусни. Ева видя това от своето уединено място и начаса с величествена скромност и с такова изящество, че всеки би поискал да остане, изправи се и тръгна сред цветя и плодове, за да нагледа как напъват, как цъфтят и зреят любимите ѝ питомци, а те се ободриха и раснеха по-радостно под нежните ѝ грижи. Но тя си тръгна не защото тяхната беседа ѝ бе дотегнала или слухът ѝ бе негоден за тъй висок предмет, а спастри своята наслада — да чуе всичко от Адам, когато няма други; защото предпочиташе съпруга си да слуша наместо ангела и него по-добре да пита реши — че в разказа си щеше да размеси той

забавни отклонения и висшия диспут
да разреши чрез брачни ласки — неговите устни
не само с реч услаждаха. О, где сега такива
съпрузи, сбрани от любов и от взаимна почит?
С обличие богоподобно тя пое натам
и не без свита, че край нея като край царица
сновеше вечно шествие от грации прекрасни
и устреляваше очите с пламенен копнеж
завинаги пред погледа им смаян да остане.
И на въпроса на Адама Рафаил сега
отвърна с тази благосклонна и любезна реч:
„Че питаш или дириш ти, не те виня — небето
е като книга Божия, отворена пред теб,
за да четеш делата му чутовни и да знаеш
за неговите часове, дни, месеци, години;
а с оглед на това, дали небето се върти
или земята, все едно е, ако съдиш вярно;
останалото от човек и ангел мъдро скри
великият светостроител — неговите тайни
са не за да ги съдят тези, дето трябва само
да се дивят пред тях, а щом решат да се заемат
с догадки, той е предоставил своето небе
на разсъжденията им, навярно за да може
да се посмее някой ден на техните чудати
мъдрувания, като вземат да делят небето
и да броят звездите, как ще се заразпореждат
с вселената му, ще строят и престорояват само
за да докажат видимото, как ще преплетат
около сферата безброй центрични с ексцентрични
окръжности, кълба с кълба и цикли с епицикли^[1].
Това личи от туй как ти умуваш отсега —
ти, който ще напътстваш своя род, а вече смяташ,
че по-великите и светли шарове не бива
на малките и тъмните да служат, ни небето
край неподвижната земя да се кръжи, а тя
единствена да се възползва. Но величината
и светлостта не значат превъзходство и макар

земята да е тъй нищожно малка пред небето,
макар и да не е блестяща, може би тя вмести
по-много истинско добро от слънцето безродно,
чиято светлина постига своето не в него,
а в плодната земя — едва когато стигнат там,
лъчите му, бездейни инак, придобиват сила.
И все пак тези светила не на земята служат
така усърдно, а на тебе, нейния стопанин.
А колкото до ширния небесен кръговрат,
той нека спомня ти това величие, което
така просторно е строило и така далече,
да не помислят хората, че са си у дома
в туй здание, което те не могат да запълнят
и от което им е даден само малък дял,
а всичко друго Бог държи за цел, известна нему.
Вихреността неизчислима на това кръжение
отдай на всемогъществото негово, което
могло е в тленни същности да вложи тази скорост
почти духовна^[2]; та нали не смяташ, че съм бавен
аз, който в утринния час поех от небесата —
седалището Божие и преди пладне стигнах
в Едем — на разстояние, неизразимо с цифри,
които имат имена. Но аз твърдя това,
приемайки движението на небето, само
да ти покажа, че напразно си се усъмнил,
а не за да го потвърдя, макар и да изглежда
така за теб от своята обител на земята.
Бог, за да скрие пътищата свои от човека,
отдалечи небето тъй, че земното око,
когато дръзне, да сгреша в неща така високи
и полза да не извлече. Какво пък, ако кажем,
че слънцето е в центъра, а другите звезди,
от притегателната сила — негова и своя —
подбудени, около него вият кръг след кръг?
Блуждаещия техен път — ту нисък, ту висок,
ту скрит, напред или назад, или дори в покой —
ти виждаш в шест^[3], ала какво ще бъде, ако седма

след тях, планетата земя, макар наглед недвижна, различни три движения^[4] извършва неусетно, които инак би приписал на различни сфери, кръжащи се насрещно по пресечени овали^[5], или пък би спестил труда на слънцето чрез онзи предполагаем бърз всенощен и вседневен ромб^[6], над всичките звезди невидим инак, колелото на денонощието — туй, което ще е лишно, ако усърдната земя деня сама докарва, на изток странствайки, доде обратната ѝ част нощта посреща, а пък тази ѝ страна е още огрявана от слънчев лъч. Какво, ако светликът, от нея през обширния прозирен въздух пращан на земната луна, е сам, подобен на звезда и я огрява денем, както нощем тя огрява земята по взаимен път и ако има там поля и обитатели — петната ѝ приличат на облаци^[7], а облаци дават дъжд и той в смекчената ѝ почва плод зачева за храна на някого си, а и други може би слънца^[8] с луни, които ги съпътстват, ти ще различиш, разменящи си мъжки зрак и женска светлина^[9] — велики полове, които оживяват този всемир, населен може би във всичките си сфери. Защото тъй широк простор в света, незавладян от живи същества, пустинен и необитаем, да озарява, без да дава някой лъч поне на всяка сфера, толкова далече само тази заселена земя, която връща светлина назад към тях, е очевидно спорен аргумент. Ала дали това ще е така или пък не, дали всевластно на небето слънцето възхожда над вашата земя — или земята ви — над него, дали пламтящия си път от изток то захваща, или от запад вие тя безмълвния си кръг с така незатруднена плавност, че кръжейки, дреме на меката си ос, додето плъзгайки се плавно,

тѣй меко с ласкавия въздух заедно ви носи —
не затруднявай мислите си с тези скрити теми,
на Господа ги остави и му служи с боязън;
а с всички други твари нека той се разпорежда,
тѣй както сам реши, където и да ги е сложил;
бъди блажен с това, що той ти дава — този Рай
и твоята прекрасна Ева; твърде е високо
за теб небето — затова бъди смирено мъдър,
мисли единствено за туй, което те засяга,
а не за други светове и за това кои
живеят там, с каква природа, участ или степен,
доволен, че и толкова неща са ти разкрити
тук на земята и на най-високото небе.“

И прояснен в загадките си, рече му Адам:
„О, как изцяло ти ме удовлетвори, пречист
небесен разум, ангел ясен, как освободи
духа ми от обърканост и ме научи как
най-леко да живея, с мисли смутни да не троя
насладата на житието, от чиято радост
далече Бог прокуди всички неспокойни грижи,
за да не ни тревожат нивга, стига ний сами
да ги не дирим с блудни мисли и мечти суетни.
Ала умът или въображението често
се лута невъздържано в безкрайни кривулици,
додето от навременен съвет или от опит
прозре, че не да се узнае за неща далечни
от нас, забулени и сложни, а да се познае
това, което е пред нас в живота всекидневен,
е първостепенната мъдрост — другото е дим,
безсмислено безумие и празна суета,
която в най-насъщните неща ни изоставя
незрели, неподготвени и вечно недоволни.
Затуй от тази висота сега да се снижим
в по-нисък полет, към предмети близки и полезни,
че между тях невям ще стане дума за това,
което няма да е неуместно да се пита
при тази твоя търпеливост и благоволение.

За туй, какво е сторено до моя спомен още,
аз твоя разказ чух; сега ти моя разказ чуй
за туй, което може би не си успял да чуеш;
а и денят не е изтекъл още — виждаш сам
с какви изкусни доводи отхода ти задържам,
като те каня да изслушаш разказа ми — смешна
покана, ако да не бе с надежда за ответ;
че докато съм с тебе, аз съм на небето сякаш
и за слуха ми по е блага твоята беседа,
отколкото на палмата най-сладостният плод —
за жаждата и за глада след работа в часа
на отдих благ; той утолява и засища скоро,
макар и сладостен, додето твоите слова
са благи с благодат далеч от всякаква пресита.“

А Рафаил с небесна кротост тъй му отговори!
„И твоите уста не са от благодат лишени,
бащице на човеците, че и над тебе Бог
изсипа своите обилни дарове — и външни,
и вътрешни, подобие на неговата слава;
говориш ли, или немееш, благодат и хубост
от всяко твое слово и движение струи.
За нас на небесата ти, макар и на земята,
не си слуга, а съслужител, затова и с радост
такава пътищата Божии към човека дирим;
защото виждаме, че Бог те е почел и с равна
любов човека е дарил; така че говори —
самият аз на този ден отсъствах (тъй се случи),
на странстване необичайно и неясно бях
изпратен — надалече, чак до дверите на ада
с квадратен легион (такава бе заповедта му),
да видя да не би оттам да тръгне съгледвач
или пък враг, додето Бог е с работа зает,
и да не би, възпламенен от дръзкото си бягство
със сътворението му разрухата да смеси.
И не че биха дръзнали, без да им позволи,
но той по своите заръки висши ни изпраща
за тежест, като цар върховен, и за да ни свиква

на изпълнителност. Вратите мрачни бяха здраво залостени и заковани — сигурна преграда, ала преди да стигнем още, изотвътре чухме шум, неприличен на звука на песен или танец — терзания, гръмливи вопли и неистов гняв. Възрадвани се върнахме към светлите предели, тъй както бе ни наредил — до Съботната вечер^[10]. Но нека чуем твоя разказ — аз ще го изслушам с насладата, с която ти сега изслуша моя.“

Тъй рече ангелът, а после — нашият родител: „Да каже как човешкият живот е почнал, трудно е за човека. Кой познава своето начало? Желанието да беседвам още с теб обаче ме насърчава. Сякаш бях от сън дълбок пробуден, връз мекия разцъфнал злак видях се да лежа в уханна пот, която скоро слънцето изтри с лъчите си и се нахрани с влагата димяща. Тогава поглед удивен обърнах към небето и тъй останах, взрян в простора, докато накрай, от подтик вътрешен повдигнат, мигом се изправих, нататък сякаш устремен, и скочих на крака. Сега видях наоколо си хълми, долини и сенчести гори, и равни слънчеви поля, и леещи се с ромон тих потоци, а край тях — безбройни живи същества се движеха, летяха, и птици пееха в клоната — всичко бе засмяно и пълнеше сърцето ми с ухане и радост. Подир това и себе си огледах, член по член обзирах се внимателно и ту вървах, ту бягах със стави гъвкави и живи от пъргавина; но кой съм аз и откъде съм, и защо съм тук, не знаех; да говоря се опитах и веднага езикът ми се подчини и всичко, дето виждах, в миг назоваваше. Ти, слънце, рекох, дивен зрак, и ти, земя, от зрак огряна, весела и свежа, и вие, хълми, долини, реки, гори, поля, и вие, живи и подвижни същества, кажете,

кажете, ако сте видели как съм се явил —
не сам от себе си, а значи от създател някой
велик със своята доброта и несравнима мощ.
Кажете как да го позная, как да го почитам,
задето ме е надарил с движение, живот
и чувство, че дори не зная колко съм честит.
Зовях така и неусетно се отдалечавах
оттам, где вдишах първи път и първи път съзрях
това честито зарево, но не дойде ответ
и сред цветята на зелена сенчеста поляна
замислен седнах да почина — там ме осени
за пръв път кротък сън и с натиск нежен завладя
замаяните сетива несетно; аз помислих,
че се завръщам в своето предишно състояние
без усет и че предстои да се разпадна вече,
но при главата ми тогаз внезапно се яви
съновидение, чиято вътрешна поява
внуши на моя ум, че още имам битие
и че съм жив — един дойде, невям, с божествен
образ

и рече: — Твоя дом, Адаме, те очаква, ставай
ти, пръв човеко, на безброй човеци отреден
за пръв отец; от теб призван, дойдох ти за водач
към твоя обетован кът, градината блажена. —
С такава реч той за ръка ме хвана и ме вдигна,
и през полета и води като по друм въздушен
без мъка плъзгайки се, най-накрая ме доведе
до планина гориста, чийто връх висок бе плосък,
широк и кръгъл, ограден от снажни дървеса,
покрай пътечки и беседки много по-любезни
от всичко друго на земята. Тук от всеки клон
висяха дивни плодове и блазнаха окото,
като пробуждаха у мене ненадейна жад
да късам и да ям. Така отворих взор и ето
пред мен наяве бе това, което моят сън
тъй живо бе изобразил, и щях навярно пак
да се залутам, ако онзи, който ме доведе

дотук, не бе се появил измежду дървесата
с божествено присъствие: Възрадван, но с боязън,
с благоговение в нозете негови аз паднах
смирен. Тогава той ме вдигна и ми каза кротко:
— Пред теб е тоз, когото дириш — авторът на
всичко,

което виждаш горе, долу и околоръст.
Аз този Рай ти подарявам; считай го за свой,
пази го и го обработвай и плода му яж —
от всички тези дървеса в градината на воля
в доволство яж и от недостиг не изпитвай страх;
но от онуй дърво, чието действие донася
познанието за добро и зло, което аз
съм посадил като залог за твоето покорство
насред градината наред с дървото на живота —
помни, че си предупреден! — избягвай да опитваш,
за да избегнеш горките му сетнини, че знай —
в деня, щом вкусиш от плода му и така престъпиш
единствения ми запрет, ти трябва да умреш;
от този ден ще бъдеш смъртен и това блаженство
изгубил, ще се озовеш прокуден в други свят
на жалост и печал. — Сурово той провъзвести
изричната си заповед и тя в слуха ми страшно
отеква досега, макар че да не я престъпя
е в моя власт. Но скоро пак се разведри ликът му
и той речта си благодатна тъй възобнови:
— Не само този чутен кът, но цялата земя
на теб и на рода ти давам; като господари
я притежавайте ведно със тварите по нея,
в морето и във въздуха — звяр, риба или птица,
в знак, на което всеки звяр и всяка птица тук
според рода им аз довеждам, за да придобият
от тебе имената си и да се отплатят
с покорна преданост; помни, че същото важи
за рибите във водното им жилище, които
не са извикани; че те не могат да сменят
стихията си, за да дишат този рядък въздух. —

При тези думи всеки звяр и всяка птица тук
се приближиха две по две, снишени до земята
почтително или почти допрели я с крила,
и аз им дадох имена веднага и проникнах
в природата им — Бог с такова знание дари
възприемчивия ми ум, но не намерих в тях
това, което ми се стори, че ми липсва още,
и дръзнах пред небесното видение така:
— О, как да именувам тебе, който си над всичко —
и над човека, и над по-високите от него,
та всички мои имена надхвърляш; как ще мога
да славя теб, създателю на целия всемир,
и всяко благо за човека, за когото ти
така обилно и с ръце така великодушни
въздаде всякакви неща? Но с мене няма кой
да ги дели. Какво охолство има в самотата?
Кой може да се наслаждава сам; а даже сам
на всичко да се наслади, ще бъде ли доволен? —
Тъй дръзнах аз, а светлото видение тогава,
по-светло в своята усмивка, тъй ми отговори:
— Какво зовеш ти самота? Нима не са земята
и въздухът с разнообразни живи същества
препълнени и всички те нима по твоя зов
пред теб не идват да играят? Мигар ти не знаеш
езика и привычките им? Те немалко знаят
и разсъждават твърде нещо. С тях се забавлявай
и тях владей — обширно е владението твое.
— Тъй рече господарят на вселената и сякаш
тъй повели, но аз помолих да ме чуе пак
и с възражение смирено тъй му отговорих:
— Не се гневи на моите слова, небесна сило,
творецо мой, речта ми ти изслушай благосклонно.
Нима не си ме сътворил за свой заместник тук,
а тези — за далеч по-низши същества от мене?
Нима между неравни би могло да съществува
общуване, съзвучие, действителна наслада —
неща, които са взаимни, мяра според мяра,

но ако съответствието липсва между тях,
ако единият гори, а другият мъжди,
не ще си угодят тогава, а ще си дотегнат
един на друг. Другарството, което дия аз,
е по-различно от това — способно да споделя
насладите на разума. Че скотът не е годен
да е дружина на човека; в своя собствен род
е най-доволен той — лъвът със своята лъвица
(затуй по двойки ти самият ги съедини),
а звяр с хвъркато или птица с риба и така
дори не могат да общуват, или вол с маймуна,
а камо ли човек със скот — това е невъзможно.
Тогаз всесилният отвърна, без да се разсърди:

— Изтънчено и сладостно блаженство,
забелязвам,

за себе си замислил си, Адаме, в този избор
на своите съдружници; не искаш в самота
дори и сред доволството доволство да изпитаеш.
Тогаз какво ли мислиш ти за мен и моя сан?
Дали съм в твоите очи достатъчно честит,
или не съм — аз, който сам съм бил през вечността
и няма кой да доближи до мене или с мене
да се сравни, а камо ли пък да се изравни?
С кого тогава да общувам аз, освен с ония
създания, които сам съм сътворил, от мен
безкрайно много стъпала по-низши по природата,
отколкото са тези други същества от теб?

Той спря и аз му отговорих кратко: — Да
постигне

все вечните ти пътища във вие и дълбина,
о, висше същество, умът човешки е безсилен.
Ти свършен си в себе си и що е недостатък
не си познал, ала с човека не е тъй, освен
донякъде — причината на тази му охота
в беседа със себеподобна твар да превъзмогне
или приеме слабостта си. Да се размножаваш
излишно е за тебе, който си и тъй безкраен

и абсолютен сред числата в своята единичност^[11],
но чрез числеността човека трябва да разкрие
несъвършенството на своята самота, да ражда
подобни от подобните си и да се множи
в непълно единение, което предполага
двустранна обич и сърдечна съкровена близост.
Във висшата си тайнственост, макар и да си сам,
ти най-добре със себе си общуваш и не дириш
обществено сношение, но стига да поискаш,
създанието свое можеш в миг да извисиш
с обожествяване до общност или приобщеност.
Но аз не мога чрез беседа сведените твари
да вдигна, нито да намеря радост между тях.
— Така одързостен говорих аз, със свобода
дарен и с благосклонност чут; и с отговор такъв
от милостивия божествен глас се сподобих:
— Изпитал те дотук, Адаме, аз открих с доволство,
че ти познаваш истински не само зверовете,
които вярно назова, ала и своя дух
свободен, изразен така добре от теб самия,
на мен подобен, не дарен на скота безсловесен,
чиято дружба, прочее, за тебе недостойна,
ти с пълно право не приемаш. Остани такъв
и занапред. Преди да беше заговорил още,
аз знаех, че не е добре човекът да е сам
и не дружината, която ти видя тогава,
ти отредих, а я доведох само да изпитам
ще можеш ли да прецениш кое ще ти подхожда.
Туй, що сега ще доведе, ще ти е по сърце —
твой образ, помощ и отмяна, твоя втора същност,
твой блян, осъществен тъй както го поиска сам.
Той млъкна, или аз не чувах вече; че сега
мощта ми земна, съкрушена от мощта небесна,
която дълго бе над нея в този диалог,
с божествена възвишеност напрегана докрай,
изчерпана и заслепена като от предмет,
непостижим за сетивата, търсеше покой

в съня, що начаса над мен се спусна, призован
на помощ от природата, и ми склопи очите.
Очите ми склопи, но не и клетката потайна
на моята фантазия — взор вътрешен, чрез който
отвлечено, като че в транс, аз виждах сякаш пак,
макар че спях, където легнах, и видях лика
великолепен, срещу който бях стоял наяве.
Склонен над мене, той отвори лявата ми гръд
и взе ребро, все още топло от сърдечен дух^[12]
и животворна кръв. Широка рана зейна там,
ала веднага се запълни с плът и оздравя.
С ръцете си реброто той извая и оглади
и под ръцете ваещи яви се нова твар,
подобна на човек, но с пол различен, тъй прекрасна,
че всичко, що изглеждаше прекрасно в този свят,
засенчи или в себе си събра и въплъти
в чертите си, които вляха в моето сърце
невкусена до този миг наслада, и във всичко
от своето дихание великодушно вдъхна
духа блажен на любовта и радостта любовна.
Изчезна тя и в мрак оставен, се събудих аз
да я намеря, или сам, навеки да скърбя
за загубата, всички други сладости отхвърлил;
но ето, без надежда вече, зърнах я наблизо —
такава, както я видях в съня си, украсена
с най-дивното, с което са могли да я дарят —
земя и небеса. Към мен пристъпи тя тогава,
води ма от небесния творец, макар незрим,
напътствана от неговия глас и посветена
във всяко брачно тайнство и във всеки сватбен
обред.

В походката ѝ благодат се криеше, в очите —
небе, в движенията ѝ — достойнство и любов.
Възрадвам, аз не се сдържах да не възкликна гласно:
— Такъв обрат поправи всичко; твоите слова
се сбъднаха, създателю всемилостив и щедър,
дарил ме с всички прелестни неща, между които

най-прелестен е този дар. Пред моя взор сега
кост от костта, плът от плътта си, себе си самия
аз виждам. Името и е жена, че от мъжа е
извадена; заради нея ще остави той
баща и майка, към жена си ще се прилепи
и те ще са една — единна плът, сърце, душа.

Тя чу и въпреки че бе доведена от Бога,
все пак невинността ѝ чиста, девствената
скромност

и целомъдрено достойнство, над което само
с ухажване победа може да се удържи,
не показно, не очебийно, а свенливо, скрито,
и тъкмо затова желано повече — накратко,
самото естество, макар и без греховна мисъл,
направи тъй, че щом ме зърна, тя възви назад;
последвах я; какво е чест тя знаеше добре
и настойчивата молба с величие смирено
прие. Към брачната обител я поведох аз
като зора поруменяла. Цялото небе
и всичките съзвездия честити в този миг
проляха най-доброто си влияние; земята
ни поздрави и възликува всеки неин хълм,
възрадваха се птиците, а свежи ветрове
в горите шепнеха вестта и вееха с крила
ухания на сладки рози, храсти и треви
в игрив захлас, доде на мрака влюбената птица^[13]
подхвана сватбен химн и в миг вечерната звезда
над своя връх възпламени светилника венчален^[14].
Така за себе си ти казах всичко и дойдох
до истинската пълнота на земното блаженство,
която ми е дадена. Признавам, че наслада
и в другите неща намирам, ала тя е друга —
изпитана или пък не, не внася в мен промяна
или желание безумно (впрочем става дума
за сладостта на вкус, взор, нюх, плод, билка или
цвят,
разходка или птича песен); докато при тази,

съвсем по-иначе, унесен гледам и унесен
докосвам — тук за първи път усетих що е страст,
смущение необяснимо; в другите наслади
спокоен и непоклатим, безсилен само тук,
срещу магията на тази зряща красота.
Или природата негоден ме е сътворила
да устоя пред власт такава — с място уязвимо,
или разтваряйки гръдта ми, повече отзе,
отколкото е трябвало, но с външна красота
тя твърде разточително, изкусно и усърдно
я е дарила, с вътрешна обаче не дотам.
Разбирам, че природата е имала за цел
по-низша да остане тя по вътрешни заложби
и ум — най-висшето, което има у човека,
а и по външния си образ не така подобна
на онзи, който ни създаде, и властта, която
ни даде над останалите живи същества,
по-слабо изразяваща. И все пак, доближа ли
до тази прелест, тя на вид е тъй непостижима,
тъй съвършена в себе си и в себе си така
уверена, че всяко нейно дело или слово
изглежда най-разумно, чисто, мъдро и добро.
По-висшето познание, пред нея принизено,
отпада, мъдростта в беседа с нея се предава
посрамена и заприличва на същинска глупост;
властта и разумът ѝ служат тъй, като че ли
тя първа е замислена, а не подир случайно
добавена; и като връх на всичко своя трон
величието на духа и гордото достойнство
в самата нея извисяват и с благоговение
като със стража ангелска обграждат я отвред.“

Тogaва ангелът със свъсен лик му отговори
„Природата не обвинявай — своето тя свърши;
сега ти своето свърши и не изпитвай свян
от мъдростта; не ще те тя напусне, ако ти
не я прокудиш в онзи час, когато ти е нужна,
като залагаш прекалено много на неща

по-малоценни, както вече забеляза сам.
Че по какво е този унес, този твой възторг?
По външността? Наистина, красива и достойна
е тя за възхищение, за почит и любов,
но не за подчинение. Сравни се първо с нея
и преценявай — често няма нищо по-полезно
от самоуважението, ако е разумно
и справедливо. Овладей добре това изкуство
и ще те припознае тя за свой глава^[15], и всички
привидности ще отдаде пред истинската същност,
създадена така красива, за да те услажда,
и тъй достойна, за да може с чест да любиш тази,
що вижда ясно винаги кога ти липсва мъдрост.
Но ако допирът, посредством който се множи
родът човешки, ти изглежда по-добра наслада
от другите, помни, че този същи дар е даден
на звяра и добитъка и че едва ли той
би бил така общодостъпен, ако бе дотам
възвишен, че да подчини човешката душа
на себе си или със страст да я възпламени.
Това, което е у нея истински високо —
човечността, разумността, и занаят, обичай,
защото в обичта добре постъпваш ти, но не и
в страстта, която не познава обич — обичта
пречиства мисъл и сърце и в разума издига
престола си, онази стълба тя е, по която
чак до небесната любов ще можеш да възлезеш,
без да затъваш в плътските наслади — затова
другар за теб не се намери между зверовете.“

На туй Адам полузасрамен тъй му

отговори:

„Ни външността ѝ прелестна, ни нещо друго, общо
за всички същества, които произвеждат род
(макар за мене сватбеното ложе да е много
по-висше, в достолепната си тайнственост
обвито),
не ме услаждат колкото делата благодатни

и чистата благопристойност в нейните слова
и действия, примесени с любезна угодливост
и обич, по които съдя, че душите наши
са съюзени истински или в една са сляни —
съгласие по-сладостно в съпружеската двойка,
отколкото съзвучието стройно за слуха.
И все пак те не ме поробват. Аз пред теб разкривам
какво усещам в себе си, без никаква принуда.
Различните неща различно сетивата мои
представят, ала аз, свободен, мога най-доброто
да одобря и туй, което одобря, да следвам.
Че любя ти не ме виниш, защото любовта,
сам казваш, към небето води, друм и драгоман.
Тогавя разреши да питам, ако е законно:
не любят ли и ангелите, любовта си те
как изразяват — само с поглед или като сливат
зарите си, в съществен или непосредствен допир?“

При тези думи ангелът, с усмивка засиял
в божествена руменина — цвета на любовта,
отвърна: „Стига ти да знаеш и това, че ние
щастливи сме, а щастие не бива без любов.
Онези чисти радости, що ти изпитваш тялом
(защото сътворен си чист), изпитваме и ние
във висотата им, и без досадните прегради
на щипи, стави, членове, решетки недостъпни;
по-леко и от въздух с въздух дух се слива с дух
в прегръдка пълна, за съюз на двете чистоти
зажаждали, и без да търсят мудното посредство,
в което плът се смесва с плът или душа с душа.
Но аз не мога повече; захождащото слънце
зад земния зелени нос^[16] и островите китни
на Хесперидите клони — знак верен да си тръгвам.
Ти твърд бъди, живеи честито и люби, но първо
тогова, който да се люби значи да се слуша;
пази завета му велик, не давай на страстта
ума ти да свлече към туй, що волята свободна
не би допуснала; ма теб и на чедата твои

*блаженството или скръбта е в теб; бъди нащрек.
Успееш ли да устоиш, ще се възрадвам аз
и всички с мен благословени. Здравно стой — свободно
да устоиш или да паднеш ти решавай сам.
Отвътре свършен, отвън подкрепа не търси
и всяко изкушение да прегрешиси отхвърляй.“*

*Тъй рече ангелът и стана, и Адам така
го изпроводи с благослов: „Щом трябва да си
тръгваш,*

*върви, небесни пътнико, вестителю ефирен
на онзи, пред чиято висша благост се прекланям.
Любезно и неизразимо сладостно за мен
бе твойто снизхождение и с благодарна памет
ще го почитам вечно аз. Добър и милостив
все тъй към людете бъди и често ги спохождай.“*

*И тръгнаха си — ангелът нагоре към
небето
от сумрака на сянката, Адам към своя дом.*

[1] В традиционната космография на Птолемей наблюдаваните неравномерности в движението на небесните тела били обяснявани на първо място с леко отклонение на центровете на техните орбити встрани от земята, приемана за център на вселената (оттук — ексцентричните наред с центричните окръжности в схемата на космоса). На второ място, тъй като това било недостатъчно за планетите, при тях се прибавяли и тъй наречените епицикли, по-малки окръжности, чиито центрове се плъзгат по главните ексцентрични окръжности и които носят планетите. Въпреки революционната промяна в картината на света, която настъпва след поставянето на слънцето в центъра на мирозданието през епохата на Ренесанса, дори на Коперник все още били необходими цели 34 допълнителни окръжности, за да се обяснят различните скорости на планетите. — Б.пр. ↑

[2] Тази скорост е почти духовна (ср. «нетленна бързина» в ст. 37 по-горе), тъй като се е вярвало, че Птолемеевите сфери се движат от духове. — Б.пр. ↑

[3] Шестте планети, познати през Милтъновата епоха, са Сатурн, Юпитер, Марс, Венера, Меркурий и Луна. След Коперник главният предмет на астрономическите спорове бил коя е седмата — Земята или слънцето. — Б.пр. ↑

[4] Коперник предполагал, че Земята извършва едновременно различни три движения: денонощно завъртане около оста си, ежегодно орбитално завъртане около слънцето и трето, наречено деклинационно, при което земната ос описвала за една година повърхността на конус, движейки се обратно на земния център. С това последно движение се обяснявал фактът, че земната ос целогодишно сочи към една и съща точка на небесната сфера, независимо от въртенето на земята около слънцето. Едва по-късно Тихо Брахе успял да се справи без това трето движение. — Б.пр. ↑

[5] Ако се предположи, че се движи не земята, а слънцето, както е у Птолемей, тогава, за да се обяснят наблюдаваните астрономически явления, трябва да се приеме, че съществуват множество сфери, движещи се в насрещни посоки една спрямо друга. В древната и средновековната космография движението на всяка планета се обяснявало като резултат от кръговото движение на няколко концентрични сфери. — Б.пр. ↑

[6] Ромб тук трябва да означава (както гръцката дума «ромбос») «вълшебно колело». Става дума очевидно за въображаемата първодвигателна сфера, десетата, най-външна сфера на древната и средновековната планетарна система, която се въртяла около земята с невероятна бързина, за да извърши пълно завъртане за едно денонощие, като повличала след себе си и вътрешните сфери на звездите и планетите. Заедно с това обаче ромб е и названието на оная геометрична фигура, която свързваме с това име днес. В диаграмите, илюстриращи Птолемеевата система, триъгълникът на слънчевите лъчи, изпращани към земята, заедно с триъгълника на тъмната централна част от земната сянка образуват удължен ромб, състоящ се от светла и тъмна половина (всенощен и вседневен) и въртящ се около земния център. — Б.пр. ↑

[7] По времето на Милтън предполагаемите промени или придвижвания на лунните петна често се приписвали на процесите в нейната атмосфера. Теорията, че лунните петна са облаци, е вече трето

обяснение на тяхната същност, използване в поемата (ср. бел. към V 418—20 по-горе). — Б.пр. ↑

[8] Предположението, че неподвижните звезди са слънца със съпътстващи ги планети, през XVII в. било предмет на разпалени теоретични дискусии. — Б.пр. ↑

[9] Според «Естествена история» на Плиний слънцето е мъжка звезда, която изгаря и поглъща всичко, докато луната е нежна женствена планета — полова диференциация, заимствана от митологията. Тук обаче контекстът показва, че Рафаил има пред вид нещо друго: слънчевата светлина е собствена, а лунната и планетната — отразена. — Б.пр. ↑

[10] Съботната вечер е вечерта, с която започва староеврейската събота («шабат»), седмият ден на сътворението, на който Господ си е починал. — Б.пр. ↑

[11] Божествената монада според теологията трябвало да съдържа в своята абсолютна единичност всички числа и затова била пълна и съвършена. Монадата (единицата) поначало била като самото божество, тъй като била извор на всички числа. — Б.пр. ↑

[12] Сърдечен дух — синоним на споменатите по-горе «жизнени духове» (ср. бел. към V 468—90). — Б.пр. ↑

[13] На мрака влюбената птица — славеят. — Б.пр. ↑

[14] В сватбените песни от онази епоха по традиция нагриването на вечерната звезда (планетата Венера като вечерница) било знак за запалване на венчалния светилник и довеждане на булката при младоженеца. — Б.пр. ↑

[15] Ср. «Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни»: «Искам да знаете още, че глава на всеки мъж е Христос, а на жената глава е мъжът...» (11, 3) — Б.пр. ↑

[16] Земният зелени нос е най-западната точка на стария свят, африканският Зелени нос. Още по на запад от него са едноименните острови, които може би Милтън има предвид, когато добавя и островите китни, макар че веднага след това, в началото на следващия стих, уточнява — на Хесперидите. Впрочем вълшебните острови на Хесперидите се намирили според древната митология отвъд Херкулесовите стълбове, в най-западния край на познатия тогава свят, и не е изключено да са били легендарен образ тъкмо на островите Зелени нос. През времето на Милтън английският автор Т. Хърбърт

казва в своя пътепис за островите Зелени нос: «някои мислят, че това са били Хесперидите, толкова прославени с Градината на златните ябълки» (1634 г.). — Б.пр. ↑

КНИГА ІХ

Сатаната, след като е обиколил земята, с коварен умисъл се връща в Рая като нощна мъгла и се вмъква в спящата змия. Сутринта Адам и Ева се запътват на работа. Ева предлага да се разделят на различни места, та всеки да се труди поотделно. Адам не скланя, опасявайки се, че онзи враг, за когото са предупредени, може да я изкуши, ако я намери сама. Ева, обидена от това недоверие спрямо нейното благоразумие и твърдост, настоява да се отдели от желание да изпита силата си. Накрая Адам отстъпва. Змията я намира сама. Лукавото ѝ приближаване, отпърво в съзерцание, подир това в реч с много ласкателство, която превъзнася Ева над всички други твари. Удивена, че чува змията да говори, Ева я запитва как се е домогнала до човешка реч и до такъв небивал разсъдък. Змията отвърща, че посредством вкусването от някакво дърво в градината е достигнала до говор и разум, лишена дотогава и от двете. Ева поисква от нея да я заведе до това дърво и открива, че то е дървото на забраненото познание. Змията, сега одързостена, с множество лукавства и доводи най-сетне я придумва да опита плода; тя, усладена от вкуса му, размисля дали да сподели всичко с Адам или не; накрая му донася от плода и му разказва как е била склонена да го опита. Адам, в началото потресен, но разбрал, че е погубена, решава в буйството на любовта да загине заедно с нея и смекчавайки простъпката,

също яде от плода. Въздействието на това деяние върху двамата: те търсят да покрият голотата си, а после впаднат в свада и взаимни обвинения.

Не вече за беседа, гдето Господ или ангел
на гости на човека сядат като при другар
с реч благосклонна и споделят мирния му отдих,
любезно разрешавайки му да се впусне с тях
в невинен разговор — сега ще трябва този тон
с трагичен да сменя — за отбив, подла изневеря,
отмятане, бунт от страна на слабия човек
и отказ от покорството му, а пък от страна
на небесата — отчужденост, гневно отвращение
и укор осъдителен, а и присъда строга,
довела в този свят скръбта и фурията Грях,
и черната ѝ сянка Смърт, и нейния вестител
Терзание — задача тъжна, но предмет все пак
с по-героично естество, отколкото гнева
на безпощадния Ахил, след бягащия враг
обиколил трикратно Троя^[1]; или яростта
на Турн за развенчаната Лавиния^[2]; или
Нептуновия, или пък Юнония бяс,
измъчил онзи грък, сина на клетата Киприда^[3] —
ако се сподобя със стил, за темата достоен,
от мойта повелителка небесна^[4], що снизхожда
на нощни посещения^[5] при мен по своя воля
и ми нашепва през съня или несетно вдъхва
у мен непреднамерените мои стихове,
откакто този нов предмет за героична песен
ме завладя, избирал дълго, твърде късно почнал,
несклонен по естествена нагласа да описвам
войни, единствени до днес за героична тема
зацитани (какво изкуство — да се насекат
с досадно дълга бъркотия в баснословни битки

измислените рицари!), додето невъзпети
остават добродетелите висши: търпеливост,
великомъченичество (или да се рисуват
игри, ристания, доспехи, гербове чудати
по щитовете, монограми, сбруи и жребци,
наметки конски и пискюли, рицари блестящи
в турнир и състезание; а после пир с херолди,
от сенескалите^[6] поднесен в дворцовата зала —
умение заучено, занаятчийска сръчност,
не онова, що с право дава героично име
на личност или на поема някоя). За мене,
невеж и неусърден в тези сръчности, остава
по-висш предмет, това си име^[7] годен сам да вдигне,
ако векът ни не е късен, климатът — студен
и натежали от години — моите крила,
каквито щяха да са те, да беше всичко мое,
а не на тази, що го носи нощем в моя слух.
Залезе вече слънцето, а подир него — Хеспер,
звезда, чиято длъжност е да носи полумрак
върху земята, кратък съдник между ден и нощ;
и ето, полушарието на нощта от край до край
забули хоризонта кръгъл. Сатаната,
недавна под угрозите на Гавриил побягнал
извън Едем, ала сега натрупал вещина
в измамата обмислена и злобата, решен,
човека да погуби, даже ако си спечели
по-тежко наказание, безстрашен се завърна.
Среднощ избяга дяволът и в полунощ се върна
от земната си обиколка, денем предпазлив,
откакто Уриил, регент на слънцето, откри
прихода му и събщи на всички херувими
от стражата; тогава той, от болка изтерзан,
измина заедно с тъмата седем нощи, слени
в една^[8], по равноденствия кръг^[9] се превъртя
трикрат, четирикрат пресрещна нощната
каляска^[10]
помежду двата полюса по целите колюри^[11]

и върнал се на осмата, от другата страна
на входа и на ангелската стража, крадешком
незабелязан се провря. Там беше онзи кът
(сега го няма, променен от грях, а не от време),
където Тигър^[12] в китното подножие на Рая
в земята се вдълбаваше, за да избликне после
в кристален извор до сами дървото на живота.
С реката гмурнал се, изскочи с нея Сатаната,
обвит в извиращите пари, и подири място
да се стаи; море и суша от Едем до Понт^[13]
и езерото Меотийско^[14] бе пребродил той,
отвъд реката Об нагоре и далеч надолу,
чак до Антарктика, а също и по дължина —
на запад от Оронт, додето Дариен^[15] прегражда
самия океан, оттам до долините водни
на Инд и Ганг — така кълбото бе обиколил
със зорък оглед и прилежно всяка земна твар
изучи, докато намери тази, дете може
на козните му да послужи най-добре — змията,
най-хитрата от зверовете в цялото поле.
На нея той след дългия си размисъл, объркан
в заплетено умване, накрай се спря, избрал
най-подходящия съсъд, най-сгодната издънка
на вероломството, та в нея влязъл, да укрие
от всеки взор уроците си тъмни — че в змията
съмнение не ще събудят хитрините, те
на нейната вродена ловкост и лукавство лесно
ще се припишат, докато у други зверове
опасно подозрение ще породят веднага
за сила дяволска отвъд способността на скота.
Така отсъди той, но първо, от печал обзет,
неудържимата си страст изля в такава жалба:
„О, прелестна земя, небе същинско, ако не
и по-прекрасна, жилище за богове достойно,
след преоценката на всичко старо построено!
Че кой ли бог след по-доброто би строил по-лошо?
Небе върху земята в кръг от други небеса^[16]

сияйни, но запалили лампади услужливи —
заря върху заря — за теб единствено, изглежда,
над тебе съсредоточили дивните лъчи
с въздействие свещено; както Господ на небето
е център, но обхваща всичко, в своя център ти
събираш дан от всички тези сфери; в тебе само,
не в тях, се проявяват всички техни знайни сили,
производителни в треви, растения и други
по-висши живи твари с разни степени живот:
растеж и сетива, и ум, закуп в човека сбрани.
С каква наслада бих могъл да те обхождам аз,
ако познавах що е радост, в тази сладка смяна
на хълми, долини, реки, гори и равнини,
ту суша, ту море, ту бряг, от лесовете венчан,
скали, бърлоги, пещери; но няма тук за мен
приют или убежище и колкото по-много
са красотите покрай мене, толкова по-люто
е вътре в мен терзанието — като в зла обсада
от противоположности; за мен доброто става
отрова и небето мъка би било за мен.
Но нито тук, ни на небето аз да се заселя
не диря, докато не смажа властника небесен
и мъката не се надявам да си облекча
с това, що диря, а да сторя други като мен
да бъдат, ако ще за туй по-зло да ме слети.
Че в разрушението само аз намирам мир
за безопасните си мисли и ако погубя
или ако да се погуби сам спечеля онзи,
зарад когото всичко тук е сътворено, всичко
ще го последва, в скръб и радост неразлъчно с него,
в скръбта тогаз. Каква разруха би било това!
За мен единствено ще бъде тази горда слава
сред адските царства, да сринат за един ден туй,
което онзи, що зоват всемогъщ, е градил
шест дни и нощи, а преди кой знае колко дълго
го е кроил, макар навярно не преди часа,
когато аз в една-едничка нощ освободих

от срамното робуване полвината почти
от ангелското звание и разредих тълпата
на обожателите; той, за да си отмъсти
и да попълни своите редици оредели,
дали защото бе изчерпил прежната си сила
да сътворява ангели, ако от него те
са сътворени, или пък за да ни унизи,
намисли вместо нас на наше място да издигна
създание от земна прах и да го облече,
така възнесено над своя долен произход,
в небесна слава, наша слава; тъй постанови
и го изпълни — сътвори човека, а за него —
и този свят великолепен, и върху земята
за господар провъзгласи го, и — какъв позор! —
накара ангелски крила да му се подчинят
и огнени служители^[17] да носят земна служба
край неговото жилище; от тази зорка стража
боя се аз и затова така обвит в мъгла
от изпарения среднощни, тайно се промъкнах
дотук и всеки храсталак заничам да намеря
змията дремеща, в чиито сплетени извивки
да се укрива и да скрива тъмните си козни.
Какво падение! Аз, който с богове преди
за най-високо място спорих, трябва да се вместя
сега в гадина и размесен с гадната ѝ слуг,
да въплътя и оскотя това си естество,
към висота божествена до вчера устремено.
Но има ли в падението някакъв предел
за алчността и за мъстта! Зарееш ли се горе,
бъди готов да паднеш долу и да се сравниш
с най-долните неща. Мъстта в началото е сладка,
но скоро срещу себе си горчиво се обръща.
Какво пък, и така да бъде, стига да сразя,
щом по-високия не мога, онзи, що след него
е предизвикал ревността ми, този нов любимец
на небесата, тази твар от глина, син на злото,
когото, озлобен към нас, творецът му създаде

от прах — за злото му сега със зло да отплатим.“

*Тъй рече той и пропълзя през дебри и усои,
подобно нисък черен облак, за да продължи
среднощния си трескав оглед, жаден да открие
змията — и в дълбока дрямка скоро я откри
увита като лабиринт от обръчи с глава
в средата, преизпълнена с изкусни хитрини;
не още в сянка страховита, в мрачна пещера —
без страх и без да вдъхва страх на никого, невинна
сред злака спеше тя; тогава дяволът се вмъкна
в устата ѝ и скотското ѝ чувство завладял
в сърцето или пък в главата, скоро вдъхна в нея
мощта на разума, но тъй, че при това съня ѝ
не възмути и притаен зачака утринта.
Сега, когато зракът свят започна да огрява
цветята влажни на Едем и сладкият им дъх
изпълни въздуха, когато всички, дете дишат,
от земния велик олтар възхвала мълчалива
изпращат към създателя и ноздрите му пълнят
с уханье, сега излезе двойката човешка
и своята прослава гласна вля сред онзи хор
на същества, от глас лишени, после вдъхна с радост
насладата на тези ранни свежи аромати
и заобмисля как да се оправи най-добре
с нарастващата работа; че работата беше
за повече от две ръце в такъв широк предел.
Тогава на съпруга си така продума Ева;*

*„Адаме, ние можем вечно да се трудим в тази
градина, да се грижим тук за всеки злак и цвете. —
заръка сладка, но додето повече ръце
не ни помогнат, работата от труда ни расне
и все по-трудно се обхваща; туй, което ние
окастрим, изсечем, подпрем и вържем през деня,
за нощ — за две ни се надсмива с новия си прираст
и подивява. Затова реши какво да правим
или послушай първия съвет на моя ум.
Труда си нека разделим: ти, дете избереш,*

иди, или където трябва — с повет оплети
колибата ни, ако щеш, или бръшляна жилив
пооправи и насочи, додето аз самата
сред онзи гъсталак от рози благовонни, с мирт
размесен, подрежда до пладне някои неща.
Че докато така наблизко през деня се трудим
един до друг, нима е чудно, ако се замаем
от погледи и от усмивки или заговорим
за някой непознат предмет, а работата чака
и се събира, колкото и рано да я почнем,
и на вечерята часът дохожда незаслужен. “

Тогава с кротка реч така отвърна ѝ Адам:
„Едничка Ево, спътнице едничка, несравнимо
по-скъпа на сърцето ми от всички живи твари,
добър съвет ми даваш ти, добре е, че се грижиш
как да изпълним най-добре това, което Бог
ни е заръчал, за което няма да спестя
похвалата си, тъй като най-висшето достойнство
в жената е за своя дом усърдно да милее
и своя мъж да насърчава за добри дела.
И все пак Бог не ни наложи толкова сурово
труда, та да ни възпрепятства, ако пожелаем
да си отдъхнем и с гощавка, и с беседа — тази
гощавка за ума, или общуване любезно
на погледи и на усмивки; разумът поражда
усмивките, на звяра чужди, и храна са те
за любовта, а любовта не е презряно нещо.
Защото не за труд досаден — за наслада той
създаде ни и с разума насладата сдружи.
С ръце задружни ние можем да запазим тези
пътеки от дивеене, поне така широки,
че да минаваме, дорде ръце по-млади дойдат
на помощ; но ако това общуване безспирно
ще те пресити, за раздяла кратка съм съгласен.
Че най-доброто общество е често самотата
и кратката разлъка прави срещата по-мила.
Но друга грижа ме обзема — да не би опасност

да те слети далеч от мен; защото ти си спомняш
как онзи ни предупреди какъв противник зъл
от завист към блаженството ни и от
безнадеждност

за своето се мъчи в скръб и срам да ни свлече
с коварен пристъп и наблизо някъде укрит,
навярно алчно ни следи с надежда да издебне
кога сме разделени — сгода най-добра за него,
като не може да ни сграбчи, докато сме сбрани,
готови да се притечем един на друг в беда.
Дали кроежът му е първо да разколебае
у нас предаността към Бога, или да смуги
съпружеската ни любов — онуй блаженство наше,
което предизвиква в него най-голяма завист —
каквото и да е, ти стой до тази вярна гръд,
що дала ти живот, сега те брани и закриля.
Жената там, където дебне зло или позор,
е най-разумно и прилично да е до мъжа си,
за да я пази или с нея всичко да изстрада.“

На тези думи девствената царственост на Ева,
като жена, която люби, но несправедливо
е оскърбена, с миловидна сдържаност отвърна:

„О, сине на небето и земята, господарю
на цялата земя, за този наш противник, който
ни готви гибел, аз научих и от теб самия,
и от отиващия си небесен ангел чух,
стаена в сянката отзад, когато се завърнах
подир затварянето на вечерните цветя.
Но да се усъмниш така във верността ми крепка
към Бог или към теб, затуй че може би врагът
ще я лъсти, това от теб да чуя не очаквах.
Не от насието ти се плашиш; че бидейки
каквито сме, от болка или смърт неуязвими,
не ще ни стигне то, или ще го отблъснем леко.
Тогавата от измамата му се боиш, а значи,
страхуваш се, че крепката ми вяра и любов
измамата му ще разклати или прелъсти.

Такива мисли! Как можеха в теб да се вселят,
Адаме, как — за тази, дете толкоз ти е скъпа?“

На туй с лекуващи слова Адам ѝ отговори:
„О, дъще Божия и людска, о, безсмъртна Ево,
защото ти такава си — без грях и без вина;
не от съмнение към тебе се възпротивих.
на твоето отлъчване, а за да не допусна
дори самия опит, който е замислил той.
Че онзи, що лъсти, макар и всуе, омърсява
лъстения с безчестието да го подозрат,
че верността му за лъстта не е неуязвима
и може да се оскверни; и ти самата е гняв
и неприязън би приела даже без успех
извършеното зло; затуй не ме разбирай грешно,
ако се мъча да не дам на тази зла обида
да те слети; че докато сме заедно, врагът,
макар и дързостен, едва ли ще се осмели,
а даже да се осмели, мен първо ще нападне.
И не презирай неговата злоба и коварство —
изкусен трябва да е онзи, който изкуси
небесните; и помощта не смятай за излишна.
От взорите ти аз приемам всекидневно прилив
на добродетели, под твоя поглед всеки ден —
по-мъдър, бдителен и силен, ако има нужда
от външна сила; докато срамът пред теб, срамът
да бъда повален или надминат, би повдигнал
велика мощ, за да я слее с добродетелта.
Защо и ти да не изпитваш в себе си това,
когато съм до теб и своя изпит да посрещнеш
до мен, на добродетелта ти най-добър свидетел?“

Така семейният Адам говореше с грижовност
и със съпружеска любов, но Ева, като счете,
че искрената нейна вяръност е неоценена,
така му възрази отново с благия си тон:

„Ако такъв е жребият ни, да живеем вечно
притиснати и обсадени тук от своя враг
неистов или вероломен, без да сме дарени,

дори когато сме сами, със същата защита,
ще можем ли да сме честити — вечно в страх от
злото?

Но злото към греха не води — тъй врагът ни само
лъстително обижда ни с преценката си скверна
за доблестната наша чест; преценката му скверна
с позор не осквернява нас, а връз самия него
се лепва. От какво тогава има да се плашим
и да страним, щом двойна чест по-скоро ще
спечелим

от туй, че се е мамил той, и ще добием духом
покой и милост от небето, нашия свидетел?
Че що са вяра, обич, доблест, докато не са
изпитани сами, без външна помощ и подкрепа?
Тогава да не се боим, че мъдрият създател
е сътворил блаженството ни тъй несъвършено,
та разделени или сбрани, да не го опазим.
Блаженият ни свят е крехък, ако е така,
а и Едем не е Едем, ако е беззащитен.“

Срещу което пламенно Адам така отвърна:
„О, жено, най-добро е всичко, както Божя воля
го е създала; неговата творческа ръка
несъвършенство и недостиг не остави в нищо
от всичко, дето сътвори, а камо ли в човека
и туй, що може в щастието да го защити,
да защити от външна сила; че в самия него
опасността е, а и тя е в неговата власт,
безсилна против волята му да го уязви.
Но Бог остави волята свободна; че свободно
е туй, що следва разума, а разума той прав
създаде и заръча му да бъде прав докрай,
за да не би от благовидно нещо изненадан,
и волята да подведе с напътствие погрешно
да стори туй, което Бог изрично запрети.
Така че не неверието — обичта изисква
да ти напомням все това и ти да ми напомняш.
Възможно е, макар и твърди, да се отклоним,

защото не е невъзможно разумът да срещне
предмет по външност примамлив, подсторен от
врага,

и да попадне в клопката, преди да се усети,
ако не е нащрек, тъй както бе предупреден.
Та вместо изкушение да дириш, по-добре е
да го избегнеш, като гледаш да не се делиш
от мене — изпитанието и само ще дойде.

Щом искаш постоянството си да докажеш, първо
покорството си докажи — за другото кой може
да бъде сигурен, преди да те е проверил?

Но ако мислиш, че ведно ще бъдем по-нехайни
пред неочаквания изпит, тъй предупредена,
върви — ако те спра насила, ще съм те изгубил;
върви с невинността, с която се роди, разчитай
на цялата си добродетел, не спестявай нищо;
че Бог извърши своето — сега е твоя ред.“

Тъй рече патриархът на човеците, а Ева
последна, но с покорен глас така му отговори:

„Със твое разрешение тогаз, предупредена
най-вече от последните ти разсъдливи думи
за туй, че изпитът, когато е нечакан, може
далеч по-неподготвени ведно да ни завари,
охотно тръгвам; при това не ми се вярва много
тъй горд противник по-напред по-слабия да дири,
а стори ли го, с двоен срам ще му плати отпорът.“

И с тези думи от ръката на мъжа си леко
ръката си измъкна тя и като горска нимфа,
дриада или ореада, или от кръга
на Делия^[18], към дървесата тръгна, но с походка,
а и с осанка по-прекрасна от самата нея,
макар и не въоръжена със стрели и лък,
а с градинарски сечива, издялани без огън^[19]
с изкуство грубо или пък донесени от ангел.
Тъй прелестна, тя на Палета или на Помона
приличаше, на чутната Помона, от Вертумний
побягнала, и на Церера, девата, преди

от Юпитера да зачене още Прозерпина^[20].
Той дълго гледаше след нея с пламенен възторг,
но искаше му се да бе останала при него,
и често ѝ заръчваше да се завърне скоро,
а тя му се заричаше до пладне да се върне
в цветущото им жилище, та всичките неща
да нагласи и подреди, тъй както се полага,
за обедна гощавка и следобеден покой.
О, злополучна, бедна Ево, колко се излъга
ти в своето завръщане! Какъв зловец обрат!
За тебе в Рая нямаше да има отсега
ни сладко угощение, ни истински покой —
такова зло сред дъхави цветя и дървеса
причакваше те притаено с адска стръвна злост,
за да препречи пътя ти и да те върне в къщи,
лишена вече от невинност, вярност и блаженство.
Че още с първите зори на утрото врагът,
преобразен като змия същинска, бе поел
нататък, дето беше най-възможно да намери
двамината единствени човеци, ала в тях —
и целия им бъдещ род, белязаната плячка.
В поле и лес ги диреше навред, край всяка китка
от дървеса или градина с по-приятен вид,
от тях отглеждана с наслада или посадена
край извор или сенчест ручей; диреше ги той
и двамата, но щеше му се да намери Ева
самичка, щеше му се тъй, но нямаше надежда
за сгода толкова добра, кога, не щеш ли, в миг
над всякакви надежди Ева сам-сама съгледа,
забулена сред облак от ухания, едва
съзирана — така нагъсто розовите храсти
край нея руменееха, — да се навежда често
и да подпира крехките цветя с венчета пъстри —
багряни, пурпурни, лазурни и на златни капки,
но без подпора клюмнали, да ги изправя нежно
с превръзка миртова, сама за себе си нехайна —
тя, най-прекрасното и най-неподкрепено цвете,

далеч от своята опора пред самата буря.
Той приближаваше насам; пробви си първо път
през гъсталаците от кедри, борове и палми;
подир — витиеват и дързък, ту прикрит, ту зрим,
впълзя между преплетените храсти и в цветята,
като взмо брега покрили — работа на Ева,
по-дивен кът от древните измислени градини
на възродения Адонис или Алкиной,
приел в чертога си сина на стария Лаерт,
а и от истинската, дете онзи мъдър цар
със своята египтянка прекрасна се тешеше^[21].
Градината го заплени, стопанката ѝ — двойно.
Тъй както някой, дълго време в многолюден град
запрян сред скупчените къщи и канавки смрадни,
като излезе в лятно утро вън, за да подиша
помежду мирните селца и техните стопанства
наоколо, внезапно всичко го изпълва с радост —
дъхът на зърно, на сено спластено, на обор
и мляко, всяка полска гледка, всеки полски звук;
а мине ли мома красива като лека нимфа,
туй, що го радваше преди, сега го радва двойно
и в нея сякаш е събрана цялата наслада —
с такова удоволствие огледа злият змий
цветущите места, където Ева бе излязла
тъй рано и така сама; небесният ѝ лик,
чертите сякаш ангелски, но женствено смекчени,
невинността ѝ грациозна, всеки неин поглед,
движение, най-малкото ѝ действие злостта му
смириваше, ограбвайки със сладкия си обир
свирепостта му от така свирепата и цел.
За кратко време злият дух, от злото си отлъчен,
остана неподвижен там и временно остана
глупешки благ, разоръжен от всякаква вражда,
от всякакво коварство, злоба, завист или мъст;
но адската жарава, дете в него не угасва
дори и на небето, скоро скърши радостта му
и все по-силно го терзае с всяка нова гледка

на сладост, отредена не за него, и завчас свирепата си злост припомнил, всички свои козни зловредни със злорад възторг така възпламени:

„О, докъде доведохте ме, мисли! И каква е тази сладостна омая, та забравих кой ни води тук — ненавистта, не обич и надежда за Рая вместо ада, не надежда тук да вкуся наслада, а насладите да разруша във всичко, освен в разрухата — за мене всяка друга радост навеки е изгубена. Не бива да изпускам усмихналия ми се случай. Ето я сама жената, предоставена на всякакви съблазни. Не е наблизо (а далеч наоколо аз виждам) мъжът ѝ, чийто по-висш ум избягнал бих, а също и силата му, и духа надменен, и снагата с осанка на херой, макар от земен образец^[22] — не безопасен враг е той, ненараним, а аз не съм — дотолкова смален от ада и отслабен от болката в сравнение с това, което бях. А тя е дивна, за любов на богове достойна, и не е страшна, въпреки че страшни са любов и прелест, непосредствати с омраза по-могъща, омраза скрита, на любов престорена добре — избрания от мене път към нейната погибел.“

Тъй рече на рода човешки злият враг, укрит в змията, този обитател скверен, и към Ева насочи хода си, но не с пълзенето вълнисто, което после усвои, а в целия си ръст изправен въз основа кръгла от безчет извивки, натрупани една връз друга, царствена глава с гранатови очи издигнал гордо на възбог, с блестяща шия от зелено злато, извисена из виещите се спирали, плъзнали навред по злачната земя; приятен беше този образ и хубав — никой друг след туй от змийски род по-хубав

не се роди: ни тези, дето Кадм и Хермиона

в Илирия смениха, нито богът в Епидавър,
или онези пък, в които се преобрази
самият Юпитер Амонски и Капитолийски,
единият с Олимпия, а другият с онази,
що римлянина Сципион роди^[23]. В обход изпърво,
подобно някой, който дири достъп, но не дръзва
да влезе, той се виеше все още отстрани.
Като когато кораб, воден от добър кърмчия
пред устие или край нос, където ветровете
се сменят често, често сменя руля и платното;
тъй често свръщаше и той и гъвкава опашка
на пъргави венци сега увиваше пред Ева,
да я подмами; тя в труда си шепот на листа
дочу, ала не вдигна взор, привикнала отколе
край нея всички зверове на воля да играят
навред из равнината, по-послушни на зова ѝ,
отколкото предрешеното стадо на Цирцея^[24].
Сега по-смел, пред нея той непризован застава
като захласнат от възторг; високия си гребен
накланяше, прегъваше си лъскавата шия
и лижеше земята, дето бе вървяла тя.
Туй няма обожание най-сетне я накара
играта му да забележи и зарадван вече,
че е привлякъл взора ѝ, със змийския език
наместо гласов орган или чрез въздушен тласък^[25]
така започна своето лукаво изкушение:

„Не се чуди, царице чутна, ако е възможно
самото чудо да се чуди, не въоръжавай
с омраза взора си, това небе на кротостта,
разсърдена, че приближих така и ненаситно
уединен те съзерцавам, без да се боя
от властния ти лик, по-властен в тази ти
самотност.

На дивния велик творец подобие най-дивно,
теб всички твари съзерцават, всички подарени
на теб, и красотата ти небесна обожават,
любуйки се в захлас, че тя е най-прекрасна,

където всички ѝ се радват заедно, но тук,
сред тази пустош оградена, между зверовете,
негодни зрители и твърде плитки, за да вникнат
във хубостта ти, кой освен един-единствен мъж
те вижда? (А един какво е?) Ти си да те виждат,
богиня между богове, в благоговейна свита
от многобройни ангели вседневно обкръжена.“

Тъй изкуителят подзе хвалебствието свое
и думите му стигнаха сърцето ѝ, макар
че говорът му я учуди. Най-накрая Ева,
изслушала го смаяна, тъй каза му в ответ:

„Що значи туй? Език човешки, от език на скот
изречен, и човешки смисъл, изразен чрез него!
Поне от първото от двете, мислех, че лишени
са всички зверове, които Господ сътвори
негодни за каква да е членоразделна реч.
За второто не знам, защото в погледа им често
прозира твърде много разум, в действията — също.
Това, че ти, змията, си най-хитрото животно,
аз знаех, ала не и туй, че с говор си дарена.
Та чудото да удвоиш, кажи ми ти сега
от няма как словесна стана и защо към мен
приятелски настроена си — повече от всички
останали, които са пред взора ми вседневно?
Кажи — такова чудо трябва да се слуша с трепет.“

Тогавя изкуителят коварен отговори:

„Властителке на този свят прекрасен, дивна

Ево,

за мен е лесно да ти кажя всичко онова,
което искаш, и покорно трябва да го сторя:
аз бях сред скотовете скот в началото, пасях
отъпкания злак и бяха мислите ми низки
като храната ми; освен храната си и пола
не виждах нищо, не съзнавах нищо по-високо,
доде един ден, както скитах през полето, мигом
съгледах чак в далечината приказно дърво,
отрупано от плодове, обагрени прекрасно —

смес от багряно и от златно; приближих в захлас
и ето че от клоните му ароматен дъх
разпали в мене глад, събуди по-голяма сладост
от мириса на копър благ или на топло мляко^[26],
прокапало по здрач от овче или козе виме,
далече от сукалчето, залисано в игра.
Така че, за да утоля копнежа си да вкуся
от тези толкова прекрасни ябълки, реших
да не отлагам повече под яростния подтик
на глад и жажда — двамата съветници могъщи,
които благовонието беше съживило.
Около мъхестия ствол аз мигом се увих,
че до високите му вейки трудно ще досегнеш
самата ти или дори Адам; покрай дървото
стояха всички зрящи твари в същия копнеж
и ми завиждаха, но те не можеха да стигнат.
А аз достигнах — вред край мен обилни плодове
висяха изкусително и до насита брах
и ядох, че такава сладост дотогава още
не бе ме радвала на паша, ни на водопой.
И ето, утолих глада си и подир усетих
чудесно превращение, което ме издигна
до степента на някакъв разсъдък и речта
не закъсна, макар да пазех прежния си образ.
Тогаз към размишления високи и дълбоки
обърнах всеобхватния си ум и всичко зримо
на небесата, на земята или помежду им
обгърнах — всичките неща прекрасни и добри,
но всичките неща прекрасни и добри в лика ти
богоподобен и в лъча на райската ти хубост
видях събрани — нищо друго толкова прекрасно
не би могло да бъде; тъкмо туй ме й накара
да дойда — може би и не навреме — и отблизо
с възторг да съзерцавам тебе, с право назована
владетелка на тварите, всемирна господарка.“
Тъй обладамата змия говореше, а Ева,
по-слисана след тази реч, нехайно й отвърна:

„Хвалебствията ти ме карат да се усъмня
в мощта на този плод, от теб за първи път
открита.

Но где расте това дърво, далеч ли е оттук?
Защото много са из Рая дървесата Божии,
които и до този миг са още непознати
за нас — така разнообразни и така обилни
че повечето плодове остават да висят
навеки недокоснати, доде родът човешки
се умножи достатъчно и повече ръце
помогнат да се разтовари майката — природа.“

Щом чу това, лукавата гадина възликува:
„Царице, пътят не е нито труден, нито дълъг —
отвъд една редица мирти в равното поле
току до извора оттатък малката горица
от миро и балсам^[27] цъфтящ — ако се съ согласиш
водач да съм ти, много скоро ще те заведе.“

„Води тогава“ — каза Ева. Онзи я поведе
на кривулици, но така, че уж вървят направо,
към пакостта. Надеждата издига го и радост
разпалва гребена му — както огънят блуждаещ
от мазни изпарения, чиято плът ноцта
докрай сгъстява, а студът отвсякъде обгражда,
в самото си движение възпламенени, често,
според мълвата, придружен от някой злостен дух,
като витае и блести с измамна светлина,
отбива слисания странник на страни от пътя
в тресавища или блатата и в езера дори,
за да потъне там без вест, далеч от всяка помощ
тъй бляскаше сега змията скверна и с коварство
поведе доверчивата ни майка към дървото
запретно, корена зловец на цялата ни скръб,
което като зърна тя, водача си упрекна:

„О, змийо, ние можехме да си спестим труда,
за мен безплоден въпреки излишъка от плод,
чиято мощ, ако са верни твоите слова,
че ти е повлияла тъй, наистина е чудна;

но ние от това дърво не бива ни да вкусим,
ни да докоснем — Бог остави тази си повеля,
едничка щерка на гласа му^[28]; в другото сами
сме си закон, закон за нас е собственият разум.“

Тogaва изкусителят лукаво и отвърна:

„Наистина ли? Мигар Бог ви запрети плода
на всички тези дървеса, при все че ви нарече
на всичко по земята и във въздуха стопани?“

А Ева, неповинна още, каза: „От плода
на всички други дървеса ний можем да ядем,
но от плода на туй дърво, тъй прелестно на сред
градината, Бог повели: не бива да ядете
или да го докосвате, че инак смърт ви чака.“

Не свършила речта и кратка, онзи изкусител,
сега по-дързък, ала с вид на ревност и любов
към людете, уж възмутен, че са онеправдани,
подхваща ново лицедейство, люшка се, обхванат
от смутна страст, но без кривене и в тържествен

акт

се вдигна, сякаш да говори по велик предмет.
Тъй както в старо време някой знаменит оратор
в Атина или Рим, където волното витийство
цъфтеше, после онемяло, за висока реч
замислен се изправяше и всеки негов член,
движение, деяние спечелваше тълпата
преди езика, а и често почваше направо,
без увод, от усърдие към правото си дело;
така изправен и раздвижен в пълния си ръст,
пристъпи изкусителят към страстното си слово:

„О свято и премъдро, ти, дърво на мъдростта,
о, майко на науката, сега усещам ясно
у себе си мощта ти аз, не само да прозира
нещата в техните причини, но и да открива
на всички височайши сили пътищата мъдри.
Царице на вселената, не вярвай ни за миг
на смъртните угрози — вие няма да умрете.
Как ще умрете? От плода? Той дава ви живот

към знанието. Или от грозящия? Но гледай — аз го докоснах и опитах, а живея още, и то живот по-съвършен, отколкото съдбата ми отреди, че участта си дръзнах да надмина. Туй, що за звяра е открито, мигар за човека ще е закрито? Или Бог ще запламти от гняв за провинение тъй дребно, вместо да похвали неустрашимата ви доблест, със която даже под страх от смърт, каквото и да е това, смъртта, не сте отстъпили от пътя към живот

невям

по-дивен, към познанието за добро и зло? Познанието за добро няма е зло? А злото не трябва ли да се познае, за да се избягва? Бог няма как да ви накаже и да е правдив, а щом не е правдив, не е и Бог, не е и страшен. Така страхът ви от смъртта страха премахва сам. Защо тогава е запретът? Само да ви сплашва и все така да ви държи смирени и невежи в богобоязън. Той разбира, че в деня, когато го вкусите, очите ви, уж бистри и сега, но всъщност мътни, истински избистрени тогава ще се отворят и наравно с боговете вие ще знаете добро и зло, тъй както те ги знаят. Че вие ще сте богове, щом аз човек съм вече, човек отвътре, няма спор — така ви съответства човек от скота аз, а вий — от люде богове. Тъй може би и ще умрете, като замените човешкото с божествено — желана смърт, макар и да ви плашат с нея, щом дотам ѝ стига злото. А и какво са боговете, та човекът, вкусил богоподобната храна, сам да не стане бог? Бидейки първи, от това предимство те се ползват, за да повярваме, че всичко е дошло от тях! Съмнявам се, защото виждам как земята чутна, от слънцето огряна, ражда всеки род, а те не раждат нищо; щом те всичко, кой тогава вложи

в това дърво познанието за добро и зло,
та който хапне от плода му, мъдрост начаса
без тяхно изволение добива? И в какво
ще съгреши човека, тъй до знанието стигнал?
Как твоето познание или това дърво
ще скършат волята му, щом тук негово е всичко?
Или от завист е, и мигар завистта живее
в гърди небесни? Тези, тези, а и много други
причини правят този плод необходим за теб.
Затуй се присегни, богиньо людска, и вкуси го.“

Той свърши и словата му, препълнени с
коварство,

в сърцето ѝ проправиха си твърде лесно път.
Вторачена, тя гледаше плода, чиято гледка
бе вече изкушение, а във слуха ѝ още
речта му убедителна ехтеше, заплодена
от разум, както ѝ се стори, а и от правдивост.
В туй време полудневен час настъпи и пробуди
у нея остър глад, възникнал от самия лъх
на този плод благоуханен, който с възжеление
ней, склонна и да го докосне вече, и да вкуси,
примамваше копнеещите взори, ала първом
поспряла, вътре в себе си така разсъди тя:

„Велика ще е силата ти, о, най-дивен плод,
макар и скрит от хората, достоен за възхита,
ако вкусът ти, твърде дълго неизпитан, мигом
дари на безсловесния витийство и научи
език, несътворен за реч, хвала да ти въздава;
хвала, която онзи, що ни запрети вкуса ти,
не скри от нас, защото сам нарече те дърво
на знанието, знание за злото и доброто;
да вкусим той ни запрети, но този му запрет
те прави по-желан с това, че предполага благо,
стаено в тебе, от което ние сме лишени;
защото непознато благо няма или даже
да има, щом е непознато, все едно го няма.
Тогава той със знанието ни е запретил

и благо, и мъдростта. Запрети като този
не ни обвързват. Но ако самата смърт ни свърже
с отвъдна връв, каква ще ни е ползата тогава
от вътрешната свобода? В деня, когато вкусим
от този дивей плод — о участ! — трябва да умрем.
Ала змията как умря? Тя вкуси, а е жива;
и ето, знае и говори, мисли и разбира,
а неразумна бе преди. За нас ли само беше
измислена смъртта? На нас ли само се отказва
храната умствена? Нима за зверовете тя е?
Изглежда, е за зверовете. Ала звярът, който
я вкуси, не изпитва завист, а поднася с радост
добитото от него благо — несъмнен дарител —
с другарство към човека, чужд на подлост и измама.
От що да се боя тогаз и как да знам от що
да се боя в незнанието за добро и зло,
незнание за бог и смърт, закон и наказание.
Та тук расте лекът на всичко, този плод
божествен,
тъй прелестен за погледа, любезен за вкуса,
способен мъдрост да дарява. Кой ще ми попречи
да се присегна и нахраня тяло и душа?"

Тъй рече и ръка припряна в този кобен час
простряла към плода, откъсна начаса и яде.
Земята сети раната, природата издъно
въздъхна и във всичко свое даде скръбен знак,
че всичко е изгубено. Назад в леса се шмугна
виновната змия, и то без труд, защото Ева,
сега вглъбена във вкуса изцяло, нищо друго
не забелязваше, такава сладост нивга сякаш
от никой плод не вкусила, действителна или
въобразена поради голямата надежда
за знание, с божествен сан във мислите си вече.
Тъй с алчност невъздържана поглъщаше го тя —
не знаеше, че смърт яде. Заситена накрая,
замаяна като от вино и развеселена,
на себе си сега така самодоволно рече:

„О, царствено дърво, от всички райски дървеса
най-драгоценно, най-достойно, източник блажен
на мъдростта, до днес презряно и оклеветено,
провесило плода си дивен, като че без цел
създаден, но оттук нататък ранната ми грижа
и не без песен, всяка сутрин с нужната хвала
ще те спохожда, клоните ти, за да облекчи
от плодния товар, на всички щедро приподнесен;
додето хранена от теб, в познанието аз
узрея като боговете, дето всичко знаят,
а свиди им се да дадат на друг това, което
не могат да дадат, защото ако този дар
бе техен, той не би бил тук. Водачи сте ми ти
и опитът — ако не следвах тебе, щях да тъна
в невежество — към мъдростта ми сочиш пътя ти
и ми откриваш достъп там, където тя е скрита.
И аз съм скрита може би — небето е високо, високо
и далеч, не може всичко на земята
да види ясно, пък, и други грижи може би
от вечното му бдение за миг да са отвлекли
великия ни запретител, сигурен в кръга си
от съгледвачи. Ала как ли пред Адам сега
да се явя? Дали за него да направя знайна
промяната си начаса, та пълното блаженство
и той да вкуси с мен веднага, или по-добре
по-висшето познание за себе си да пазя
несподелено и така да възмездя това,
което липсва на жената, тъй че любовта му
по-силно да влека и аз по-равна да му бъда
(мечта не лоша!), може би понякога дори
по-висша, че от низшите кой духом е свободен?
Това ще е добро, но Господ ако е видял,
и смърт ако последва? Мен тогаз не ще ме има;
Адам ще се обручи с друга Ева подир мен
и с нея ще блаженства той, а мене ще ме няма —
о, смъртна мисъл! Щом е тъй, не ще се двоумя —
Адам ще бъде редом с мен в блаженство или горест.

Обичам го и с него бих понесла всяка смърт,
ала без него никакъв живот не бих живяла.“

Тъй рекла, стъпките си тя отвърна от
дървото,

но първо ниско преклони се, сякаш пред властта,
която, скрита вътре в него, щедро беше вляла
в растението сока вещ, извлечен от нектара,
божественото питие. По този час Адам
в очакване нетърпеливо бе й сплел венец
от най-прекрасните цветя, къдриците й с него
да украси и полския й труд да увенчае
като жътваря, който кичи житната царица.
За чутна радост мълком той се готвеше, за нова
насада при завръщането твърде закъсняло;
ала току се свиваше в предчувствие за зло
сърцето му — той чувстваше обърканата мяра^[29]
и тръгна да я срещне сам по пътя, в който тя
потегли рано сутринта без него; и дървото
на знанието като стигна, изведнъж я среща,
едва възвила към дома с един откъришен клон
с най-прелестния плод, усмихнат в мекия си мъх,
новооткъснат и от лъх амброзиен обгърнат.
Към него тя забърза с извинение в очите
наместо проглас към това пространно оправдание,
което със слова вежливи начаса подхвана:

<<Не се ли удиви, Адаме, че не си дойдох?
На мене ти ми липсваше и дълга ми се стори
раздялата; че мъката на любовта до днес
не бях познала и не бих повторила — не ща
пак да изпитвам туй, що всуе търсех да изпитам —
разлъката болезнена от тебе. Но чудата
причина имах за това и дивна за слуха:
това дърво не е, тъй както казваха, дърво
с опасен вкус, което уж отваряло ни пътя
към непознато зло, напротив — то отваря взора
и в богове превръща всички, дето го опитват;
а вече го опитаха — змията велемъдра

или по-невъздържана от нас, по-непокорна,
от неговия плод е яла, но със смърт не е
наказана, тъй както нас ни плашат, а дарена
подир това с човешки глас, а и с човешки ум,
великолепно разсъждава, та дори и мене
така успя да увещае, че самата аз
опитам също като нея и се убедих
в това въздействие — очите, досега мъгляви,
разтварят се, лети сърцето, а духът расте
нагоре към божественост, която аз за тебе
най-вече дирих, че без тебе тя не ми е нужна.
Блаженство има само там, където си и ти;
досадно ще е то без теб, а скоро и омразно.
Затуй сега и ти опитай, та еднакъв жребий
да ни сбере с еднаква радост и с любов еднаква,
за да не би, ако не вкусиш, да ни разделят
различните ни степени и да е твърде късно
заради теб да се откажа от божествен сан."

Така с лице блажено Ева свърши своя разказ,
но трескава руменина страните ѝ покри.
От другата страна Адам, когато чу от нея
за съдбоносния ѝ грях, остана поразен,
замаян и зашеметен, додето ужас хладен
по жилите му пропълзя, размекна всички
стави, безсилната ръка изпусна китния венец,
за Ева сплетен, и цветът посърнал се поръси.
Тъй блед и онемял остана той, доде накрая
мълчанието в себе си най-първо наруши:

„О, най-прекрасно същество, последно и най-
дивно

от сътворените неща, в което своя връх
достига всичко, що блести пред зора и ума,
божествено и свято, мило, благо и добро!
Как тъй погуби се, как тъй внезапно се погуби,
оставена без лик, без чест, отдадена на смърт?
Или по-скоро, как склони да нарушиш така
суровия запрет, как дръзна да се покушиш

на този свят запретен плод? Проклетото лукавство
на враг те е подмавило, все още непознато,
а с тебе е погубило и мен, защото с теб
и аз без двоумение решен съм да загина.
Че как без тебе ще живея, как ще се лиша
от сладостната ти беседа и от любовта ти,
за да живея пак сред тези диви лесове?
Дори и друга Ева Бог да сътвори от друго
ребро, изтръгнато от мен, от моето сърце
теб няма кой да те изтръгне, няма, аз усещам —
към тебе, плът от мойта плът и кост от мойта
кост,

природна връзка ме влече и моята съдба
е неразделна с твоята — в блаженство или мъка.“

Така си каза той сега и някак утешен
след скръбния си смут, след всички мисли неспокойни
смирени пред туй, което сякаш бе непоправимо,
така към Ева се обърна със спокойна реч:

„Безстрашно дело дръзнала си да извършиш,
Ево,

посмяла си да предизвикаш бедствие велико,
дори да беше пожелала с погледа си само
плода пресвят на святата въздържаност, а що ли
да вкусиш туй, което ти не бива да докоснеш.
Но станалото — станало. Кой може да го върне?
Ни Господ, ни съдбата властна. Ала може би
все пак ти няма да умреш, деянието твое
не е тъй скверно може би сега, щом вкусен вече,
плодът е от змията първо осквернен, от нея
опорочен и развенчан, преди да вкусим ние,
а и за нея, види се, несмъртоносен, щом
е жива, както каза ти, и то като човек —
в по-висша степен на живот, примамка твърде

силна

за нас, които, вкусим ли, навярно ще възлезем
на съответна висота — то значи, богове
или пък ангели полубожествени ще станем.

Пък и не ми се вярва Господ, мъдрият творец,
наистина да ни погуби, както ни заплашва —
нас, най-прекрасните си твари, толкова високо
издигнати над другите, които трябва с нас,
за нас създадени, да паднат с нашия провал
като зависими от нас. Тъй Бог ще разтвори
това, което е творил. Такъв напразен труд
за Господа не е достоен. Въпреки че той
могъл би сътворението да повтори, нас
не би изтребил, та врагът ни да не възликува
и да рече: — Горко на всички Божии любимци!
Кой може да му угоди за дълго! Първо мен
погуби той, сега човека, след това — кого ли? —
Тъй повод за презрение не ще му се даде.
Но както и да бъде, с теб скрепен е моят жребий;
ще споделя присъдата ти и ако е смърт,
додето съм до теб, смъртта за мен ще е живот —
тъй силно в своето сърце усещам аз сега
природната верига как към своето ме тегли,
към своето у теб; че всичко, що си ти, е мое;
неразделими в участта си, ние сме една
единна плът; загубя ли те, себе си загубвам.“

Така — Адам, а ето как му отговори Ева:
„О славно изпитание на любовта безмерна,
чутовно доказателство и пример най-висок,
към който длъжна съм и аз да се стремя, макар
далеч от свършенството ти, за да те достигна,
Адаме, от чиято свидна гръд съм се родила,
и с радост слушам как описваш нашия, съюз —
едно сърце, една душа у двамата, което
се потвърди през този ден с това, че ти решен си
преди смъртта или пък нещо още по-ужасно
нас, свързани в тъй свидната любов, да раздели,
със мен една вина да носиш и една простъпка,
ако простъпка е да вкусиш този дивен плод,
чиято сила (че доброто води към добро)
направо или с помощта на случая представи

туй славно испытание на твоята любов,
която инак никога тъй нямаше да блесне.
Ако да вярвах, че от моя опит ще последва,
тъй както ни заплашват, смърт, понесла бих сама
най-злото, изоставена по-скоро бих умряла,
отколкото да те обвързвам с пагубно за твоя
покой деяние, и то като се уверих
така недавна в твоята тъй предана и вярна
и с нищо несравнима обич; ала аз усещам,
че изходът ще бъде друг — не гибел, а живот
уголемен, очи разкрити, нови упования,
и тъй божествен вкус, че всичко сладко, досега
изпитано, пред него е и блудкаво, и грубо.
На моя опит се опри, Адаме, и вкуси,
и своя страх от гибелта хвърли на ветровете.“

Тъй рече тя и го прегърна нежно, и от радост
заплака, трогната от туй, че любовта си той
дотогава е извисил, та да си навлече
заради нея Божии гняв, а може би и смърт.
И за отплата (тъй като такава съчастие
не заслужава по-добра отплата) тя от клона
му даде от плода така прекрасен и омаен
с ръка великодушна; той не се възпря и вкуси,
макар да знаеше, че зле постъпва, не измамен,
а неразумно обладан от женския ѝ чар.
Земята от недрата си изтръпна, сякаш в болка
се сгърчи пак, природата издаде втори стон,
небето свъси лик, протътна и печални капки
пророни над завършения вече първороден
и смъртен грях, доде Адам ядеше до насита,
без да размисли, пък и Ева, без да се бои,
повтори своята простъпка, та с дружина мила
докрай да го успокои; така че те сега
и двамата, замаяни като от младо вино,
във веселба заплуваха и мислеха, че сецат
как божествеността посажда в тях крила, с които
в небето да се възнесат; но този плод лъжовен

въздействие далеч по-друго първо прояви —
в Адам запали плътска страст и похотливи взори
към Ева взе да мята той, а пък и тя сама
със същото му отговори — тъй пламтяха в лъст,
доде Адам към нея почна да я предизвиква:

„Сега разбирам, Ево, колко точен и изтънчен
е твоя вкус, а той е важен дял от мъдростта,
защото вкус ний даваме на всяка своя мисъл
и своя вкус наричаме разумен. Теб хвала
въздавам аз, че днес така добре ни нагости.
Каква наслада с тебе сме изпускали, странейки
от този дивен плод, и как до днес не сме познали
върховната наслада; щом в запретните неща
такива удоволствия се крият, бих желал
запретни дървеса да има не едно, а десет.
Но хайде след гощавката да се повеселим,
тъй както след такъв разкошен пир ни се полага.
Че хубостта ти никога, откакто те видях
за първи път и за съпруга взех те, украсена
от съвършенствата, не е разпалвала така
копнежа да те обладая, по-прекрасна днес
от всякога, след този дар на чутното дърво.“

Тъй рече той и не спести ни поглед, ни задявка
със сладострастен умисъл, усетен безпогрешно
от Ева, чийто взор го стрелна с огън прихватлив.
Ръката ѝ тогава стисна той и я поведе
към сенчеста поляна, скрита под зелен покров,
а тя не се възпротиви; цветя им бяха ложе —
латинки, пъстри теменужки, нежни асфодели
и хиацинти — чудно мек и дъхав земен скут.
Там те докрай на любовта и нейните забави
се наслаждаваха — печат на общата вина,
утеха в общия им грях, додето росен сън
обори ги, от негата любовна уморени.
Ала когато силата на този плод измамен,
която с изпарения омайни приповдигна
духа им и въведе най-дълбоката им същност

в греха, през ноздрите излитна и сънят по-груб,
от вредни пари породен, обременен от гузни
видения, напусна ги, те станаха сега
като от смут, огледаха се и видяха колко
открити са очите им и колко са смрачени
душите им — невинността, която като було
ги бе закриляла от злото знание, сега
си бе отишла заедно с правдивата им вяроност,
вродена праведност и чест, оставила ги голи
на гузния им срам и той покри ги, ала с дреха,
която ги разкриваше — така Самсон, синът
на Дан, същински Херкулес, от скута на Далила,
продажницата филистимска, стана и видя се
остриган от мощта си^[30]; тъй видяха се и те
съблечени от добродетел и смълчани, дълго
с объркани лица седяха като онемели,
доде Адам, макар и в не по-малък смут от Ева,
най-сетне даде глас на тези неохотни думи:

„О, Ево, в кобен час, уви, ти дала си ухо
на червея лукав, научен, от кого не зная,
реч людска да уподоби. За нашия провал
той прав е бил, но за възхода лъгал е; че ние
наистина прогледнахме, наистина познахме
добро и зло — изгубено добро, добито зло.
Ако това е знанието, скверен е плодът му,
щом голи тъй остави ни, от чест и от невинност,
от верност и от чистота лишени. Всичко туй,
което ни красеше, днес е вече омърсено
и по лицата ни четат се явствените знаци
на мерзка похот, от която злото се множи,
и срам, това последно зло — за първото тогава
не ще и дума. Как ще гледам отсега лицето
на Господ или ангел, често с радост и възторг
съглеждано преди? Сега небесните черти
ще ослепяват този земен взор със своя блясък
непоносимо ярък. О, да можех да живея
тук в самота като дивак, на някоя поляна

смрачена, над която снажен лес, непроницаем
за звезден или слънчев зрак, простира сянка ширна
и смугла като вечерта! Покрийте ме, о, бори,
и вие, кедри, скрийте ме с безбройните си вейки
там, дете вече никога не ще ги зърна аз!
Но нека в тази жалка орис да помислим първо
с какво ще можем най-добре да скрием засега
един от друг онези части, дете ни изглеждат
най-срамни и неугледни — на някое дърво
листата гладки и широки нека да съшием,
чреслата си, за да опашем и да скрием с тях
междинните си части тъй, че там да не заседна
новодошлият срам, нечисти да ни назове.“

Такъв ответ ѝ даде той и двамата поеха
в леса най-гъст и там сред всички дървеса избраха
смокинята — не тази, що с плода си е прочута,
а друга, на индийците позната и до днес
в Декан и Малабар^[31], която толкова охолно
простира дългите си клони, че в земята пак
се вкореняват вейките и дъщери поникват
покрай дървото — майка, цяла жива колонада
с високи арки и пътеки звънки между тях —
индийският пастир там често, бягайки от зноя,
намира хладина и тъй пасящото си стадо
следи през просеки в листака; та листа такива
те сбраха — като амазонски щитове широки,
и колкото умееха, съшиха ги така, че
да се опашат, но нима вината и срама
ужасен биха скрили с тях? О, колко бе различна
онази славна голота! Така Колумб недавна
откри американците^[32], опасани така
с пернати пояси, а голи иначе и диви
в горите върху островите и по бреговете.
И тъй, решили, че поне отчасти своя срам
са скрили, но с необлекчен и неспокоен дух
те седнаха и зариднаха, и не само сълзи
валяха от очите им, а вихри — страсти буйни

отвътре се извиха: гняв, омраза, недоверие,
съмнение, раздор — да сринат вложената в тях
държава на ума, преди от край до край спокойна
и пълна с мир, ала сега обзета от метеж;
че там разсъдъкът бе спрял да управлява вече,
а волята не чуваше съветите му — в плен
и двамата на похотта, която изотдолу
превзела висшия престол на разума, поиска
върховна власт. И ето, с дух дотолкова разстроен
Адам с лице преобразено и с различен слог
прекъснатата реч към Ева поднови така:

„Да беше ме послушала, да бе стояла с мен,
тъй както те помолих аз, когато онзи странен
копнеж за скитане през тази злополучна утрин
незнайно откъде обзе те — о, тогава бихме
останали все тъй честити, не като сега
ограбени, опозорени, голи и нещастни.
Без нужда нека никой вече да не търси случай,
за да доказва верността си; онзи, който търси
такова доказателство, започва да пропада.“

Засегната от тези думи, Ева го упрекна:
„Какво мълвят устата ти безмилостни, Адаме?
Защо на моята прищявка или, както казваш,
копнеж за скитане приписваш туй, което божем
пак би се случило, дори и ти да бе до мен,
а може би и с теб самия, ако ти бе там
или премеждието — тук, и ти не би открил
лукавство в змийските слова, така красноречиви.
Щом няма помежду ни повод за вражда, защо
тя трябва да ми мисли зло и да ми пакости?
Нима не бива никога да се делия от тебе?
Да бях останала тогаз безжизнено ребро!
Но щом съм туй, което съм, защо ти, мой глава,
не ме възпря с изричната повеля да не ходя,
ако било е тъй опасно, както каза сам?
Ти беше с мене твърде мек, не възразява дълго,
дори ми разреши, склони, почти ме насърчи.

Да бе тогава в отказа си твърд и непреклонен,
не бих престъпила и ти не би престъпил с мен.“

На туй, за пръв път разгневен, Адам
й отговори;

„Такава ли е любовта ти, твоята отплата
за моята любов към теб, неблагодарна Ево,
доказана, когато ти погуби се, а аз,
макар да можех да живея и ликувам вечно
в блаженството, все пак избрах да бъда с теб
в смъртта?

Нима сега съм укорен, че станал съм причина
за твоята простъпка? Недостатъчно сурово
съм те възпирал! Мигар можех повече да сторя?
Предвардих те, напътих те, предрекох ти дори
опасността и дебнещия подъл неприятел.
Останалото би било насилие, а тук
насилие над волята свободна няма място.
Не, от самонадеяност тогава дръзна ти
опасността сама да срещнеш или да откриеш
за изпитание блестящо случай. Може би
сгреших и аз, че твърде много се дивих
на всичко,

което в теб изглеждаше безгрешно, та повярвах,
че зло не ще те изкуши, но съжалявам вече
за тази моя грешка, в грях превърната сега
от тебе, моя обвинител. Туй ще сполети
и всеки, който твърде вярва в женското
достойнство

и дава власт на женска воля — тя отпор не знае,
оставена на себе си, и зло ако последва,
за всичко мекушавостта му ще вини завчас“

Тъй в обвинения взаимни пропиляха те
безплодни часове, без никой себе си да съди,
и сякаш нямаше да има край на този спор.

[1] Възпламенен от гняв, Ахил в „Илиадата“ обикаля три пъти стените на Троя, преследвайки Хектор и отказвайки каквото и да било примирие с него. — Б.пр. ↑

[2] В „Енеидата“ троянският герой Еней, след като пристига в Италия, отнема любимата на местния герой Турн, царската дъщеря Лавиния (но не я развенчава, тъй като тя не е омъжена), след което разяреният Турн се впуска в отчаяна и безнадеждна битка със своя непобедим съперник. — Б.пр. ↑

[3] Нептуновият бяс е насочен срещу Одисеи, в Юнониният — срещу Еней, сина на клетата Киприда, т.е. Венера, на когото Юпитеровата жена си отмъщава за това, че Парис е предпочел майка му пред нея при съдбоносния за Троя избор на планината Ида. — Б.пр. ↑

[4] Милтъновата повелителка небесна е небесната муза Урания (вж. бел. към VII 1 по-горе). — Б.пр. ↑

[5] Относно нощните посещения на Милтъновата муза вж. бел. към III 32 по-горе. — Б.пр. ↑

[6] Херолдите и сенескалите са различни категории от представителната прислуга на официалните приеми през Средновековието. — Б.пр. ↑

[7] Това си име — епос (героична песен), най-високият литературен род според класификацията на Ренесанса. Предметът на Милтън е не само достатъчно възвишен за епическа поема, но способен дори да извиси самото име на епоса и да създаде нов критерий. — Б.пр. ↑

[8] Криейки се в сянката на земята, Сатаната се изхитрява да прекара цяла седмица в мрак (седем нощи, слени в една). — Б.пр. ↑

[9] Равноденственият кръг е небесният екватор, по който Сатаната се превърта три пъти от изток на запад в положение диаметрално противоположно на слънцето. — Б.пр. ↑

[10] Нощната каляска е земната сянка. — Б.пр. ↑

[11] Колюри — мислени кръгове в астрономията, перпендикулярни един на друг и на екваториалния кръг. Някои изследователи на „Изгубеният рай“ отбелязват, че Милтън неволно или съзнателно допуска анахронизъм, като дава възможност на Сатаната да минава през полюсите по тъмно дори преди грехопадението, когато според космографията на тази поема земната ос е била

перпендикулярна на вселенския екватор и следователно полюсите трябва да са били непрекъснато осветени от слънцето. Самите колюри са уместни само след „изместването“ на земната ос, защото единият от тях минавал през равноденствените точки, а другият — през точките на слънцестоянето. Ако анахронизмът е умишлен, което е по-вероятно, като се има пред вид Милтъновата астрономическа прецизност и последователност в цялата поема, той може би се въвежда, за да подчертае по метода на драматичната ирония причинната връзка между нашествието на Сатаната и човешкото грехопадение с неговите космически последици. — Б.пр. ↑

[12] Милтън нарича неразклонената още райска река с името на третия ѝ клон, реката Тигър (Хидекел). — Б.пр. ↑

[13] Понт (Понтус Евксинос) е старогръцкото название на Черно море. — Б.пр. ↑

[14] Езерото Меотийско е древното име на Азовско море. — Б.пр. ↑

[15] Оронт е река в Сирия, а Дариен е Панамският провлак между Северна и Южна Америка. — Б.пр. ↑

[16] Земята е уподобена на небе, окръжено от други небеса, т.е. системата от концентрични небесни сфери, предложена от Птолемей. — Б.пр. ↑

[17] Огнените служители са вероятно «херувимите пламтящи» от XI 100 по-долу. Ср. «Псалтир» 103, 4: «Ти правиш ветровете Свои Ангели, огнените пламъци — Свои служители.» — Б.пр. ↑

[18] Дриадите в древната митология били горски нимфи, а ореадите — планински. Последните придружавали девствената богиня на луната и лова Артемида (Диана), наричана също Делия (едно от многото ѝ имена), тъй като била родена на остров Делос. — Б.пр. ↑

[19] Диана (Делия) била традиционно изобразявана със стрели и лък, които символизирали не само нейната длъжност като богиня на лова, а и разумния съвет — нещо, което наистина липсва на Ева. Вместо това тя носи градинарски сечива, издялани без огън, тъй като преди грехопадението огънят и свързаните с него занаяти били все още непознати. — Б.пр. ↑

[20] С градинарските си сечива Ева прилича повече на римската богиня на пасищата Палета, както и на богинята или нимфата на овощните дървета Помона, която се криела от мъжки ухажвания в

своята градина, но била прелъстена от Вертумний, който я измамил, предрешен като старица (Овидий, „Метаморфози“ XIV). Макар и да побягнала от него, когато той ѝ открил истинската си хубост, Помона била завладяна от нея и пламнала от страст като неговата. Ева се сравнява и с богинята на земеделието Церера, която била обладана от Зевс (Юпитер) и му родила Прозерпина, по-късно прелъстена от самия него, преобразен като змия (очевидна аналогия е изкушението на Ева от влезлия в змията Сатана). — Б.пр. ↑

[21] Градините на Адонис или Алкиной са измислени, защото принадлежат на езическата митология, която за християнина не може да бъде нищо повече от алегория на действителността. В единия случай Милтън вероятно има пред вид градината, в която Венера крие своя любим Адонис, според поемата на Едмънд Спенсър „Кралицата на феите“. Той е възроден, защото, след като е убит от глигана, възкръсва ежегодно заедно с пролетната зеленина. Що се отнася до градината на Алкиной, вж: бел. към V 339—41 по-горе. Синът на стария Лаерт, хитроумният Одисей, искрено се удивил, когато видял градината на Алкиной (Омир, „Одисея“ VII 112—35). Перифразата тук има за цел да въведе и името на Лаерт, който се отказал от царството си, за да стане градинар. Истинската (неизмислена) градина на онзи мъдър цар е градината на библейския цар Соломон, възпята в „Песен на песните“ (6, 2). — Б.пр. ↑

[22] Адам е от земен образец, тъй като според Библията е бил създаден «от земна пръст» (ср. «Битие» 2, 7). — Б.пр. ↑

[23] Кадм и неговата царица Хермиона пристигнали от Тива в Илирия (на Адриатическото крайбрежие на Балканския полуостров) и там били превърнати в змии (Овидий, „Метаморфози“ IV 572—603). Богът в Епидавър е богът на медицината Ескулап, който изцелил толкова смъртни, че събудил гнева на адския цар Плутон. Веднъж, когато бил повикан на помощ от римляните, той пристигнал там в образа на змия (пак там, XV 626—744). В своя животопис на Александър Велики гръцкият историк Плутарх съобщава, че неговият баща Филип Македонски бил оттеглил любовта си от майка му, Олимпия, тъй като тя започнала да се люби със змия. Според Делфийския оракул това бил всъщност преобразеният бог Юпитер Амонски, действителният родител на Александър. Юпитер Капитолийски е наречен така по името на своя храм в Рим. За Сципион

Африкански, прославения римски военачалник, наречен така заради победата си над Ханибал в Картаген, се разпространявала легенда, подобна на тази за Александър. Неговата майка според древните историци също се сношавала с великата змия. — Б.пр. ↑

[24] Цирцея е вълшебница от Омировата „Одисея“. Тя живее на средиземноморски остров и превръща своите гости в животни, които са ѝ безпределно предани. — Б.пр. ↑

[25] Змията не притежава органите, които произвеждат човешкия глас, затова Сатаната трябва да използва за тази цел змийския език или въздушен гласък. — Б.пр. ↑

[26] Копърът и топлото мляко, изсухано направо от вимето, се считали за любима храна на змиите още от времето на Плиниевата «Естествена история». — Б.пр. ↑

[27] Мирото е миртовото благоуханно дърво, а балсамът е растение от същия род (вж. бел. към V 293 по-горе). — Б.пр. ↑

[28] Едничка щерка на гласа му е подражание на староеврейските библейски фрази. — Б.пр. ↑

[29] Обърканата мяра се отнася навярно както към тревожния ритъм на Адамовото сърце, така и към космическите аномалии, съпровождащи грехопадението (ср. ст. 782—4 по-горе). — Б.пр. ↑

[30] Печалната история на Самсон, който бил надарен с херкулесова сила, но бил лишен от нея и предаден на филистимските си врагове от своята любима Далила (Далида), е разказана в Библията (ср. „Съдии Израилеви“ 16). Самсон неблагоприятно издал на Далила съдбоносната тайна на своята сила: „ако ме остриже някой, ще ме напусне силата ми; аз ще отслабна и ще бъда като другите човеци“. Тогавашната жена го приспала на коленете си и повикала един човек „да остриже седемтях плетеници на главата му“. След като по такъв начин загубил мощта си, филистимците го хванали, извадили му очите и го оковали. Според Библията Самсон е син на Маной от племето на Дан. Неговата участ често се е тълкувала като аналогична на Адамовата. Една от последните значителни творби на Милтън е поетичната драма „Самсон Бореца“, основана върху библейското сказание, но изповядваща същевременно личната трагедия и непримиримотост на автора след Реставрацията. — Б.пр. ↑

[31] Индийската смокиня е описана подробно още от Плиний, а през епохата на европейския хуманизъм — и от много

енциклопедисти. В теологическата литература от онова време тя е използвана като символ на човешката греховност. Като това дърво, Адам отначало растял към бога прав и строен, но след като нарушил божията забрана, се превил към земята, вкоренил потомството си в нея и така навеки се обвързал с покварения свят. Декан и Малабар са традиционните названия на Централен и Западен Индустан. — Б.пр. ↑

[32] Американци, които Христофор Колумб открива за Европа, са, разбира се, индианците, както ги наричаме днес. — Б.пр. ↑

КНИГА X

След като прегрешението на човека става известно, ангелите — пазители изоставят Рая, възвръщат се горе на небето, за да засвидетелствуват бдителността си, и са оправдани — Бог обявява, че нахлуването на Сатаната не е могло да бъде предотвратено от тях. Той провозжда Сина си да съди провинилите се. Синът се спуща и ги осъжда в съответствие с греха им; после от милосърдие облича и двамата и възлиза пак на небесата. Грях и Смърт, които дотогава седят при дверите на ада, посредством някакво чудно съчувствие усетили успеха на Сатаната в този нов свят и греха, извършен там от човека, решават вече да не седят затворени в ада, а да последват своя баща Сатаната до жилището на човека. За да направят по-леко пътуването напред-назад между ада и този свят, те настилат широк път или мост над хаоса по проправената от Сатаната пътека; след това, готвейки се за земята, го срещат да се връща към ада горд от постигнатото. Техните взаимни поздравления. Сатаната пристига в Пандемониум, пред пълното събрание разказва самохвално за тържеството си над човека; наместо с овации той е посрещнат с всеобщо съскане от слушателите си, внезапно преобразени заедно с него в змии, съгласно произнесената в Рая присъда. След това, подмамени от изникналото пред тях призрачно видение на запретното дърво, те се протягат жадно да откъснат от

плода, но дъвчат прах и горчива пепел. Деянията на Грях и Смърт. Бог предсказва крайната победа на своя Син над тях и възобновлението на всички неща, но засега повелява на ангелите си да извършат различни изменения в небето и стихииите. Адам, осъзнавайки все по-ясно своето падение, горестно се оплаква, отхвърля утешенията на Ева; тя постоянствува и най-сетне го успокоява; после, за да избягнат проклятието, което може да сполети потомството им, предлага на Адам насилствени пътища, които той не одобрява, а осенен от подобра надежда, ѝ напомня дадения им недавна обет за това, че нейното потомство ще трябва да си отмъсти на змията и я увещава заедно с него да се постарает да умилостиви оскърбеното Божество посредством покаяние и молитва.

Между това ненавистното и проклето дело, извършено от Сатаната в Рая, и това как той в обличието змийско Ева съврати, а тя — съпруга си, да вкуси от плода съдбовен, за небесата стана знайно — не убягва нищо от взора на всезрящия и нищо не измамва вееведущия, който, мъдър и правдив във всичко, на Сатаната не попречи да изпита сам ума човешки, с пълна сила и свободна воля въоръжен, за да открие и отблъсне всяко коварство на противник зъл или другар лъжлив. Че длъжни бяха те да знаят и да не забравят върховния запрет от този плод да не ядат, дори и да ги изкушават, който нарушили, навлякоха си, както бе им отредено, казън и в многократния си грях^[1] заслужиха да паднат. Сега от Рая към небето ангелската стража

възлезе устремно, смълчана и опечалена
от съдбините на човека, известена вече
за всичко и учудена, че този враг лукав
се е промъкнал несъзрян. Щом новината скръбна
до дверите небесни стигна, всеки, който там
я чу, посърна; мъката мъглява този път
не пощади небесните лица, но съчетана
със жал, все пак не наруши блаженството им свято.
Покрай новопристигналите множества ефирни
се стичаха отвсякъде, да чуят и узнаят
как всичко се е случило; пред Божия престол
те бързаха да се явят, пред него отговорни,
с отчет правдив, за да докажат крайната си
зоркост,

и с лекота я потвърдиха. Вечният Отец,
най-висшият от висшите из своя тайнствен облак
сред гръмотевици така сега им проговори:

„Събрани ангели, и вие, власти, с неуспех
от поста свой завърнали се, в смут или тревога
не впадайте поради тези вести от земята,
които ревността бе слаба да предотврати;
че всичко бе предсказано от онзи час, когато
за пръв път изкушителят от ада долетя.
Тогава аз ви доверих, че в козните си той
ще преуспее, че човекът ще се съблазни
и ще изгуби всичко в миг, повярвал на лъжите
срещу твореца си, при все че никакъв закон
падението му не ще направи неизбежно
и даже с тласък най-невинен няма да досегне
свободната му воля, тъй че равните везни
да наклони. Но падна той и нищо не остава
сега, освен да се изпълни смъртната присъда
за престъплението му, издадена веднага —
смъртта, в която той побърза да се усъмни,
понеже тя не го събори, както се боеше,
с внезапен удар, ала както скоро още днес
ще разбере, отсрочката не означава прошка.

И справедливостта, презряна като милостта, не ще се върне. Но кого да пратя да ги съди, освен Сина си съпрестолен? Съдник ти бъди над небеса, земя и ад наместо мене, Сине. Така ще проличи, че милост готвя аз ведно с това си правосъдие, като изпращам теб, приятел и посредник верен на човека, негов нарочен откуп и спасител доброволен, сам човек по орис, сам да съдиш ти човека паднал.“

Така говореше Отецът и като разгърна отдясно лъчезарната си слава, над Сина безоблачна божественост излъчи; в пълн блясък тогава грейна той, Отеца цял изобрази наяве и с божествена смиреност отговори:

„Все вечни Отче, ти си този, който повелява, а аз съм длъжен да изпълня волята ти висша върху небето и земята, та в Сина си ти доволен да се отмориш. Сега отивам там да съдя нарушителите, ала ти разбираш, че който и да е осъден, като дойде време, най-злото мен ще сполети; защото тъй пред теб се врекох и не се разкайвам, а ще потвърдя обета си, за да смекча суровата им казън, приел я върху себе си; но с милост аз така ще смеси правосъдието, та и те да бъдат доволни от присъдата, и ти да се смириш. Без придружители ще тръгна, тъй като в съда не ще участва друг освен подсъдните, онези двамина; третият^[2] самичък вече се осъди чрез бягството си като враг на всякакъв закон, а неразумната змия не подлежи на съд.“

Тъй рече и възстана той от бляскавия трон на двойната върховна слава; власти и престоли, господства и царства, в покорна свита построени, го следваха до дверите небесни, откъдето пред взора се откри Едем и цялата земя. Той долу начаса се спусна. Времето не мери

на боговете скоростта, макар и окрилено
с минути бързи. Ниско вече в западния спад
бе слязло слънцето и ето нежни ветрове
сега повяха над земята, вечерта прохладна
да възвестят, додето той, поохладен в гнева си,
пристигна, едновременно и съдник, и застъпник,
човека да осъди. Чуха те гласа на Бога,
тъй както ходеше из Рая, с повеите леки
достигнал до ушите им по заниз, те го чува
и от лицето му сега сред дървесата гъсти
укриха се и двамата, додето Господ — Бог^[3]
се приближи и на Адам извика и му рече:

„Адаме, где си? С радост ти ме срещаше преди,
съзираше ме отдалеч. Защо сега те няма?
Не ми харесва този прием в самота наместо
придешната ти преданост, свободно изявена.
Нима съм станал по-невзрачен аз? Каква промяна,
каква случайност ти попречи да си тук? Излез!“
И той излезе, а след него — Ева, не пред него —
като в греха, и двамата — посърнали, смутени;
и нямаше във взорите им ни любов към Бога,
ни помежду им, а виновност очевидна само
и срам, и смут безизходен, и черно отчаяние,
и зло упорство, и омраза, и коварство подло.
След дълго колебание Адам така отвърна:

„Чух твоя глас в градината ти и ме достраша,
защото гол съм, и се скрих.“ На тази кратка реч
великодушният му съдник кротко отговори:

„Ти често чуваше гласа ми и не се боеше,
а му се радваше. Как стана тъй сега, че той
те устращава? Кой ти каза, че си гол? Не си ли
ял от дървото, от което аз ти запретих
да късаш и ядеш под страх от най-сурова казън?“

Адам, от мъка обладан, така му отговори:
„О, небеса! Изправен съм на грозно изпитание
пред своя съдник — или сам ще трябва да приема
изцяло престъплението, или да виня

за него спътницата своя, втората си същност^[4],
чиято слабост, тъй като тя още ми е вярна,
би трябвало да не разкривам и да не излагам
със жалбата си; но, уви, необходимостта
ме принуждава да го сторя с явната угроза,
че върху моята глава ще се стовари всичко
с непоносимата си тежест — грях и наказание;
макар че и да премълча за нейната вина,
укритото от мене ти без мъка ще откриеш.
Жената, същата онази, дето за отмяна
ми прати като дар най-дивен, толкова добра,
така уместна и желана, тъй богоподобна,
че от ръката ѝ не можех да очаквам зло,
и всичко сторено от нея сякаш беше право,
каквото и да бе, щом беше сторено от нея —
тя ми донесе от дървото плод и аз го ядох.“

Тогава Вседържителят така го укори:
„Нима тя беше твоя Бог, та ти послуша нея
наместо него, или бе ти дадена за вожд,
за твоя глава, или поне за равна с теб, та ти
ѝ преотстъпи мъжеството, сана, в който Бог
те възвиси над тази твар, създадена от теб
за теб^[5], чието съвършенство в истинската
доблест

далеч надхвърля нейното; действително, тя бе
и гиздава, и хубава, но за да породи
любов, а не покорство в теб, и дарбите ѝ бяха
такива, че да процъфтят, когато са подвластни,
а не когато са на власт, което би било
твой жребий, ако знаеше цената си добре.“

Тъй рече и накратко после тъй попита Ева:
„Кажми ми, жено, що е туй, което стори ти?“

Тогава Ева с тъжен лик, от срам почти
сломена,

веднага си призна и без многоречива дързост
в смущение се изповяда тъй пред своя съдник:

„Змията прелъсти ме — аз се изкуших и ядох.“

Когато Господ чу това, немедлено пристъпи към съд над обвинената змия, макар и гад без глас и разум, неспособна впрочем да прехвърли вината върху онзи, който я направи свое оръдие за зло и тъй навеки оскверни природата ѝ — значи с право бе проклета тя за същността си съвратена. Повече да знае не беше нужно на човека (който сетнината не знаеше), а и греха му туй не би смалило. Но Бог, макар и в тайнствени слова, накрая пак стовари своята присъда върху Сатаната, първопрестъпника, и тъй змията прокълна:

„Задето туй си сторила, проклета ще си ти между животните и всички полски зверове; и ще се влачиш по корем в прахта и ще ядеш през всички дни в живота си докрая само прах. И между тебе и жената, между твойто семе и нейното вражда ще всея — то ще поразява главата ти, затуй пък ти в петата ще го жилиш.“

Тъй рече висшият оракул, потвърден, когато Христос, на тази втора Ева, на Мария син, видя като светкавица да пада от небето^[6] самият княз на въздуха^[7], и възкресен из гроба, началствата и властите разтлени победил, на всепозор изложи ги и в ясна вие възлезе с пленения от него плен през царството въздушно, обсебено от Сатаната — същия, когото след време сам ще съкруши под нашите нозе той, който поражение предрече му сега и към жената своя съд подир така обърна:

„Скръбта ти аз ще умножа и ще преумножа, кога си бременна; със болки своите деца ще раждаш и към волята изрична на мъжа си ще тегнеш, а пък той над тебе ще господарува.“

И най-накрая над Адам присъда произнесе:
„Задето на жена си ти послушал си гласа и ял си с нея от дървото, за което аз

ти заповядах, като казах тъй: не яж от него —
проклета ще е зарад теб земята; с мъка ти
през всички дни в живота си от нея ще се храниш;
тя тръне и бодили само ще ти ражда вече
и с полски злак оттук нататък ще се препитаваш,
и с пот на чело хляба си насъщен ще ядеш,
доде се върнеш най-накрай в земята, че от нея
си взет — произхода си знай и запомни добре,
защото пръст си ти и в пръст отново ще се
върнеш.“

Така осъди той човека — съдник и спасител —
и възвестената през онзи ден внезапна смърт
отдалечи; подир от жал, че те стояха голи
пред него в този въздух, който трябваше сега
да бъде променен, не се поколеба да почне
обличието на слуга да придобива вече —
тъй както на слугите си нозете ми, сега
като баща на своето семейство голотата
под кожите на зверове прикри — или убити,
или като змията с нова дреха възмездени,
и тъй с великодушие вразите си облече^[8],
и при това не външността им само с тези кожи
на зверове, а вътрешната голота, далеч
по-срамна, с чистата одежда на праведността
загърна и така укри от взора на Оцеца.
При него с мигновен възход сега се върна той
и на сияйната му слава в лоното блажено
приет като преди, пред него, вече помирнен,
макар и тъй всеведуц, всичко станало с човека
разкри и със застъпничество благо го примеси.
Доде се свърши на земята този грях и съд,
зад адските врати отвътре Грях и Смърт седяха,
лице в лице зад адските врати, сега докрай
раззинати и бълващи безумния си пламък,
откакто Грях разтвори ги, та дяволът да мине
през тях; и ето как сега към Смърт се тя обърна:
„О, сине мой, защо седим и гледаме се тъй,

доде великият ни автор^[9], Сатаната, шества
из други светове и дири място по-честито
за нас, потомците му скъпи? Неговият поход
не може да не е успешен; ако беше инак,
той би се върнал вече тук, подгонен с дива ярост
от своите мъстители, защото няма друг
по-подходящ от този край за казън или мъст.
Аз нова мощ усещам сякаш в мен да се надига,
крила ми никнат и обширно царство ми се дава
оттатък бездната, и нещо ме влече натам —
съчувствие^[10] ли, някаква ли съприродна сила,
от разстояния огромни годна да сбере
нещата сродни в някакви приятелства потайни
по тайни пътища. Понеже ти си моя сянка,
съпътстваща ме неотлъчно, трябва с мен да
дойдеш-

защото нищо Смърт от Грях не може да разлъчи.
Но все пак в затруднение, за да не впадне той,
когато тръгне да се връща пак през тази бездна
непроходима, непристъпна, нека предприемем
едно деяние безстрашно, ала не безумно
при твоята и моя сила — да проложим друм
над пропастта от ада чак до онзи свят, където
възтържествува Сатаната — паметник достоен
на пъкленото войнство, който ще го сподоби
с по-лек и по-удобен преход, за да се сношава
или да се пресели там, съгласно своя жребий.
А пътя ще намеря лесно, докато ме води
това влечение могъщо, този порив мой.“

Сега така ѝ отговори призракът безплътен:

„Върви, където участта и силната ти

склонност

те водят. Аз не ще се бавя и не ще объркам
посоката, щом ти ме водиш — вече сецам лъх
на тление, на леш безбройна и чудесен вкус
на смърт от всичките неща, които там живеят.
Пък и от делото, което предприемаш ти,

не ще страня, а ще помогна с равностоен дял.“

При тези думи той с наслада от земята
всмукна

дъха на смъртната промяна. Както хищно ято
преди деня на битката, макар на много левги
отдалечено, към онази полебран, където
стануват войнствата, лети привлечено натам
от мириса на жива мърша, предопределена
за смърт в кръвопролитен бой през следващия ден;
тъй привидението мрачно плячката подуши
и вдигна разширени ноздри в дрезгавия въздух,
предвкусило изотдалече кървавия пир.
И двамата от адските врати през тази пуста
анархия на хаоса от мокрота и мрак
се спуснаха на две страни и с мощ (велика мощ
е тяхната) кръжейки над водите, всичко твърдо
и всичко слузесто, като в бушуващо море
подмятано, събираха и смитаха накуп
като пасажри рибни — право в пъклената пасть:
тъй два насрещни вихъра в полярните предели
върху Кронийското море събират планини
от лед и с тях заприщват онзи път въображаем
на изток от река Пецора към брега богат
на чутния Катай^[11]. Сега натрупаната почва
със своя вкаменяващ сух и хладен жезъл Смърт
като с тризъбец порази и прикова, подобно
отколе плаващия Делос^[12]; всичко друго той
с горгонски поглед^[13] вцепени, та вече да не мръдне,
а и с асфалтен клей. Обширен колкото вратите,
дълбок до корена на ада, скупчения бряг
те укрепиха и високо вълнолом огромен
издигнаха над пенестата бездна като мост
чутовно дълъг, закрепен накрая към стената
недвижима на този свят, неограден сега,
на Смърт предаден — друм широк, лек, равен и
удобен
от него, та надолу чак до адските черти.

Така, ако великото с по-дробното сравним,
Ксеркс, волята на Гърция намислил да пороби,
от Суза, от високите палати мемнонийски^[14]
морето стигна и прехвърлил мост през Хелеспонт,
Европа с Азия ведно съедини, а после
бичува с много удари вълните възмутени.
Но ето, понтифическото чудо^[15] — този хребет
от канари, надвиснали над пропастта враждебна,
докараха те, следвайки метежната пъртина
на Сатаната, точно там, където кацна той
за първи път след полета си, за да стъпи здраво
след хаоса връз голата околоръстна външност
на този кръгъл свят; подир с игли от адамант
скрепиха всичко и с вериги яки — твърде яки
и трайни; и така сега в пространство неголямо
пределите си срещнаха небето емпирейно
и този свят, а пък отляво пъкълът се вмъкна,
разстлан надлъж, и три отделни друма се
простряха

на три страни пред погледа към тези три места.
Те, към земята пътя си съзрели, най-напред
към Рая се насочиха и гледат — Сатаната
в обличие на ангел ясен се възнася горе
и стига вече до зенита свой — между Стрелец
и Скорпион^[16], доде в Овена слънцето възлиза.
Така преобразен бе той, но милите чеда
родителя си в миг познаха даже в този образ.
Когато Ева изкуши, той тайно бе се пъхнал
в съседен лес и след като смени вида си там,
последствията, за да види, подлото си дело
съзря, макар без умисъл, повторено от Ева
върху съпруга ѝ, съзря срама ѝ, който всуе
се мъчеше да се покрие, но като съгледа
Сина Господен да се спуща като съдник, в ужас
побягна, не с надеждата да се спаси, а само
да се изскубне засега поради гузен страх
от съдбоносния му гняв; а после през нощта

се върна и подслушвайки нещастните съпрузи
в беседата им горестна и скръбните им жалби,
узна за своята присъда и разбра, че тя е
отсрочена за бъдещето. Преизпълнен с радост
и благи вести, той назад към пъкъла пое
и на брега на хаоса, до яките устои
на новия чудесен мост внезапно срещна тези,
що идеха да го посрещнат, рожбите му мили.
Велика беше радостта от срещата, но скоро
порасна при вида на този величав строеж.
Той дълго възхитен стоя, но дивната му щерка
на име Грях мълчанието наруши накрай:

„Бащице наш, това е твой великолепен подвиг,
твой паметник, и въпреки че като чужд го гледаш,
самият ти си негов автор и първостроител.
Щом моето сърце прозря — сърцето ми, което
по някаква си тайнствена хармония несменно
съзвучно с твоето тупти, в съюз благословен, —
че на земята си успял, което проличава
сега от изгледа ти, аз усетих начаса,
макар да бях на светове далеч от теб, усетих,
че длъжна съм да те последвам с този тук твой син

такава съдбоносна връзка трима ни сплотява,
че нито адът можеше да ни удържа вече
в чертите си, ни тази мрачна неизбродна бездна —
да ни попречи да вървим по славния ти път.
Ти извоюва свобода за нас, закрепостени
зад адските врати до днес, ти сила ни дари,
за да се укрепим дотам и за да извисим
такъв невероятен мост над пропастта беззрачна.
Днес този свят е вече твой. Мощта ти придоби
непостроеното от теб, с излишък мъдростта ти
загубеното в бран отзе и отмъсти докрай
за нашия разгром небесен. Тук ти цар ще бъдеш,
а там не бе. Там нека той навеки да царува,
тъй както битката реши, от новия си свят

*отстъпил, отчужден съгласно своята присъда,
с теб царството си отсега нататък да дели
във всичко, с емпирейните предели ограден
в квадрата си от твоя кръгъл свят^[17], или в двубой
да те изпита, по-опасен за престола вече.“*

*На туй зарадваният княз на мрака отговори:
„Прекрасна дъще, а и ти, мой син и внук ведно^[18]
днес вие засвидетелствахте, че сте от рода
на Сатаната (аз съм горд с това си славно име —
на всемогъщия небесен цар антагонист);
безмерно отличихте се пред мене и пред всички
от пъкленото царство с туй, че до самите двери
на небесата срещнахте триумфа ми с триумф,
с велико дело, и събрахте ада с този свят
в едно владение, в един — единен материк,
удобен за пътуване. Затуй, додето аз
по пътя ваш през тъмнината с лекота низхождам
към съюзените си войнства, да ги посветя
в това ни тържество, та с тях и да го отпразнувам
вий двамата по този път, сред сферите безбройни,
които до една са ваши, право в Рая слезте —
и там царувайте, оттам над цялата земя,
а и над въздуха прострете своето господство,
но главно над човека, този господар на всичко —
отпървом заробете го, а после го убийте.
Аз ви изпращам на земята — мои пълномощни
наместници, дарявам ви със сила несравнима
от своето могъщество. От двама ви сега
зависи цялата ми власт над новото ни царство,
чрез Грях на Смърт отдадено след моята победа.
Ако съвместната ви мощ успее, нищо вече
не ще ни устраши. Вървете и бъдете твърди!“
С такава реч проводи ги. Те с бързина веднага
през гъстите съзвездия се спуснаха нататък
и пръскаха яда си вред — звездите побледняха
и като че под зла звезда планетите стъмени
наистина помръкнаха. А Сатаната слезе*

по моста чак до дверите на ада. Раздвоен от надстроеното над него, хаосът със рев връхлиташе от две страни преградите, които го срещаха с презрение. През портите широко разтворени и безохранни Сатаната мина и всичко опустяло там намери — че ония^[19], поставени за стражници, от поста изоставен към горния си свят летяха, а пък всички други навътре бяха се стълпнили около стените на Пандемониум, града, престолнината горда на Луцифер, наричан тъй по името, с което зовяха яската звезда, на Сатаната знак. Там бдяха легионите, додето големците се съвещаваха в двореца, обезпокоени, че императорът се бави още. Той така бе наредил на тръгване и те се подчиниха. Тъй както пред противника си руски се оттеглят татарите през снежните обширни равнини на Астрахан и както гордият бактрийски софи пред полумесеца двурог на турците, оставил опустошено царството на Аладул, отстъпва в Тавриз или Казвин^[20], така и тези тук небесни изгнаници, на много мрачни левги ада цял опразнили и обкръжили като зорка стража престолнината, всеки час очакваха сега великият им съгледвач да се завърне с вести за чужди светове; сред тях незабелязан той премина с изглед на плебейски ангел, на войник с най-ниско звание, а после от самите двери на пищните Плутонови палати^[21] се въззе незрим на трона си висок под пищен балдахин от най-богата тъкан, в царски блясък извисен над всичко друго. Седна там и се огледа първо наоколо, но засега оставаше невидим. А после като иззад облак с огнена глава и стан като звездите светъл се яви, дори по-светъл може би, облечен в жалкия остатък

от славата си или в блясък празен. Поразени от ослепителния зрак, стигийските пълчища склониха взор и зърнаха могъщия си вожд, когото чакаха. Възторжен поздрав прогърмя. Натам се стекоха и всички перове велики от пълкения си диван^[22] и с радост не по-малка приветствено го приближиха. Той с ръка наложи безмълвие, а с реч така вниманието грабна:

„Престоли, княжества, господства, сили, власти — вече

според владенията ви, а не по право само така ви титулувам аз, завърнал се с успех над всякакво очакване, за да ви изведе победно от юдолите на тази преизподня противна и проклета, зла обител на скръбта, тъмница на тиранина! От днес във ваша власт е обширен свят, чието лоно не отстъпва много на родните ни небеса, в премеждия велики от мене завладян. Но дълго трябва да разказвам за своите дела и мъки. Трудно се пътува през невестествената, пуста, безпределна бездна на страховитата безреда, над която днес от Грях и Смърт прокаран е широк удобен друм за вашия чутовен поход; ала аз тогава проправях неизвестен път, принуден да се лутам в безпътна пропаст, гмурнал се в бездънната утроба

на черната безродна Нощ и Хаоса неистов, които, скътали ревниво тайните си, бясно се мъчеха да ме възпрат и с гръмките си вопли зовяха висшата съдба. Не ще разказвам как открих света новосъздаден, който бе предсказан отдавна от небесната мълва — направа дивна и абсолютно съвършена. Там човекът в рай заселен е, от нашето изгнание спечелил честита участ. Него аз със хитрост прелъстих срещу твореца му, и то за да ви удивя

съвсем, посредством ябълка. Той, оскърбен дълбоко (обида за смеха ви предостойна), и човека, любимеца си нов, и този свят предаде в плячка на Грях и Смърт, което значи и на нас — подарък, получен без опасности, без труд и без тревога, за да се ширим там на воля, над човека властни, тъй както той над всичко щеше да е властен сам, Наистина, и мене той осъди, впрочем не самия мене, а змията, в чийто образ аз човека прелъстих — на мен от този съд се падна вражда, която между мене и рода човешки ще всее той, така че аз в петата ще го жилия, а семето му пък в главата ще ме поразява. Цял свят срещу такава елата кой не би приел, дори да бе и по-сурова? За делата мои отчета чухте. Да не губим време, богове! Сега на крак и нека встъпим в пълното блаженство!“

Когато свърши тази реч, той млъкна и зачака всеобщо възхищение и гръмовит възторг слуха му да изпълни с глъч, но чу вместо това отвсякъде, подзето от безчислени езици всеобщо страшно съскане — звук, който означава обществено презрение. И той се удиви, но скоро сам на себе си се удиви стократно; усети как ликът му се изостри и стесни, ръцете към ребрата му прилепнаха, нозете се сплетоха, доде накрай се повали препънат и се изтегна по корем — чудовищна змия. Възнегодува, но напразно — по-велика сила го управляваше, наказан в онзи образ, в който бе съгрешил, според съда; понечи да говори, но сам сред съсъка засъска с раздвоен език към раздвоените езици — всички вече бяха за съучастничеството си в дръзкия метеж превърнати в змии; страхотно съскане ечеше сега из адския чертог над гъстото гъмжило

чудовища със сплетени опашки и глави —
безброй аспиди, скорпиони, грозни амфисбени^[23],
керастии рогоносни, хидри пълкени, елопи
и дипси (чак такава гмеж не плъзна от пръстта,
напръскана с горгонината кръв^[24], или дори
на остров Офиуза^[25]); той, сред всички най-велик,
сега бе дракон, по-гол ям от снажния Питон,
когото слънцето зачева в тинята питийска^[26],
и очевидно бе запазил цялата си власт
над другите наоколо си — всички те след него
излязоха сега навън в откритото поле,
където в строй или на стан останалите воители
от разгромената небесна сбирщина стояха
във въодушевление, очаквайки да зърнат
появата тържествена на славния си вожд;
и зърнаха, но нещо друго — уродлива сган
от съскащи змии; тогава ужас ги обзе
и съучастие ужасно; че при тази гледка
и те сами се промениха — паднаха доспехи
и копия, и щитове, а пък и те след тях,
и съсъка им зъл подеха, и вида им зъл
прихванаха, сравнени във възмездието, както
и в престъплението. Тъй възторженият поздрав
се бе превърнал в съскане, ликуването — в срам,
собственоустно изразен. Там имаше наблизко
една гора, поникнала след тази им промяна
по Божията висша воля, за да утежни
терзанията им, с такива дивни плодове
като едемските, с които злият изкусител
подмами Ева — в тази чудна гледка те сега
се втренчиха с тревожните си погледи, решили,
че забраненото дърво е вече не едно,
а множество, та да множи връз тях и скръб, и
срам,
При все това, измъчени от глад и жажда страшна,
изпратени да ги подмамат, те неудържимо
сега нататък навалиха, вред по дървесата

пролазиха, по-сплетени от змийските къдрици
върху главата на Мегера^[27], и със стръв обраха
плода наглед тъй дивен, както онзи, що растеше
край смолното море^[28], където изгоря Содом,
но по-коварен, че наместо допира вкуса
подлъгваше; повярвали напразно, че с наслада
копнежа си ще утолят, не плод, а пепел те
задъвкаха — така горчива, че вкусът с хриптене
изригна я; опитаха отново и отново,
от жаждата и от глада принудени, но пак
с отврата мерзка всеки път си гърчеха устата,
набита с прах и пепел; тъй все в същата заблуда
те впадаха нееднократно — не като човека,
един път само изкушен от тях. Така и глад
ги мъчеше, и съска не протяжно и безспирно,
доде им бе възстановен изгубеният образ,
проклетци, според някои, да носят ежегодно
това си унижение в определени дни,
та гордостта им да сломи и злото им ехидство
над прелъстения човек. Ала за тази дан
между езичниците те поверие такова
разпространиха — че змията с име Офион
и Евринома, може би самата Ева ширно-
властителна, в началото царували високо
върху Олимп, доде оттам прогонил ги Сатурн
и Опис, преди да се е пръкнал Юпитер Диктийски^[29].
В туй време — прекалено скоро — пъклената двойка
пристигна в Рая, гдето Грях, преди като
възможност,
но след деянието в плът, приета вече бе
на постоянно жителство; току след нея Смърт
вървеше по петите ѝ, все още невъзседнал
на сивия си кон^[30] — към него се обърна Грях:
„О, Смърт, на Сатаната второ чедо^[31]
всепобедно,
какво ще кажеш ти сега за царството ни, с труд
макар спечелено? Не е ли много по-добре

да бъдем тук, вместо на страж пред адските врати
без име и без власт, а ти — полуумрял от глад?“

И нейното изчадие завчас ѝ отговори:

„За мен, от вечно постене жестоко изнурен,
едно и също са и ад, и Рай, и небеса,
и само там ми е добре, където има леш,
а тя, макар и тъй обилна, тук е твърде малко,
за да натъпче тази паст и този труп разплут.“

Кръвосмесителната майка в отговор му рече:

„Затуй с треви и с плодове, и с цветове сега
храни се тя, а после — с риби, птици, зверове —
нелоши мръвки, и каквото покоси косата
на времето, поглъщай бързо, нищо не щади,
додето аз, заселена в човека и рода му,
ум, поглед, реч и дело — всичко в него заразя
и ти го сготвя за последно, най-отбрано блюдо.“

След тези думи двамата по два различни пътя
поеха да погубват всички твари, в небезсмъртни
да ги превръщат и за гибел рано или късно
да ги приготвят. Щом видя това от своя трон
трансцендентален, гласно всемогъщият продума
на обкръжилите го кръгом чинове сияйни:

„Погледайте как бясно тичат тези адски псета

да сринат и опустошат света, от мен създаден
така прекрасен и добър, и годен да пребъде
такъв, ако безумството човешко там не бе
въвело тези фурии, приписващи на мене
безумството — тъй впрочем прави и самият княз
на ада, а и свитата му, поради това,
че ги търпя без труд да влязат и да присвоят
такъв небесен край; наглед като че ли помагам
дори на своите злоради врагове, които
се смеят до припадък, сякаш от несвятна страс
са обладани, че на тях съм изоставил всичко,
захвърлено на техния зловластен произвол;
не знаят те, че аз самият ги докарах тук,

за да излижат като мои адски хрътки тази нечистота, с която всичко чисто оскверни грехът човешки, чак доде, до пръсване подути от гнусни извержения, с един могъщ замах на своята ръка победна ти достойни Сине, и Грях, и Смърт, и зиналия гроб не запокитиш през хаоса, за да затъкнеш пъклената паст и запечаташ хищните и челюсти навеки. Тогаз небето и земята ще се обновят за свята и неосквернима вече чистота, но дотогаз проклятието мое^[32] ще е в сила.“

Той свърши и небесното събрание отекна с хилядогласно „алилуя“ като морски рев през хоровото: „Праведни са пътищата твои, повелите ти прави са над всички твои твари — кой може да ги унизи?“ Сина възпяха после, възобновителя човешки, който ще издигне нов свят с небе и със земя, или от небесата във вековете ще го спусне. Пяха те така, доде творецът призова по име всички свои могъщи ангели и даде всекиму поръка какво да бъде отсега^[33]. На слънцето бе първо предписано тъй да се движи и така да грее, че да извиква на земята студове и жеги непоносими, да докарва грохналата зима от севера, а пък от юга — зноя нетърпим на лятното слънцестоене. На луната бледа те очертаха службата, и на петте планети — движенията свойствени, аспектите различни: шестина, четвъртина, трета, противостоене вредително^[34], вмениха им кога да се събират в синод злокобен, както и звездите неподвижни кога да пръскат пагубно влияние, кои в изгряващото и кои в захождащото слънце да бъдат буреносни^[35], всички ветри отделиха по ъглите им, дадоха им срок кога да смесят? море, ефир и суша, гръм кога да проечи

с ужасен грохот в мрака на въздушния чертог.
Той, някои твърдят, накарал ангелите свои
с над две по десет градуса да извъртят земята
от слънчевата ос и с труд централното кълбо
навели те; а други казват, че самото слънце
от равноденствения път накарано било
да свърне също толкова нагоре през Телеца,
Атлантовите дъщери, Спартанските Близнаци,
та до тропическия Рак, а после да се спусне
стремглаво пак през Лъв, през Дева и Везни надолу
до Козирога^[36], та така във всеки край промяна
на времената да донася; инак пролет свежа
безспирно щеше да цъфти по цялата земя
с еднакво дълги дни и нощи вред, освен отвъд
полярните ѝ кръгове — там щеше вечен ден,
непомрачен от нощ, да грее, слънцето снишено,
макар и тъй далечно, щеше винаги пред тях
да обикаля хоризонта, без дори да знае
какво са изток или запад, сняг не би валял
отсам Естотиландия^[37] на север, а на юг —
под Магелан^[38]. Когато бе отхапан онзи плод,
като от пир Тиестов^[39] мигом слънцето извърна
предначертания си ход — ако не беше тъй,
как щеше този свят заселен, даже и безгрешен,
да се спаси от хапец мраз или от палец зной?
Промените на небесата породиха скоро
промени сходни по море и суша, звездни бури,
зловредни пари и мъгли, миазми нажежени,
прогнили и болестотворни; ето че на север
от бреговете Самоедски и от Норумбега,
разбили медния си плен, въоръжени с лед
и сняг, и град, и ураганни пристъпи, и сприи,
Борей и Кекий заедно с гръмливия Аргест
и Траский скубят лесове, морета преобръщат,
доде насреща им от юг налита бясно Нот
и Афер с черна облачна грамада от Сиера
Леоне, а пък отстрани със не по-малка стръв

Левант се втурва заедно със залезните ветри
Зефир и Еврий с напречно фучене, а след тях
Сироко и Либекио^[40] — тъй буйството започна
между неживите неща, ала Кавгата, щерка
на Грях^[41], сред безсловесните създания тогава
въведе Смърт посредством антипатията^[42]
стръвна

и звяр със звяр война захвана, сби се птица с птица
и риба с риба — всички, вместо злака да пасат,
се хвърляха един връз друг, и пред човека в почит
не спираха, а бягаха от него или мрачно
се втрнячаха в лицето му. Така отвън сега
множаха се несретите; Адам отчасти вече
ги виждаше, макар и скрит под непрогледна сянка,
на скръб отдал се, но отвътре беше дважд по-
страшно

и от тревожното море на страстите подмятан,
така понечи мъката си в жалба да излее:

„О злополучно щастие! Нима това е краят
на този нов преславен свят! Нима, доскоро слава
на славата му бляскава, вместо блажен сега
проклет съм аз, и ужасен се крия от лика
на Господа, чиято гледка бе тогава връх
на щастието! И да беше свършила дотук
неволята заслужена, бих изтърпял без ропот
каквото съм заслужил сам; ала това не стига,
та с всичко, дете ям и пия или ще зачена,
проклятието се разстила и расте. О, глас
тъй сладък някога: — Плодете се и се множете —

днес

тъй гибелен! Какво ли мога аз да наплодя
и умножа, освен това проклятие над мене?
Кой в бъдещите векове, веднъж почувствал злото,
което съм му завещал, не ще ме прокълне
отново: — Зло да те слети, предтечо нечестив!
Да се благодарим за всичко на Адам! — Но клетва
ще бъде тази благодарност и така наред

с онази, първата, връз мен стоварена, от мен
към мен ще се завръщат всички със свиреп откат
и като в средоточие природно ще се трупат
където им е мястото — връз мен. О кратка радост
на Рая, скъпо заплатена с дълготрайна скръб!
Нима, Създателю, съм искал от пръстта човек
да ме изваеш, мигар аз самият съм те молил
от мрака да ме извлечеш и да ме сложиш тук,
в градината си прелестна? Щом волята ми не е
причастна в битието ми, то би било правдиво
и безпристрастно да ме върнеш пак в прахта,
където

безпрекословно бих останал, за да ти отдам,
което съм добил от теб, понеже наруших
условията ти сурови и така изгубих
непожеланото. Към тази загуба, за казън
достатъчна, защо е нужно да прибавяш чувство
за мъки нескончаеми. Присъдата изглежда
необяснима. Ала честно казано, за жалби
е късно — трябваше тогава да отхвърлиш тези
условия, когато ги предложиха. Но ти ги
прие — обсебваш благото, а после се оплакваш
срещу условията. Даже да си сътворен,
без да си дал съгласие, какво? Ако синът ти
за своята разхайтеност упрекнат, възрази:
— Защо си ме родил? Не съм те молил за това —
за незачитане такова мигар ще приемеш
туй гордо извинение? И все пак той се ражда
от неизбежността природна, не по твоя избор,
додето Господ сам поиска да те сътвори,
за да му служиш — в милостта си награди те той,
затуй е в неговата воля и да те накаже.
Така да е. Присъдата му е без друго права,
защото прах съм аз и в прах отново ще се върна.
О час, добре дошъл, когато и да е! Защо
ръката му не изпълнява туй, което той
определи за този ден? Защо съм още жив?

Защо смъртта се гаври с мен така и се проточва
в безсмъртна мъка? Как охотно смъртната си казън
посрещнал бих и как охотно, пак превърнат в пръст
безчувствена, в пръстта рождена като в майчин
скут

бих легнал аз! Там бих намерил отдиха желан
на безметежен сън — в слуха ми грозният му глас
би спрял да тътне и страхът от по-голямо зло
за мене и чадата ми не би ме мъчил вече
с очакването си жестоко. Но една боязън
гризе ме още — да не би аз цял да не умра
и да не би диханието чисто на живота,
духа, от Бога вдъхнат в мен, да не загине редом
със тази тленна плът — тогава в гроба може би
или на друго (кой знай где!) неприветливо място
ще трябва в жива смърт да мра. О мисъл
страховита,

ако е вярна! Но защо? Кой съгреши, освен
диханието на живота? Мре, което има
живот и грях. Плътта сама по себе си ги няма.
Тогава ще умра аз цял — туй нека усмири
Съмнението — повече човек не ще узнае.
Защото Господ е безкраен, но нима такъв е
гневът му? А и тъй да е, човек не е безкраен,
а смъртен. Как безкраен гняв ще упражнява той
върху човека, на когото край смъртта ще сложи?
Смъртта безсмъртна ли ще стори? Но това ще
бъде

противоречие, което даже и за Бог
се смята, че е невъзможно като верен знак
за слабост, не за мощ. Нима заради яростта си
той крайното ще удължи в безкрайно у човека
обречен, за да утоли суровостта си вечно
неутолима? Той така присъдата си би
прострял отвъд прахта, отвъд природния закон,
съгласно който всичките останали причини
не действат според обсега на собствените сфери,

а според възприетата материя. Но може смъртта да не е, както смятах, удар, който в миг ще ни лиши от чувството, а безконечна мъка, която отсега усещам вече как започва отвътре в мене и отвън, и тъй ще продължи във вечността безмерна. О, горко ми! Този страх се връща гръмотевично в размаха си ужасен връз моята глава открита; със смъртта и аз съм вечен — значи, съвкупно с нея възплътен, и аз самият сам не съм, а в мене прокълнато е вече цялото потомство. Хубаво наследство ще ви оставя, синове! О, ако можех сам да го прахосам, та на вас да не оставя нищо! Как, обезнаследени, мен, проклятието ваше, тогаз благословили бихте! О, цял род човешки защо заради едного е без вина осъден, ако е без вина? Но мигар всичко, произлязло от мен, не е покварено, с разложен ум и воля, не само същото да върши, но и да ламти за него? Как тогава те ще бъдат оправдани пред Господа? Премислил всичко, трябва да приема че той е прав; напразно се опитвам да увъртам и да хитрувам — всички тези кривулици водят към самообвинението; върху мен и само връз мене — първи и последен източник и корен на цялата поквара, пада цялата вина, а може би и яростта му. О безумен блян! Та как ще носиш бремето по-тежко от земята, по-тежко от света дори, макар и споделено със скверната жена? Така и блянът, и страхът се съюзават, за да сринат всякаква надежда за избавление, а теб обричат на беда по-зла от всички примери — и прежни, и грядущи, със Сатаната само сходен в своята простъпка и наказание. О съвест! В колко грозна бездна на страхове и ужаси ме хвърляш, от която не виждам излаз и затъвам още по-дълбоко.“

Така на себе си Адам оплакваше се гласно
сред тази глуха нощ, не както до преди греха
прохладна, кротка и целебна, а от въздух черен
съпътствана, от влажни пари и страхотен мрак,
способни да представят всичко двойно по-ужасно
пред омърсената му съвест. Проснат на земята,
на мразовитата земя лежеше той и често
рождението си кълнеше, хулеше смъртта,
че бави неговата казън, възвестена още
в деня на провинението. „О, защо смъртта —
възкликваше — не дойде с удар трижди възделен
да ме довърши? Истината истина ли каза?
Нима правдивостта не бърза да се оправдае?
Ала смъртта по зов не идва, справедливостта
не ускорява своя ход за вопли и молитви.
О, лесовете, потоци, хълми, долини, градини,
доскоро сенките ви учех аз да ми отвърщат
с по-друго ехо, да отгласят по-различна песен.“
Щом Ева в своята печал го зърна тъй унил,
от своя кът усамотен до него приближи,
да уталожни с блага реч свирепите му страсти,
но със сурови взори той отвергна я така:

„Далеч от погледа ми, змийо^[43]; че такава име
ти най-подхожда, съюзена с нея, като нея
сама коварна и противна; не остава друго,
освен в снагата и в цвета си змийски да покажеш
лукавството си вътрешно, та всички твари вече
да те избягват и видът ти тъй небесен, скрил
измама адска, да не ги опримчи. Ако ти
не беше, аз бих бил честит докрай, ако не бе
отхвърлила предупреждението ми от гордост
и блудна суета в гнева си, че не ти оказват
доверие, зажаждала да бъдеш лицезряна,
макар и от самия дявол, с празната надежда,
че ще го надхитриш, сама обаче от змията
излъгана — от нея ти, а пък от тебе аз,
да те оставя без надзор, повярвал, че си мъдра,

надеждна, зряла, срещу всички клопки укрепена,
и неразбрал, че всичко е привидност, а не е
действително достойнство — само някакво ребро
превито по природа, склонно, както пролича,
към скверната страна^[44], отдето той го взе от мен
(да бе го по-добре изхвърлил като надчислено
сврѣх вярното число тогава^[45]!). О, защо ли Бог,
творецът мъдър, що насели горното небе
все с духове мъжествени, накрая сътвори
върху земята тази новост, този дивен пропуск
на естеството, вместо в миг света да преизпълни
с мъже — същински ангели, без женски между тях,
или по други начини да размножи рода
човешки? Нямаше тогаз да ни слети ни тази,
ни следващите пакости безчислени, които
ще плъпнат по земята ни посредством женски козия
и общността ни с този пол; защото-той, мъжът,
не ще намери никога съпруга подходяща,
а някоя за зла прокоба, или ще сгреши,
или пък най-желаната не ще спечели само
поради вироглавството ѝ, за да я спечели
далеч по-недостойният, или ако го люби,
родителите ще я спрат, или ще срещне късно
честития си избор, вече свързан и оброчен
с врага си зъл, със своята омраза или срам;
което ще обремени човешкия живот
с безкрайна скръб и ще смути домашния покой.“

Тъй, без да каже друго, той отвърна се, но Ева
не си отиде, а със сълзи, рукнали безспир,
и с разпилени къдри падна начаса смирена
в нозете му, прегърна ги и почна да го моли
за мир, а после жалбата си продължи така:

„Не ме оставяй тъй, Адаме. Бог ми е свидетел
каква любов и колко почит искрена към теб
тая в сърцето си и как неволно съгреших,
нешастно заблудена. Днес като молител хрисим
обвивам коленете ти; не ми отнемай туй,

което е живот за мене — твоя нежен взор,
подкрепа и съвет, сред тази най-голяма горест
единствената ми опора; ако ме оставиш,
къде ще ида аз сама, къде ще преживявам?
Доде сме живи още — някой кратък час невям, —
мир нека има помежду ни, за да ни събира,
събрани от бедата обща, за една вражда
срещу противника, изрично отреден за нас —
жестоката змия; връз мене не изливай ти
ненавист за несретата, която ни постигна —
връз мен, и тъй погубена, връз мен, от теб самия
по-клета; ние съгрешихме заедно, но ти —
пред Бога само, а пък аз — пред Бога и пред теб,
и затова пред страшния му съд ще се завърна
да у вещая с плач небето цялата присъда,
от твоята глава отзета, да стовари само
връз моята, виновница за цялата ти мъка,
единствена заслужила гнева му справедлив.“

Тя замълча разплакана и тази кротка скръб,
неутешима, докато не бъде опростен
грехът признат и осъзнат, събуди у Адам
съчувствие; сърцето му смекчено се смили
над нея, и живот, и радост негова доскоро,
сега в нозете му простряна — твар така прекрасна
в бедата помирение да проси и съвет,
а и подкрепа от мъжа, когото разгневи;
като разоръжен тогаз яда си той загуби
и скоро я повдигна тъй с миролюбива реч:

„Непредпазлива и ламтяща, както и преди,
за туй, което не познаваш, ти сега ламтиш
за цялото възмездие. Уви, и твоя дял
е предостатъчен за теб, негодна за товара
на пълния му гняв, от който тази малка част
и моят укор те сломи. Да можеше с молитви
заветите да се променят, аз пред него бих
се върнал пръв, по-гръмогласно бих го увещавал
да струпа цялата си мъст връз моята глава,

*а да помилва твоя крехък и безсилен пол,
на мен възложен и от мен изложен на беда.
Но изправи се. Да не спорим, да не се виним
взаимно, обвинени вече там, а да се мъчим
с любовните си обреди да облекчим сега
взаимно поделения товар на горестта си,
че ако не греша, смъртта, провъзвестена днес,
не ще ни сполети завчас, а ще пролазва бавно
към нас, за да ни изнури с умирање протяжно
и в смето ни (клето семе!) ще се пренесе.“*

*Тогава Ева насърчена тъй му отговори:
„Адаме, аз от скръбния си опит вече зная,
че тежест не придаваш ти на жалките ми думи,
излезли грешни, а оттук, тъй както се полага,
излезли толкова злощастни; въпреки това,
дори и недостойна, все пак върната от теб
в благоволенieto ти, с надежда да си върна
и любовта ти, на сърцето мое радостта
едничка — жива или мъртва, — няма да стая
от теб какви тревожни мисли се надигат в мен,
насочени към някаква утеха на скръбта ни
или към край, суров и рязък, ала поносим
при днешните злини, а не тъй труден и за избор.
Ако над всичко грижата за нашето потомство
ни мъчи — че за скръб родено, на смъртта накрая
ще стане плячка (а нещастен жребий е без друго
причина за нещастие да бъдем на ония,
които сме заченали, от своите чресла
да пръкнем в този свят проклет многострадален
род,
след клетническият живот описан за храна
на туй чудовище противно), само в твоя власт е
преди зачатieto още да предотвратиш
рода злочест, за битieto още незаченат.
Бездетен си и остани бездетен; тъй смъртта
напразно ще се лакоми и с двама ни тогава
неутолимата си стръв ще трябва да насити.*

Но ако ти се струва твърде трудно и несносно
в общуването ни любовно да се въздържиш
от правото на любовта, от брачните прегръдки
и да гориш в желание без никаква надежда,
доде желаният човек изгаря редом с теб
от същото желание, което би било
зло не по-малко от онези, пред които тръпнем —
и себе си, и семето си, за да отървем
от туй, което ни грози, да съкратим скръбта,
сами смъртта си да подирим и ако не смогнем
да я открием, да извършим делото сами.
Защо да чакаме сред тези страхове, които
ще свършат само със смъртта, ако е в наша власт
най-краткия от множеството друми към смъртта
да изберем — разрухата да разрушим с разруха!“

Тя спря дотук или дотук речта ѝ прекрати
неистовата ѝ покруса. В мислите ѝ тъй
се бе заселила смъртта, че побледня ликът ѝ.
Ала Адам, неповлиян от нейния съвет,
ума си по-внимателен към по-добри надежди
бе възвисил с дерзание и тъй на Ева рече:

„Презрението към живота и към сладостта му
явява в тебе нещо сякаш по-достопочтено
и по-възвишено от туй, което си презряла.
Но търсената затова саморазруха сочи
отсъствието на достойнство в теб и предполага
не омерзение, а страшна болка и тъга
за загубата на живот и сладост съкровена.
Или ако смъртта те блазни като верен край
на мъката и ако смяташ тъй да се спасиш
от обявената присъда, не мисли, че Бог
ще позволи в мъстиящата си ярост да остане
преварен — страх ме е, че тъй заграбена, смъртта
не ще ни отърве от туй терзание, което
обречени сме да търпим; по-скоро ще принудим
с презрителните си дела всевишния да стори
смъртта да оживее в нас; така че нека търсим

по-безопасен път, какъвто, струва ми се, имам
наум сега, замисляйки се над онези думи
в присъдата, че семето ти змийската глава
ще порази — отплата жалка, ако не подсеща,
тъй както подозирам аз, за Сатаната, онзи
велик противник, който, скрит в змията, срещу нас
скрои такива коз ми — нему смажем ли главата,
наистина ще отмъстим, но ако се погубим
сами или ако решим да сме бездетни, както
предлагаш ти, мъстта ни е загубена — врагът ни
от наказанието си ще се спаси, а ние
ще удвоим пък своето връз своите глави.
Така че за насилие над себе си недей
да мислиш вече, нито за безплодност своеволна,
която от надеждата откъсва ни и дъха
на свада, нетърпение, презрение, надменност,
бунт срещу Бог и неговото справедливо иго,
превило вратовете ни. Спомни си колко кротко
и милостиво ни изслуша, как ни съди той
без омерзение, без хули; ние се бояхме,
че ще изтлеем начаса, решили, че това
се подразбира под смъртта, но ето че на теб
предрекоха се само болки, докато износиш
и докато родиш, веднага с радост възмездена,
плода на своята утроба; клетвата от мен пък
върху земята падна — с мъка хляба си ще трябва
да вадя, но какво от туй? Лентяйството по-зло е.
Нали трудът ми ще ме храни? И за да не могат
ни мраз, ни жега да ни стигнат, той навреме сам
погрижи се с ръцете си, макар и недостойни,
облече ни и жалеше ни, докато ни съди.
А колко по-охотно би ни чул, ако помолим
за милост, как с омекнало към нас сърце тогава
той би ни учил и чрез други средства да избегнем
безмилостните времена — дъжда, града, снега,
които с лик менлив небето вече ни изпраща
сега на тази планина, додето ветровете

разтърсват, влажни и студени, нежните къдрици
на тези дивни дървеса; което ни застава
да дирим по-добър покров, та по-добре да сгреем
премръзналите си снаги, и докато остави
нощта студена дневната звезда, да отразим
лъчите ѝ, събрани, тъй че сухото да лумне,
или чрез стълкновение на две тела да стрием
до огън въздуха протрит, тъй както облак
с облак, ударени от груби вихри, в миг
възпламеняват

светкавицата коса, чийто плам, запратен долу,
запалва смолната кора на бор или ела
и отдалече изпровожда топлина уютна,
за да замести слънцето — как можем с този огън
или пък с друго да оправим или да смекчим
злините, за които ний самички сме виновни,
ще ни научи той, за милост ако го помолим,
в молитвите си, и така ще можем без боязън
в удобство да прекараме живота си, крепени
от него с множество утехи, докато завършим
в прахта, последния ни пристан и дома ни роден.
Сега ще сторим най-добре, ако се върнем там,
където бяхме съдени, за да се проснем ничком
в нозете му и да признаем хрисимо пред него
простъпките си, та да молим прошка, напоили
пръстта със сълзи, въздуха изпълнили с въздишки,
изтръгнати от дън сърцата осветени — белег
на неподправена печал и на смиреност кротка.
Без друго той ще се смиле и ще обърне гръб
на недоволството си, щом във ведрия му образ,
когато ни изглеждаше най-гневен и суров,
блестяха само благосклонност, благодат и милост.“

Тъй нашият разкаян преден рече, Ева също
се каеше, и двамата завърнаха се там,
където бяха съдени, и проснаха се ничком
в нозете му, и хрисимо признаха си пред него
простъпките, и молеха за прошка, напоили

*пръстта със сълзи, въздуха изпълнили с въздишки,
изтръгнати от дън сърцата осветени — белег
на неподправена печал и на смиреност кротка.*

[1] Многократният грях — вероятно става дума за многократното вкушване на запретения плод от Адам и Ева, описано в кн. IX по-горе, или пък за библейското „умножаване“ на първородния грях. — Б.пр. ↑

[2] Третият от подсъдимите е главният виновник, Сатаната. За подялбата на вината между него и змията вж. ст. 163—81 по-долу. — Б.пр. ↑

[3] Христос приема върховната титла Господ Бог, докато е на земята, тъй като там той е възплъщение на своя Отец. — Б.пр. ↑

[4] Адам говори за Ева като за втората си същност, тъй както я нарича и божеството при сътворението на човека (ср. VIII 450 по-горе). — Б.пр. ↑

[5] В «Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни» се казва: «Защото не мъжът е от жената, а жената е от мъжа; и не мъжът е създаден за жената, а жената за мъжа...» (11, 8—9) — Б.пр. ↑

[6] Когато учениците на Христос се завръщат от своята проповед и осведомяват учителя си, че са покорили бесовете с неговото име, той им отговаря: „Видях сатаната как падна от небето като светкавица“ („Евангелие от Лука“ 10, 18). — Б.пр. ↑

[7] Княз на въздуха — в „Послание на св. ап. Павел до ефесяни“ се казва следното за сатаната: „княза на въздушната власт, сиреч на духа, който сега действа в синовете на неверието“ (2, 2). — Б.пр. ↑

[8] В „Послание на св. ап. Павел до римляни“ (5, 10) за хората се говори като за врагове на бога до помирението след смъртта на сина му. Оттук и Милтъновото: „вразите си облече“. — Б.пр. ↑

[9] Милтън неведнъж използва думата автор в нейното първоначално значение: създател. — Б.пр. ↑

[10] Съчувствие е буквалният превод на гръцкия термин «симпатия», използван от Плиний (в «Естествена история»), а и от много по-късни европейски мислители, за да се означа всякакъв вид взаимно привличане в природата. — Б.пр. ↑

[11] Кронийското море е Арктическият океан. Онзи път въображаем е предполагаемият североизточен път към Далечния

Изток, търсен от пътешествениците през началото на XVII в. Пещора е сибирската река Печора, спомената от Милтън в неговата „Кратка история на Московия“. Катай е названието на азиатско царство на север от Китай според тогавашната политическа география. — Б.пр. ↑

[12] Делос е островът, който според древната митология морският бог Нептун издигнал над вълните с тризъбеца си, за да могат на него да се родят Аполон и Диана, и който плавал по морето без определено място, докато Зевс го приковал с вериги към дъното. (Ср. бел. към V 264—5 по-горе.) — Б.пр. ↑

[13] Горгонският поглед превръщал в камък всяко живо същество. — Б.пр. ↑

[14] Ксеркс е персийски цар, живял през V век пр. н. е. и воювал с древните гърци за надмощие. Тъй като по време на похода му към Балканския полуостров първият персийски мост през Хелеспонт (Дарданелите) бил разрушен от морска буря, разгневеният завоевател наредил на войските си да бичуват непокорните вълни. Суза е зимната престолнина на древните персийски царе. Тя е известна също под името Мемнония. — Б.пр. ↑

[15] Понтифическото чудо е пример за многобройните латински заемки в Милтъновата поема. „Понтифически“ означава „мостостроителен“. Прилагателното обаче обикновено се използва като определение на папата и папската църква, тъй като тяхната роля била да „хвърлят мостове“ между този и онзи свят. Така Милтън не пропуска удобен случай да уязви католицизма. — Б.пр. ↑

[16] Сатаната напуца Едем между зодиакалните знаци Стрелец и Скорпион, защото между тях се намира змията от съзвездието Змееносец. — Б.пр. ↑

[17] В «Откровение на св. Йоан Богослов» небесният Йерусалим се описва като квадратен или кубически по форма: «Градът е четвъртит и дължината му е колкото и широчината. Той измери града с тръстта и намери, че е дванайсет хиляди стадии; дължината, широчината и височината му — равни» (21, 16). От друга страна, по-рано в поемата (II 1048) се казва, че емпирейното небе е с неопределена форма — «квадратно или кръгло». Сътвореният свят (вселената) обаче навсякъде в «Изгубеният рай» е кръгъл или объл. — Б.пр. ↑

[18] Смърт е едновременно син и внук на Сатаната, тъй като той е плод на кръвосмесителната връзка между последния и неговата

дъщеря Грях. — Б.пр. ↑

[19] Ония са Грях и Смърт. — Б.пр. ↑

[20] Астрахан е татарският престолен град край устието на река Волга, често споменаван в Милтъновата „Кратка история на Московия“. Бактрийският софи е персийският шах. Полумесеца двурог на турците е не само техният държавен знак, но и обичайната им бойна формация. Аладул е името на някогашното арменско царство. Тавриз и Казвин са персийски градове. — Б.пр. ↑

[21] Пищните Плутонови палати са седалището на владетеля на класическото подземно царство, често отъждествявано с християнския ад. — Б.пр. ↑

[22] Диван е названието на ориенталския държавен съвет. Падналите ангели непрекъснато се отъждествяват с азиатските „неверници“. — Б.пр. ↑

[23] Аспидите, амфисбените, керастите, хидрите, елопите и дипсите са фантастични змиеподобни същества в класическата митология. — Б.пр. ↑

[24] Когато Персей, победителят на страшната горгона Медуза, отнасял отсечената от него глава на чудовището, кръвта ѝ капела по пясъците на Либия и в тях всяка капка се превръщала на отровна змия (Овидий, „Метаморфози“ IV 617—20). Според Лукан („Фарсалия“ IX 699) аспидите, керастите, дипсите и амфисбените се появили по този начин. — Б.пр. ↑

[25] Офиуза означава буквално „пълен със змии“. В древността това име е било давано на няколко различни острова в Средиземно море. — Б.пр. ↑

[26] Според Овидий след големия потоп прогизналата земя, сгряна от слънцето, родила всякакви твари, между които и нежеланата гигантска змия Питон, по-късно сразена от слънчевия бог Аполон („Метаморфози“ I 432—45). В чест на тази си победа Аполон открил първите свещени игри, които нарекъл питийски — така нарекли и местността около неговия оракул в Делфи: Пития. — Б.пр. ↑

[27] Мегера е една от древните адски фурии, които обикновено били представяни, както и горгоните, с коса от змии. — Б.пр. ↑

[28] Смолното море е Мъртво море, на чийто бряг е библейският град Содом, изпепелен от небесен огън заради поквареността на своите жители („Битие“ 19). — Б.пр. ↑

[29] В класическата митология Офион и дъщерята на Океан Евринома царували на Олимп, докато били изместени от Крон (Сатурн) и Рея (Опс), владетели на тиганите. По това време Юпитер (Зевс) все още обитавал пещерата в Диктийската планина на остров Крит, където бил прекарал детството си и откъдето води началото си едно от многобройните му прозвища — Юпитер Диктийски. Някои автори представят Офион като гигантска змия. Обичайно е също той да са сравнява със Сатаната. — Б.пр. ↑

[30] Ср. „Откровение на св. Йоан Богослов“: „И видях, и ето сив кон, и върху него ездач, чието име беше смърт; и адът следваше подире му; и им се даде власт на четвъртата част на земята — да умъртвяват с меч и глад, с мор и със земни зверове“ (6, 8). Смърт още не е възседнал на сивия си кон в поемата на Милтън, тъй като апокалиптичното видение на св. Йоан пророкува края на сътворения свят, който все още е далече в бъдещето. — Б.пр. ↑

[31] Смърт е второ чедо на Сатаната, защото е роден след неговата дъщеря и своя майка Грях. — Б.пр. ↑

[32] Проклятието, за което се говори тук, е навярно онази част от божие наказание за грехопадението, в която се казва: „проклета да е земята поради тебе.“ („Битие“ 5, 17). — Б.пр. ↑

[33] Оттук нататък Милтън описва астрономическите промени, настъпили след грехопадението и заместили първоначалното съвършенство на вселената с разцентрованото ѝ съвременно състояние. — Б.пр. ↑

[34] Относно луната бледа... и петте планети ср. бел. към VIII 128 по-горе. Според традиционната астрономия планетите заемат следните аспекти (положения) една спрямо друга или спрямо земята: шестина — 60°, четвъртина — 90°, трета (третина) — 120° и противостоене — 180°. Астролозите считали третината и шестината за благоприятни аспекти, а четвъртината и особено противостоенето — за неблагоприятни. Синодът (видимата страна на различни планети) също се смятал за особено пакостен. — Б.пр. ↑

[35] Традиционната метеорология се опитвала да предсказва климатичните явления въз основа на изгревите и залезите на определени съзвездия по отношение на слънчевите изгреви и залези. — Б.пр. ↑

[36] За да се премине от Милтъновата идеална вселена преди грехопадението към тази, която познаваме днес, трябва да се предположи една от следните две промени: или сега земята (централното кълбо) е била наклонена с около $23,5^\circ$ спрямо небесния екватор, или слънчевата орбита се е наклонила със същия ъгъл спрямо земния екватор. Първата възможност е свързвана с хелиоцентричната, а втората — с геоцентричната картина на света и Милтън, както обикновено, не се ангажира изцяло нито с едната, нито с другата. Равноденственият път е първоначалната екваториална орбита на слънцето. Напущайки Овена, сега то преминава последователно през серията от зодиакални знаци, през които минава видимият му път и до днес: Телец, в чието съзвездие влизат и Атлантовите дъщери (Плеядите — вж. бел. към VII 374 по-горе); Спартанските Близнаци (обикновено се казва само Близнаци), състоящи се от двете митологични фигури на Кастор и Полукс, синове на спартанския цар Тиндар; Рак; Лъв; Дева; Везни; Козирог (за краткост са изпуснати между Везни и Козирог знаците Скорпион и Стрелец, а след Козирог — Водолей и Риба). — Б.пр. ↑

[37] Естотиландия е съвременният Лабрадор (континенталната част на Нюфаундланд). Името често се е използвало по-неопределено за далечни северни земи. — Б.пр. ↑

[38] Магелан — в някои карти от Милтъновата епоха сегашна Аржентина се обозначава като Земя на Магелан по името на португалския откривател на морския път на юг от нея. — Б.пр. ↑

[39] Пир Тиестов — Тиест в едноименното произведение на Сенека прелъстява съпругата на брат си Атрей. Когато узнава това, Атрей го поканва на угощение и му поднася месо от собственото му убито дете. Това деяние било толкова ужасно и противоестествено, че дори слънцето свърнало от обичайния си път, за да не го гледа. — Б.пр. ↑

[40] Бреговете Самоедски е названието, което Милтън дава на крайния североизток на сегашния Сибир и в своята „Кратка история на Московия“. Норумбега са наричали по онова време земите около сегашната граница между Канада и САЩ в източната част на континента. Ветровете в този пасаж разбиват медния си плен, тъй като в „Енеида“ на Вергилий митологичният им господар Еол ги държи заключени в затвор. Борей е древното име на вятъра, който духа от

север-североизток, Кекий е от изток-североизток, Аргест — от северозапад, Траский — север-северозапад, Нот е южният вятър, Афер е югозападният (Сиера Леоне се намира в най-западния край на Африка, откъдето произлиза и името на този вятър). Тъй като всички изброени дотук ветрове са ориентирани общо взето по посока север-юг, източният средиземноморски Левант са втурва отстрани, също както и залезните Ветри Зефир и Еврий съответно от запад и от изток-югоизток. И най-сетне, Сироко и Либекио са италианските названия на югоизточните и югозападни ветрове. — Б.пр. ↑

[41] За Кавгата като щерка на Грях Милтън споменава за пръв път. Изобщо тя не играе важна и постоянна роля в поемата. — Б.пр. ↑

[42] Антипатията е силата на отблъскването в природата. — Б.пр. ↑

[43] Някои библейски коментатори от времето на Милтън произволно тълкували името Ева като етимологически свързано с думата «змия». — Б.пр. ↑

[44] Скверната страна в Библията е лявата страна, а Ева, както се уточнява в VIII 465—77 по-горе, е изваяна от ребро, взето от лявата гръд на Адам. — Б.пр. ↑

[45] Реброто, от което е създадена Ева, е надчислено свръх вярното число, защото за Адам то е излишно. — Б.пр. ↑

КНИГА XI

Синът Божи представя пред Отеца молитвите на нашите предци, които сега се каят, и се застъпва за тях. Бог ги приема, но прогласява, че те не бива повече да обитават в Рая; изпраща Михаил с отряд херувими да ги прокуди, но първо да разкрие пред Адам грядущите неща. Слизането на Михаил. Адам посочва на Ева някои злокобни поличби. Той съзира приближаването на Михаил и излиза да го посрещне. Ангелът възвестява тяхното изгнание. Жалбата на Ева. Адам се моли, но се подчинява. Ангелът го извежда на висок връх и му представя във видение какво има да се случи до потопа.

Така снишени, двамата покаяни редяха молитви; че от висшия престол на милостта предходна благодат^[1] бе слязла, за да отстрани сърцата каменни^[2] от тях и с възродена плът ги бе сменила, та оттам избликваха въздишки неизразими, от духа молитвен вдъхновени, които право към небето литваха, по-бързи от най-гръмливото витийство; но при все това не бяха те просители нищожни и не бе молбата им по-маловажна от онази просба на древната, но не тъй древна, баснословна двойка Девкалион и девствената Пира пред Темида^[3], от нея потопеният човешки род да бъде възстановен. Към небесата техните молитви възнесоха се, неотбити от ревниви ветри

в блуждаене безпътно, пряко дверите небесни
безмерни втурнаха се вътре, а подир, обвити
в тамяна, който се кълби над златния олтар,
посредством своя величав застъпник^[4] се явиха
пред трона на Отеца — нему радостният Син
представи ги и взе така за тях да се застъпва:

„Виж, Отче — първи плодове, узрели на земята
от вложената у човека твоя благодат:
въздишки и молитви в смес с тамян, които аз,
свещеникът ти, в златната кадилница ти нося —
блажени плодове, от теб в сърцето му свестено
засети; поради това по-сладки от ония,
които под ръцете му от всички дървеса
на Рая биха се родили до преди да впадне
в греха-. И затова сега слуха си ти склони
към просбата, въздишките му чуй, макар и неми^[5].
Понеже е неизкушен в молитвената реч,
аз нека ти ги изтълкувам, аз, защитник негов
и омилоствител; всички негови дела,
добри и зли, присаждай в мен — едните доблестта

ми

ще извиси, за другите смъртта ми ще плати.
О, приеми ме и чрез мене приеми от тях
дъха на помирение с рода човешки: нека
той да живее в мир пред теб, макар и в скръб, поне
онези преброени дни, доде смъртта му (участ,
която да смекчиш те моля, не да отмениш)
го предаде на по-добър живот, сред който с мен
спасените от мен ще греят в радост и блаженство,
в едно съединени с мен, тъй както аз съм с теб.“

Отецът му отвърна тъй, безоблачен^[6] и ведър:
„Приех те, Сине, и молбата твоя за човека
приех; че твоята молба бе моята повеля;
но да живее по-нататък в онзи Рай законът,
наложен на природата от мен, му забранява;
онези чисти и безсмъртни елементи, дето
не знаят що е разнородна, долнопробна смес,

сега дамгосан го изхвърлят, както се прочиства
зараза груба, в онзи въздух не по-малко груб,
където смъртната храна ще го предразположи
към тлението, причинено от греха, от който
заразата проникна вред и всичките неща
неосквернени оскверни. С две дивни дарби аз,
когато го създавах още, го дарих — с блаженство
и със безсмъртие; безумно първото погубил,
той с второто скръбта си само увековечи,
додето аз му дадох смърт; така смъртта му става
последно изцеление и след живота земен,
изпитан сред суровите несгоди, възвисен
чрез вяра и дела достойни, за живот повторен,
за обновление пробуден с праведния сонм,
небето и земята тя му връща обновени.

Но нека всичките блажени^[7] на синод небесен
да свикаме сега отвред — не ще тая от тях
присъдата си и с рода човешки как постъпвам,
че как постъпих с ангелите грешни те видяха
и туй, макар да бяха крепки, ги доукрепи. “

Той свърши и Синът веднага даде знак висок
на бляскавия страж, а онзи в миг наду тръбата,
която чува може би по-късно на Хорив
е пришествието Божие и може пак да чуем
при Страшния му съд^[8]. Тръбата ангелска отекна
по небесата и от всички кътища блажени
код сенки амарантови, от изворите бистри
покрай водите на живота, гдето и да бяха,
в дружини радостни при този призив синовете
на светлината литнаха нататък и заеха
местата си. Тогава от върховния престол
всесилният така изрече царската си воля:

„О, синове, като един от нас човекът стана,
да разпознава и добро и зло, откакто вкуси
плода запретен; ала нека знае отсега
изгубеното си добро и злото придобито,
наместо, по-честит, да бе доволен, че познава

доброто само, а за злото да не знае нищо.
Той жали днес, разкайва се и съкрушен се моли —
това са мои подтици у него; но без тях
сърцето му ще бъде, знам, изменчиво и пусто
само по себе си; затуй, за да не се протегне
да вземе от дървото на живота, та да вкуси
и да живее вечно, вечен в бляна си поне,
да се прокуди повелявам и да се изпрати
далеч от райската градина, за да обработва
по-подходящата земя, отдето беше взет.

На тебе този си завет възлагам, Михаиле,
Измежду херувимите пламтящи подбери
воителите си, така че дяволът, дошъл
да защити човека или да завземе тези
опразнени земи, беда да не докара пак.
Побързай ти и тази грешна двойка пропъди
без угризение от Божия Едем — далеч
безчестните от светите места — и възвести
оттам за тях и за потомството им вековечно
изгнание. Но и тогаз, за да не ги покрусни
прескръбната присъда, твърде строго прогласена,
защото виждам ги смекчени и облени в сълзи
простъпката си да оплакват, ужаса спести.
Ако изслушат търпеливо твоите слова,
не ги отпращай безутешни; на Адам открий
в грядущите им дни какво ще има да се случи,
тъй както ще те просветя сега, и намеси
обета ми към Е виното обновено семе.
Така изпроводи ги ти — скърбящи, ала в мир,
и в източния край на Рая, дето към Едем
най-лесен достъп се изкачва, херувимска стража
разположи, и пламъка на меч, развян широко,
та всеки пристъп отдалече още да скове
и към дървото на живота всеки подстъп с огън
да прегради, та духовете скверни този Рай
да не заграбят с всички мои дървеса и с плод,

от тях откраднат, втори път да съвратят човека.“

Той млъкна и архангелската сила се приготви за бързо спускане, а с него — ясната кохорта от зорки херувими — всеки с четири лица, подобен на двукратен Янус и навред обсипан с очи безброй, по-многобройни даже от очите на Аргус, а и не така сънливи, да задремат под пасторалната тръстика, флейтата аркадска на Хермес или неговия сънотворен жезъл^[9]. Между това света със свята светлина огря пробудената Левкотея^[10] и с роса окъпа земята, а Адам и Ева, първата ни майка, привършили молитвите си, в себе си откриха придадена отгоре мощ, надежда избуяла из отчаянието, радост със страха сдвоена, което тъй възобнови желаната му реч:

„О, Ево, лесно е за нас да вярваме, че всичко добро, което имаме, низхожда от небето, но че от нас към същото небе възхожда нещо така достойно, та ума на Бога всеблажен да привлече и волята, му да склони — това не е за вярване; а все пак тихата молитва и кратката, въздишка могат да се възнесат до Божия престоя. Защото след като подарих обиденото Божество с молитва да смиря и коленичил, унизах сърцето си пред него, като че яж го зърнах вече сговорчив и ласкав да скланя слух и в мен укрепна увереността, че съм изслушан благосклонно, и мирът отново се върна в моите гърди, а в паметта ми — онзи обет за туй, че твоето семе ще срази врага ни; което в първия ми смут неосъзнато, днес ме убеждава, че смъртта е преболяла вече и ние ще живеем с теб, А щом е тъй, ликувай ти, Ева с право назована Майка на човека, а и на всички жива твари^[11], тъй като чрез теб

ще оживее той, а те за него ще живеят.“

Тогава Ева с тъжен поглед му отвърна кротко:

„За тъй високо звание, уви, не съм достойна аз, грешницата, отредена уж да съм за теб подкрепа, а превърнала се в клопка, по-достойна за упрек, недоверие и безпощадна хула; ала безкрайно милосърден беше моят съдник и аз, на всички смърт донесла, извор на живота съм назована; ти самият е не по-малка милост така завидно прозвище дари на мен, която, по-друго име заслужавам. Но полето вече за труд ни вика е пот на чело, както тоя отсъди, макар и след безсънна нощ; защото виж, зората, нехайна за тревогата ни, с румена усмивка поема своя път; и ние да поемем своя (та аз от тебе нивга вече да не се отлъча), където и да, трябва днес да работим, макар в наложен вече тежък труд до здрач-дорде сме още по тези прелестни пътеки, той не ще е тежък. Дори и паднали, доволни да живеем тук!“

Така смирено пожела си Ева, но съдбата не я послуша; естеството първо даде знаци чрез птица, звяр и въздух^[12]; мигом въздухът

помръкна

след кратката руменина на утрото; пред нея от своята въздушна кула Зевсовата птица се спусна подир две от най-прекрасните пернати; от планината звярът, който царства в лесовете, ловецът пръв, подгони тази най-красива двойка, най-нежна в цялата гора — елена и сърната, а те към източните двери хукнаха направо. Адам видя това и с поглед зорък проследил гонитбата, на Ева каза с развълнуван дух:

„О, Ево, готви ни се нова някаква промяна. Небето ни предупреждава с тези неми знаци в природата — вестители на неговата воля, за да не се залъгваме, че страшната ни казън

е опростена, тъй като смъртта ни се отсрочва за някой ден, но докога и дотогаз какъв ще е животът ни, кой знай, освен че прах сме ние и ще се върнем там, и вече няма да ни има. Защо ни се явява иначе тази двойна гледка на бягството сподирено по въздух я земя в една посока и в един и същи час? Защо е преди пладне този мрак на изток, а на запад защо зората по-сияйна грейва в онзи облак с така лъчиста белота по свода яносин и бавно спуща се с небесен някакъв товар?“

Той не грешеше — в този час небесните дружини

от яписовото небе се спуснаха направо сред Рая и върху един от хълмовете спряха — божествено видение, ако боязън брэнна не беше замъгляла вече зора на Адам — далече по-божествено от онова, когато от ангелите срещнат, Йаков във Маханаим видя полето, грейнало от стан на ясно войнство, или от онова, което в Дотаим яви се^[13] на планината, пламнала от огнена войска срещу самия цар сирийски, който едного за да издебне, бран поде досуц като убиец — необявена бран. Йерархът^[14] княжествен сега остави там сияйната си рат да завладее градината, додето той, за да открие сам кът е подслонил глава Адам, пое на път, а пък Адам видя това и докато вървеше към тях великият им гост, на Ева промълви:

„Велики вести чакай, Ево, може би такива, които ще приключат с нас или ще ни наложат закони нови, тъй като из онзи лумнал облак, забулил хълма, аз сега съзирам да излиза един от войнството небесно и ако се съди по хода, не от низшите, а някакво господство или престол възвишен, щом с величие такова

е пременен, и все пак не тъй страховит на глед,
че да ме плаши, нито тъй общително любезен,
та както и на Рафаил, да му се доверя,
а царствен и висок — такъв, че с почести ще трябва
да го посрещна аз, а ти се оттегли сега.“
Той свърши и архангелът дойде наблизко вече,
но не в небесния си образ, а като човек
облечен заради човека; ален боен плащ
се вееше над бронята му бляскава, по-ярък
от пурпура^[15] на Мел и бея и онази краска
на Сара^[16], китила херои древни и царе
по време на примирие, обагрен от Ирида^[17];
разтворен, звездният му шлем откриваше цвета
на мъжеството, гдето свършва младостта; на
хълбок

като в разискрен зодиак^[18] той бе провесил меча —
страшилището за врага, и копие държеше.
Адам пред него се склони, но царствено недвижен,
той с вдигната глава така целта си възвести:

„Адаме, висшата небесна воля няма нужда
от проглас; стига ти това, че твоите молитви
са чути и Смъртта, в деня, когато ти престъпи,
отсъдена, отложи се за още много дни,
дарени ти от милостта му, за да се покаеш
и злото дело да покриеш с множество добри
свършения — тогава Бог доволен би могъл
от тази ненаситна Смърт съвсем да те избави;
но в Рая му да обитаваш отсега нататък
не разрешава; аз пристигнах да те изведа
далеч от райската градина, за да обработваш
по-подходящата земя, отдето беше взет.“

Той не добави повече — Адам при тези вести
се вкамени от скръб, която му разби сърцето
и сетивата му скова. Макар незрима, Ева
бе чула всичко и сега с гръмливия си вопъл
издаде мястото, където беше се стаила:

„О, неочаквана беда, по-страшна от смъртта!

Нима ще те оставя, Рай? Нима ще те оставя,
рождена пръст, честити мои сенки и пътеки,
за богове достойни, дете мислех да дочакам
в спокойствие, макар и тъжно, онзи ден отсрочен,
но и за двама ни еднакво смъртен! О, цветя,
вий, дете нийде другаде не ще растете вече,
спохождани от мен вседневно първи и последни
по здрач, отгледани от тези ласкави ръце
от първа пъпка, имена получили от мен,
кой ще ви вдига отсега към слънцето, в леги
кой ще ви сбира и пои с амброзийната влага?
Най-сетне теб, чертоже брачен, украсен от мен
с неща за поглед или мирис тъй любезни, тебе
как ще оставя и къде ще трябва да се спусна
в по-долен свят, пред този тук така смрачен и див;
и въздух друг, по-малко чист, как ще поемем ние,
привикнали на райските безсмъртни плодове?“

Тогава ангелът прекъсна ласкаво речта ѝ!
„Недей да се оплакваш, Ево, а се примири
с това, което ти сама изгуби, и недей
да взимаш присърце това, което не е твое.
Не си отиваш ти самичка, с тебе си отива
съпругът ти, когото твоя дълг е да последваш;
рождената ти пръст е там, където той живее.“

Адам, от вцепенението ледено съвзет
донейде, разпилените си духове възвърнал^[19],
така смирената си реч към Михаил отпрати:

„Небесни — от престолите ли или между тях
всевиши наречен може би, защото си на вид
княз над князете, с ласкави слова изказа ти
вестта, която иначе смъртно би ни наранила,
а пък осъществена, би ни свършила — какво
по-страшно отчаяние, покруса и печал
за нашето безсилие от тази новина,
че трябва да оставим своя край любезен, своя
подслон честит, едничката останала утеха
за взорите ни, подир който всяко друго място

ще бъде негостолюбиво и пустинно, чуждо
за нас и ний за него чужди! О, ако с молитва
безспирна бих накарал онзи, който всичко може,
от волята си да отстъпи, нямаше да спра,
доде не отегча слуха му с упорити вопли;
но срещу абсолютната повеля да се молиш
е, както срещу вятъра да духаш, безполезно —
дъхът се връща да задави онзи, който духа.
Така че пред завета му велик се скланям аз.
Едно над всичко ме терзае — че като си тръгна
от тук, от неговия лик ще бъда скрит, лишен
от образа му благодатен; тук аз бих обхождал
благоговейно райските места, удостоени
с присъствие божествено, на синовете свои
разказвал бих: на онзи хълм яви се, под това
дърво стоеше зрим, на сред онези бори чух
гласа му, тук при този извор разговарях с него,
О, колко благодарствени олтари бих въздигнал^[20]
от злачна пръст и от потока с камъни искрящи
отрупал бих ги, да останат там през вековете
за спомен и за паметник, връз тях смоли ухания
принасял бих, и плодове чудесни, и цветя.
Къде из онзи долен свят ще мога да откроя
явленията му сияйни, светите му стъпки?
Защото, въпреки че бягах от гнева му, днес,
получил удължен живот и обещана челяд^[21],
дори най-външните поли на пищната му слава^[22]
ме радват и с поклон го срещам още отдалеч.“

А Михаил му рече кротко: „Ти, Адаме, знаещ,
че негов са и небето, и земята цяла —
не само тази канара; той вездесъщ изпълва
и суша, и море, и въздух, а и всяка твар,
подхранвана и сгрявана от силата му жива.
Той във владение ти даде цялата земя —
великодушен дар; затуй не смятай, че в чертите
на Рая или на Едема е ограничено
присъствието негово; тук можеше да бъде

престолнината ти, отдето щяха да се пръснат
потомствата ти може би, за да се върнат после
от всички краища отново и да почетат
с тържествена прослава теб, великия им предец.
Но тази си възвишеност изгуби ти, снижен
със синовете си сега на равно да живееш;
и все пак знай, че както тук, така и в долината,
и в равнината — вред е Бор и ще намериш вред
присъствието му, което с многобройни знаци
ще те преследва винаги и ще те обикаля
с родителска любов и благост, с образа си видим
и на свещените си стъпки с ясните следи.
В което, за да можеш още докато си тук
самичък да се увериш, узнай, че аз съм пратен
да ти покажа в бъдното какви неща се готвят
на теб и на потомците ти; за добро и зло
ще чуеш — за небесна висша благодат в борба
с греховността на хората, та тъй да се научиш
на истинско търпение, да охладис възторга
с боязън и набожна скръб, еднакво закален
с умереност да понесеш каквото те споходи —
безбедност или бедствие; така ще изживееш
най-сигурно живота си и ще си най-подготвен
за смъртния си преход, щом удари час. Възлез
на този хълм; а Ева (аз ѝ оросих очите)
да спи под нас, додето ти в грядущето прогледнеш
тъй както спеше ти, когато тя доби живот.“
След тези му слова Адам отвърна благодарно:
„Възлизай, сигурни водачо, аз ще те последвам
по твоя път, в небесните ръце ще се предам
за наказанието, сам пред злото ще изложя
открита гръд, въоръжен с търпението, всичко
да превъзможна и покой от тежкия си труд,
ако успея, да добия.“ Тъй пред взора Божи
възлизат двамата нагоре — то бе планина,
сред Рая най-високата, от чийто снажен връх
пред погледа им земното полукълбо личеше

простряно в цялата си шир е пределна яснота.
Не по-висока и обзорна беше планината,
където изкуителят с различна цел доведе
сред онемялата пустиня втория Адам,
да му покаже блясъка на земните царства^[23].
Оттук пред погледа му бяха всички градове —
и с древна, а и с нова слава, столици на мощни
империи — от предопределените стени
на Камбалу^[24], престолнината ханска на Китай,
или от Самарканд на Окс^[25], Тимуровия трон,
та до китайските дворци в Пекин^[26], а пък оттам
и до великия могол^[27], до Агра и Лахор,
до онзи златен Херсонес^[28] надолу, или дето
персиеца царуваше — отпърво в Екбатан,
а после в Исфахан^[29], или до руския престол
в Москва, или пък до Визант^[30], където
е султанът,
дошъл от Туркестан; не би могъл да не съзре
и царството на негуса с най-крайния му пристан
Еркоко^[31], или малките държави край морето —
Момбаса, Квиллоа, Мелинда, както и Софала^[32],
която смятат за Офир, надолу до земите
на Конго и Ангола, в онзи най-далечен юг,
а пък оттам, от руслото на Нигер до Атлас,
на Алмансор^[33] владенията — първо Фес и Сус,
след тях Мароко и Алжир, та чак до Тремисен;
че и Европа, откъдето Рим ще управлява
света^[34]; а с взора си духовен^[35] може би видя
и Мексико, богатия престол на Мотецума,
и Куско, на Атабалипа трона по-богат
в Перу, и неограбената още досега
Гвиана, чийто главен град на Герсион чедата
наричат Ел Дорадо^[36]; но за по-достойни гледки
очите на Адам прочисти Михаил от тази
мъгла, родена в злия плод, чиято сила уж
избистря взора, зрителния нерв проми с очанка

и тъжник (че оттук нататък имаше да гледа)
и вля три капки от самия извор на живота.
Така дълбоко силата на този лек проникна
до скритото вместилище на умствения поглед,
че без да ще, Адам сега очите си склопи
и се отпусна на земята в някаква омая;
но не след дълго ласкавият ангел за ръка
го вдигна и вниманието тъй му съживи:

„Адаме, отвори очи и виж сега какви са
от изначалния ти грях последиците страшни
върху родените от теб, които, без да вкусят
запретното дърво и без да сключат със змията
съюз, та с твоя грях и те да съгрешат, в греха ти
за по-неустови дела покварени ще бъдат^[37].“

И той очите си отвори, и видя поле,
отчасти обработено, с пожънатите снопи
осято, в другата си част — с кошари и къшли.
Като граничен знак в средата имаше олтар
тревист, от злачни чимове; на него не след дълго
един окъпан в пот жътвар от нивата донесе
пръв плод — зеления си клас и снопа пожълтял
в безреда, както е дошло; един пастир след него
дойде — по-кротък, с най-отбрани първородни
рожби

на стадото и връз дърва нацепени принесе
и тлъстина, и вътрешности, с благовонно миро
поръсени, а после всички обреди изпълни.
И ето, поспешителният огън от небето
погълна жертвата му в плам и пара благодарна^[38],
но не прие от другия неискрения дар
и той, доде говореха, възнегодувал тайно,
в гърдите блъсна оногова с камък, та изби
живота му — той падна в миг и смъртно
пребледнял,

ведно с избликналата кръв душата си изпусна.
До дън сърцето си объркан от такъв позор,
сега пред ангела Адам побърза да възкликне:

„О, мой учителю, беда велика се стовари
върз този кротък мъж, принесъл предостоеен дар.
Нима така се награждава чистата набожност?“

Тогава, също развълнуван, Михаил отвърна:
„Адаме, те са двама братя и ще се явят
от твоите чресла^[39] — правдив от неправдив убит

е

от завист поради това, че братовата жертва
от небесата е приета; тази кръвнина
обаче ще се възмезди, а верността на брат му
ще се възнагради, макар да виждаш как умира,
овалян в прах и кръв.“ И рече нашият родител:

„Уви, и дело, и причина са така прискърбни!
Но мигар аз видях смъртта? Нима по този начин
в пръстта и аз ще се завърна? О, ужасна гледка,
тъй гнусна и противна за очите, за ума
тъй страшна, а за чувството непоносимо тежка!“

Тогава Михаил му рече: „Ти видя смъртта
в първоначалния ѝ образ, ала многобройни
са нейните обличия и пътищата мрачни
към пещерата ѝ^[40], всецяло мерзка, но за взора
по-грозна на самия вход, отколкото отвътре.
Едни, тъй както сам видя, от удар ще загинат,
от огън други, от потоп, от глад, от прекомерност
в храната и напитките; че туй ще им докара
страхотни болести, чиято безобразна сган
ще се яви сега пред тебе, за да проумееш
каква беда ще донесе на всички хора Ева
с невъздържанието си.“ Пред погледа му мигом
се очерта предел печален, смраден и смрачен,
на лазарет подобен, дето проснати лежаха
мнозина болни, страдащи от всякакви недъзи:
противен гърч, разпъване на костите, душене
и гадене мъчително, многообразни трески,
катари, епилепсии, конвулсии свирепи,
различни чревни камъни, стомашни болки, язви,
унила меланхолия, и сатанински бяс,

и крееща атрофия, и лудост лунатична,
и затъпяваща отмала, и косяща чума,
и задухи, и ревматизми ставни, и воднянки.
То беше мятане, то бяха стонове; покруса
сновеше между койките на болните неспирно
и тържествуващата смърт стрелата си над тях
размахваше, но удара си бавеше, макар
отвред да я зовяха с плам като надежда сетна.
Чие ли каменно сърце със сухи взори може
тъй грозно зрелище да гледа? Зарида Адам,
макар нераждан от жена; съчувствие човешко
размекна мъжеството му и в сълзи потоци го,
додето по-корави мисли спряха този изблик
и реч едва добил, той пак подхвана своя плач:

„О, клетки род човешки, колко ниско падна ти,
каква безрадостна съдба те чака! По-добре
тук нероден свърши! Защо животът ни се дава,
ако ще се изтръгва тъй от нас? Защо, по-точно,
ни се натрапва? Ако ние знаехме какъв
е този дар, предложения нам живот не бихме
приели, или скоро бихме върнали назад
с молба да си останем в мир. Нима ще е възможно
подобие то Божие, създадено в човека
така прекрасно и високо, даже след греха
с такива нечовешки, мъки да се унижи
до тази безобразна скръб? Нима човек не може,
божествената прилика отчасти съхранил
завинаги, да се спаси от тази уродливост
заради образа на онзи, който го създаде?“

„Не — рече Михаил, — защото неговият образ
напусна ги, когато те сами се унижиха
да служат на копнежа си необуздан, приели
лика на онзи, на когото служеха, порок
изцяло скотски, и довел до Евиния грях.
Затуй така окаяна е тази тяхна казън,
която обезобразява не лика на Бога,
а техния, че неговият изличен е в тях

с това, че здравословната природа извращават в противна болест — и съвсем заслужено, защото те не ценяха в себе си божествения образ.“

„Съгласен съм — Адам отвърна, — и се подчинявам,

Но вън от тези преходи болезнени за нас не ще ли има път по-друг, по който да достигнем смъртта и да се смесим пак с рождената ни пръст?“

„Да — рече Михаил, — ще има, ако съблюдаваш закона на разумната умереност — да бъдеш при ядене и пиене въздържан, в тях да търсиш не сладости чревоугодни, а храна насъщна, додето множество години превалят над теб; така ще можеш да живееш чак додето паднеш на майчиния скут подобно плод или додето те съберат без друсане, узрял докрай за смърт; това е старостта, но в нея ти ще надживееш и младост, и пъргавина, и хубост, разменени за сивота съсухрена и вяла, сетивата помръкнали ще се лишат тогава от вкуса на сладостите и наместо младият ефир на упование и радост, меланхолна тежест в кръвта ти ще се възцари със сухия си студ, за да потисне живия ти дух и да погълне балсама на живота ти.“ Адам тогава рече:

„Смъртта не ще отбягвам вече, нито ще протакам

живота си, загрижен само как с най-малко срам и мъка мога да отхвърля туй си тежко бреме, което длъжен съм да нося до деня уречен на всеотдаването си и тлението свое да чакам най-безропотно.“ А Михаил отвърна:

„Живота не обичай ти, но и не го презирай — живеи достойно срока, който ти даде небето; но още нещо се готви сега да видиш тук.“

И той погледна, и видя просторна равнина,

покрита с разноцветни шатри; около едни стада пасяха, а от други носеха се звуци на музикални инструменти с мелодичен звън на арфи и на органи, и този, що докосва клавишите и струните, личеше; с лека ласка летяха през пропорциите ниски и високи ръцете му, за да достигнат екналата фуга. Оттатък пък в ковачницата някакъв човек се трудеше — два едри къса, меден и железен, стопил (дали намерени, където в планината или дола случаен огън е опустошил горите чак до жилите подземни, в жарък ручей към куха пещера потекли, или от подмолен поток промити), тази течна руда изцеди в приготвени за нея форми и направи първо различни сечива, а после — всичко, дето може да изковеш или излееш от метал^[41]. След туй, но на отсамната страна, едно по-друго племе се спусна от високите съседни планини, които обитаваше; на глед те бяха хора благочестиви и с едно усърдие — да служат на Бога и да опознаят Божиите явни дела, най-вече тези, дето свобода и мир ще съхранят за хората^[42]. Из равнината те едва се спуснаха, кога от шатрите, поглеж, дружина прелестни жени излезе. Препенени в разкошни дрехи с драгоценни камъни, те песни любовни пееха под звън на арфи и към тях летяха в танц, а строгите мъже сега в захлас ги гледаха, додето всеки, в мрежата любовна попаднал, си избра жена, която си хареса, и с нея до вечерната звезда, на любовта вестителката, за любов беседва; после всички запалиха разгорещени сватбените факли и призоваха Хименей^[43] за пръв венчален обред, додето шатрите от пир и музика ечаха. И тази тъй честита среща, този дивен празник

на младост непогубена сред песни и цветя
с омайващи симфонии^[44] плени сега сърцето
Адамово, насладата готово да приеме
с природна склонност, изразена в тези му слова:

„Сполай ти, първоангеле, че ми откри очите.
Това видение ми носи повече надежда
за мирни дни, отколкото отминалите две —
те бяха за омраза, смърт и мъка по-жестока,
а тук природата комай постига всичко свое.“

Но Михаил му отговори: „Не цени нещата
според насладата, макар съгласна с естеството,
защото ти си сътворен с по-благородна цел
тъй свят и чист, божествено подобие и образ.
Онези шатри прелестни, които ти показах,
са шатрите на злото — там живеят синовете
на онзи, що погуби брат си; те изглеждат вещи
в изкуствата, които дават блясък на живота —
изкусни, но забравили твореца, чийто Дух
ги просвети, макар че те сега не го признават.
И все пак прелестно потомство ще заченат те
за тези чутни хубавици, дето са на глед
богини — толкова честити, весели и мили,
но празни от това добро, в което се съдържа
честта семейна на жената, главната ѝ слава,
отгледани единствено за плътските наслади
на похотта, обучени да пеят, да играят,
да се обличат, да въртят езици и очи.
На тях онези трезвени мъже, за своя свят
живот удостоени с име синове на Бога,
ще отдадат опозорени цялата си чест
и целомъдрие за тези примки и усмивки
на дивните безбожнички, и тъй в доволство плуват
(преди да плувнат истински^[45]), и в смях, заради
който
светът ще трябва да изплаче океан от сълзи.“

Лишен от кратката си радост, възропта Адам:
„О срам и мъка — да започнеш толкова добре

живота си, а после в криви пътища да свърнеш
или наред път да загубиш цялата си сила!

Но както виждам, коренът на людската печал
е винаги един и същ и е в жената скрит.“

„В изнежената мекушавост на мъжа е скрит

—
отвърна ангелът, — че той за мястото си с
мъдрост

е трябвало да бди и дар по-висш да придобие.

Но ти за друго зрелище се приготви сега.“

И той погледна, и видя пред себе си открит
широк простор — поселища и земища край тях,
и хорски градове с високи зидове и кули,
гъмжащи от оръжие, от образи свирепи,
гиганти едроплещести и дръзки боеве —
издигат мечове, възпират пенести жребци
в единоборство или дружно в построена рат
на кон и пеш, и без да чакат да се сбират дълго;
из онзи край избран отряд от тучните ливади
подкарва стадо волове и крави превъзходни,
изведени на паша, или рунестите брави
и блеещите агънца подгонва през полето
плячкосани; пастирите, едва спасили с бягство
живота си, за помощ викат и захваща сеч;
в жестока схватка сблъскват се враждебните

пълчища

и там, където до преди добитъкът пасеше,
окървавена шир пустее, с трупове и брони
осята; други окръжават крепки градове
с обсаден стан; с тарани, стълби, с проходи

подривни —

нападат; трети със стрели и копия отгоре
се бранят, с град от камъни и с дъжд от серен плам

—
отверед кръвопролития и подвизи гигантски.

В онази част пък скиптроносни глашатаи свикват
съвет при градските врати^[46] — и строги беловласи

старейшини след малко там се стичат вече, с воини
размесени, и чуват се витийства, ала скоро
избухва яростен раздор, додето най-накрай
един човек на средна връст^[47] се там изправи, личен,
с осанка мъдра, заговори за добро и зло,
за висша справедливост, вяра, истина и мир,
за съд небесен — стар и млад го заглушиха с врява
и биха се нахвърлили с пестници върху него,
ако не беше слязъл облак да го отнесе
невидим сред тълпата — тъй насилие жестоко
и произвол, и страшният закон на меча вред
се ширеха, и нямаше за никого заслон.
Адам бе в сълзи цял и тъй печално се обърна
към своя предводител с вопъл: „О, какви са тези —
не хора, не, а на смъртта служители; че смърт
на хората тъй безчовечно носят и множат
хилядократно злия грях на онзи, който стана
братоубиец; че кого посичат те, освен
рождените си братя, хора срещу други хора!
Но кой бе онзи праведник, що щеше да загине
невинен, да не беше го избавило небето?“

А Михаил му отговори: „Тези са плодът
на обзрените от теб неравностойни сватби,
в които бяха съчетани зло с добро; противни
по същество и неразумно смесени, те раждат
изчадия чудовищни по тяло и по дух.
Такива са гигантите — мъже с чутовна слава;
че само силата в онези дни ще е на почит
и героична добродетел ще я назоват,
и доблест; да надвиеш в битка, да заробиш други
народи и да се награбиш, като си пролял
реки от кръв — това ще бъде считано за връх
на славата човешка, цел на всички, дето искат
завоеватели велики да ги титулуват,
закрилници и богове, и божии синове,
а всъщност са мъчителни бездушни и убийци.
Така ще се печели чест и слава под небето,

а всяка истинска заслуга ще се премълчава.
Но онзи, седмият след теб^[48], когото ти видя,
един-единствен праведник в света така покварен
и ненавиздан затова, и затова наказан
с тъй много врагове, понеже — даже сам — посмя
да изрече омразната им истина, че Бог
ще дойде със светците си, за да ги съди — него
всевишният сред дъхав облак със жребци крилати
отнесе^[49], както сам видя, за да върви по Бога
високо в избавлението, в онова блаженство
безсмъртно, та да знаеш как ще бъдат наградени
добрите, а останалите — как ще се наказват,
което ей сега ще видиш, ако се повзреш.“

И той се взря — и всичко вече бе се променило
войната медногърла беше спряла да реве
и вред сега се ширеше веселие, забава,
разпътство и разврат, пиянски пиршества и танци,
женитби, блудства — както дойде, изнасилвания
или прелюбодейства там, где чудни хубавици
ги предизвикваха; и ето, от гуляй — към свада.
Накрая между тях отец достоен^[50] се яви,
безчинствата им безобразни порица сурово
и тяхната безпътица осъди; често той
присъстваше на сборищата, гдето и да бъдат,
на тържества и празници, за да им проповядва
поврат и разкаяние, като че ли те бяха
затворници под някаква надвиснала присъда,
но всуе — той разбра това и спря да им говори,
и надалеч от този край отмести своя стан,
високи дънери насече горе в планината
и се зае да прави съд огромен, в много лакти
на дължина, височина и ширина измерен,
отвред измазан със смола, снабди го отстрани
с врата и с продоволствие за зверове и хора
го натовари, и тогава — гледан дивно чудо! —
от всеки звяр, от всяка птица или насекомо
дойдоха двойки и седморки по указан ред

и влязоха, след тях — отца с тримата си сина
и четири жени, а Бог вратата сам залости.
В туй време южен вятър духна и размахал черни
крила на шир и дълж, подкара облаците сбрани
под небесата, планините пратиха завчас
грамадни подкрепления — валма мъгли и пари
от влажен здрач и гъстото небе сега надвисна
подобно мрачен свод; тогаз отгоре рукна дъжд
пороен и не спря, додето цялата земя
не се заля с вода — над нея плаваше съдът
издигнат и уверено разсичаше вълните
с носа си като с остър клюн, а всеки друг приют
изчезна с цялата си пищност в мътния потоп
дълбоко под талазите; море покри морето —
море без бряг, и в техните чертози, гдето лъст
преди царуваше, сега чудовищата морски
се валяха и се множаха; от рода човешки,
доскоро многоброен, всичко оцеляло сбра се
в една черупка. Скръбна гледка бе това за теб,
Адаме, край на твоето потомство, край печален,
обезлюдяване; от друг потоп ти бе залян,
в потоп от сълзи горестни и ти сега потъна,
като чедата си удавен; докато повдигнат
от ласкавия ангел, стъпи на крака най-последно,
макар и безутешен, както някой клет баща,
видял с очите си да гинат всичките му рожби,
и сетни сили сбрал, така пред ангела изстена:
„О, провидения зловещи! По-добре да бях
непосветен в грядущето — тъй само своя дял
от злото щях да понеса, вседневния си жребий,
достатъчен за мен; сега товарът, отреден
за другите във вековете, върху мене ляга
съвкупно, преждевременно роден на този свят
от предведението мое, за да се терзая
от мисълта, че ще ги има. Нека никои вече
не дири предсказание за туй, какво се готви
на него и чедата му, защото то е зло,

което предведението няма да предварди,
а той от бъдещото зло ще страда не по-малко
в самото си предчувствие, отколкото подир,
когато се осъществи. Но тази грижа мина.
Кого ли ще предвардя тук? Малцината спасени
от глад и мъка най-накрая ще погинат също,
залутани из водната пустиня. Аз очаквах,
че свърши ли насилието и войната, всичко
ще, тръгне на добро и траен мир ще увенчае
най-сетне със честити дни човешкото потомство.
Но как дълбоко съм се лъгал! Виждам, че войната
разруха носи на света, а пък мирът — развала.
Защо е тъй? Отговори, водителю небесен,
и ми кажи, дотук ли свършва племето човешко?“

А Михаил отвърна: „Тези, що видя накрая
да тържествуват сред разкош развратен, са ония,
които зърна по-преди сред подвизи велики
на храбра бран, ала от доблест истинска^[51] лишени.
Пролели много кръв, безброй земи опустошили,
да покоряват другите народи, и така
добили слава, гръмки титли и богата плячка,
сега ще свърнат те в наслада, леност и удобство,
в чревоугодие и «лъст, додето лъст и гордост
повдигнат вражески дела из дружеския мир.
А завладените, и те, поробени чрез бран,
със свободата ще загубят всяка добродетел
и страх от Бога, от когото в яростната битка
престорената тяхна святост не получи помощ
срещу нашественика; тъй че с ревност охладняла
оттук нататък ще се учат на живот безбеден,
изпълнен с мирска суета или разгул, какъвто
им разрешава господарят; че земята всичко
ще ражда в изобилие, та умереността им
да провери, така че всички ще се изродят
и ще забравят що е правда, постоянство, вяра»
освен един човек, единствен син на светлината
сред тъмния си век, добър докрай пред злия пример

срещу съблазни, обичаи, срещу този свят покварен и неустрашен от укор, от насмешка или насилие — той сам от пътищата криви ще ги отвърща, ще им сочи верните пътеки на истинската праведност, далече по-спокойни и сигурни, предричайки, че Божи гняв ще падна над непокаяните люде, и ще се завърне от тях самите подигран, ала съзрян от Бога като единствен праведник; по негова повеля ще построи ковчега чуден, който ти видя, за да избави себе си и своето семейство сред този бретен свят, обречен на всеобща гибел, Едва ще настани в ковчега себе си и тези от хората и зверовете, за живот избрани, за да ги заслони отвред — ще се отприщат в мир небесните води и дъжд пороен над земята ще се излива ден и нощ, от бездната ще бликнат неудържими извори и преко всеки бряг ще се разлее океанът, докато потопът покрие всички планини; тогава този хълм на Рая под чудовищния напор на вълните ще се измести и понесен от рогат порой, със своята погубена зеленина ще плувне по речното течение към зиналия залив^[52] и там ще се закотви — остров осолен и гол, приют на китове, тюлени и кресливи чайки, за да се убедиш, че Господ не придава святост на мястото, ако онези, дето го спохождат или го обитават, там сами не я внесат. Какво ще следва по-нататък, гледай и ще видиш.“

И той погледна, и видя ковчега над потопа, понамалял сега, когато облаците бяха подгонени от северния остър вятър, който с дъха си сух набърчваше водите като старост; а в ширното им огледало палецото слънце се взираше и пиеше от него свежа влага след жажда сякаш, от което езерото спадна

като при отлив, който с леки стъпки се отдръпна
към бездната и всички нейни извори тогава
затвориха се заедно с небесните окна.

Ковчегът, спрял да плава вече, се е закрепил
сега на някаква висока планина^[53] изглежда
и хребетите се подават като канари —
оттам теченията бързи с ярост гръмогласна
в оттеглящото се море се спущат презглава.

Това от ковчега литва врана, а след нея —
и гълъб, този по-надежден пратеник, проведен
веднъж и дважд, да търси там или дърво зелено
за отдих на нозете си, или земя безводна.

Завръщайки се втори път, той в човката си носи
лист от маслина, знак за мир. Наскоро след това
се появява сухата земя и от ковчега

излиза старият отец със цялата си свита
в с благодарност към небето вдигайки ръце
и взор благоговеен, той съзира росен облак
над себе си, а в облака — трибагрена дъга^[54],
като знамение сияйно, пратено от Бога,
за неговия нов завет, за сключения мир.

При туй сърцето на Адам, преди така печално,
изпълни се с велика радост, и възкликна той:

„Наставнико небесен, който бѣдните неща
представяш като настоящи, ти ме възроди
с това, че ми показва как човек ще оцелее
и ще опази смето на всички други твари.

Далеч по-малко ми е жал сега, че ще загине
цял свят от лоши синове, отколкото се радвам
за този мъж тъй праведен и свършен, че Бог
благоволява втори свят от него да повдигне
и да забрави цялата си ярост. Но кажи,
какво показват тези ярки ивици в небето —
дали това е Божието усмирено чело,
или подобно цветна лента служи да пристегне
струящите поли на този многоводен облак,
за да не рукне и земята пак да не залее?“

А пък архангелът му рече: „Ти се целиш точно. Наистина сега охотно Бог смекчи гнева си, макар че от човека паднал беше се разкаял, опечален от дън душа, като видя земята изпълнена с насилие и всяка плът видя да осквернява своя път; но той, погубил всички, един-единствен праведник с такава благодат ще надари, че се смилява над рода човешки и сключва с него свят завет да не изтребва вече с потоп земята, на морето да не позволи да се разлее, на дъжда — да потопи света с човеците и зверовете; а когато облак изпрати на земята, в него ще се появи дъгата му трицветна, тъй че той да я съгледа и да си спомни за завета; ден и нощ така ще се редуват, пек и мраз, сеитба и беритба, доде пречистени през плам, земя и небеса се обновят, та праведните в тях да заживеят.“

[1] Предходна благодат — благодат предходна спрямо действията, подбудени от свободната човешка воля (ср. „Второ послание на св. ап. Павел до Тимотей“: „Бог... ни спаси и повика към своето звание не заради нашите дела, а по Свое благоволение и благодат, дадена нам в Христа Иисуса преди вечни времена...“ (1, 9) — Б.пр. ↑

[2] Сърцата каменни — ср. „Книга на пророк Иезекийл“: „ще вложи в тях нов дух, ще взема из тялото им каменното сърце и ще им дам сърце от плът, за да ходят по Моите заповеди, да пазят Моите наредби и да ги изпълняват...“ (II, 19) — Б.пр. ↑

[3] В класическата митология Девкалион е аналогичен на библейския Ной. По съвета на своя баща, Прометей, той си построил кораб и така се спасил от потопа. Когато водата спаднала, той заедно с жена си Пира отправил молитва чрез оракула на Темида, богинята на правосъдието, и получил разяснение относно това, как може да бъде възстановен погубеният човешки род: двамата съпрузи трябвало да

хвърлят зад себе си камъни, които се превръщали в мъже и жени. — Б.пр. ↑

[4] Величавият застъпник на хората е Христос (вж. III по-горе). — Б.пр. ↑

[5] Въздишките му... неми — ср. «Послание на св. ап. Павел до римляни»: «Сам Духът ходатайства за нас с неизказани въздишки» (8, 26). — Б.пр. ↑

[6] Безоблачен — с непомрачен от гняв образ (ср. III 260—5 по-горе), но също и: незагърнат от облак (ср. III 377—82 по-горе). — Б.пр. ↑

[7] Всичките блажени са праведните ангели. — Б.пр. ↑

[8] Тръбата тук е „тръбният глас“, с който библейският Яхве на Синайската планина в Хорив предава на Мойсей десетте заповеди („Изход“ 19). Този тръбен глас се отъждествява с онази „тръба Божия“, която трябва да възвести „пришествието Господне“ в деня на Страшния съд. — Б.пр. ↑

[9] Двукратният Янус е четириглавият вариант на двуликия древногръцки бог, който бди над смяната на годините и годишните времена. Митологичният стоок страж Аргус бил поставен от Юнона да пази превърнатата в юница нимфа Йо, но Меркурий (Хермес) все пак успял да го приспи със своята овчарска свирка и със сънотворния си жезъл (Овидий, „Метаморфози“ I). Както Янус, така и Аргус бил тълкуван като символ на времето или на вечно бдящото звездно небе. Аркадска (от името на древната Аркадия), както и пасторална, означава „идилчна“, свързана с идеализирания селски бит в аристократичната литературна традиция. — Б.пр. ↑

[10] Левкотейя е римската богиня на зората. — Б.пр. ↑

[11] Ср. библейския текст: «И даде Адам на жена си име Ева (Живот), защото тя стана майка на всички живеещи» («Битие» 3, 20). — Б.пр. ↑

[12] И в трите описани тук поличби върховният повелител на различна степен от сътворения свят изявява силата си по нов, по-суров начин. Затъмненото слънце смрачава въздуха, орелът (Зевсовата птица) се спуска над две други птици, а лъвът (звярът, който царства в лесовете) се втурва след елена и сърната (ср. кроткия лъв преди грехопадението — IV 343—4 по-горе). Посоката на гонитбата показва,

че и трите поличби предсказват прокуждането на човечите от Рая (ср. XII 637—40 по-долу). — Б.пр. ↑

[13] Историята е разказана в библейската „Четвърта книга Царства“ (6, 13—17). Сирийският цар обсажда Дотаим, който принадлежи на израилтяните, за да залови пророк Елнсей. Когато пророкът научава за това от слугата си, за да го успокои, той помолва бог да му отвори очите, за да види. „И Господ отвори очите на слугата, и той видя, и ето цялата планина пълна с коне и огнени колесници около Елисея.“ — Б.пр. ↑

[14] Йерарх е високият ангелски чин, който е приписан и на архангел Рафаил в V 468 по-горе. — Б.пр. ↑

[15] В древността пурпурът (царственият цвят) бил свързан с град Мелибея на Тесалийския бряг. В „Енеида“ на Вергилий например се говори за мелибеийски пурпурен плащ като почетно отличие (V 251). — Б.пр. ↑

[16] Сара (Тир) била известна в древността с ярките си текстилни бои. — Б.пр. ↑

[17] Ирида е древната богиня на дъгата. Тук тя се споменава съвсем уместно, тъй като нейните цветове са царствено — разкошни, а според Библията дъгата е божественият знак за помирение с грешния човек след потопа. — Б.пр. ↑

[18] Поясът на архангел Михаил се сравнява с пояса на небесната сфера, в който се редуват зодиакалните съзвездия. Сравнението със зодиака е уместно, защото поясът, както и шлемът на Михаил са звездни, но също и затова, защото подчертава връзката между новата, „зодиакална“ астрономия след грехопадението (ср. бел. към X 668—78 по-горе) и ролята на архангела — изпълнител на Божието възмездие. — Б.пр. ↑

[19] Адам е изпаднал във вцепенение тъкмо поради разпиляването на неговите животворни духове, които управляват усещанията. — Б.пр. ↑

[20] Библейските праотци издигат олтари на своя бог на всяко място, където той им се яви. — Б.пр. ↑

[21] Обещана челяд — обещание за челяд, която ще поразии Сатаната (ср. X 175—92 по-горе). — Б.пр. ↑

[22] Относно най-външните поли на пищната му слава вж. III 380 по-горе. — Б.пр. ↑

[23] Вж. „Евангелие от Матей“ (4, 8), където дяволът, за да изкуши Исус, го завежда „на твърде висока планина и Му показва всички царства на света и тяхната слава“. Аналогията между Адам и Христос като изкупител на неговия грях е обичайна. — Б.пр. ↑

[24] Камбалу (Камбалук) е столица на Китай (вж. бел. към X 290—3 по-горе). Стените на града са предопределени, защото ще се появят по-късно в човешката история, а в описвания тук момент още не съществуват. — Б.пр. ↑

[25] Самарканд, разположен близо до река Окс (сега Аму-Даря) е древната столица на великия татарски завоевател от края на XIV век Тамерлан (Тимур). — Б.пр. ↑

[26] Пекин е древната столица на Китай, който е отделен от Китай (вж. бел. към X 290—3 по-горе). — Б.пр. ↑

[27] Великият могол е традиционното европейско название на императора на Източна Индия. Агра и Лахор са области в Северна Индия. — Б.пр. ↑

[28] Херсонес е сегашна Малака на Малайския полуостров — почти на югоизточния край на Индокитай, наречен „златен“ заради своите богатства. Някои тълкуватели на Библията между другото отъждествявали Херсонес с митичния Офир, откъдето цар Соломон се снабдявал със злато. — Б.пр. ↑

[29] Екбатан е старинната лятна столица на персийските царе. Исфахан стана престолнина на Персия през XVI век, когато Сафавидската династия напуща Казвин и се установява там. — Б.пр. ↑

[30] Визант (Византиум или Константинопол), предишната столица на Византийската империя, по времето на Милтън вече отдавна е столица на Отоманската империя, седалище на султана, чието потекло е от Туркестан, област в Централна Азия, разположена между Монголия и Каспийско море. — Б.пр. ↑

[31] Царство на негуса е Етиопската империя. Еркоко (Аркико) е нейно пристанище на Червено море. — Б.пр. ↑

[32] Момбаса и Мелинда (Малинди) са на Кенийския бряг, а Квилла (Килва) — в днешна Танзания. Софала е името на пристанищен град в сегашен Мозамбик. Заради богатствата си Софала се смятала от някои за митичния Офир. — Б.пр. ↑

[33] Алмансор (Мансур) със значение „победител“ е традиционното прозвище на голям брой мохамедански владетели, но

най-известният от тях сред европейците бил халифът на Кордова Ибн Абу Амир Махомед (959—1002). — Б.пр. ↑

[34] Рим ще управлява света от Европа в епохата на Римската империя, която все още не е настъпила. — Б.пр. ↑

[35] Адам може да види западното полукълбо само с взора си духовен, тъй като той се намира в източното полукълбо. — Б.пр. ↑

[36] Мексиканската империя на Мотецума (по-известен като Монтецума) била завладяна и ограбена от авантюриста Кортес, перуанската империя на Атабалипа (Атакуалпа) със столица Куско — от Писаро, но Маноа, легендарният Ел Дорадо в Гвиана, все още оставал незасегнат от испанското нашествие в Централна Америка. Герион в „Божествена комедия“ на Данте е триглавото чудовище, което охранява измамниците в ада. Но в „Кралицата на феите“ на Спенсър Герион символизира политическата тирания. Затова Милтън нарича испанците „чеда на Герион“. — Б.пр. ↑

[37] Оттук нататък Милтън проследява главните събития на библейската история след грехопадението, като започва с убийството на Каин, който посяга на брат си Авел. — Б.пр. ↑

[38] В Библията небесният огън обикновено е сигурен знак, че жертвоприношението е прието от божеството. — Б.пр. ↑

[39] От твоите чресла — Авел и Каин са синове на Адам. — Б.пр. ↑

[40] Пещерата на смъртта тук наподобява подземното царство на сенките в класическата митология. В «Енеида» Вергилий описва неговия вход като пещера, пълна с ужаси (VI 236). — Б.пр. ↑

[41] Каиновият потомък Ламех имал трима сина: Иавал, е „баща на скотовъдци, които живеят в шатри“; Иувал, „баща на всички, които свирят на гусли и пищялки“; Тувалкаин (Товел), „ковач на всякакви медни и железни сечива“ („Битие“ 4, 19—22). Музикалното изкуство по Милтъново време се считало за система от математически пропорции. — Б.пр. ↑

[42] Това по-друго племе са потомците на Каиновия брат Сит, които живеели по планините край Рая. Някои тълкуватели на Библията са ги считали за първооткриватели на физиката и астрономията — затова тяхното усърдие е да опознаят Божиите явни дела, а не скритите им метафизически причини. — Б.пр. ↑

[43] Хименей, езическият бог на бракосъчетанието, отсъствуваше при сватбата на Адам и Ева, но се явява сега, след грехопадението и отклонението на човеците от „правата вяра“. — Б.пр.

↑

[44] Симфонии — тук — хармонични съзвучия. — Б.пр. ↑

[45] Преди да плувнат истински — ироничното игрословие насочва вниманието към причинната връзка между безнравствеността в човешкия свят и приближаващия потоп, описан по-нататък в същата книга на поемата. — Б.пр. ↑

[46] Съвет при градските врати — това е обичайното място за съвещания на старейшините в библейски времена. — Б.пр. ↑

[47] Този човек на средна възраст е Енох, който според „Битие“ (5, 23) и други библейски книги бил на 365 години (по малко от половината от пределната възраст, приписвана на праотците от времето преди потопа), когато взел да ходи „по Бога“ и изчезнал, „понеже Бог го взе“. — Б.пр. ↑

[48] Седмият след теб — в «Съборно послание на св. ап. Иуда» (14) се казва: «Енох, седмият от Адама». — Б.пр. ↑

[49] Възнесението на Енох, описано тук, вероятно е представеното аналогия с възнесението на Илия («Четвърта книга Царства» 2, 11). Връзката между двете библейски фигури е обичайна в богословската литература. — Б.пр. ↑

[50] Този отец достоен е Ной, избраният от библейския Яхве да спаси и продължи сътворения свят след потопа. — Б.пр. ↑

[51] Доблест истинска — нравствената добродетел, противопоставена на грубата физическа сила като критерий за човешко величие — едно противопоставяне, което Милтън провежда последователно в цялата поема. — Б.пр. ↑

[52] Речното течение е течението на Тигър или Ефрат, а зиналия залив е Персийският залив, ако се придържаме към библейската география при описанието на Рая. — Б.пр. ↑

[53] Някаква висока планина — Араратските планини („Битие“ 8, 4). — Б.пр. ↑

[54] Трибагрена дъга — съдържа основните цветове: червено, жълто и синьо. Според Библията, след потопа Бог казва на хората: „Аз поставям Моята дъга в облака, за да бъде знак на (вечния) завет между Мене и между земята“ („Битие“ 9, 13). — Б.пр. ↑

КНИГА XII

Архангел Михаил продължава своя разказ за това какво ще последва след потопа; после, като споменава Авраам, започва постепенно да обяснява кое ще бъде онова потомство на жената, обетовано на Адам и Ева при грехопадението им; неговото възплъщение, смърт, възкресение и възнесение; състоянието на Църквата до второто му пришествие. Адам, дълбоко удовлетворен и утешен от тези откровения и обети, се спуща от хълма с Михаил; разбужда Ева, която през цялото това време е спала, но чрез благи сънища е добила душевен покой и смирение. Михаил ги извежда за ръце от Рая; зад тях се люшка пламенният меч и херувимите заемат стражевите си постове.

*Тъй както пътникът по пладне сяда да почине,
дори когато бърза, тъй архангелът сега
поспря между света погубен и света възкръснал,
та и Адам да се намеси, ако пожелае,
а после гладко продължи прекъснатата реч:*

*„Дотук видя ти как един свят почва и завършва
и как човекът никне пак като от присад нов.
Остава ти да видиш още много, но усещам,
че тленният ти взор мъжди — божествените*

гледки

*измъчват твоите човешки сетива без друго.
Затуй това, което следва, аз ще ти разкажа,
а ти ме слушай с нужното внимание докрай.
Това повторно людско племе, докато е още*

многочислено и пази спомена ужасен
за миналата вече казън, в страх пред божеството
донейде ще живее с оглед на това, кое е
добро и право, в кратко време ще се размножи
и трудейки се над земята, ще добие зърно
и вино, и елей в излишък; и като принася
от стадото си ту телец, ту агнец или яре
със щедро възлияние от вино в пир свещен,
ще изживее дните си в невинна радост, в мир
ще обитава на семейства и на родове
под бащината власт; доде един не се възземе,
надменен и честолобив по дух, и недоволен
от справедливото човешко равенство и братство,
господство незаслужено над братята си сам
не присвои и не прокуди силом от земята
съгласието и дори природния закон^[1],
поел на лов (и то за хора, не за зверове)
с война и козни пакостни срещу ония, дето
отказват на тиранството му да се подчинят —
затуй ще го възвеличат като могъщ ловец
пред Господа, като че ли той въпреки небето
и от небето ще добие втора самовласт;
от бунта ще се е родило неговото име,
макар в бунтарство другите да обвинява сам,
Той заедно със шайката, съединена с него
или под него от подобен тираничен бяс,
поел на поход от Едем на запад^[2], ще попадне
в равнището, където черна кипнала смола
изригва из недрата земни — злата паст на ада;
от тухли^[3] и от тази луга те ще се заемат
да изградят и град, и кула до небето^[4] чак
и тъй да си спечелят име, та като се пръснат
в земи далечни, споменът за тях да не погине,
без оглед на това, дали е зъл или добър.
Но Господ, който навестява людете незримо
и често през поселищата техни преминава,
за да следи делата им, съглежда ги и скоро

се спуща над града, преди онази земна кула
да затъмни небесните, и за да ги осмее,
заселва по езиците им духове различни,
та да изтрият родната им реч и вместо нея
да посадят раздорна глъч от непознати думи;
веднага сред строителите се надига гръмка
противна врява; всеки почва неразбран да вика
на другия, доде накрай, прегракнали и гневни,
се сбиват като подиграни; то бе смях велик
по небесата при вида на тази суматоха
и шумотевица; така строежът се превърна
в посмешнице, «смешение^[5]» наречен беше той.“

И с недоволство бащинско Адам тогава рече!
„О недостоен син — така да се възвеличава
над братята си, да обсебва незаконна власт,
насилствено заграбена, а не от Бог дарена;
защото той над риба, звяр и птица ни е дал
надмощие безпрекословно и това ни право
е негов дар, ала човек над другите човеци
за господар не е поставил, спастрил този сан
за себе си, та от човек човек да е свободен.
Но узурпаторът не спира само до човека
високомерния си пристъп — с кулата си той
обсажда Бога. Клетва твар! Каква храна догоре
ще изнесе, та себе си да препитава с нея
и дивата си рат — там, дето онзи рядък въздух
над облаците грубото им лоно ще измъчи
и ще ги умори без дъх, ако ли не без хляб?“

А Михаил му отговори: „С право се отвръщай
от този син, спокойното човешко битие
смутил с такъв раздор, понечил да плени самата
разумна свобода; и все пак запомни и туй,
че твоят изначален грях донесе гибелта
на истинската свобода, чието битие
е неразделно от това на праведния разум.
Когато разумът помръкне и загуби власт
неистови желания и страсти поривисти

немедлено на мястото на разума свален
се възцаряват и налагат робство на човека,
дотоук свободен. И така, понеже той допуска
отвътре недостойни сили да се възвишат
над разума свободен, Бог със справедлива казън
го подчинява и отвън на буйни господари,
които незаслужено поробват често пъти
и външната му свобода — не може без тиранство
макар с това тиранинът да се не оправдава.
Но ще се случи някои народи да се спуснат
така далеч от разума правдив, че не злина,
а справедливостта, сдружена с някаква прокоба,
ще ги лиши от външната им свобода, лишени
от вътрешната. Тъй например дързостният син
на онзи, който построи ковчега, затова че
опозори баща си, чу проклятието тежко
да бъде «роб на робите» с порочният му род^[6].
Така, като предишният, и този втори свят
от зле на по-зле ще върви, додето Бог накрая,
отчаян от неправдите им пакостни, оттегли
присъствието си от тях и святия си взор
отвърне, отсега нататък решил да ги остави
на пътищата им, от тях самите осквернени,
додето той измежду всички избере един
народ, единствено достоен да го призовава,
възникнал от единствения праведен човек^[7],
роден отсам Ефрат и още от дете научен
на идолопоклонничество. О безумни хора
(за вярване ли е това?) — така да оглупеят,
додето патриархът, който оцеля в потопа^[8],
бе още жив, та да напуснат живия си Бог
и своите ваяния от камък и дърво
да тачат като богове! Но Бог благоволява
от бащин дом, от сродници и божества лъжовни
с видение да го извика към една земя,
която той ще му покаже сам, за да повдигне
от него цял могъщ народ и с благодат такава

ще го обсипе, че блажени в неговото семе
ще бъдат всички племена; и тръгва той смирен
към непознатата земя, защото вярва твърдо.
Аз виждам го, но ти не можеш^[9], как с такава вяра
напуща божества; другари, родния си Ур
Халдейски, и сега пресича брода към Харан,
а подир него се провлачва тежка върволица
стада, черди и всякаква прислуга многобройна;
не като просяк — той с имота свой поема пътя
към непознатата земя с Бог, който го повика.
И ето, в Ханаан е вече — шатрите му виждам,
издигнати покрай Сихем и в смешната дъбрава
Море, където получава цялата земя,
навеки обетована на неговата челяд,
на север от Емат, дори до южната пустиня
(наричам с име всеки край, макар безимен още),
на изток от Ермон, та чак на запад до морето^[10].
Високия Ермон, морето — гледай всичко, както
ти го показвам; на самия бряг е планината
Кармел, отсам е чутната двуизворна река
Йордан — пределът източен; но даже на Сенир
до хребетите ще живее неговият род.
Спомни си: всички племена са в неговото семе
благословени^[11]; неговото семе означава
великия ти избавител, който ще срази
главата змийска; но това ще се открие скоро
по-ясно пред ума ти. Този патриарх блажен
и верен, който Авраам^[12] ще се зове след време,
оставя син, а от сина си — внук^[13], подобен нему
по вяроност, мъдрост и почитено име. Този внук^[14],
с дванайсетмина синове дарен, от Ханаан
потегля към една земя, отпосле назована
Египет и разполовена от реката Нил —
виж там къде тече, преди в морето да се влее
из седем устия; той идва в този край сега
през гладно време, призован от малкия си син
да му гостува — син, чиито доблестни дела

го правят втори властелин в това могъщо царство на Фараона; там издъхнал, той оставя род, от който цял народ израства и сега, израснал, тревожи следващия цар, чиято главна цел е да спре чрезмерния растеж на тези многобройни преселници; затуй от гости негостолобиво ги сторва роби и изстребва мъжките им рожби, додето двама братя (тези братя се зоват Мойсей и Аарон), от Бог изпратени, от робство да отърват народа му, отново ги довеждат в земята обетована със слава и печалба^[15]. Но първо онзи самовластник, който не приема ни Бога техен, нито пък посланието свято, ще трябва с казни и поличби да се вразуми; така реките в непролята кръв ще се превърнат, а жаби, въшки и мухи противни ще нахлуят в двореца му и ще изпълнят цялата страна; добитъкът му ще измре от чума и метил, а той и целият му клет народ ще се подуят от пришки и от циреи; гръм грозен, смесен с град, град, смесен с плам, ще раздерат небето над Египет и по земята закръжили, ще изстребят всичко, а туй, което не изстребят — злак и плод, и зърно, чер облак скакалци, слетели в гъста гмеж отгоре, ще пометат така, че стрък зелен да не остане; над всички негови предели ще се спусне мрак, тридневен осезаем мрак, три дена изличил, доде един среднощен удар всички първородни в Египет покоси накрай^[16]. Тъй, с десет страшни рани,

смирен най-сетне, змеят речен^[17] ще се покори и ще пропусне пришълците да си тръгнат, често сърцето зло ще се смекчава, но като леда — по-твърд след първото топене^[18], докато в гнева си преследвайки онези, що отпусна, не потъне в морето с цялата си рат — там, дето те ще мина като по суша между двете твърдини кристални,

заставени от жезъла Мойсеев да останат
така, доде спасените не стигнат своя бряг.
С тъй чудна сила Бог светеца^[19] свой ще надари,
макар и да присъства сам чрез ангела си, който
ще ги предхожда в облачен или пък в огнен стълб,
загърнат денем в облачен, а нощем в огнен стълб,
за да им сочи верен път, ала ще изостава
зад тях, когато злостният тиранин ги подгони^[20].
Той ще ги гони цяла нощ, но мракът ще му пречи
да ги застигне до часа на утринната стража,
а после Бог през огъня и облака въззрял,
ще слиса цялото му войнство, като подлуди
кръжащите се колесници; и по негов знак
Мойсей отново ще простре могъщия си жезъл
върху морето; а морето ще се подчини,
вълните ще се строполят връз бранния им строй
и ще ги пометат. Сега избраният народ,
непритесняван от брега, към Ханаан потегля
през дивата пустиня, не по пътищата преки^[21],
та встъпил в разтревожения ханаански край
неизкушен, от страх пред боя да не се разкае
и да се върне пак в Египет, предпочел все пак
безславния живот под робско иго; че животът
там, дето няма безразсъдство, и за благородни,
и за безродни, по е драг без бранни тегоби.
И друго ще спечелят те от този си обход
през ширната пустиня — в нея ще си учредят
правителство, ще изберат в дванайсет племена
велик сенат^[22], да управлява по закона Божии.
Ще слезе Господ от Синай така, че ще разтърси
върхът му бял, додето слиза между тях сред гръм
и мълния и с тръбен ек, та сам да възвести
законите им, част от тях към гражданското право
отнесени, а друга част — към обредите верски
на жертвоприношението, сочейки със знаци
и сенки как чрез семето им, предопределено
да порази змията, той навеки ще избави

рода човешки. Но гласът на Бога е несносен за смъртното ухо, и ето, те сега се молят да научават волята му само чрез Мойсей и да утихне ужасът; молбата им е чута — те вече са разбрали, че не съществува достъп до Бога без посредничество — службата, която сега се носи от Мойсея като първообраз на по-великия, чието идване предричат и той, а и пророците, които ще възпяват великия Месия^[23]. Тъй закони отредил и обреди, Бог ще възлюби людетe покорни на волята му чак дотам, че ще благоволи свещената си скиния^[24] да вдигне между тях и между смъртните човеци сам да се засели. По неговия образец светилище от кедър, със злато обковано, там направя се и в него — ковчег, а пък в ковчеза — откровението висше, скрижалите на Божия завет и върху тях — на милосърдието трона златен сред крилата на два сияйни херувима; а пред него седем светилника пламтят — представят сякаш в зодиак небесните огньове; денем облак ще виси над шатъра, а нощем огън ще го озарява, освен когато са на път. След неговия ангел в онази обетована земя на Авраам и семето му те пристигат най-накрай. Но дълго за многобройните им битки трябва да разказвам, за толкова царе разбити и царства превзети, или за туй как сред небето слънцето ще спре цял ден недвижно, а нощта отсрочена ще чака, щом глас човешки повели: — Ти, Слънце, в Гаваон, а ти, Луна, над долината Айалонска, стойте, додето Израил надвие! — Тъй ще се нарича от Авраама третият, на Исаака син, а и родът му, който ще завземе Ханаан.“

Сега Адам възкликна: „О, посланико небесен, о, просветителю на мрака, благодатни тайни

разкри ми ти, неща, които се отнасят главно до праведния Авраам и неговото семе.

За пръв път се отвориха очите ми, олекна на моето сърце, преди угрижено за мен и за рода ми; но сега аз виждам оногова, в когото са благословени всички племена — утеха, незаслужена от мене, който дирех запретното познание по пътища запретни. Едно не проумявам още — по каква причина на тези, сред които Господ ще благоволи да се засели, той налага толкова закони. Законите са много там, където греховете са много. Как ще може Бог с такива да живее?“

И рече Михаил: „Грехът без друго ще се шири сред тях, понеже са от теб родени; затова законът им се дава, тъй че да се прояви природната им извратеност, като се подбуди грехът на бой срещу закона; та когато видят, че техният закон^[25] разкрива, ала не премахва греха, освен чрез призрачните жалки изкупления^[26] е кръв на телци или козли, най-сетне да заключат, че за човека трябва с кръв по-свидна да се плаща, неправедната с праведната да се оправдае, та праведни чрез вярата си, те да се сдобият пред Бога с оправдание и със спокойна съвест, която с церемонии законът им не ще успокои, пък и човекът нравствената част не ще изпълни, а без нея той не ще живее. И тъй, законът е наглед несъвършен и даден, щом времето им се изпълни, да ги преведе към по-добър завет, от първообразните сенки^[27] подготвени за истината, от плътта към дух, от строгите наложени закони към свободно приемане на благодат, от робска към синовна боязън, от закон към вяра в мисли и дела. Така че не с Мойсей, макар и толкова обичан от Господа, бидейки само на закона негов

служител, Божият народ ще встъпи в Ханаан,
а с Йошуа^[28], от другите наречен Иисус,
взел името и службата на онзи, който после
змията вража ще срази и клетия човек
след дългото му лутане в световната пустиня
ще върне пак на отдиха към рая вековечен.
Но дотогава те сред своя земен Ханаан
ще благоденстват Дълги дни, освен когато грях
народен гражданския мир прекъсне и така
подбуди Бог насреща им да вдигне врагове,
макар след туй, покаяни, от тях да ги избавя
в началото със съдии, а после със царе,
между които вторият^[29], прославен и с
набожност,
и с доблестни деяния, ще се удостои
с обет ненарушим за туй, че царският му трон
ще бъде вечен; също тъй пророчествата вещи
ще пеят, че от царствения корен на Давид
(така наричам този цар) ще се възземе син,
на теб предречен като семе на жената, после
предречен и на Авраама като упование
на всички племена, предречен на царете — цар
последен, че безкрай ще бъде неговото царство.
Но отначало ще премине дълга върволица
и първият му син^[30], прочут и с мъдрост, и с
богатство,
забуленият свят ковчег, разнасян дотогава
от шатра в шатра, ще положи в храм великолепен.
След него се редят такива, дето са отчасти
добри, отчасти зли и все пак повечето зли,
чиито идолопоклонства и какви ли не
общонародни грехове ще възмутят твореца
така, че той ще ги остави, а земята тяхна,
града им, даже своя храм и своя свят ковчег
със всичките светини в него за грабеж и гавра
ще предаде на онзи град надменен, който ти
видя захвърлен в смут, наречен после Вавилон.

Там в пленничество^[31] ги оставя той да пребивават
седемдесет лета, а сетне връща ги обратно,
припомнил си за милостта и за завета, даден
на цар Давид, безкраен както дните на небето.
Завърнали се най-подир от Вавилон, когато
царете им се съгласят по Божии подтик, първо
дома Господен те изграждат пак и заживяват
в началото умерено и скромно, но расте
богатството и броят им, и плъзва пак раздор,
и то между свещениците най-напред — онези,
които над олтара бдят и трябва най-горещо
да се стремят към мир; враждата тяхна^[32]
осквернява

самия храм; накрая те монаршеския скиптър^[33]
заграбват, не зачитайки чедата на Давид,
отстъпват го на чужденеца^[34] после, та Месия,
действително помазаният цар, да се роди
лишен от своите права; но непозната още
звезда пришествието му от свода възвестява
и води източните влъхви, тръгнали със дар
от злато, смирна и ливан да дирят младенеца;
тържествен ангел сочи път към неговата люлка
на простите пастири, бдящи над стадата нощем,
и те натам поемат с радост начаса, и чуват
как ангелски безчислен хор възпява рождеството.
Пречиста дева му е майка, а баща — мощта
на височайшия; сам той на трона си наследствен
ще се качи и царството му цялата земя,
а славата му цялото небе ще завладее.“

Сега той спря, видял Адам да се изпълва
с радост,
която, като скръб, със сълзи би се оросила,
ако не бе ѝ дал отдушник в тези си слова:
„О, прорицателю на вести сладостни,
свършител
на най-добрата ми надежда! Чак сега разбирам
това, което мислите ми диреха напразно —

защо за най-великото човешко упование
се казва: семе на жената. Непорочна майко,
тъй висиа в любовта небесна, ти ще се явиш
от моите чресла, а той, самият Божи Син —
от твоята утроба; Бог така ще се сдвои
с човека. Отсега главата змийска да се готви
за смъртен удар. Но кога и где ще е двубоят?
Как победителят ще бъде уязвен в петата?“

И рече Михаил: „Не си представяй тази битка
като обикновен двубой с ограничени рани
в глава или в пета — Синът не затова събира
човешкото с божественото, та да повали
врага ти с по-велика мощ; и не тъй победен
е Сатаната, който, паднал от небето — удар
по-смъртен, — все пак ти нанесе смъртоносна рана,
а нея твоят избавител ще цели, но не
като погуби дявола, а злите му дела
у тебе и у семето ти; ала и за туй
ще трябва нещо, дето бе ти липсвало преди —
покорство пред закона Божи, върху теб наложен
под смъртна казън, и смиреност пред самата
смърт,

с която ти наказан си за своята вина,
а те след теб — за тяхната, от твоята израсла;
тъй само ще се укроти възмездието висие.
Той Божия закон докрая ще изпълни точно
с покорство и с любов, макар че само любовта
би преизпълнила закона; твоята присъда
ще понесе, като приеме плът и дойде тук
за пълен е укори живот и за проклета смърт,
провъзвестил живот за всички, дето ще повярват
в спасението и в това, че неговата кротост
чрез вярата им става тяхна, та да се спасят
чрез него, не о делата си, дори да са законни^[35].
Поради туй ще го намразят, ще го обругаят,
със сила ще го заловят, на смърт ще го осъдят,
на смърт позорна е проклета — прикован на кръста

от своите, убит затуй, че им е дал живот;
но той ще прикове на кръста твоите врази,
насочения срещу теб закон и греховете
на целия човешки род, там разпнати със него,
та да не мълчат никога онези, дето вярват
в това му изкупление; така умира той,
но за да оживее пак — смъртта над него дълго
не ще се възцари; додето третата зора
зори, звездите утринни^[36] ще видят как възкръсва
из гроба свеж като зората, откупа платил
заради теб, та да спаси човека от смъртта,
приел смъртта заради тези, дето ще приемат
живот от него — жертвен дар за хората,
прегърнат

чрез вяра, но и чрез дела^[37]; божественният подвиг
отменя твоята присъда — тази смърт, която
в греха живота ти навеки щеше да погуби.
На дявола главата той ще стъпче, Грях и Смърт
надвил и впил жилата им далече по-дълбоко
в главата му, отколкото привременната смърт^[38]
ще уязви петата на самия победител
или спасените от него — смърт, на сън подобна,
безбурно възнесение в безсмъртния живот.
А и след възкресението на земята той
не дълго ще остане — само за да се яви
на учениците си, тези, дето неотстъпно
го следваха в живота му; на тях ще завещае
да учат всички племена на неговата мъдрост
и на спасението в него, като всеки вярващ
покръстят в пълноводния поток^[39], за да покажат,
че е измит от своята вина в греха за чист
живот и духом е готов, когато му се случи,
за смърт, с каквато е умрял самият му спасител.
Те всички племена ще учат; че от този ден
не само сред чадата от кръвта на Авраам
спасение ще проповядват, а и сред чадата
от вярата на Авраам навред в света, и тъй

блажени ще са в семето му всички племена^[40].
Тогава в небеса небесни ще възлезе той
с победа, тържествувайки през целия ефир
над свои врагове и твои; там ще разгроми
змията — княз на въздуха, през цялото ѝ царство
в окови ще я повлече и там ще я заточи.
И тъй ще встъпи в славата сияйна, и отново
отдясно редом с Господа ще седне, извисен
над всички имена небесни, та оттам да дойде,
узрее ли светът за тлей, с могъщество и слава,
и живите и мъртвите да съди, да осъди
неверните сред мъртвите, но верните души
да награди и на небето или на земята
в блаженство да ги въведе; че цялата земя
тогава ще е рай, обител много по-честита
от тази на Едем и с много по-честити дни.“

Така архангел Михаил му рече и прекъсна
с прекъсването на света, а нашият баща,
препълнен с радост и почуда, тъй му отговори:

„О, безгранична доброта, о, доброта безкрайна,
която толкова добро ще извлече от злото
и злото ще пресътвори в добро; по-дивна даже
от тази, дете произведе светлина от мрака
при сътворението! Аз сега дори не знам
дали да се разкайвам още за греха, извършен
и причинен от мен самия, или да ликувам,
че много повече добро ще покълни от него,
за Бога по-велика слава, по-велика милост
за хората и благодат обилна след гнева.
Но ако нашият спасител на небето пак
ще се завърне, то какво ще сполети ония
малцина верни сам-сами сред папачта невярна
от врагове на истината? Кой ще поведе
народа му, кой ще го брани? С неговите хора
не ще ли бъдат пак тъй зли, каквито бяха с него?“

„Ще бъдат — каза ангелът, — но от небето

той

ще изпроводи Утешител на чадата свои,
тъй както обеща Отецът, който ще живее
в тях чрез Духа си и закона на светата вяра
посредством любовта ще впише в техните сърца,
за да ги води в истинния път, въоръжени
с духовна броня и така на Сатаната годни
да устоят, да угасят стрелите му пламтящи.
Какво ще устраши онези, дето нямат страх
дори до прага на смъртта от зверските безчинства,
с утехи вътрешни за всички мъки възмездени
и често подкрепени тъй могъщо, че да слисат
най-злите си палачи, щом Духът му, осенил
апостолите най-напред, изпратени от него
да просветят народите, а подир тях и всички
покръстени, с най-дивни дарби ще ги надари
да проговорят всякакви езици и да вършат
от Господа извършените чудеса? Така
от всяко племе скланят те мнозина да приемат
с охота благите небесни вести; най-накрая,
изпълнили свещената си служба на земята,
оставили записано учение и разказ,
умират; но след тях, тъй както те
предупреждават,
ще дойдат не учители, а вълци, люти вълци^[41],
които всичките свещени тайнства на небето
за своя користна изгода ще преиначат
в печалба и тщеславие, а истината чиста
ще омърсят с предания и басни суеверни
и тя в писанията само ще се съхрани,
за никого, освен Духа свети, непостижима.
Ще търсят те да се сдобият с гръмки имена,
с места и звания, така че с тях да се домогнат
до мирска власт, макар да се преструват пак, че
действат
все още чрез духовната, обсебили докрай
Духа Господен, обетован и дарен еднакво
на всички вярващи; и ето под такъв предлог

духовните закони с плътска сила ще наложат на всяка съвест, при това закони, дето никои не ще намери писани или върху сърцето вдълбани от Светия Дух^[42]. Духа на милостта ще искат да насилват впрочем те и да пленят присъщата му свобода, да разградят накрай и живите му храмове^[43], от вярата градени, от собствената тяхна вяра; че на този свят кой може срещу вярата и съвестта да бъде непогрешим^[44]? А за такива ще се считат много и от това гонения сурови ще наченат за всички постоянстващи в набожната си почит към истината и духа^[45]; останалите, доста по-многобройни, в обредите външни ще намерят достатъчна религия; простреляна от хули, ще се отдръпне истината и ще оредеят постъпките на вярата^[46]; тъй ще върви светът, зъл към добрите и добър единствено към злите, от собствения си товар измъчен, до деня, когато праведните пак ще си поемат дъх, а подлите възмездие ще вкусят от тогова, чието връщане недавна бе ти обещано в мъглявото пророчество за семе на жена, сега представено по-ясно като твой спасител и Господ, който най-накрай сред облаците горе ще грейне в бащината слава, за да разгроми и Сатаната, и света му извратен, та после да извиси из огнената маса обновени, пречистени небе, земя и вечни времена, опрени върху праведност, любов и мир, донесли обилни плодове на радост и блаженство вечно.“

Той свърши и Адам така накрая отговори: „Блажени ясновидецо, пророчеството твое с чутовна бързина измери този брени свят до свършека на времето^[47]; отвъд е пропастта на вечност, необгърната от ничий смъртен взор. С велико поучение оттук ще тръгна аз,

с велик покой на мисълта, получил пълна мяра
познание, каквото може да се побере
в съсъда^[48], свръх което бе безумно да ламтя.
Сега аз зная, че е най-добре да съм покорен
и да обичам Господа в боязън, да пристъпвам
като пред неговия взор, да съблюдавам хода
на провидението му, да вярвам само в него;
че милостив към всичко свое, той надвива злото
с добро, посредством малкото постига често пъти
великото, чрез туй, което смятаме за слабост,
събаря всяка мирска сила, всяка мирска мъдрост
чрез кротост; че страданието за светата правда
е доблестният път към най-високата победа
и че смъртта набожна е вратата на живота;
научил тази истина от примера на онзи,
когото аз приех за мой спасител всеблажен.“

И ангелът накрая също тъй му отговори:
„Щом си научил и това, ти вече си постигнал
премъдростта; на повече не се надявай, даже
да знаеш всичките звезди по име, всички сили
ефирни, всички тайни, скрити в глъбината, всички
природни или Божии твари — земни и небесни,
и да опиташ всичките богатства на света
и всичката му власт в едно единно царство; само
дела към знанието свое прибави, и вярвай,
и търпелива доброта, и сдържаност, и обич,
която Милосърдие ще се зове — душата
на всички добродетели; тогава този Рай
без мъка ще напуснеш ти, защото ще добиееш
в самия себе си друг рай, далече по-честит.
Затуй ела сега да слезем с тебе от върха
на съзерцанието; този точен час^[49] изисква
да отпътуваме оттук; виж стражите, от мен
по онзи хълм оставени на стан, готови вече
да тръгнат, пред чиято рат меч пламенен сега
кръжи свирепо като знак за вашата прокуда^[50];
ще трябва да вървим; побързай да събудиш Ева;

и нея аз успокоих със сънища, които
вещаят благоденствие, и утеших духа ѝ
за кротко примирение; когато дойде време,
ти с нея сподели това, което чу от мен,
което тя за вярата си трябва да узнае —
че славното спасение за хората ще дойде
чрез нейно семе, тъй като е семе на жена.
Живейте още много дни^[51] с една единна вяра
и двамата, в съгласие, дори и да сте скръбни
заради прежните злини, и все пак ободрени
от размисъла си за края толкова честит.“

Тъй свърши той и двамата се спуснаха от
хълма,

и спуснал се, Адам избърза към чертога, Ева
където спеше по-преди, но я намери будна^[52],
и тя с такива непечални думи го посрещна:

„Аз зная откъде се връщаш и къде си ходил;
че Бог е и в съня — той води сънищата вещи,
с които ми предзнаменува някакво велико
благополучие, откак, от горест и тревога
измъчена, заспах тогава. Но сега води ме —
не ще се бавя нито миг; да тръгна с тебе значи
тук да остана, а без тебе да остана тук
е все едно в изгнание да тръгна; ти за мен
си всичко под небето, всички краища са в тебе,
прокуден сам заради моя своеволен грях.

И друга сигурна утеха аз ще отнеса
оттук: макар че всичко е погубено чрез мен,
аз, недостойната, получих тази висша милост,
чрез мене семето блажено да възвърне всичко.“

Тъй рече нашата прамайка Ева и възрадван,
Адам я чу, но замълча; че твърде близко вече
стоеше светлият архангел, а от онзи хълм
към поста си определен се спущаше надолу
сияен херувимски строй — рояк от метеори,
върху земята плъзнал, както вечерна мъгла,
издигнала се от реката, над мочури плъзва

*и се събира край нозете на селяка морен,
потеглил към дома. Високо някъде пред тях
размаханият Божи меч пламтеше в небесата
като комета яростна, която с огнен зной
и с маранята на либийски въздух нажежен
започна райския ефир да лепели; тогава
забързаният ангел хвана мудните ни предци
от двете си страни и с тях към източните двери
пое направо, а оттам — надолу по скалата
в полето, проснато под нея; след това изчезна.
Те се обърнаха — пред тях бе източният склон
на Рая, но над прежната им радостна обител
сега кръжеше огнен меч, а дверите гъмжаха
от страховити образи^[53] с оръжия пламтящи;
и сълзи те пророниха, но скоро ги изтриха —
пред тях светът лежеше цял, сами да си избират
приют, а провидението беше им водач;
и двамата ръка в ръка, със стъпки колебливи
поеха бавно през Едем самотния си път.*

[1] Оттук започва историята на библейския злодей Нимрод. Библейските коментатори превърнали Нимрод в архетип на политическия тиранин, нарушил природния закон (типично републиканско обвинение срещу монархическия деспотизъм). Някои библейски тълкуватели извеждали етимологически името Нимрод от староеврейската дума «марад», означаваща бунт. — Б.пр. ↑

[2] «Като се дигнаха от Изток, те намериха равнище в Сенаарската земя и се заселиха там» («Битие» 11, 2). Оттук започва библейската история за строителството на Вавилонската кула. — Б.пр.

↑

[3] Строителните материали, използвани при издигането на Вавилонската кула, са уточнени в Библията: «И тухлите им служеха вместо камъни, а земната смола — вместо вар». Земната смола (асфалтът) по традиция се свързва с ада. — Б.пр. ↑

[4] «И рекоха: хайде да си съградим град и кула, висока до небето; и да си спечелим име, преди да се пръснем по лицето на цялата

земя» («Битие» 11, 4). — Б.пр. ↑

[5] Смешение (староевр. „Вавилон“) — вж. „Битие“ 11, 9: „Затова му е дадено име Вавилон, понеже там Господ смеси езика на цялата земя, и оттам ги пръсна Господ по цялата земя.“ — Б.пр. ↑

[6] Тъй като Ноевият син Хам видял голотата на баща си и обадил на братята си за това, неговият син Ханаан бил проклет да бъде «роб на робите у братята си» («Битие» 9, 25). — Б.пр. ↑

[7] Единственият праведен човек, от който възниква народът на Израил, е Авраам. За него в Библията се казва следното: «И рече Иисус на целия народ: тъй говори Господ, Бог Израилев: „вашиите отци, Тара, баща Авраамов и баща Нахоров, в старо време живееха отвъд реката и служеха на други богове.“» («Иисус Навин» 24, 2). — Б.пр. ↑

[8] Патриархът, който оцеля в потопа, е Ной. Според Библията Ной живял след потопа триста и петдесет години. — Б.пр. ↑

[9] Адам не може да види библейското събитие, защото то е прекалено божествено за него в сегашното му състояние. — Б.пр. ↑

[10] «И рече Господ на Аврама: излез от твоята земя, от твой род и от дома на баща си (та иди) в земята, която ще ти покажа; и аз ще произведа от тебе голям народ, ще те благословя и ще възвелича името ти, и ти ще бъдеш благословен. Аз ще благословя ония, които те благославят, и ще прокълна ония, които те злословят; и в тебе ще бъдат благословени всички земни племена» («Битие» 12, 1—3). Това обещание се свързва с факта, че от Аврамовото потомство ще се роди новозаветният спасител Христос. — Б.пр. ↑

[11] «И рече Господ на Аврама: излез от твоята земя, от твой род и от дома на баща си (та иди) в земята, която ще ти покажа; и аз ще произведа от тебе голям народ, ще те благословя и ще възвелича името ти, и ти ще бъдеш благословен. Аз ще благословя ония, които те благославят, и ще прокълна ония, които те злословят; и в тебе ще бъдат благословени всички земни племена» («Битие» 12, 1—3). Това обещание се свързва с факта, че от Аврамовото потомство ще се роди новозаветният спасител Христос. — Б.пр. ↑

[12] «И няма вече да се наричаш Аврам, а ще бъде името ти Авраам, защото ще те направя баща на много народи» («Битие» 17, 5). — Б.пр. ↑

[13] Синът на Авраам е Исаак, а внукът му — Йаков. — Б.пр. ↑

[14] Библейската книга «Битие» (45 и 46) разказва как Йаков отишъл в Египет, повикан от сина си Йосиф през седемте гладни години. Следващият цар е фараонът Бузирис, който преследва евреите с конницата си по морското дъно, след като им е разрешил да се преселят (вж. I 307—9 по-горе). — Б.пр. ↑

[15] Печалба — египтяните се съгласили да дадат на израилтяните поисканите от тях «сребърни и златни вещи и дрехи», за да се отърват от тях (вж. «Исход» 12, 35—6). — Б.пр. ↑

[16] Описанието на божиите поличби и наказания, изсипани върху Египет и неговия самовластник, фараона Бузирис, е основано върху библейската история («Исход» 7—11). — Б.пр. ↑

[17] Змеят речен е египетският фараон. В Библията са записани божиите думи: «Аз съм против тебе, фараоне, египетски царю, големи крокодиле, който лежиш сред реките си и казваш: „моя е реката, и аз я създадох заради себе си.“» («Книга на пророк Иезекиил» 29, 3). — Б.пр. ↑

[18] Леда — по-твърд след първото топене е планинският кристал, който според някои автори от Милтъновата епоха се образувал при повторното замръзване на водата от разтопените снегове по върховете. — Б.пр. ↑

[19] Светеца е Мойсей. Тази титла е често приписвана на централните образи от Стария завет в европейските протестантски среди през XVII век. — Б.пр. ↑

[20] Описанието на бягството на израилтяните от Египет следва библейския текст в «Исход» (14). — Б.пр. ↑

[21] «А когато фараон пусна народа, Бог го не поведе по пътя на Филистимската земя, понеже е близък; защото Бог рече: да не би народът да се разкае, като види война, и да се върне в Египет. И Бог поведе народа по околен път през пустинята към Червено море» («Исход» 13, 17—8). — Б.пр. ↑

[22] Великият сенат на дванайсетте еврейски племена са седемдесетте старейци, за които се говори в «Исход» (24) и «Числа» (11, 16—25). — Б.пр. ↑

[23] В този стих е предадено накратко пророчеството на Мойсей от Второзаконие 18, 15—9, което се тълкува като предсказание за появата на великия Месия, Христос. Мойсей като посредник между

божеството и човеците по традиция се считал за предобраз на спасителя. — Б.пр. ↑

[24] Свещената скиния тук е описана в съгласие с «Изход» 25—6 и «Послание на св. ап. Павел до евреите» 9, Небесните огньове са седемте планети или зодиакалните съзвездия — обичайно било да се тълкуват детайлите на светилището като космологични символи. — Б.пр. ↑

[25] «Законът, като има сянката на бъдещите блага, а не самия образ на нещата, никога не може с едни и същи жертви, принасяни постоянно всяка година, да направи съвършени ония, които дохождат с тях» («Послание на св. ап. Павел до евреите» 10, 1). — Б.пр. ↑

[26] «Не с тленни неща — сребро или злато, сте изкупени от суетния живот, предаден вам от бащите, но с драгоценната кръв на непорочния и чист като агнец Христос.» («Първо съборно послание на св. ап. Петър» 1, 18—9). — Б.пр. ↑

[27] Първообразните сенки — Ср.: «Законът, като има сянката на бъдещите блага, а не самия образ на нещата, никога не може с едни и същи жертви, принасяни постоянно всяка година, да направи съвършени ония, които дохождат с тях» («Послание на св. ап. Павел до евреите» 10, 1). — Б.пр. ↑

[28] Йошуа е староеврейското име, което на гръцки се предава като Иисус. Според Библията след смъртта на Мойсей израилтяните са поверени от Господа на «Навиновия син Иисуса, служител Мойсеев», който успява да ги преведе до обетованата земя, Ханаан. Така Иисус Навин става старозаветен предобраз на Иисус Христос, превел целия човешки род към спасението. — Б.пр. ↑

[29] Вторият от великите библейски царе, Давид, бил удостоен със следното пророчество от Натан: «И ще бъде непоколебим твоят дом и твоето царство довека пред лицето Ми, и престолът ти ще бъде довека» («Втора книга Царства» 7, 16). Родословието на божия син Христос се извежда направо от цар Давид и така пророчеството добива своя мистичен смисъл. — Б.пр. ↑

[30] Първият му син е библейският цар Соломон, който построил първия постоянен храм за свещения ковчег на завета. — Б.пр. ↑

[31] За вавилонското робство вж. «Книга на пророк Йеремия» 25, 12 и 33, 20—6, където освобождението на израилтяните се свързва с

обета, даден на цар Давид. За този обет се казва, че е така неизменен, както редуването на деня и нощта. — Б.пр. ↑

[32] Библейската неканонична «Втора книга Макавейска» разказва за раздора между свещениците Иасон (Йошуа), Ония (Менелай) и Симон, който довел косвено до ограбването на Йерусалим от Антиох и оскверняването на храма, в който отново започнал да се почита олимпийецът Зевс. — Б.пр. ↑

[33] Монаршеският скиптър, т.е. държавната власт, е заграбен от Ашмонийците, които са върховни свещеници през II в. пр. н. е. Един от тях се възцарява като Аристокбул I и по този начин прекратява израилтянската теокрация. Чедата на Давид са потомците на цар Давид, чието родословие е проследено в евангелията от Матей и Лука. — Б.пр. ↑

[34] Чужденеца е бащата на йудейския цар Ирод, Антипатер, който бил назначен за прокуратор на Йудея от Юлий Цезар през 47 г. пр. н. е. — Б.пр. ↑

[35] Милтън става изразител на основната протестантска доктрина за духовното спасение чрез Христа и вярата в него, а не чрез праведните (законни) дела, на които набляга католическата църква. — Б.пр. ↑

[36] Звездите утринни е обичайна перифраза за небесните ангели (ср. «Книга на Иов» 38, 7). — Б.пр. ↑

[37] Чрез вяра, но и чрез дела (ср. и XI 64 по-горе) — протестантът Милтън проповядва спасение преди всичко чрез вярата, а не чрез праведните дела, но «делата на вярата» са също необходими. С други думи, протестантската доктрина, към която се придържа поетът, отхвърля автоматичното спасение на душата чрез добрите дела и утвърждава ценността на добрите дела само като израз на вярата. — Б.пр. ↑

[38] Привременната смърт... на сън подобна — в християнския контекст смъртта на тялото се счита за временна смърт на човека, която ще бъде превъзможната чрез възкресението. В английския превод на Библията смъртта се оприличава на сън, от който мъртвите ще се събудят. — Б.пр. ↑

[39] В пълноводния поток — в своите теологични съчинения Милтън развива мисълта, че светото кръщение трябва да се извършва в

течаща вода, за да стане символ на единение с Христос, преминал през смърт, погребение и възкресение. — Б.пр. ↑

[40] В разпространението на християнството обещанието, дадено на Авраам (вж. ст. 147—8 по-горе), добива по-определен духовен смисъл. — Б.пр. ↑

[41] «Защото аз зная, че след заминаването ми ще се втурнат помежду ви люти вълци, които няма да щадят стадото» («Деяния на св. апостоли» 20, 29). Както в тази поема, така и изобщо в своите съчинения Милтън неведнъж остро бичува користолюбието в официалната християнска църква. — Б.пр. ↑

[42] Едно от основните положения на протестантското учение е, че последната дума по въпросите на богословието има съвестта на индивида, а не църковната власт, която се стреми към светско надмощие. — Б.пр. ↑

[43] Живите му храмове са хората. (В «Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни» 3, 17 се казва: «Защото Божият храм е свят; а тоя храм сте вие.») — Б.пр. ↑

[44] За непогрешим се е считал преди всичко главата на римокатолическата църква, папата, и в такъв смисъл атаката на Милтън е насочена срещу римокатолицизма. За непогрешими са били обявявани и декретите на вселенските църковни събори, също критикувани от протестантите. — Б.пр. ↑

[45] Истината и духа — вж.: «Но иде час, и дошъл е вече, когато истинските поклонници ще се поклонят на Отца и дух и с истина, защото Отец иска такива да бъдат, които му се покланят» («Евангелие от Йоан» 4, 23). — Б.пр. ↑

[46] Постъпките на вярата — делата на вярата. — Б.пр. ↑

[47] До свършеха на времето — в «Откровение на св. Йоан Богослов» 10, 6 ангелът се заклева, «че не ще вече да има време». — Б.пр. ↑

[48] Съсъда е библейска метафора, подсказваща ограничените възможности на човешката природа. — Б.пр. ↑

[49] Този точен час е пладнето, което завършва 24-часовия срок, започнал да тече от момента на грехопадението и когато трябва да се изпълни божията присъда. — Б.пр. ↑

[50] Вж. също ст. 643 по-долу. В «Битие» 3, 24 се казва: «И (Бог) изгони Адама, и постави на изток при Едемската градина Херувим и

пламенен меч, що се обръщаше, за да пазят пътя към дървото на живота.» — Б.пр. ↑

[51] Много дни — «А всички дни на Адамовия живот бяха деветстотин и трийсет години; и той умря» («Битие» 5, 5). — Б.пр. ↑

[52] Но я намери будна — тук Милтън влиза в явно противоречие със Съдържание на Книга XII, където пише, че Адам „разбужда Ева“. Вероятно това различие се дължи на недоглеждане. — Б.пр. ↑

[53] Страховитите образи са навярно стражите — херувими. — Б.пр. ↑

БЕЛЕЖКИ НА ПРЕВОДАЧА^[1]

КНИГА I

Стих 4 — **Едем** (староевр. Еден) — названието на библейския земен рай.

Стих 5 — **Друг, по-велик Човек** — библейският спасител на грешното човечество, Исус Христос, когото богословите наричат „вторият Адам“.

6–22 — **Святата Муза**, към която авторът по-късно се обръща с името Урания (VII 1), тук очевидно е отъждествена с божественото Слово, едно от лицата на Троицата, което удостоява Мойсей с пророческо видение в **Хорив** и с жреческото тайнство — в **Синай**. Така поетът изразява готовност да се нагърби било с пророческа, било с жреческа роля — както пожелае Духът. Като пастир на Йоторовите овце Мойсей е спокоден от мистично видение при горящата къпина на планината Хорив („Изход“ 3, 1–2) и получава божия закон или там („Второзаконие“ 4, 10), или на планината Синай („Изход“ 19, 20). **Избрания народ** са израилтяните (вж. бел. към XII 111–2 по-долу), които Мойсей просвещава относно сътворението на света в библейската книга „Битие“. **Сион** е храмовото възвишение в Йерусалим, светилището, но също е и извор на божествени прорицания („Книга на пророк Исая“ 2, 3). **Силоамския поток** тече западно от Сион и недалеч от Голгота и затова в християнските проповеди често символизира „благоото въздействие“ на Светия Дух. От друга страна, Милтън може да има пред вид целебната къпалня Силоам, където Христос изпраща слепаца, за да прогледне отново („Евангелие от Йоан“ 9). Слепият поет често загатва за своя недъг. **Планината Аонийска** е свещеното обиталище на древните музи — Хеликон. Милтън вярва, че неговото вдъхновение и святата му тема са много по-възвишени от каквото и да било в езическия свят. Духът предпочита **пред всички храмове сърцето праведно и чисто**, защото смята Светия Дух за единствен наставник на хората по божествените предмети. Светият Дух от сътворението е отъждествен с онзи, който се спуска над Исус като гълъб при неговото първо появяване в началото на „Евангелие от Йоан“ (1, 32). „**Мътец**“ предава значението на

староеврейската форма „мерахефет“, която в повечето нови преводи на Библията на европейски езици, включително и в българските, е преведена „движещ се“, „носец се“ („Битие“ 1, 2).

55 — Както и на много други места в поемата, Милтън неусетно преминава от минало към сегашно време, с което подсказва, че библейската история не е само хроника на предишни събития, а и митологична картина на съвременния свят (в случая адът на Сатаната и падналите ангели е нещо повече от вече преживения крах — той е постоянното им състояние).

80 — **Веелзевул** — евангелистите го наричат „бесовския княз“ („Евангелие от Матей“ 12, 24; „Евангелие от Марко“ 3, 22; „Евангелие от Лука“ 11, 15). Староеврейското значение на името е „господар на мухите“ и е свързано с древния източен култ към избавителите от вредни насекоми.

81 — **Сатана** на староеврейски означава „враг“. След бунта му предишното име на Сатаната, Луцифер, според черковните отци вече не се употребявало (ср. V 657–9 по-долу).

115 — Когато Бог-Отец говори за **богове** (вж. III 341 по-долу), тази дума е само название на ангелите като божествени същества, но Сатаната влага в нея друг смисъл (ср. също V 70–81, 708–18), напомняйки за езическото многобожие и приравнявайки ангелите с върховното божество — една бунтарска идея, която той нееднократно открито декларира.

116 — **Емпирейна** — от названието на най-високото небе в библейската космогония, емпирея, чиято материя е огнена.

127–8 — **Престоли, серафими** — част от деветте чина в традиционната тристепенна ангелска йерархия: първа степен — серафими, херувими и престоли; втора — господства, сили и власти; трета — начала, архангели и ангели.

130 — **Дълговечен** — падналите ангели предпочитат да гледат на Божията власт като дългосрочна, но не безкрайна, „дълговечна“, но не „вечна“.

197–200 — Според повечето източници в древногръцката митология чудовището **Бриарей** е от рода на **титаните**, а чудовището **Тифон** — от рода на **гигантите**, въпреки че двата вида често се смесват. И едните, и другите са „**земеродени**“, т.е. рожби на Земята, и са воювали срещу Зевс (Юпитер), върховното божество в гръцкия

пантеон, за да го съборят от Олимп. И едните, и другите в края на краищата били заточени под Етна, с която Милтън сравнява адската твърд малко по-късно — ст. 232–7. Новозаветният **Тарс** е столица на Киликия, а Пиндар и Есхил описват жилището на Тифон като киликийска пещера или бърлога.

200–208 — **Левиатан** — библейско чудовище, описано в „Книга на Иов“ (40–41), а в „Книга на пророк Исая“ представено като „лъкатушния змей“ (27, 1), но често отъждествявано с кита.

230–7 — **Подземен вихър** — традиционната сеизмология приписвала земетресенията и вулканичните изригвания на дейността на подземни ветрове.

232–5 — **Пелор** — сицилийският нос Фаро, недалеч от Етна. Отпратката е към Вергилиевата „Енеида“ (III 570), където се описва изтръгнатата вътрешност на вулкана.

286–91 — **Изкусният тосканец** е Галилео Галилей, когото Милтън посетил по време на италианското си пътешествие през 1638–1639 г. и който първи е изследвал луната с телескоп („оптическо стъкло“), достатъчно мощен да изясни релефа на повърхността ѝ. По това време Галилей е бил поставен от Инквизицията под домашен арест край Флоренция, която се намира във Валдарно (долината на река Арно), в подножието на възвишението Фезоле (или Фиезоле).

302–4 — **Валомброза** е местност до Флоренция, в Етрурия (оттам — сенките етрурски), наистина покрита с обширни широколистни гори, които Милтън може би е видял по време на италианското си пътешествие, макар че в случая за него е по-важна тържествената звучност на италианските имена, а не действителното географско описание.

304–6 — Акроническото извисяване на съзвездие **Орион** още от древността се е свързвало с настъпването на сезона на бурите. Но Орион има определено значение като библейски символ — коментаторите на светото писание са тълкували създаването на Орион като знак за буреносната сила на Бога, посредством която присъдите му се привеждат в изпълнение. Затова и преходът към наказаните египтяни в следващите стихове на поемата е естествен. Морски бурен — староеврейското име на **Червеното море** означава **Море на тръстиките**.

306–11 — Противно на обещанието си фараонът от библейската книга „Изход“ начело на своята **мемфийска** (т.е. египетска) конница се впуснал да преследва израилтяните, излезли от пленничеството си в **Гесем** през Червено море. Израилтяните преминали отвъд безпрепятствено, но колелата на египетските колесници се „изплеснали“ („Изход“ 14, 25) и надигащото се отново море ги погълнало, като изхвърлило на брега само труповете на колесничарите („Изход“ 14, 30). По традиция фараонът се е тълкувал като алегоричен образ на Дявола. Митологическият тиранин **Бузирис** обикновено се е отъждествявал с фараона от „Изход“.

328 — **Гръмотевични вериги** — оръжието, употребено от Юпитер и Минерва срещу разбунтуваните гиганти (клас. митология).

338–44 — **Сина Аврамов** е библейският Мойсей, който с вълшебния си жезъл стоварва върху египтяните напаст от скакалци, покрили „лицето на цялата земя, тъй че земята не се виждаше“ („Изход“ 10, 12–15).

361–3 — **Книгата на живота** се споменава в библейската книга „Откровение на свети Йоан Богослов“ (3, 5) и в „Изход“ (32, 32–3). От нея Бог изличава имената на грешниците.

364–75 — Милтън се позовава на известната теологическа доктрина, че езическите религии са създадени от падналите ангели, които се заселили сред хората по земята и ги подмамили да ги почитат като богове. Тази доктрина навярно се корени в някои библейски текстове от рода на следния: „каквото принасят в жертва езичниците, принасят го на бесове, а не Богу“ („Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“ 10, 20).

392–6 — **Молох** (финикийско божество) е наречен цар, защото това е буквалното значение на името му.

396–9 — **Рава** е престолнината на **амонитянското** царство (Рава Амонитска или Амонска, както се среща в Библията). **Аргов** и **Васан** са области край Генисаретското езеро. Потокът **Арнон** се влива в Мъртво море.

399–402 — Според Библията, когато Соломон остарял, неговите жени склонили сърцето му към „други богове“ и сърцето му не било „напълно предадено на неговия Господ Бог“. Тогава Соломон съградил капище на Хамос и на Молох, за да угоди на жените си чужденки.

Издигнал го на планината, която е пред Йерусалим („Трета книга Царства“ 11, 3–8).

403–5 — **Геена** означава „долината на Еном“. Тази дума се среща не в Стария завет, а в „Евангелие от Матей“ (10, 28) като название на ада. Предполага се, че долината на Еном, осквернена от езически жертвоприношения, е станала символ на библейската преизподня, тъй като тя е била наричана и Гробището. Милтън отъждествява **Тофет** и **Еном**, съгласно „Четвърта книга Царства“ 23, 10.

406 — **Хамос**, квалифициран като „моавска гнусотия“, се споменава редом с Молох в „Трета книга Царства“ (11, 7).

407–11 — Повечето от споменатите в тези стихове географски названия се явяват в библейската книга „Числа“ (52) като предишни моавски владения, предадени от Мойсей на Рувимовите и Гадовите синове. Пак в „Числа“ (21) се разказва за това как Израил завладял **Есевон**, моавитски град, превзет от аморейския цар. **Сихон**, **Есевон**, **Хоронаим** и **Елеал** (или Елеала) се споменават в пророчеството на Исая за разрухата на Моав („Книга на пророк Исая“ 15, 4–5). **Асфалтитското море** е Мъртво море, наричано така поради асфалтовата пяна, която плува по повърхността му.

412–4 — **Фегор** (Ваал-Фегор) — финикийско божество, по което се увличат древните израилтяни, додето живеят в **Ситим**; тогава те започват да блудствуват с дъщерите на Моав, които ги приканват да принасят жертви на боговете им. За този си грях те са наказани с мор, който погубва 24 000 души („Числа“ 25).

418 — **Йосия** е йудейски цар (641–608 г. пр. н. е.), религиозен реформатор, възстановил единобожието в Йерусалим.

419–21 — **Древния Ефрат** е древен, защото за него се говори още във връзка със сътворението на света в първата книга на Библията — „Битие“ (2, 14). Пограничната река навярно е Восор.

422 — **Вааловци** са финикийските и ханаански богове на слънцето, всеки от които има и свое индивидуално име, прибавено към родовото, както напр. Ваал-Фегор. **Астартите** пък са съответните лунни богини.

433 — **Опора жива** — Йехова (Яхве).

439 — Идолът на **Асарта**, сидонска (финикийска) лунна богиня, е бил статуя на жена, върху чиято глава имало глава на бик, с рога,

наподобяващи лунен сърп.

442–6 — **Цар великодушен** — вж. бел. към ст. 399–03 по-горе.

440–52 — **Тамуз** е споменат веднага след Астарта като неин любим. Аналогията с мита за **Адонис** и Венера е отдавна установена и използвана в литературата. Милтън отъждествява двата мита и техните герои. Сирийският празник на Тамуз е бил чествуван сред лятното слънцестоене. Смъртта на младия бог, убит от глигана, е била оплаквана като символ на отслабването на слънцето и повяхването на зеленината. Всяка година, когато река Адонис се оцветявала от червеникава кал, се считало, че раната на бога започва да кърви отново.

457–63 — Филистимците отвлекли свещения ковчег в Дагоновия храм, но: „като станаха сутринта... ето, Дагон лежи ничком на земята пред ковчега Господен; главата на Дагона и двете му нозе и двете му ръце лежаха отсечени, всяка отделно, на прага; само трупът на Дагона беше останал“ („Първа книга Царства“ 5, 4). Името Дагон е тълкувано от някои коментатори като свързано със староеврейската дума „даган“ (жито), но Милтън се придържа към други, които го извеждат от староеврейското даг = риба и описват образа му като получовек-полуриба.

464–6 — **Азот, Аскалон и Екрон** са филистимски градове, които заедно с Газа ще бъдат сполетени от Божието възмездие според „Книгата на пророк Софоний“ (2, 4).

467–71 — Когато „Божият човек Елисей“ казал на Неемав, че проказата му ще бъде изцелена, ако той се умие в священата река Йордан, сирийският военачалник отначало се разгневил; „Нима дамаските реки **Авана и Фарфар** не са по-добри от всички израилски води? Не можех ли да се окъпя в тях и да се очистя?“ („Четвърта книга Царства“ 5, 12). После обаче се смирил, окъпал се и се излекувал (пак там, 14).

471–6 — След като подучва асирийците да завладеят Дамаск, „нечестивият“ библейски цар **Ахаз** изпада под въздействието на тамошния култ към **Римон** и нарежда в Божия храм да се постави олтар от сирийски тип („Четвърта книга Царства“ 16, 9–17).

476–82 — При изреждането на древните египетски божества **Озирис, Хор, Изид** и пр., мит, според който олимпийските богове избягали от гиганта Тифон в Египет и се скрили в зверски образи (вж.

Овидий, „Метаморфози“ V 3, 19–31), а после тъкмо в тях били почитани от египтяните.

482–4 — Едно от най-характерните отклонения на Израил от еднобожието е почитането на **хоривския телец** („Псалтир“ 105, 19), направен от Аарон, докато Мойсей получавал Божия закон на планината („Изход“ 32).

484–5 — **Онзи смутен цар** е Йеровоам, който възглавил бунта на десетте израилски племена срещу Соломоновия наследник цар Ровоам. Той повторил беззаконието на Аарон, като направил два златни телеца и поставил единия във **Ветил**, а другия — в **Дан**. („Трета книга Царства“ 12, 28–9).

488–9 — „На пасха Яхве поразил «всяко първородно в Египетската земя, от човек до добитък.»“ („Изход“ 12, 12). Предполага се, че в това число са били и свещените им животни.

490–2 — **Велиал** (Велиар) е всъщност абстрактно съществително, означаващо „зло“, въпреки че персонифицирането му във „Второ послание на св. ап. Павел до коринтяни“ (6, 15) и широко разпространеният библейски израз „чедата на Велиал“ са станали повод думата да се третира като лично име.

494–6 — Безбожието и светотатството на **Илиевите синове** са описани в „Първа книга Царства“ 2, 12–24.

504–5 — Алюзията е за библейската история, в която един левит, подслонен в Гива, предава наложницата си на буйствуващите развратници, за да спаси от изнасилване самия себе си („Съдии Израилеви“ 19).

507–14 — Йонийците (гърците) били считани от някой за потомци на **Йаван**, син на Йафет, сина на Ной. Според Хезиод и други древни автори **Небето** (Уран, Цел) и **Земята** (Гея, Тера, Тея) са родители на **Сатурн** и другите титани, но историята на войната между Сатурн и **първородния Титан** е предадена само от християнския автор Лактанций. Сатурн бил спасен и качен на трона от сина си **Зевс (Юпитер)**, който обаче по-късно го прогонил отвъд Адриатика. Майката на Зевс е **Рея**.

514–15 — На планината **Ида в Крит** Зевс бил роден и скришом отгледан, преди да се възкачи на трона на гръцките богове.

516 — **Средищния въздух** е студената мъглива междинна област на въздуха, вторият от трите пласта, на които средновековната

схоластика дееляла атмосферата.

517 — **Делфи** е прочутото прорицалище на питийския оракул на Аполон, но там се почитали и култовете на Гея, Посейдон и Артемида.

518 — Зевсовият оракул в **Додона**, Епир, се считал за най-древния в Гърция. Дорийската земя е Гърция.

519–21 — **Хесперийските поля** са Италия, **Адриа** — Адриатическо море, **Келтика** — Франция, а **отвъдните острови** — Британия, Ирландия и Исландия.

534 — **Азазиил** фигурира като един от главните паднали ангели, изпитали божия гняв, в апокрифната „Книга на Енох“. В кабалистическата традиция през Средновековието и Ренесанса Азазиил е един от четиримата знаменосци във войнството на Сатаната.

537 — **Метеор** — комета или кое да е друго астрономическо или атмосферно явление, считано за зла поличба.

543 — Ср. II 894–909 и 959–70 по-долу, където **Хаоса и Нощта** са изобразени като владетели на неоформената материя между небесата и ада.

550 — **Дорийската музика** според Платон изпълвала воините със спокойна героична твърдост за разлика от меката, ленива мелодика на йонийския и лидийския лад („Република“ III 398–9).

551 — За разлика от римляните, които влизали в битка под звуците на тръби, спартанците свирели на флейти.

575–6 — **Дребната дружина** са пигмеите, чиято миниатюрност е била често хиперболизирана. Сравнението вероятно е подсказано от Омировата „Илиада“ (III 5).

576–7 — Вж. бел. към ст. 197–200 по-горе. Овидий в „Метаморфози“ (X 151) и Стаций в „Тивиада“ (VI 358), както и редица други древни автори, локализират войната на гигантите с олимпийските богове в равнините на **Флегра**. Предполагало се, че битката е започнала при Флегра в Македония и била възобновена при Флегра в Италия.

577–9 — Два от главните епични цикли на древността са посветени на обсадата на Троя и борбите на тивийските братя. Боговете винаги се притичват на помощ на своите любимци както в „Илиада“ на Омир, така и в „Тивиада“ на Стаций.

580 — **Сина Утеров** е Крал Артур, централният герой на голям цикъл западноевропейски средновековни романи, които Милтън е

възнамерявал да използва като основа за своята епическа поема, преди да предпочете библейската тема.

581 — **Армориканските рицари** са от Бретан (Арморика) — част от легендарното обкръжение на Крал Артур, описано в романсите.

583 — **Аспрамонт** е замък край Ница, описан в популярния романс на Андрей да Барберино „Аспрамонте“, но и в „Неистовият Орlando“ на Ариосто. Монталбан е друг знаменит замък, фигуриращ в произведенията на италианските ренесансови писатели Луиджи Пулчи, Боярдо и Ариосто. Всички тези романи са посветени на рицарските войни между християните и сарацините.

584 — Ариосто рисува рицарско сражение между покръстените и неверните при **Дамаск** в поемата си „Неистовият Орlando“. Великолепният византийски град **Трапезунд** бил прочут през Средновековието със своите турнири, възпети в не един романс.

585 — В романтичната си поема „Влюбеният Орlando“ италианският ренесансов поет Боярдо разказва как сарацините се събрали край **Бизерта** в Тунис, преди да нахлуят в Испания.

586–7 — Милтън се позовава на широко популярния цикъл средновековни романи, посветени на **Шарлеман** (Карл Велики) и неговите рицари. Целият ариергард на Шарлеман начело с Роланд, един от дванадесетте му паладини, бил посечен в Ронсевал, недалече от **Фонтарабия** (съвр. Фуентерабня).

594–9 — Очевидно става дума за широко разпространеното през Средновековието и Ренесанса суеверие, което вижда в слънчевите затъмнения злокобно предзнаменование за войни, бунтове и държавни преврати.

654 — **Синовете на небето** — т.е. ангелите.

674 — **Изчадие на сярата** — в алхимията сярата са смята за баща на металите поради химическата си активност.

678–9 — В евангелията от Матей и Лука името „**Мамон**“ се споменава като абстрактно съществително, означаващо „богатство“, но по-късно то се използва като лично име на „княза на тоя свят“ („Евангелие от Йоан“ 12, 31). Средновековно-ренесансовата традиция често свързвала Мамон с Плут, гръцки бог на богатството, а оттук, поради смесване, и с Плутон, бога на подземното царство на сенките. Милтън особено високо ценил описанието на пещерата на Мамон в

епическата поема на Едмънд Спенсър „Кралицата на феите“ (II 7), където, както и тук, богът властва над добива на злато.

682 — В „Откровение на св. Йоан Богослов“ (21, 21) се казва, че стъгдите на Божия град са от чисто злато.

684 — Благото видение е схоластичният термин за мистично съзерцание на небесното великолепие, което всеки християнин трябва да копнее да изпита редом с ангелите.

694 — **Вавилон** е прочут преди всичко с кулата, извисена до самите небеса и предизвикала Божия гняв (вж. бел. към XII 40–62 по-долу). Удивителните дела на мемфийските (египетските) царе са вероятно, пирамидите, считани за паметници на суетата както от древните, така и от по-новите автори.

710–11 — Пандемониум израства от пръстта **подобно изпарение**, защото според тогавашната наука земните изпарения можели да се превръщат на метеори, комети или мълнии, злокобни за човека, но същевременно защото е безплътен и ефимерен като пара.

714 — **Пиластрите** са в същност четвъртити колони, така че съчетанието „обли пиластри“ с оксиморон, подчертава нереалността на дяволското построение. **Дорическите** (дорийски) колони са колони с канелюри и с прости капители.

715–16 — **Архитравите** са онзи елемент от класическата сграда, който лежи непосредствено върху колоните. **Корнизите и фризовете** са съставни части от класическия антаблемент, разположени над архитрава. Фризовете обикновено са покрити с релефни орнаменти или композиции.

717–22 — В новозаветните книги **Вавилон** най-често се схваща като алегоричен образ на ада или на Антихриста. **Алканро** (Мемфис или съвременният Кайро) е най-импозантният град на езически Египет, противопоставен на праведните юдеи. **Вил** е вавилонският бог **Ваал** (вж. бел. към ст. 422 по-горе). Вил Вавилонски се споменава в библейската „Книга на пророк Йеремиа“ (51, 44) и в „Книга на Даниил“ (14, 10). **Серapis** е египетско божество, често отъждествявано с **Апис**.

739 — **Авзонската земя** е древногръцкото название на Италия.

740–8 — **Мулцибер** (или Вулкан) е латинският вариант на древногръцкия бог Хефест, който властва над всички изкуства и занаяти, свързани с огъня (най-вече над ковачеството). Той е

строителят на всички дворци на боговете. Алюзията тук е към класическата легенда за изхвърлянето на Хефест от Олимп и неговото целодневно падане, описано в „Илиада“ на Омир (I 591–5). Названието на дяволската престолнина, **Пандемониум**, дума, изкована от Милтън и влязла в речника на съвременния английски език като синоним на безредието и произвола, е съставено от гръцкото „пай“ (=все-) и „демонион“ (=демон, зъл дух). Буквалният български превод би бил „Вседемоние“, т.е. свърталище на всички демони.

766 — **Надпреварата с копия** е нещо като спортно състезание за рицарите и обикновено не завършва с убийство, докато смъртният бой, както самото му име показва, не е толкова невинен.

769 — По времето на Милтън слънцето е влизало в **Телеца**, втория знак на зодиака, в средата на април според китайския календар. Тази хронология ни пренася в епохата след грехопадението, когато слънцето се измества от Овена в Телеца (вж. X 673 по-долу).

780–1 — Ср. бел. към ст. 575–6 по-горе. Плиний определя местоположението на пигмеите в планините отвъд изворите на Ганг — **Индийската гора** („Естествена история“ VII 26).

795 — **Конклавите** могат да бъдат каквито и да било тайни съвещания, но още по времето на Милтън думата се използва предимно за църковните съвети. По такъв начин, както на много други места в поемата, авторът отъждествява омразния му католицизъм с мрачното царство на падналите ангели.

[1] За краткост в настоящите бележки е възприет следният принцип: при отправки към Библията се цитира само заглавието на съответната библейска книга, докато във всички останали случаи се цитира името на автора и произведението. Първата цифра след заглавието е номерът на главата, а втората — на реда (стиха), към който се отправя читателят. — Б.пр. ↑

КНИГА II

2 — **Ормуз**, град на един остров в Персийския залив, е бил известен като пазар на скъпоценности.

15 — **Сияйните достойнства** са един от ангелските чинове.

28 — **Гръмовержеца** — както и в I 92 по-горе, Сатаната отъждествява Яхве с Юпитер, за да го смали дотолкова, че да го превърне в обикновен олимпийски тиранин.

43 — **Молох е скиптроносец**, защото така титулуват царете в древногръцкия епос.

65 — **Машина** — вероятно се отнася за бойната колесница на Месията, която се явява „с фученето на сприя“ в VI 749–50 по-долу.

69 — **Непозната жар** — има се пред вид библейската книга „Левит“ (10, 1–2): „Надав и Авиуд, синове Ааронови, взеха всеки своята кадилница и туриха в тях огън, и на него посипаха кадиво, и донесоха пред Господа чужд огън, за, който той не бе им заповядал; и излезе огън от Господа и ги изгори, и те умряха пред лицето Господне.“

74 — **Безпаметното езеро** — вж. I 266 по-горе. За разлика от митологичната река Лета в класическото подземно царство и в Милтъновия ад (ст. 582–614 по-долу) това езеро няма способността да измие напълно спомена и скръбта, защото, както виждаме в същия пасаж, падналите ангели се терзаят от това, че не могат да пият от Лета — нещо, от което не биха се нуждаели, ако езерото наистина имаше нейните свойства.

90 — **Васали** — в случая идеята за феодална зависимост, вложена в тази дума, е синонимна на „робство“.

174 — **Десницата му пурпурна** — Хораций в своите „Оди“ (I, II, 1–4), спомняйки си ужасите на гражданската война, пише: „Достатъчно... Отецът, громейки с мълнията от Пурпурната си десница, вся паника в Рим.“

174–84 — Този пасаж в общи линии съответствува на древните описания на участта на гигантите, особено на Тифон.

245 — **Амброзията** е митологичната храна или напитка на олимпийските божества. Някои автори обаче я отъждествяват с конкретни земни растения.

255–7 — Антитезата между **суровата волност** и удобния ярем на **рабския разкош** е заимствувана от римския историк Салустий, който приписва подобно изявление на Емилий Лепид, противник на диктатора Сула. Аналогична мисъл се среща и в „Евангелие от Матей“ (11, 28–30), където Исус казва: „Елате при мене... защото игото ми е благо и бремето ми леко.“

278 — **Сетивността на болката** — онази част от страданието, която прониква през сетивата, т.е. физическата болка.

297 — **Хитроумна политика** — в Милтъновата епоха думата „политика“ често има отрицателно значение и се свързва с макиавелизма.

305–7 — Държавниците, обременени от товара на държавните дела, често са били сравнявани с митологическия **Атлас**, който бил наказан от Юпитер да крепи небето на раменете си заради участието си в метежа срещу олимпиадите (вж. напр. Шекспир, „Антоний и Клеопатра“ I, V). Тук обаче **Атлантовите плещи** са част от поредицата алюзии към бунта на титаните като алегория на ангелския бунт (ср. бел. към I 197–200 по-горе).

327–8 — Навярно Веелзевул има предвид **златния и железния жезъл**, които по традиция символизират съответно милосърдна справедливост и сурово правосъдие, но и аналогията с „Псалтир“ (2, 9) е очевидна: „Ти ще ги поразииш с железен жезъл...“ (Ср. V 886–8 по-долу.)

406 — **Осезаемия мрак** (Ср. XII 188 по-долу) — алюзията е към следния библейски стих: „И рече Господ на Мойсей: простри ръката си към небето, и ще настане мрак по Египетската земя, такъв мрак, че дори да се пипа“ („Изход“ 10,21).

410 — **Острова честит** — земята преди грехопадението се уподобява на Островите на блажените от древните описания, от които Милтън черпи до голяма степен своя образ на Рая (ср. 111 567–70 по-долу).

435–6 — **В девет обръча** е обграден от адската река Стикс Вергилиевият подземен свят („Енеида“ VI 439), а колоните при вратите на неговия Тартар са **адамантени** (пак там. VI 552).

506 — **Стигийският съвет** — адският съвет (от името на подземната река Стикс, която според древната митология душите на мъртвите пресичали, за да се заселят в ада).

512 — **Огнено кълбо** — думата „серафим“ означава „пламтящ“ — от староеврейския глагол „сараф“ (горя).

517 — **Алхимия** — алхимическо злато.

530 — **Питийските** игри в Делфи са били на второ място по важност в древна Гърция след **олимпийските**.

542–6 — **Алкид** (Херкулес), завръщайки се с победа от **Ехалия** (Овидий, „Метаморфози“ IX 136), облякъл обредната си дреха, която жена му по невнимание била напоила с разяждаща отрова. Побеснял от болка, той обвинил в измяна приятеля си **Лихас**, който му бил донесъл дрехата, и от планината **Ета** го хвърлил далече в Евбейското море. Историята е предадена не само от Овидий, но и от Сенека и Софокъл.

561 — **В омагьосан кръг** — дяволите, които не притежават откровението на светото писание, са безпомощни сред тези мисловни лабиринти на средновековната и реформационна схоластика. Изгубили интуитивното познание, което разграничава ангелите от хората, те са принудени да го заменят с несигурните и объркани съждения на безсилния без божествената благодат разум.

574–81 — Това описание на четирите адски реки е почерпано от „Енеида“ на Вергилий, „Божествена комедия“ на Данте, „Кралицата на феите“ на Спенсър, а може би и от други древни и съвременни на Милтън автори. От себе си поетът добавя идеята за вливането на тези реки в огненото езеро, описано за пръв път в кн. I на поемата и споменато в Библията („Откровение на св. Йоан Богослов“ 19, 20).

592–4 — **Сербонското тресавище** е езеро, обградено от плаващи пясъци, на египетското крайбрежие. Древните историци свидетелствуват, че в него са потъвали цели армии. **Дамята** (съвременният египетски град Дамиета, източно от Нил) и планината **Касий** често се споменават в италианските епически поеми. Данте превръща в символ на далечното минало на човечеството („Ад“ XVI 104). Милтън навярно въвежда Сербонското тресавище, защото според едно предание гигантът Тифон след неуспешния си бунт срещу небесата бил заточен на дъното му. Така географското название се превръща в злокобно пророчество за предприятието на Сатаната.

594–5 — Представата за адските мъки като съчетание на студ и пек води началото си от старозаветните апокрифни писания (напр. „Книга на Енох“) и е била широко разпространена през Средновековието. Тя лежи и в основата на Песен XXXII от Дантевия „Ад“.

596 — **Харпиите** с орловите нокти се появяват в Дантевия „Ад“ (XIII 10) като заемка от Вергилиевата „Енеида“ (III 211–8). Милтън ги смесва с **фуриите** или **евменидите**, дъщери на Ахерон и Нощта и оръдия на божественото възмездие. У Омир харпиите изтръгват човешките души и ги предават на ериниите или фуриите за адски изтезания („Одисея“ XX, 77).

611 — **Медуза** е едно от древногръцките митични същества **горгони**. По време на посещенията си в царството на мъртвите Омировият Одисей е ужасен от нейния вкаменяващ поглед („Одисея“ XI 634).

614 — **Тантал** е мъченик в Омировия ад, терзан от нечовешка жажда. Той трябва да стои в един вир, чиято вода се отдръпва от устните му всеки път, щом понечи да пие („Одисея“ XI 634).

628 — **Горгоните, хидрите и химерите** са митични същества, изтезаващи душите на мъртвите в античния свят. Първите имат на главите си змии вместо коса, вторите са многоглави, а третите, които са с лъвски глави, кози тела и змийски опашки, издишват огън.

638–9 — **Бенгалия**, както и два от Молукските острови на подправките — **Тернат и Тидор**, са били особено важни обекти на западноевропейската търговска експанзия по времето на Милтън.

641 — През епохата на Милтън натоварените с подправки европейски търговски кораби пресичали **Етиопското море** (древното название на Индийския океан), преди да заобиколят нос **Добра Надежда** на южния край на Африка по пътя към къщи.

654–5 — Пъклените псета са цяло **гъмжило**, защото всеки грях поражда множество последици. Въобще образът на Грях, обрисован в тази част на поемата, е изпълнен с алегорически детайли: предната и горна част на нейната фигура е красива и привлекателна, защото грехът започва със съблазън; по-надолу следват „скверните люспести извивки“ — фаталното вплитане в греха; а най-накрая е „смъртното жило“ — гибелните последствия на греха. Пъклените псета имат

церберски гърла, защото Цербер е многоглавият пес — пазач на античния Ад.

659–62 — Според Овидий, Цирцея, подтикната от ревност, превърнала долната половина на нимфата **Сцила** в плетеница от зинали кучешки глави, подобни на Церберовата („Метаморфози“ XIV 50–69). По-късно Сцила отново била преобразена — този път в опасна канара между **Калабрия** и **Тринакрия** (Сицилия). В морализаторското тълкуване на Овидий през Средновековието тази нимфа е станала постоянен символ на похотта и греховността. **Вещицата нощна** е митологичната Хеката, чиито магии били използвани от Цирцея срещу нимфата Сцила. Тук Милтън вероятно намеква за адските псета, които според народното суеверие следвали царицата на мрака, додето тя гонела прокълнатите души през нощния небосвод.

664 — През Средновековието и Ренесанса се вярвало, че магьосниците убивали деца както от сатанинска кръвожадност, така и по чисто практически съображения — техните вълшебни мехлеми се приготвяли от **детска кръв**.

665 — **Лапландските магьосници** се споменават и в Шекспировата „Комедия от грешки“. В онази епоха Лапландия се считала за център на магьосничеството.

666 — Широко разпространено по онова време било поверието, че вещиците имат власт над луната. Месечината е **отрудена** от заклинанията на магьосниците — на това са се отдавали и лунните затъмнения, които са се считали за заболявания на луната.

672 — **Страхотното копие** (или стрела) е традиционен атрибут на Смъртта, символизиращ нейната неочакваност и остротата на удара ѝ.

691–2 — Сатаната се хвали, че почти половината от ангелите са на негова страна (вж. IX 141 по-долу), но Смърт, Рафаил (V 710) и самият Сатана, додето е още на небесата (VI 156), освен ако това не се дължи на Рафаиловата редакция, говорят само за една третина. Тази преценка съответствува и на библейския текст: „Опашката му повлече третината от небесните звезди и ги свали на земята“ („Откровение на св. Йоан Богослов“ 12, 4).

701 — Алюзията тук е за следния библейски стих: „Баща ми ви наказваше с бичове, аз пък ще ви наказвам със скорпиони“ („Трета книга Царства“ 12, 11).

706–11 — **В Арктическият свод** — не само защото кометите по традиция са били свързвани със Севера, или защото Северът е обиталището на Сатаната (вж. напр. V 689 по-долу), но и защото змията, която държи **Змееносецът** (според митологическия образ на това съзвездие у Овидий) се намира най-близо до ледения полюс („Метаморфози“ II 173). Сравнението, както повечето тропи в поемата, е многозначително, но неговият основен смисъл е внушението за мимолетен блясък (блясък на комета) и злокобност (отново приписвана по традиция на кометите) като характерни черти на Сатаната, както и отъждествяването на последния с космическата змия — един вид предзнаменование за неговото по-сетнешно превращение.

714–8 — **Каспия** (Каспийско море) е свързано с бури в класическата и ренесансовата поезия (у Хораций, Тасо, Спенсър и пр.).

721–2 — **Великият противник**, с когото ще се срещнат Сатаната и неговото изчадие Смърт, е Христос, който чрез смъртта си ще порази „оногова, у когото е властта на смъртта, сиреч дявола“ („Послание на св. ап. Павел до евреите“ 2, 14). „А най-последен враг, който ще бъде унищожен, е смъртта.“ („Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“ 15, 26), както и Грях предсказва малко по-късно (II 734).

727–8 — Алегорическото представяне на Грях като дъщеря на Сатаната и майка на Смъртта е заимствувано от средновековната християнска традиция, която вероятно води началото си от следния библейски текст: „След това похотта, като зачене, ражда грях, а грехът, извършен, ражда смърт.“ („Съборно послание на св. ап. Йаков“ 1, 15).

752–8 — Рождението на Грях напомня древния мит за появяването на богинята Атина от главата на Зевс. Така то се превръща в пародия на раждането на Божия Син, тъй като възникването на Минерва по традиция се приема за алегория на този акт.

869 — Грях, възцарена отдясно на Сатаната, е пародиен образ на Христос, възцарен отдясно на Бог-Отец (ср. III 62–4 по-долу). Сатаната, Грях и Смърт в същност съставят цяла антитроица. В зачеването на Смърт от Сатаната и неговата дъщеря Грях е пародирана християнската доктрина за произлизането на Светия Дух от Отеца чрез Сина.

882 — **Ереб** е едно от имената на ада в класическата литература.

898–903 — Както Овидий в своите „Метаморфози“ (I 19), така и Милтън тук описва борбата на четирите противоположни свойства — **жар, хлад, влага, суша**, които определят четирите съставни елемента (стихии) на бъдещия свят — **огън, въздух, вода, земя**.

904 — **Барка** е град в древната Киренайка, чиято столица е **Кирена**. Той е широко известен благодарение на Вергилиевата „Енеида“ (IV 42).

923 — **Белона** е древната богиня на войната. В случая това е метонимия за войната.

936 — Гръмотевицата и светкавицата обикновено са се обяснявали като последствия от възпламеняването на серни и азотни пари, както при барута.

939 — **Сиртис** е названието на прочутите плаващи плитчини до крайбрежието на Северна Африка.

943–7 — Легендата за **грифоните** (фантастични митологически същества — наполовина орли, наполовина лъвове), които пазят скитското злато от грабливите еднооки **аримаспи**, е разказана в античността от Херодот и Плиний, а след това многократно преповтаряна от други автори. Тук Грифонът е особено подходящ като аналогия на Сатаната, тъй като съгласно мита той е бил покорен от бога на слънцето Аполон, често третиран като алегоричен образ на Христос — победителя на злия ангел.

959–67 — В общи линии този двор на олицетворенията напомня Плутоновите палати в „Енеида“ на Вергилий (VI 268–81), макар че единствената обща за двете поеми фигура е **Раздорът. Демогоргон** е заимствуван от Бокачо, който го споменава в едно от своите съчинения като пръв от тъмните богове. Сред неговата челяд се явяват още Нощта, Таргар, Ереб, змията Питон, Литигиум (ср. Метежът, Раздорът) и Фама (Мълвата). Аид и Орк са две от имената на класическия бог на подземното царство — ада.

988 — **Анархът** е Хаосът, владетелят (или безвластникът) на „изконната анархия“. Думата е изкована от Милтън като производна от „анархия“ по аналогия на „монарх“, владетеля на монархията.

1004 — **Небето** тук е долното, „земното небе“, а не вечното горно небе на Господа и неговите ангели, което се споменава почти непосредствено след него, в ст. 1006, като „**небесата**“.

1013 — С думата **пирамида** често се е означавала удължена като обелиск фигура. Освен това смятало се е, че като производна от гръцкото „пир“ (огън) тази дума означава „форма, подобна на пламък“. За да се уловят допълнителните символични значения на сравнението, интересно би било да се припомни, че в едно от своите полемични съчинения Милтън пише, че прелатската пирамида „се извисява и източва в честолубие... тя е най-разделящата и схизматична форма, която познават геометриците“ („Основа на църковното управление“ I б).

1017–8 — Когато Язон и аргонавтите минавали през **Босфора** на път за Колхида, според древната митология, техният кораб „**Аргос**“ едва се спасил от крушение между скалите на пролива.

1019–20 — Омир разказва как Одисей, следвайки съвета на Цирцея, по пътя си през пролива Месина между Сицилия и Италия, внимателно се проврял между **Харибда** и Сцила („оттатъшния гибелен въртоп“).

1037 — **Естеството** е прекият изпълнител на божието сътворение.

1048 — Емпирейното небе е неопределено по форма — **квадратно или кръгло**, тъй като то е толкова обширно, че е невъзможно да се определи.

1049–50 — Според Библията една от основите на небесния Йерусалим е от **сапфир** („Откровение на св. Йоан Богослов“ 21, 19).

1051 — Омировият Зевс заявява, че ако от небето се спусне **златна верига**, той би могъл да вдигне на нея всички други богове заедно със земята и морето и да ги окачи на Олимп („Илиада“ VIII 18–27). В своите съчинения Милтън тълкува тази митологична верига като „всемирното съгласие и любезния съюз на всички неща“, които Питагор представя фигуративно като „хармония“ („Въведение“ II), като по този начин продължава една многовековна философско — литературна традиция, преминаваща през Платон, Боеций, Чосър, Спенсър.

1052–3 — **Този свят провесен** е цялата сътворена вселена, която изглежда нищожна в сравнение с небесата, „твърдия и непрозирен шар“ от III 418, все още непронизан от полета на Сатаната.

КНИГА III

3–5 — Според Библията Бог „е единичък безсмъртен и живее в непристъпна светлина“ („Първо послание на св. ап. Павел до Тимотей“ 6, 16).

13–6 — **Стигийския въртоп** (производно от названието на адската река Стикс в древната митология) и долния мрак са перифрази на ада, докато средния мрак е царството на хаоса.

17–21 — Милтън сравнява своето поетическо начинание с митологичния подвиг на древния Орфей, който се спуснал в царството на мъртвите, за да прибере оттам любимата си Евридика с магическата сила на своята музика (**Орфеевата лира**), но по обратния път към горния свят отново я изгубил. По традиция легендата се е тълкувала като алегория за спасяването на истината и справедливостта от мрака на варварството и невежеството чрез силата на религията. Звучите на Милтъновата лира са **по-различни** от тази на Орфеевата, защото, както Милтън нееднократно подчертава, неговата тема и изворът на неговото вдъхновение са свети, за разлика от тези на езическите му предходници. **Небесната Муза** на поета е Урания (вж. VII 1 по-долу).

22–6 — В тези стихове Милтън изповядва своето лично страдание — мъката на слепотата.

32 — Милтън често е съчинявал **нощем** (ср. VII 29 по-долу).

35–6 — **Тамир** е тракийски поет, споменат в Омировата „Илиада“ (II 594–600). Той се влюбил в музите и дръзнал да се състезава с тях. След като го победили, музите му отнели зрението и лирата. **Меонид** е презимето на самия Омир. Общозвестно е преданието, че най-великият от древните поети е бил слепец. **Тирезий и Финей** са древногръцки прорицатели. Вторият е бил тракийски цар, преди да стане пророк.

38 — **Птицата безсънна** е една от множеството перифрази за славея, използвани в тази поема.

47 — **Книгата на знанието дивно** или Книгата на природата е видимият свят, сътворен от божеството и разкриващ пред човека тайните на битието. Ето какво пише Милтъновият съвременник

Куорлз: „Светът е книга в голям формат, на която са отпечатани с главни букви великите божии дела.“

59 — **Техните дела** — делата на Божиите създания, които на свой ред са негови дела.

60 — **Святости** — метонимично название на ангелите.

74 — **Света** — вселената, а не земята (вж. бел. към II 1052–3 по-горе).

75 — **Прозирната твърд** или атмосферата (ср. VII 261–7 по-долу) е невидима за Сатаната, тъй като се намира под обвивката на света, върху която е стъпил той.

94 — **Едничкият запрет** — да не вкусват от плода на дървото на познанието.

96 — **Ведно с потомството си грешно** — потомството на Адам наследява вината на своя прародител и последствията от нея, защото чрез Адам е бил поставен на изпитание целият човешки род.

183–4 — Както всички протестанти, Милтън вярва, че спасението е божия благодат за избраните, които според неговите теологически съчинения са вярващите.

194–5 — Идеята за ролята на съвестта или разума като арбитър между Бог и човека е много съществена за Милтън. Може да се каже, че тя е в основата на цялата поема. Само в случай, че и двамата са отговорни пред разума, Божиите пътища могат да бъдат оправдани пред човека, а именно това е целта на поета (вж. I 26 по-горе).

255 — Ср. „Псалтир“ 67, 19: „Ти възлезе на височината, плени плен, прие дарове за човеците, тъй че и от непокорните да могат обитава у Господа Бога.“ Същият текст е перифразиран и в „Послание на св. ап. Павел до ефесяни“.

330 — **Светиите** са ангелите или избраните за спасение измежду хората — и едните, и другите се назовават така в поемата.

333–8 — Както и сходните пасажии в XI 900–1 и XII 546–51 по-долу, тези стихове произтичат от библейския текст: „И тъй, понеже всичко това ще се разруши, какви трябва да бъдете в своя живот и благочестие вие, които очаквате и желаете скорото дохождане на Божия ден, за който пламналите небеса ще се разрушат, и разгорелите се стихии ще се стопят? Но ние, според обещанието Му, очакваме ново небе и нова земя, на които обитава правда.“ („Второ съборно послание на св. ап. Петър“, 3, 11–13).

341 — **Бог ще е във всички всичко** — текстът е библейски — от „Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“ 15, 28.

353–7 — **Безсмъртният амарант** е мистичен пурпурен цвят, символ на вечния живот, който според Климент Александрийски след грехопадението цъфтял само на небесата.

359 — **Елисейските цветя** са цветята в небесния рай, тъй като в древногръцката митология Елисей е мястото, където се преселват след смъртта добродетелните хора.

363 — Новият Йерусалим сияе със светлината на „кристален камък **яспис**“ в „Откровение на св. Йоан Богослов“ 21, II. По-рано в същата библейска книга (4, 3) самото възцарено божество се сравнява с яспис.

367 — **Като колчани мирни** — древните колчани, в които са се слагали и стрелите, и лъкът, са имали формата на арфа. Преамбюл — вм. прелюд, уводна част на разгърнато музикално произведение. Терминът е пренесен от област на официалния протокол.

385–7 — В „Евангелие от Йоан“ Христос заявява: „Който е видял Мене, видял е Отца“ (14, 9). Както се споменава неколkokратно в поемата, Бог — Отец е ослепителна светлина и за да се яви пред очите на смъртните, се загръща в облак, въпреки че и тогава чертите му остават невидими. В Сина си обаче той добива зрим образ дори когато не е загърнат в мистичния си облак.

416–22 — **Звездната сфера на небесата** е според античната астрономия сферата на неподвижните звезди или на звездите и планетите. Тя е вписана в най-външната сфера — първодвигател, „голата обвивка на света“, върху която Сатаната се кани да кацне в ст. 74 по-горе. Както небесата, така и Хаосът лежат извън този „непрозрачен шар“.

431 — **Имаус** според старата география е планинска верига, проточена от съвременен Афганистан до Северния Ледовит океан.

436 — **Хидасп и Ганг** — реки в Индия.

438–9 — **Серикана** е Северозападен Китай. Китайските земни платноходи, описани от пътешественика Мендоса в края на XVI век, събудили широк интерес из Европа. Някои хуманисти в Нидерландия дори опитали да конструират подобни кораби.

459 — Тези **някои** са Ариосто, Бруно, Кардано, Хенри Мор и други мислителни и поети, населили луната с предполагаеми проекции

на земния свят.

461 — **Светци възнесени** — навярно такива като библейския Енох („Битие“ 5, 24) или Илия („Четвърта книга Царства“ 2).

463–5 — Първата категория глупци са **гигантите** (исполините), славните мъже от миналото, заченати „откак синовете Божии почнаха да влизат при дъщерите човешки и тия почнаха да им раждат“ („Битие“ 6, 4).

466–8 — **На Вавилон строителите тщетни** са библейският народ, който се събира на Сенаарското поле и решава: „Хайде да си съградим град и кула, висока до небето; и да си спечелим име, преди да се пръснем по лицето на цялата земя“ („Битие“ 11, 1–4).

469–72 — **Емпедокъл и Клеомброт** са древни мислители, които, вярвайки в безсмъртието на душата, побързали да завършат живота си със самоубийство. Клеомброт се удавил, след като прочел Платоновия „Федон“, докато Емпедокъл искал да скрие смъртната си природа, като скочил в кратера на вулкана **Етна**.

474–5 — Скитащите монаси били обикновено различавани по цвета на дрехите си. „Белите монаси“ са кармелитите, черните — доминиканците, а сивите — францисканците.

476–7 — **Голгота** е хълмът, на който Христос е бил разпнат и погребан („Евангелие от Йоан“ 19, 17). От позициите на протестантизма Милтън представя католическата традиция на поклонничеството като повторение на заблудата на Христовите ученици, които търсели тялото на своя учител на Голгота, преди да научат за чудотворното му възкресение („Евангелие от Лука“ 24, 1–7).

479–80 — За да осигурят „вечно блаженство“ за душите си, преди смъртта някои се изхитрявали да приемат монашеско звание или просто да се предрешат като монаси (доминиканци или францисканци). Данте представя подобен случай в „Ад“ XXVII, 67–84.

481–3 — В Птолемеевата астрономия Земята е в центъра на мирозданието. Около нея се въртят следните сфери: **седемте** сфери на планетите, осмата — на неподвижните **звезди**, деветата — **кристалинената** и десетата, най-външната — първодвигателната, която предава вечното си движение на целия вселенски механизъм (ср. бел. към ст. 416–22 по-горе). **Прочутото трептене** е изместване на звездната спрямо кристалинената сфера, с което се е обяснявало равноденственото изпреварване. **Везните** теглят или измерват

„трептенето“, защото крайната точка на този знак на зодиака е точката на равноденствието, от която става измерването.

495 — **Лимб** е според някои теолози трето задгробно царство наред с рая и ада, място, където обитават душите на некръстените деца и други категории смъртни, които не са заслужили вечни мъки, но по различни причини не са годни и за вечното блаженство.

510–5 — **Йаков** е спокоден от видение на небесната стълба в съня си непосредствено след като е ограбил чрез измама брат си **Исав** от бащината му благословия („Битие“ 27–28). Уплашен от този знак, той дава клетва за вярност към Господа. Стълбата на Йаков е често тълкувана като символ на сливане с божеството чрез съзерцание и отричане от света. Сравнението между Сатаната и Йаков е уместно, защото и двамата са избягнали възмездието и стоят на кръстопът, където все още не е късно за разкаяние. Видението спохожда Йаков в **Харан** (Падан-Харан или Месопотамия), край град **Луз**, който той преименува на **Ветил** (Дом Божий).

516–8 — Стълбата на Йаков е често отъждествявана с Омировата златна верига, която свързва света със Зевс (вж. бел. към II 1051 по-горе). И двата митологични образа са символи на природната йерархия, спускаща се на степени от божеството до най-низшата материя на вселената. Връзката на света с неговия създател се е представяла като жива и подвижна, затова и стъпалата на библейската стълба не са заковани на определено място.

518–9 — Морето в подножието на стълбата са „водите над твърдта“, споменати в Съдържание на Книга III. Те обтичат сътворения всемир и достигат до „дверите небесни“ (ср. „Откровение на св. Йоан Богослов“ 4, 6). Според Библията това море е стъклено, „подобно на кристал“. За „кристалния камък **яспис**“ вж. бел. към ст. 363 по-горе.

520–2 — Сиромашът Лазар, според Новия Завет, бил възнесен от ангелите „в лоното Авраамово“ („Евангелие от Лука“ 16, 22), а Илия — от „огнена **колесница** и огнени коне“ бил издигнат „във вихрушка към небето“ („Четвърта книга Царства“ 2, 11). **Платната, надувани от ангели**, навярно са заимствани от Дантевото „Чистилице“.

535–7 — **Панея** е по-късно гръцко название на най-източния извор на река Йордан — Дан. **Вирсавия** е в южния край на **Святата земя** Ханаан, а Дан (Панея) — в северния. „От Дан до Вирсавия“ е

обичайна библейска формула, означаваща цял Ханаан („Съдии Израилеви“ 20, 1).

538–9 — **Мрака** тук преди всичко означава Хаоса. Но лексическата и образна близост с предишните стихове („египетския и арабски бряг“ — „суша покрай океан“) внася и вторично, метафорично значение — мракът на езическото невежество, ограден от пределите на обетованата свята земя (ср. „Книга на Иов“ 28, 3).

555–61 — **На тази своя висота** Сатаната се намира върху най-външната сфера на Птолемеевата вселена, първодвигателната сфера. Тъй като двата небесни полюса (те са полюсите на вселената, а не на земното кълбо) са двете крайни точки на зрителното му поле във вътрешността на тази най-външна сфера (вж. ст. 560–1), следва, че Сатаната е стъпил върху небесния екватор, който до всемирния трус на грехопадението съвпада с еклиптиката (вж. X 668–91 по-долу). Понататък, тъй като „**тази рунеста звезда**“, Овена, е вече „зад хоризонта чак“, т.е. залязва зад земята, Сатаната очевидно е в срещуположната част на еклиптиката, т.е. във Везни. Тъкмо „от източния край на светлите Везни“ той оглежда пространството на запад до Овена по „дължина“ на вселената, докато северният и южният полюс обхващат цялата ѝ „ширина“. Общоприето е било схващането, че светът е създаден през пролетното равноденствие (вж. напр. Данте, „Ад“ I 38). Следователно слънцето трябва да се намира в Овена. Това предположение се потвърждава от X 329 по-долу. И така, заедно с Овена слънцето вече е залязло зад земята. Сатаната, застанал в срещуположната точка на Везните, наистина трябва да е стъпил „**над кръжация в нозете му покров от нощна сянка**“. Слънцето се е скрило зад земята и поради това той стои над нейната сянка. Освен това, тъй като, както личи от ст. 527 по-горе, в този момент Сатаната е кацнал точно над Едем, там е около полунощ — същия съдбовен час, в който архиврагът се завръща в IX 58 по-долу. Цялата тази сложна, но прецизна топография установява една характерна и постоянна връзка на Сатаната с онази област на небосвода, която принадлежи на знака Везни. Везните не само са противоположни на слънцето в периода на пролетното равноденствие (а Сатаната системно избягва слънцето и предпочита тъмната половина на света), а обхващат главата на съзвездието Змия — неотменния символ на Сатаната. Овена отнася **Андромеда**, понеже двете съзвездия са съседни едно на друго и се

скриват зад земята едновременно. (Във вселената преди грехопадението съзвездията и знаците на зодиака съвпадат.) Андромеда може би е спомената като метафоричен паралел на Ева, защото митологичната Андромеда е била застрашена от змей.

564 — Въздухът е **мраморен**, защото е гладък като мрамор (Вергилий използва този образ в „Енеида“ — VI 729), но вероятно и затова, защото е блестящ, искрящ (от гръцкото мрамареос).

565–9 — На много места в поемата Милтън споделя мисълта за съществуването на други живи **светове** във вселената. В това отношение той не е единствен сред европейските литератори от XVII век, въпреки че повечето от тях предполагат наличието на живот само в рамките на слънчевата система. Пътешествието на Сатаната през Хаоса е сред великите космически пътешествия на една епоха, която изпраща въображаеми космонавти до луната и планетите с надежда да открие нови обитавани светове. **Блажени острови** е метафора, която напомня за древногръцките митологични Острови на блажените, където след земния си живот малцина избрани измежду смъртните се заселвали, без да умрат. **На Хесперидите прочутите градини** са митологичните градини, чиито златни ябълки Юпитер поверил на хесперидите (или атлантидите) отвъд океана (ср. „от ширта на Атлантика“ в ст. 559 по-горе), но те не съумели да ги опазят.

573–6 — Милтън както обикновено не се ангажира с нито един от алтернативните модели на вселената, предложени от древната и съвременна наука. Неговата астрономия е изградена така, че може да вмести коя да е от тези системи — геоцентричната, хелиоцентричната или дори онази, която отрича наличието на център в мирозданието. Именно поради това той се затруднява да определи посоката на дяволското пътешествие към земята — **нагоре или долу, към центъра или навън... или надлъжно**, т.е. по еклиптичния път на слънцето, който се измерва в западна дължина.

576–9 — Широко разпространено по онова време било схващането, че слънцето е основният източник на светлината във вселената и че звездите, както и планетите, греят със заета от него светлина.

579–81 — Космическият танц, който се описва още в съчиненията на Платон („Тимей“), е една от любимите идеи на Милтън и се споменава неколккратно не само в „Изгубеният рай“, но и в

други негови произведения. Хронометричната функция на небесните светили се утвърждава в същия Платонов диалог, както и в Библията: „И рече Бог: да бъдат светили на небесната твърд, за да осветляват земята и да отделят ден и нощ и да бъдат знакове и за времена, и за дни, и за години“ („Битие“ 1, 14).

583 — Кеплеровата теория, че планетите се въртят около слънцето благодарение на неговата магнетична сила (**магнетичния му лъч**), е първият съвременен сериозен опит да се обясни механизмът на слънчевата система.

584–6 — Предполагало се, че въздействието или силата на слънцето прониква благотворно във всички части на вселената и дори през повърхността на земята — в нейните недра (ср. V 300–2, VI 472–81 по-долу).

588–90 — Слънчевите петна за първи път са били описани от Фабрициус и от Галилей. За мнозина съвременници на Милтън те били тревожно доказателство за несъвършенството дори на небесното светило, а следователно и на целия сътворен свят.

595–605 — Според библейския текст нагръдникът на първосвещеник Аарон трябва да има „четири реда изработени камъни на ред: рубин, топаз, изумруд — това е първи ред; втори ред: карбункул, сапфир и елмаз; трети ред: опал, ахат и аметист; четвърти ред: хризолит, оникс и яспис; те трябва да се вложат в златни гнезденца. Тия камъни трябва да бъдат дванайсет, според броя на дванайсетте имена на Израилевите синове, на двете му рамена, според имената им и според рождението им...“ („Изход“ 28, 17–20). Всички изброени камъни са били свързвани със слънцето според тогавашната минералогия и се смятало, че като него могат да излъчват светлина дори на тъмно. Тяхното мистично значение се подсилва от факта, че същите камъни се срещат и в стените на новия Йерусалим („Откровение на св. Йоан Богослов“ 21, 18–21). По традиция Аарон е образецът на истинския свещеник, чиято гръд сияе със светлината на вярата и съвършенството. Другият камък, който не се назовава, **защото е въображаем повече, отколкото видян**, е „урим“ — слънчевият камък, положен върху нагръдника на Аарон („Изход“ 28, 30). Той е „въображаем“, защото в алхимията често се отъждествява с тъй наречения „философски камък“, „който долу тук напразно философите (т.е. алхимиците) са дирили тъй дълго“, вярвайки, че ако го намерят, с

него ще могат да превръщат всички други метали в злато. В западната средновековна християнска традиция философският камък се е използвал като символ на Христовата обновителна благодат. Привързването на **хвъркатия Меркурий** или живака е важна степен в алхимическия процес, но тя е все пак междинно стъпало по пътя към непостижимата цел. Митологичният **Протей** е използван като символ на материята въобще поради способността си да приема всевъзможни образи. В древногръцката литература той е изобразяван като старец, който живеел в морето и се грижел за морските стада. Тъй като Протей можел да предсказва бъдещето, всеки, който се нуждаел от информация, се опитвал да хване това божество и да го удържи, независимо от многобройните му преобразявания. Когато някой сполучвал да постигне това, Протей в края на краищата се завръщал в **началния си вид** и съобщавал необходимите сведения. В случая Протей е алхимичното название на „първичната материя“, от която е сътворен светът. Сред практикуващите това средновековно изкуство първичната материя (или философският меркурий) се смятала за същност или душа на обикновения хвъркат меркурий, постигана чрез „**привързването**“ му (отстраняването на летливото начало) и чрез освобождаването му от течното начало. Но едва след това първичната материя в своя начален вид трябвало да се подложи на въздействието на несъществуващия философски камък, за да добие желаните чудотворни свойства. **Аламбикът** е алхимическата реторта, в която е дестилиран живакът (меркурият).

607–8 — **Еликсирът** в алхимическия речник е някакво средство (напр. философският камък), което превръща неблагородните метали в злато. Еликсирът на дълголетие или **течното злато** извършва подобно чудо в организма на човека, който отпие от него — смъртният става безсмъртен.

608–12 — Слънцето е **архимимическо**, защото се е вярвало, че слънчевото въздействие или сила прониква под земята и там превръща простата скала в скъпоценни камъни (ср. ст. 583–6 по-горе и VI 472–81).

615–9 — Едно небесно тяло се намира в **зенита**, когато достигне най-високата точка на видимата си орбита. В света, който познаваме, слънцето може да достигне зенита си в небесния екватор само когато се озове в една от равноденствените точки, където екваторът се

пресича с еклиптиката. Но у Милтън, преди слънцето да се отклони от верния си „равноденствен път“ вследствие на грехопадението (X 668–91 по-долу), еква̀торът и еклиптиката съвпадали, така че пълното изчезване на сянката по пладне тогава било ежедневен феномен.

620 — **Зрителният лъч** е навярно заемка от древната оптика, според която очите изпращат лъчи към наблюдаваните предмети и възприемат техните образи благодарение на отражението на тези „зрителни лъчи“.

623 — Вж. „Откровение на св. Йоан Богослов“ 19, 17: „След това видях един Ангел да стои на слънцето...“

625 — **Тиара** — корона (поет.).

648–61 — **Уриил** означава „Божия светлина“. Името не е библейско, но се среща в апокрифните писания. В еврейските и кабалистичните предания Уриил наред с Михаил, Гавриил и Рафаил е един от великите архангели, които управляват четирите ъгли на света. Като ангел на юга Уриил властвува над зенитното слънце. Той е „един от седемте избрани, които... като очи Господни обзират цялото небе и на земята долу поръки бързи изпълняват“, защото в „Книга на пророк Захарин“ светилникът със седем кандила символизира „очите на Господа, които обхващат с поглед цялата земя“ (4, 10). Седемте върховни ангели са споменати и на много други места в Библията. Уриил е **първ сред тези седем духа**, тъй като е считан за „най-прозорлив от всички“ (ст. 691. по-долу) и следователно най-добре може да тълкува божията воля. Освен това на него е поверено слънцето, което превъзхожда всички останали небесни тела. Богословите приписват на Уриил и други тайнствени предимства над останалите ангели, божии **синове**.

716 — **Квинтесенцията** (петата същност) е според древната космогония петият елемент (стихия), наречен **ефир**, който, няма никаква тежест, за разлика от другите четири в състава на света (земя, вода, въздух и огън) и затова образува небе над атмосферата. Ср. VII 243–7 по-долу, където Милтън отъждествява ефира с първоначалната светлина на сътворението.

717–9 — Според Платон божеството изпращало всяка жива душа на отделна звезда като на собствена колесница („Тимей“). Схващането, че ефирът е склонен към кръжене и закълбяване и че именно той е материята, от която са създадени звездите, произтича от Аристотел.

721 — Останалата след сътворението на звездното небе квинтесенция изпълва небесното пространство над атмосферата, като образува цялата сфера на вселената (Лукреций, „За природата на нещата“ V 470).

730 — Луната има **тройствен образ**, защото в митологията тя е Луна, Диана и Хеката или Юнона, Диана и Прозерпина, управляваща съответно небето, земята и ада. Очевидно в случая се имат пред вид и различните фази на луната.

740 — **Еклиптиката** тук не е видимата орбита на слънцето по небесната сфера, а неговият действителен път.

742 — **Нифат** е планина на границата между Армения и Асирия. Оттук води началото си река Тигър (Страбон, „География“ XI, 12, 4). А в IX 71 по-долу Тигър е името на реката, която тече през Рая.

КНИГА IV

1–12 — В „Откровение на св. Йоан Богослов“ се описва видението на втора небесна битка между Архангел Михаил и змея, т.е. Сатаната. След повторното поражение на архиврага св. Йоан, който е видял и описал **Апокалипсиса** (видението на окончателния разгром на Сатаната), чува на небето „висок глас да говори: сега настана спасението и силата и царството на нашия Бог и властта на Неговия Христос, понеже е свален клеветникът на братята ни, който ги клеветеше пред нашия Бог денем и нощем... Затова веселете се, небеса, и вие, които обитавате в тях! Горко вам, които населявате земята и морето, защото дяволът е слязъл при вас с голям гняв, като знае, че му остава малко“ (12, 7–12). Авторът изказва пожеланието Адам и Ева да бъдат предупредени за грозящата ги опасност по подобен начин. И наистина, те са предупредени от Уриил и Рафаил в по-нататъшните книги на поемата.

17 — **Дяволската машина** е оръдието, изобретено от Сатаната за небесната война (VI 482–91 по-долу).

30 — **Зенитната кула** на слънцето е образ, заимствуван от Вергилий. Извисяването на слънцето в зенита по пладне обикновено бележи времето на небесния съд в поемата.

126 — **Асирийската планина** е споменатата вече Нефат, първата точка на земята, където се спуска Сатаната (III 742 по-горе).

159–65 — Библейската **Сава** е днешен Йемен. В своята книга „Благословената Арабия“, от която Милтън очевидно черпи информация, Диодор Сицилийски разказва за балсама и касията, ливана и канелата, които растат по арабските брегове и чието ухание ветровете разнасят далече над океана. Може би не е без значение също, че Диодор не пропуска да спомене и отровните змии, които гъмжат из този край.

166–71 — В книгата „Товит“, която в протестантството са счита за апокрифна и е извън официално утвърдения библейски канон, се разказва за **Товитовия син** Товий, който бил изпратен с поръка в Мидия и там се оженил за Рагуиловата дъщеря Сара. Преди това Сара

била давана „на седем мъже, но злият дуя **Асмодей** ги умъртвявал, преди да бъдат с нея като с жена“ (3, 8). Подпомогнат от съвета на Рафаил обаче, Товий постига онова, което неговите предшественици не са могли. Той изгаря в кадилницата сърцето и черния дроб на риба и покадява. „Демонът, като подуши тази миризма, избяга в горните страни на Египет и Ангелът го върза“ (8, 3). Интересно е да се отбележи, че Товий сравнява себе си с Адам (8, 6) и също както Милтъновият Адам, е напътстван от Рафаил (ср. „Товит“ 6 и „Изгубеният рай“ V 221–3, където самият Милтън изрично подчертава успоредицата между двамата). По Милтъново време Асмодей е бил традиционно считан за предводител на един от дяволските чинове и следователно аналогията със Сатаната е съвсем естествена.

179–92 — Ср. „Евангелие от Йоан“: „Истина, истина ви казвам: който не влиза през вратата в овчата кошара, а прескача от другаде, той е крадец и разбойник“ (10, 1), и „Книга на пророк Йоил“: „Пред него земята е като градина Едемска, а зад него ще бъде опустошена степ... Тичат по града, качват се по стени, възлизат на къщи, влизат в прозорци като крадци“ (2, 3–9).

193 — Евангелската притча за **наемниците** в божия храм е една от многото преки и косвени нападки на Милтън срещу корумпираното духовенство не само в тази поема, но и в цялото му творчество. Той се обявява срещу назначаването на платени свещеници в английските църкви и през 1659 г. написва трактат, озаглавен „Съображения относно най-сигурните пътища за прокуждането на заемниците от църквата“.

194–201 — В „Откровение на св. Йоан Богослов“ на вярващите се обещава да ядат безсмъртните плодове „от дървото на живота, що е посред Божия рай“ (2, 7 и 22, 14).

209–15 — Вж. „Битие“ 2, 8: „И насади Господ Бог рай в Едем, на изток, и там настани човека, когото създаде“. Сред тълкувателите на Библията се водел яростен спор по въпроса за точното местоположение на райската градина. Едни вярвали, че тя се е намирала на югозапад от днешен Иран, в Халдея, където се сливат Тигър и Ефрат, други я откривали по на север, при изворите на тези реки, близо до планината Нифат. Милтън успява да помири двете противоположни хипотези, както и предположението на Бонавентура, че Едем е бил под небесния екватор, тъй като преди грехопадението

той съвпадал с еклиптиката. **Харан** (също цитиран като Авран или Аран), който се споменава като източен предел на Израилската земя в „Книга на пророк Иезекиил“ (47, 16–8), по-рано в същата книга (27, 23) се свързва с Едем. **Селевкия** е градът, построен от пълководеца на Александър Велики, Селевк Никатор, като престолен град на неговото Сирийско царство. Често го бъркали с Вавилон. Разположен е не на изток, а на югоизток от Харан. **Таласар** е споменат наред с Харан, Едем и други места, разрушени от асирийските царе, в „Четвърта книга Царства“ (19, 12) и в „Книга на пророк Исая“ (37, 12).

216–20 — В Библията се казва: „И направи Господ Бог да израстат от земята всякакви дървеса, хубави наглед и добри за ядене, и дървото на живота посред рая, и дървото за познаване добро и зло“ („Битие“ 2, 9). Райските дървета цъфтят и връзват едновременно и непрекъснато, защото там не съществуват годишни времена. Затова дървото на живота е **цъфтящо с плод**. А неговият плод е **амброзиен**, защото е божествен. Това, че той е **от злато**, подчертава аналогията със златните ябълки в градината на Хесперидите, които змеят — страж не смогнал да опази от Херкулес (вж. Овидий, „Метаморфози“ IV 637). **Растителното**, както и течното злато (ср. бел. към III 607–8 по-горе) е една от разновидностите на еликсира или философския камък, който според алхимията носел вечно здраве.

220–3 — Както тук, така и в няколко от богословските си съчинения, Милтън настоява, че „дървото за познаване добро и зло“ въвежда вкусилия неговите забранени плодове в такова състояние, в което той може да познае доброто само посредством злато.

256 — В съчиненията на мнозина богослови се поддържа схващането, че тръните и бодлите са се появили в света едва след грехопадението и божия съд над Адам и Ева. В съгласие с тази логика розата **без бодли** се утвърждава като белег и символ на райското блаженство преди грехопадението.

266–8 — **Пан вселенски** — древногръцко божество на живата природа. **Грациите** са митологични същества, често свързвани с пролетното обновяване на растителността.

268–72 — Отвлечането на **Прозерпина** от древногръцкия бог на ада **Дис** (Плутон) станало в **Ена**. Тогава нейната майка, богинята на земеделието **Церера**, тръгнала да я търси и поради това земята останала безплодна. Но даже когато Прозерпина била намерена и

върната, светът възвърнал плодородието си само за едната половина от годината. Възвръщането ѝ не било пълно, защото в ада изяла седем зърна от нара, плода на мъртвите (Овидий, „Метаморфози“ V 382–569). Аналогията с библейския мит за Ева и забранения плод е очевидна. Тя е подчертана и от сходната образност, която Милтън използва за описанието на Прозерпина тук (ст. 270) и на Ева по-късно (IX 432).

272–4 — Близо до Антиох, край река **Оронт**, имало красива гора, наречена **Дафна** в чест на нимфата, която се спасила от ухажванията на бога Аполон, като се превърнала в лаврово дърво. В гората имало прорицалище на Аполон и извор, наречен **Касталски**, като онзи на Аполоновата планина Парнас.

275–9 — **Островът Нисийски** е описаният от Диодор Сицилийски остров Ниса (близо до съвременен Тунис). Тук, според легендата, **Амон**, цар на Либия, отвлякъл своята любовница **Амалтея**, която му родила чудотворния младенец Дионисий (Бакхус). Амон крил на острова и майката, и сина, за да ги опази от ревността на жена си Рея, дъщеря на Уран. Отъждествяването на Амон с **Юпитер (Зевс Ливийски)**, който се явява във вид на овен и по-късно се превърнал в едноименното съзвездие, както и с Ноевия син **Хам** от библейската легенда, било твърде обичайно. **Река Тритон** според Диодор опасвала митичния остров.

280–4 — В своята „Космография“ Милтъновият съвременник Питър Хайлин описва планината **Амара** като „цял ден път висока, от скала толкова гладка и равна, че нито една стена не би могла да бъде по-добре изгладена“. На върха на тази непристъпна планина, обградени от висок зид, се намирали градините и дворците, където, за да се избегне държавна измяна, държали под стража младите синове на царя. Хайлин съобщава, че областта Амара се простирала на запад към Нил и била препълнена с такива омайващи наслади, че някои погрешно я считали за самия рай. Както повечето географи от онова време, Хайлин смята, че Амара „не е много далеч от екватора, ако и да не е точно под него“. Милтън я поставя под **Етиопската черта** (т.е. екватора), за да подчертае своята идея за равноденствения рай, в който цари вечна пролет.

301–3 — **Хиацинтените власи** са заимствувани от Омир: когато Атина изсипва своята благодат над Одисей, косите му се сравняват с

цвета на хиацинт („Одисея“ VI 231). Ако Милтън има пред вид цвета на цветето хиацинт (зюмбюл) или скъпоценния камък хиацинт (гранат), косите на Адам трябва да са били синкави. По-вероятно е обаче да са били светлокестеняви — като цвета на хиацинта в хералдиката (и като цвета на косата на самия Милтън), или черни, или тъмнокестеняви — багри, които според някои специалисти също могат да се съдържат в този образ. С една дума, почти нито един възможен нюанс не е изключен. Възможно е обаче Милтън да има пред вид не толкова цвета, колкото формата на Адамовите коси (според идеализирания модел на античната скулптура?). И накрая, може би се касае за алюзия към красивия юноша Хиацинт, обикнат от Аполон, но осъден да умре (клас. мит.).

329 — След Овидиевите „Метаморфози“ западният вятър **Зефир** се възпява като предвестник на вечната пролет в многобройни поетични творби.

348 — **Гордиевият възел**, според гръцката митология, е бил вързан от царя на Фригия Гордий по такъв начин, че краищата му не се виждали. Знаело се, че онзи, който успее да го развърже, е предопределен да завладее целия Изток. Векове наред всички опити пропадали, така че името му започнало да означава въобще заплетен или дори неразрешим проблем. Все пак Гордиевият възел не останал непокътнат. През 333 г. пр. н. е., преминавайки през древната фригийска столица по своя победен път, Александър Велики разсякъл възела с меча си и продължил похода си на изток.

354–5 — Тъй като слънцето е в Овена, първите звезди се издигат в срещуположния край на небето, в знака Везни. Но **небесната везна** напомня също за онова уравнивяване на светлината и мрака, което е определило и образа на равноденствения знак като Везни.

489–501 — В природните си превъплъщения Юпитер бил отъждествяван с ефира, а Юнона — с въздуха, който е източник на дъждовете. Според древната митология плодоносните пролетни валежи са следствие от любовните ласки на Юпитер и Юнона.

539 — **Последна дължина** — крайния запад.

549 — **Гавриил** („Сила Божия“) е един от четиримата архангели, които владеят четирите краища на света. В Библията той е представен като миролюбив пратеник, а не като воин. Но Милтън следва древноеврейската и кабалистична традиция, която отъждествява

Гавриил с бога на войната Марс. Като го прави страж на Рая, той използва друга традиция, която навярно води началото си от апокрифната „Книга на Енох“ (20, 7).

556–60 — Метеорологичната доктрина, залегнала в този образ, се корени в трудовете на римския философ Сенека. **Падащите звезди** според това схващане се дължали на земни изпарения, които не успявали да се издигнат на достатъчна височина, възпламеняващи се от допира с околния въздух, и изгаряли в пространството. Те можели да бъдат и предзнаменование за приближаваща буря, защото при падането си били запращани надолу от ветровете, които се зараждали винаги в горната атмосфера.

567 — Човекът е **последното подобие на Бога**. Първото е синът му Христос, последван от небесните ангели.

592–7 — Както обикновено Милтън се старее да представи едновременно противоречивите модели на вселената от старо и ново време, да не се ангажира изцяло с нито един от тях. Тук Птолемей и Коперник, геоцентричната и хелиоцентричната система са просто алтернативни, но недоказани хипотези, макар че както и на други места в поемата проличава схващането на автора, че от логична точка новата картина на света е по-убедителна — в противен случай слънцето би трябвало да се движи около земята с **невероятна бързина**.

604–6 — **Разискрените сапфири** на небосвода са очевидно звездите. **Хеспер** е името на вечерницата.

648 — **Тържествената птица** на нощта е славеят (ср. „славеят тържествен“ в VII 435 по-долу).

668–73 — Според неоплатоническата астрология слънцето пораждало живота, като въздействувало на земята посредством другите планети, които смекчавали и модулирали неговото влияние.

696 — Още от древни времена листата на **аканта** били използвани като елемент в архитектурната орнаментика.

705–8 — Митологичните фигури **Силван, Пан и Фавън** често биват смесвани, защото са изобразявани по един и същ начин — като получовеци-полукозли. Пан е символ на природата, Силван, считан от някои за син на Фавън, е божество на горите и градините; самият Фавън е римският Пан, бог на горите, любовник на нимфите (митологични обитателки на лесовете и реките) и баща на сатирите.

714–9 — **Пандора**, според древногръцката митология, е първата смъртна жена, създадена от бога **Хермес** (Вулкан) по нареждане на Зевс (Юпитер). Аналогията с библейската Ева е очевидна. Пандора била богато надарена от всички олимпийски богове с всякакви прелести. Самото ѝ име на гръцки означава Вседарена. След това тя била изпратена при **сина Яфетов** Епиметей със заключено ковчеже, което съдържало отмъщението на Зевс срещу човешкия род за това, че Прометей похитил небесния огън и го предал на хората. Когато Епиметей отворил Пандориното ковчеже, от него плъзнали по света всякакви злини и пакости.

747 — Вж. „Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“: „... добре е за човека да се не допира до жена. Но за да се избягва блудството, нека всеки си има своя жена и всяка жена да си има свой мъж.“ (7, 1–3). В своя трактат „За християнското учение“ Милтън пише: „Така че женитбата не е повеля, задължителна за всички, а само за ония, които са неспособни да живеят в целомъдрие извън това състояние.“ (I, 10).

763–5 — **Златните стрели** на бога на любовта Купидон били остри и блестящи и пораждали любовна страст в сърцето на жертвата, а оловните били тъпи и прогонвали любовта (Овидий, „Метаморфози“ I 468–71). Приписвайки златните стрели на брачната любов, Милтън следва Еразъм Ротердамски („Беседи“ IV). **Светилникът** на Купидон е неизменен само тук, в Рая. Обикновено той е тъкмо обратното — символ на непостоянството на любовта. Крилата на Купидон са от **пурпур** в поезията на Овидий и Спенсър с първоначално значение „бляскави“ (лат. *pu* — *pureas alas*). Хералдическото значение на този цвят обаче е царственост. Отличителният цвят на бога на женитбата Хименей е също пурпурният.

776–80 — Сянката на земята е **конус**, който се върти около нея диаметрално противоположно на слънцето. Когато оста на този конус достигне зенита, настъпва полунощ. Но тук сенчестият конус на нощта все още само е **преполовил възхода си към купола**, така че часът е девет (денят и нощта в Рая са еднакви и продължават по дванадесет часа). Староеврейският, както и римският обичай бил нощта да се дели на четири равни части по три часа и да се разпределя между стражите. В девет часа постът се поема от втората стража. Според старинните легенди измамните сънища излизали от слоновокостни врати, а

верните — от рогови. Тъй като херувимите се готвят да нарушат един измамен сън, те се спущат от **слоновокоствни те врати**.

782–8 — **Узиил** се явява в Библията като име на обикновен смъртен, един от синовете Каатови. Значението на тази староеврейска дума е „Мощ Божия“. **Цефон** (Тайнотърсач) пък е от синовете Гадови („Числа“, 26, 15). Името **Итуриил** не е библейско — то е заимствувано от апокрифни писания. Според равинската традиция Узиил обаче е един от седемте ангела около божия трон. Както тук, така и по-нататък в тази книга, движението на ангелските отреди, изглежда, символизира видимото движение на съзвездията: Узиил сякаш води звездите от южното полукълбо, а Гавриил — тези от северното. В древната военна терминология **копието** означавало дясната, а **щитът** — лявата страна, тъй като се държали съответно от дясната и лявата страна на всеки, воин.

805 — **Живителните духове** според традиционната физиология били леки изпарения в организма, които се вдигали от кръвта и достигали мозъка, като по този начин се превръщали във връзка между тяло и душа. Движението на живителните духове можело понякога да поражда призрачни видения. Смятало се, че тъкмо чрез тях ангелите въздействували на човешкия ум.

976 — **Пътят звездостлан** е Млечният път.

987 — **Тенериф** е пирамидален планински масив на Канарските острови, който се считал от повечето тогавашни пътешественици и географи за най-високата точка на земята. **Атлас** е планинска верига в Северна Африка. Тъй като върхът ѝ бил постоянно забулен в облаци, той се смятал за един от Херкулесовите стълбове или стълбовете, на които се крепяло небето.

997–8 — **Везните** са седмият знак на зодиака, който идва след Дева и преди **Скорпион**. Милтън нарича знака Дева **Астрея**, тъй като според митологията праведната Астрея живяла на земята през Златния век, но по-късно се преселила на небето, прокудена от хорското зло, и се превърнала в звезда.

КНИГА V

5 — След грехопадението **изпаренията**, които според традиционната физиология след ядене се издигали от стомаха към мозъка, били смятани за пакостни. Вярвало се, че те размътвали душата и пораждали кошмарни сънища (ср. IX 1046–51 по-долу). Но сега храната на Адам и Ева е по райски чиста и затова изпаренията са **нежни**.

6 — **Туй раздиплено ветрило на Аврора**, римската богиня на утринта, са листите на дървета и храсти, а не ручейте. Обърнатият словоред от този род е характерен за Милтън.

40 — **Нощем пеещата птица** е естествено славеят.

166–70 — **Тази звезда най-дивна** е всъщност планетата Венера, която като зорница се издига на изток непосредствено преди изгрева на слънцето.

171 — В ренесансовата поезия слънцето често се възпява като **око** на света или на небето (ср. Шекспировия сонет 18). По-необичайно е величаенето на слънцето като **душа** на света. Може би тази метафора ни насочва към животворната сила на дневното светило. И двата образа се коренят в древния орфически и платонически слънчев мистицизъм.

177 — Петте **блуждаещи огънове** са планетите (самата дума „планитис“ на гръцки означава „блуждаещ“).

178 — Относно **тайнствения танц** на небесните светила вж. бел. към III 579–81 по-горе. Тяхната **песен** е тъй наречената „музика на небесните сфери“ — вярвало се е, че при въртенето си сферите на Птолемеевата вселена произвеждат божествена музика, недостъпна за човешките сетива след грехопадението.

181 — Според древната космогония стихииите, които лежат в основата на света (огън, въздух, вода, земя), са в непрекъснатата диалектическа взаимовръзка, в една система, наречена **кватернион** или тетрактида.

249 — **Небесни ревности** — едно от многото метафорични названия на ангелите.

261–2 — **Стъклото на Галилео** е телескопът.

264–5 — **Цикладите** са група острови в Южно Егейско море. **Делос**, някога плаващият остров, бил „закотвен“ сред Цикладите, за да могат на него да се родят боговете Аполон и Диана. **Самос** е друг гръцки остров, който не влиза в състава на Цикладите. На него се е родила Юнона и пак там се омъжила за Юпитер.

272 — **Смайващият Феникс** е митична птица, която веднъж на всеки 500 години си построявала жертвена клада и се изгаряла, но от мозъка на костите ѝ израствала нова, досущ като нея, и отлитала към града на слънцето, Хелиополис, за да положи там мощите ѝ. (Вж. Овидий, „Метаморфози“ XV 391–407 и Плиний, „Естествена история“ X 2.) Според ренесансовите речници Хелиополис и **египетската Тива** са един и същ град. В традицията на християнския символизъм фениксът представлявал емблема на тържеството на вечния живот над смъртта, емблема на възкресението, а в светската иконография — образ на постоянството в дружбата и любовта.

275–85 — Ср. библейското описание на серафимите: „всякой от тях имаше по шест крила: с две всеки закриваше лицето си и с две закриваше нозете си, и с две летеше“ („Книга на пророк Исая“, 6, 2).

285 — **Синът на Мая** е хвъркатият пратеник на олимпийските богове Хермес (Меркурий).

293 — Според Библията главата на Исус била помазана за погребение „с миро от чист, драгоценен **nard**“ („Евангелие от Марко“ 14, 3). **Касията** е подобна на канела подправка, една от съставките на мирото за помазване на скинията („Изход“ 30, 34). **Балсамът** е благоуханно дърво от рода на мирта, от чиято смола се приготвяли целебни мехлеми.

339–41 — **От Индия до Индия** означава от Индия до Западните Индии (Антилските острови и въобще Америка). Помежду тези крайни точки на тогавашната география се намира **брега междинен на Понта**, т.е. Черно море, на **Пуническият край** (Тунис или Картаген, южното Средиземноморие), както и на древното царство на **Алкиной**, този островен рай в Егейско море, описан в „Одисея“ (VII 113–21). Всички тези места били прославени с плодовете си.

349 — На тази свещена вечеря няма и следа от папския ритуал на каденето. Храстът ухае с естествения си аромат. Той не би могъл да бъде окаден и затова, защото Адам и Ева още не познавали огъня.

Думата „ухания“ у Милтън се използва често като синоним на „уханни цветове“.

371 — **Ангелската сила** — перифраза на ангел.

381–2 — **Трите измислени богини** са Юнона, Минерва и Венера.

385–7 — **За приветствието, отправено по-сетне към девата благословена** вж. „Евангелие от Лука“: „Радвай се, благодатна! Господ е с тебе; благословена си ти между жените“ (1, 28). Богородица е втора Ева, тъй като в богословието двата библейски образа са били типологически свързани.

391–2 — Райската трапеза е от **злачен чим** и е заобиколена със **столчета от мъх**, защото занаятите (включително дърводелството) още не са познати на човека.

393 — Квадратната форма според древната емблематика символизира добродетел пост и по-специално умереност.

418–20 — **Луната** заема най-ниската сфера в Птолемеевата космография. Според „Естествена история“ на Плиний лунните петна били земни утайки, извлечени от нея. Петната се виждали само при пълнолуние (**по пълния ѝ лик**), защото тогава луната била с пълната си сила и можела да привлече тези земни изпарения. Интересно е, че Милтън отново, както обикновено, отказва да вземе страна в спора между древните и съвременни теории относно вселената и небесните тела. Докато по-рано в поемата (I 291) той заедно с Галилей отъждествява лунните петна със „земи, реки и планини“, тук внезапно се връща към архаическото им обяснение, защото то е по-съществено за образността и общата идея на този пасаж.

423–6 — В неоплатоническата традиция на Ренесанса слънцето поддържа огнената си сила благодарение на изпаренията от океана, които непрекъснато поглъща, за да може на свой ред да подхранва със светлината си луната и звездите.

427 — Докато амброзията е храната на олимпийските богове, **нектарът** е тяхната напитка.

430 — **Ситният бисер** по земята в райската градина е небесната манна (вж. „Изход“ 16, 14). В библейската иконография манната често се е представяла като пръснати бисери.

434–8 — Протестантите отхвърляли опитите на средновековното богословие да тълкува материалната реалност на библейските ангели

като алегория. Особено важно е, че Милтън застава именно Рафаил да яде и пие, защото „нематериалистите“ се основавали тъкмо на неговите думи: „През всички дни вие ме виждахте, но аз не ядох и не пих — само наглед ви се струваше тъй“ („Книга на Товита“ 12, 19).

446–50 — **Синовеите Божи** са ангелите. Алюзията е към следния библиейски текст: „Тогавя синовеите Божи видяха, че дъщерите човешки са хубави и взимаха си от тях за жени, кой каквато си избереше“ („Битие“ 6, 2).

468–90 — Картината на света, нарисувана от Рафаил, се характеризира с циклично движение на еманация и завръщане, което разкрива платоническата ѝ основа. Типично за платонизма е и постепенното възлизане на материята към духа. Всичко в света на Милтън произлиза от **една първична материя** — той отказва да приеме доктрината за божественото сътворение от нищото, за него самият Бог е материалната първооснова на вселената. **Сублимиран** може да се сметне за един от множеството латинизми в поемата, синоним на „издигнат, извисен“, но думата е същевременно утвърден алхимически термин... Според традиционната физиология връзката между тялото и душата се осъществявала от няколко вида „духове“, които циркулирали в организма като изпарения от четирите основни течности (хумори). Те са градинари в този възходящ ред: **жизнени, животворни** (или живителни — вж. бел. към IV 805 по-горе) и **умствени**. Първите са присъщи на цялата жива природа и правят възможно растенето и други функции, общи за всички организми, тук наречени просто **живот**. Вторите са характерни за хората и животните, но не и за растенията, и ги правят способни за **сетивни чувства**. Третите, които отличават човека от всичко останало, създават **въображение и мисъл**, даряват го с **разума**, който с отказан на животните. Разумът на свой ред се дели на два вида: **разсъдъчен и непосредствен** (индуктивен). Човекът трябва да разчита преди всичко на първия. Вторият му служи само в моменти на божествено прозрение, когато истината го осенява пряко, а не се извлича по съмнителния път на схоластичните доказателства. Този вид разум сближава човека с ангелите.

609–12 — **Тази стълба на нещата** е платоническият възход от образа към идеята по йерархическата стълбица на битието. Движението е не само от конкретното и единичното към абстрактното

и общото, но също и от **центъра до външната окръжност**, т.е. от Птолемеевия център на вселената, земята, до най-външната сфера на сътворения свят, до най-високото небе. Ср. символичната стълба на Йаков (III 510–8 по-горе).

574–5 — В основата на идеалистическата философия на платонизма лежи схващането, че феноменалният свят се съотнася с небесния свят на идеите така, както сенките се съотнасят с действителните неща.

580–2 — Платон считал, че времето е подвижен образ на вечността, породен от кръженето на небесните тела и следователно невъзможен преди тяхното сътворение. Милтън се мъчи да видоизмени тази доктрина, като допуска, че дори във вечността съществува движение и следователно може да се говори за измеримо време.

583 — **Небесната година**, или великата платоническа година, е цикълът, който завършва, когато всички небесни тела едновременно се завърнат на първоначалните си места. Времетраенето на този цикъл било изчислявано по различен начин от различни философи, но самият Платон го счита за равно на 36 000 земни години. Денят, който Рафаил се готви да опише, е подобен на деня, **небесната година дете ражда**, тъй като рождението на Сина открива нова ера, нов всемирен цикъл.

587 — **Йерархи** — главнокомандуващи.

620 — **Хей онази звездна сфера** тук е видимият небосвод, а не само сферата на неподвижните звезда.

625 — **Хармонията висша** е музиката на небесните сфери (вж. бел. към V 178 по-горе).

664 — Буквалното значение на староеврейското название „Месия“ е **помазан**.

688–9 — Владенията на Сатаната са **на север** съгласно стара църковна традиция, която се основава на библейски текстове.

711–7 — В християнската иконография божеството често се представя като едно всевиждащо **вечно око**. То се намира **сред златните светилници**, както е казано и в Библията: „Пред престола горяха седем огнени светила, които са седемте Божии духове“. **Утринните синове** са ангелите (в „Книга на Йов“ 38, 7, ангелите са наречени „утринни звезди“).

750 — **Трите степени** на ангелите са трите подразделения (йерархия) на деветте ангелски чина, познати в богословието, някои от

които са споменати в ст. 749, а и на много други места в поемата.

754 — **На дължина** — проектирано в една плоскост.

804 — Името **Авдиил** (от староевр. „Слуга Божи“) фигурира в Библията като име на смъртен. В традицията на окултизма обаче то, както и много други човешки имена, било използване за назовавана на един от ангелите.

807 — **Авдиил пламнал от сурова ревност**, тъй като серафимите са били смятани за особено пламенни в ревността си и дори били представяни като пламъци.

821 — Христовата власт е **ненаследима**, т.е. неотнимаема и вечна.

842–3 — Авдиил представя възцаряването на Месия като един вид въплътяване на божеството, снижаване на всевишния в ангелски ранг, предшествващо по-късното му снижаване в човешкото тяло на Христос.

КНИГА VI

1 — **Ангелът безстрашен** е Авдиил.

3 — **Кръговият ход на часовете** е видимото въртене на часовите деления на небосвода около земята.

29 — **Служител Господен** е буквално значение на Авдииловото име.

53–4 — Милтън, както много други писатели от онази епоха, отъждествява християнския ад с подземното царство в класическата митология и по-специално с онази негова част, където са се мъчила грешниците — Тартара.

108 — **Ръба на битката** — фронтовата линия.

160–1 — **Перата**, за които става дума, са традиционното рицарско украшение, носено върху шлема и символизиращо воинска доблест.

167 — За ангелите е казано в „Послание на св. ап. Павел до евреите“: „Нали те всички са духове служебни, проваждани да служат на ония, които ще наследят спасение?“ (1, 14).

175–7 — Пълната съгласуваност между природните закони (**повелите на естеството**) и вечния божий закон е основен постулат на християнския хуманизъм през ренесансовата епоха. Природата се разглежда вече като оръдие на божията воля.

199 — **Престоли**, един от ангелските чинове, тук се използва като синекдоха, предполагаща цялата небесна йерархия.

222 — **Стихиите** — първичните елементи, от които ще бъде създаден светът и на които при сътворението се определят неизменни, точно разграничени области.

255 — През XVII в. **адамантът** най-често бил отъждествяван с диаманта, най-якия камък.

310–5 — Според астрологията **противостоянието** на небесните тела (т.е. онова тяхно разположение, при което се намират в два противоположни зодиакални знака) било неблагоприятно за човека. Небесната среда е буквален превод на астрономическия термин *medium coeli* и означава зенита.

363–8 — **Рафаил** с ангелска обективност говори за себе си в трето лице. Освен това Адам и Ева не познават своя събеседник по име. **Адрамелех**, противникът на Уриил, е езически бог на слънцето.

371–2 — **Ариил** („Лъв Божи“) се споменава в Библията очевидно като название на град Йерусалим. Но в апокрифната „Книга на Енох“ той се явява като въплъщение на Марс и в кабалистичната е земният дух. Еласарският цар **Ариох** е един от тези, срещу които воюва Авраам („Битие“ 14, 1). В ренесансовата демонология той се превръща в дух на отмъщението. Името означава „подобен на лъв“. **Рамиил** също води началото си от „Книга на Енох“, където е назован като един от ангелите, паднали поради прелюбодеяние с човешките дъщери.

399 — Праведните ангели са построени в **кубически фаланги**, защото кубическата форма в традиционната емблематика означава добродетел и постоянство. Фигурата може да е съставена от хоризонтални и вертикални колони ангели, ако се приеме, че те не ходят, а летят в пространството. Но дори ако стъпват по небесната твърд, с вдигнатите си копия ангелската дружина би оформила доста правилен куб, както можем да се убедим от баталните картини на XVII век.

447 — **Нисрох** е асирийският идол, на който се кланял цар Сенахирим, преди да бъде убит от синовете си.

512 — **Сярата** се споменава като правещество не само защото е съставка на барута, а и защото в алхимията се е считала за баща на минералите и металите, чиято майка е живакът. В състава на калиевия нитрат (селитрата) азотът е също част от барута.

518 — **Машини** — артилерийски оръдия, **кълба** — гюлета, снаряди.

534 — Произходът на името **Зофиил** е все още неясен. Предполага се, че води началото си от кабалистиката. Значението на думата е „съгледвач божи“.

749–59 — Основният източник на описанието на Христовата победоносна колесница е апокалиптичното видение на Иезекиил в „Книга на пророк Иезекиил“ 1, 4–6; 1, 26–8 и 10, 9–17.

763 — **Победата орловокрила** — Милтън кондензира в едно два алегорични образа, водещи началото си още от древността: крилатата женска фигура на победата и орела, Зевсовата птица, символ на царствено величие, който често бил изобразяван в нозете ѝ.

772 — **В сапфирения си престол** е заимствувано от видението на Иезекиил: „А над свода над главите им имаше подобие на престол, наглед като от камък — сапфир; а над подобие то на престола имаше нещо като подобие на човек отгоре му“ („Книга на пророк Иезекиил“ 1, 26). **За свода кристалинен**, т.е. „кристалинената сфера“ в традиционната астрономия, вж. бел. към III 481–3 по-горе.

827 — **Четиримата** са очевидно херувимите, описани в ст. 753–5 по-горе.

856–8 — Оприличаването на метежните ангели на **стадо кози** е намек за текста: „А кога дойде Син Човеческий в славата Си, и всички свети Ангели с Него, тогава ще седне на престола на славата Си, и ще се съберат пред Него всички народи; и ще отдели едни от други, както пастир отлъчва овци от кози; и ще постави овците от дясната Си страна, а козите — от лявата. Тогава Царят ще каже на ония, които са от дясната Му страна: дойдете вие, благословените на Отца Ми, наследете царството, приготвено вам от създание — мира... Тогава ще каже и на ония, които са от лява страна: идете от Мене, проклети, в огън вечний, приготвен за дявола и неговите ангели...“ („Евангелие от Матей“ 25, 31–41).

909 — **По-слабата от тебе** — ср. напътствието на апостол Петър: „Също и вие, мъжете, живеете благоразумно с жените си, и отдавайте чест на женския пол като на по-слаб съсъд...“ („Първо съборно послание на св. ап. Петър“ 3, 7).

КНИГА VII

1 — Това е единственото обръщение към музата — вдъхновителка на настоящата поема, в което Милтън я назовава по име. В древността **Урания** (Небесната) била муза на астрономията, но в европейската поезия през Милтъновата епоха това име е било дадено на специфично християнската муза в поезията на религиозна тема. Урания се призовава да слезе, тъй като оттук нататък предметът на поемата се спуска от небесните висини към земята (ср. ст. 15–25 по-долу).

8–12 — **Мъдростта** (или Премъдростта), божията дъщеря, се явява в „Притчи Соломонови“ и казва: „Аз съм се родила, когато още нямаше бездни, когато още нямаше извори, изобилни с вода. Аз съм се родила преди планините да са били поставени, преди хълмовете...“ (8, 24–5). Малко по-нататък тя твърди, че се е веселила пред лицето на Господа през всичкото време (8, 30).

14–5 — **Емпирейкият** (небесен) въздух се смятал смъртоносен за хората.

16 — **Родната стихия** е земята (най-ниският от четирите елемента на света).

17–20 — Според древната митология **Белерофон** се опитал да се издигне до небесата на гърба на крилатия жребец Пегас, но Зевс изпратил насекомо, което да ужили коня и да събори ездача. Белерофон паднал в **Алейското поле** (грешното поле) и там се скитал сляп и самотен до смъртта си.

22 — **Зримата денонощна сфера** е астрономическата вселена, която видимо се върти около земята, като завършва обиколката си за едно денонощие.

25–8 — В тези няколко стиха поетът загатва за тежкото положение, в което е изпаднал непосредствено след тържеството на политическата реакция в Англия в епохата на Реставрацията, както и за своя физически недъг, пълното ослепяване.

32–7 — **Тракийският певец** е Орфей, традиционният праобраз на вдъхновения поет. Опасенията на Милтън за възможна разправа на

възтържествувалата роялистка реакция с него са фокусирани в легендата за гибелта на Орфей, според която той бил разкъсан от вакханките по време на оргии. Арфата е вълшебната лира, дадена на певеца от Аполон или Меркурий. За майка на Орфей се смятала героичната муза Калиопа.

99 — **Пътят на слънцето** е стръмен, т.е. то вече се спуща надолу към хоризонта, въпреки че все още е високо над него.

103 — **Неявствената бездна** е мрачното и безформено царство на хаоса преди сътворението.

131–3 — **Луцифер** в древността е било едно от имената на планетата Венера, употребявано, когато тя се е явявала като утринна звезда.

233 — **Материя безформена и куха** е първичната материя на света от V 472–3 по-горе.

243–4 — Светлината е **ефирна**, т.е. нейната материя е най-високият и най-чист пети елемент или стихия (**квинтесенцията**), който не влиза в състава на земята, а само на небесата. Оттук нататък Милтън следва доста точно библейския разказ за сътворението на света в началото на книгата „Битие“, като значително го разширява и детайлизира.

252 — Милтън следва староеврейската традиция, отразена в оригинала на Библията, и отчита дните от вечер до вечер.

272–3 — В първичния хаос **крайностите стръвни**, т.е. противоположните качества воюват непрекъснато, тъй като още не са разграничени в отделните стихии.

366 — **Зорницата** е Венера, която изглежда двурога при сближаване със слънцето, какъвто е случаят тук. Освен това Телеца, който се смята за дом на Венера, често се е изобразявал със златни рога.

370–3 — **Сияйната лампада, монархът на деня** са традиционни перифрази за слънцето.

374 — **Плеядите** са част от съзвездието Телец, където слънцето ще се намира, след като напусне Овена.

375–80 — Популярната теория на Анастасий Синаит твърдяла, че когато Господ създал двете основни небесни светила, по-голямото, слънцето, той поставил в източния край на небосвода, а по-малкото, луната — в западния. И така при сътворението било пълнолуние и

слънцето и луната се намирали в съотношение на противостояние (на 180° едно от друго).

444–6 — **Онзи**, чието име не се споменава, е очевидно паунът.

476 — **Червеите** включват змиите, гъсениците, личинките, ларвите и други подобни твари.

484–9 — **Мравката** била традиционен символ на благоразумие и вроден демократизъм. Още от Аристотел води началото си идеята, че мравките нямат царе и въпреки това поддържат стройна обществена организация. В епохата на хуманизма тази организация била използвана като пример за успешно републиканско устройство.

489–92 — **Пчелите**, както и мравките, по традиция се дават, за пример на съвършено обществено устройство и граждански добродетели. Както личи от полемичните съчинения на Милтън, той считал, че повечето пчели също имат републиканска, а не монархическа организация. По онова време се вярвало, че работните пчели били женски, а търтеите — мъжки.

497 — Вергилий описва змията, която убива Лаокоон, като чудовище с **грива** (или гребен). Вергилиевата гривеста змия играе съдбоносна роля в превземането на Троя, което често се използва като митологична аналогия на библейското грехопадение.

505–11 — Идеята, че изправената стойка на човека го отличава от другите твари и подчертава особеното му положение, била общо място в литературата, посветена на сътворението. Тя обаче е не толкова библейска, колкото класическа по своя произход — намираме я у Платон, Цицерон и Овидий.

535–7 — В Библията („Битие“ 2, 8 и 15) се казва, че Господ взел човека и го поселил в Едемската градина, след като го създал, което дало повод на някои тълкуватели на Светото писание да предполагат, че Адам бил създаден извън Рая и след това пренесен в него.

553 — **Небесното небе** е емпирейното небе, където е Бог с ангелите си.

563 — При сътворението „блуждаещите“ планети са все още **неподвижни**.

566 — Вратите на небесата са **живи**, тъй като те се отварят сами на няколко места в Милтъновата поема, както и в Библията („Деяния на св. апостоли“ 12, 10), а и у Омир („Илиада“ V 749).

584 — **Планината свята** е „онзи връх Господен“, споменат в V 643 по-горе, където е божият престол.

619 — **Хиалин** е старогръцката дума за кристал или стъкло, употребена в Библията при описанието на стъкленото море пред божия престол („Откровение на св. Йоан Богослов“ 4, 6), за което се говори в III 518–9 по-горе.

624 — **Долният океан** е водата, която според древната география опасва земния диск като огромна река. Той се нарича така, за да се различава от горния океан, събрал водите над твърдта на небесата.

КНИГА VIII

82–4 — В традиционната космография на Птолемей наблюдаваните неравномерности в движението на небесните тела били обяснявани на първо място с леко отклонение на центровете на техните орбити встрани от земята, приемана за център на вселената (оттук — **ексцентричните** наред с **центричните** окръжности в схемата на космоса). На второ място, тъй като това било недостатъчно за планетите, при тях се прибавяли и тъй наречените **епицикли**, по-малки окръжности, чиито центрове се плъзгат по главните ексцентрични окръжности и които носят планетите. Въпреки революционната промяна в картината на света, която настъпва след поставянето на слънцето в центъра на мирозданието през епохата на Ренесанса, дори на Коперник все още били необходими цели 34 допълнителни окръжности, за да се обяснят различните скорости на планетите.

110 — Тази скорост е **почти духовна** (ср. „нетленна бързина“ в ст. 37 по-горе), тъй като се е вярвало, че Птолемеевите сфери се движат от духове.

128 — Шестте планети, познати през Милтъновата епоха, са Сатурн, Юпитер, Марс, Венера, Меркурий и Луна. След Коперник главният предмет на астрономическите спорове бил коя е седмата — Земята или слънцето.

130 — Коперник предполагал, че Земята извършва едновременно различни **три движения**: денонощно завъртане около оста си, ежегодно орбитално завъртане около слънцето и трето, наречено деклинационно, при което земната ос описвала за една година повърхността на конус, движейки се обратно на земния център. С това последно движение се обяснявал фактът, че земната ос целогодишно сочи към една и съща точка на небесната сфера, независимо от въртенето на земята около слънцето. Едва по-късно Тихо Брахе успял да се справи без това трето движение.

131–2 — Ако се предположи, че се движи не земята, а слънцето, както е у Птолемей, тогава, за да се обяснят наблюдаваните

астрономически явления, трябва да се приеме, че съществуват множество сфери, движещи се в насрещни посоки една спрямо друга. В древната и средновековната космография движението на всяка планета се обяснявало като резултат от кръговото движение на няколко концентрични сфери.

134 — **Ромб** тук трябва да означава (както гръцката дума „ромбос“) „вълшебно колело“. Става дума очевидно за въображаемата първодвигателна сфера, десетата, най-външна сфера на древната и средновековната планетарна система, която се въртяла около земята с невероятна бързина, за да извърши пълно завъртане за едно денонощие, като повличала след себе си и вътрешните сфери на звездите и планетите. Заедно с това обаче ромб е и названието на оная геометрична фигура, която свързваме с това име днес. В диаграмите, илюстриращи Птолемеевата система, триъгълникът на слънчевите лъчи, изпращани към земята, заедно с триъгълника на тъмната централна част от земната сянка образуват удължен ромб, състоящ се от светла и тъмна половина (**всенощен и вседневен**) и въртящ се около земния център.

145–6 — По времето на Милтън предполагаемите промени или придвижвания на лунните петна често се приписвали на процесите в нейната атмосфера. Теорията, че лунните петна са **облаци**, е вече трето обяснение на тяхната същност, използване в поемата (ср. бел. към V 418–20 по-горе).

148–9 — Предположението, че неподвижните звезди са слънца със съпътстващи ги планети, през XVII в. било предмет на разпалени теоретични дискусии.

150 — Според „Естествена история“ на Плиний слънцето е мъжка звезда, която изгаря и поглъща всичко, докато луната е нежна женствена планета — полова диференциация, заимствана от митологията. Тук обаче контекстът показва, че Рафаил има пред вид нещо друго: слънчевата светлина е собствена, а лунната и планетната — отразена.

246 — **Съботната вечер** е вечерта, с която започва староеврейската събота („шабат“), седмият ден на сътворението, на който Господ си е починал.

421 — Божествената монада според теологията трябвало да съдържа в своята абсолютна **единичност** всички числа и затова била

пълна и съвършена. Монадата (единицата) поначало била като самото божество, тъй като била извор на всички числа.

466 — **Сърдечен дух** — синоним на споменатите по-горе „жизнени духове“ (ср. бел. към V 468–90).

518 — **На мрака влюбената птица** — славеят.

519 — В сватбените песни от онази епоха по традиция нагриването на **вечерната звезда** (планетата Венера като вечерница) било знак за запалване на венчалния светилник и довеждане на булката при младоженеца.

574 — Ср. „Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“: „Искам да знаете още, че глава на всеки мъж е Христос, а на жената глава е мъжът...“ (11, 3)

631–2 — **Земният зелени нос** е най-западната точка на стария свят, африканският Зелени нос. Още по на запад от него са едноименните острови, които може би Милтън има предвид, когато добавя и **островите китни**, макар че веднага след това, в началото на следващия стих, уточнява — на **Хесперидите**. Впрочем вълшебните острови на Хесперидите се намирили според древната митология отвъд Херкулесовите стълбове, в най-западния край на познатия тогава свят, и не е изключено да са били легендарен образ тъкмо на островите Зелени нос. През времето на Милтън английският автор Т. Хърбърт казва в своя пътепис за островите Зелени нос: „някои мислят, че това са били Хесперидите, толкова прославени с Градината на златните ябълки“ (1634 г.).

КНИГА IX

14–6 — Възпламенен от гняв, **Ахил** в „Илиадата“ обикаля три пъти стените на Троя, преследвайки Хектор и отказвайки каквото и да било примирие с него.

16–7 — В „Енеидата“ троянският герой Еней, след като пристига в Италия, отнема любимата на местния герой **Турн**, царската дъщеря **Лавиния** (но не я развенчава, тъй като тя не е омъжена), след което разяреният Турн се впуска в отчаяна и безнадеждна битка със своя непобедим съперник.

18–9 — **Нептуновият бяс** е насочен срещу Одисеи, в Юнониният — срещу Еней, **сина на клетата Киприда**, т.е. Венера, на когото Юпитеровата жена си отмъщава за това, че Парис е предпочел майка му пред нея при съдбоносния за Троя избор на планината Ида.

21 — Милтъновата **повелителка небесна** е небесната муза Урания (вж. бел. към VII 1 по-горе).

22 — Относно **нощните посещения** на Милтъновата муза вж. бел. към III 32 по-горе.

37–8 — **Херолдите и сенескалите** са различни категории от представителната прислуга на официалните приеми през Средновековието.

43 — **Това си име** — епос (героична песен), най-високият литературен род според класификацията на Ренесанса. Предметът на Милтън е не само достатъчно възвишен за епическа поема, но способен дори да извиси самото име на епоса и да създаде нов критерий.

63–4 — Криейки се в сянката на земята, Сатаната се изхитрява да прекара цяла седмица в мрак (**седем нощи, елени в една**).

64 — **Равноденственият кръг** е небесният екватор, по който Сатаната се превърта три пъти от изток на запад в положение диаметрално противоположно на слънцето.

65 — **Нощната каляска** е земната сянка.

66 — **Колюри** — мислени кръгове в астрономията, перпендикулярни един на друг и на екваториалния кръг. Някои

изследователи на „Изгубеният рай“ отбелязват, че Милтън неволно или съзнателно допуска анахронизъм, като дава възможност на Сатаната да минава през полюсите по тъмно дори преди грехопадението, когато според космографията на тази поема земната ос е била перпендикулярна на вселенския екватор и следователно полюсите трябва да са били непрекъснато осветени от слънцето. Самите колюри са уместни само след „изместването“ на земната ос, защото единият от тях минавал през равноденствените точки, а другият — през точките на слънцестоенето. Ако анахронизмът е умишлен, което е по-вероятно, като се има пред вид Милтъновата астрономическа прецизност и последователност в цялата поема, той може би се въвежда, за да подчертае по метода на драматичната ирония причинната връзка между нашествието на Сатаната и човешкото грехопадение с неговите космически последици.

71 — Милтън нарича неразклонената още райска река с името на третия ѝ клон, реката **Тигър** (Хидекел).

76 — **Понт** (Понтус Евксинос) е старогръцкото название на Черно море.

77 — **Езерото Меотийско** е древното име на Азовско море.

80 — **Оронт** е река в Сирия, а **Дариен** е Панамският провлак между Северна и Южна Америка.

103 — Земята е уподобена на небе, окръжено от **други небеса**, т.е. системата от концентрични небесни сфери, предложена от Птолемей.

156 — **Огнените служители** са вероятно „херувимите пламтящи“ от XI 100 по-долу. Ср. „Псалтир“ 103, 4: „Ти правиш ветровете Свои Ангели, огнените пламъци — Свои служители.“

387–8 — **Дриадите** в древната митология били горски нимфи, а **ореадите** — планински. Последните придружавали девствената богиня на луната и лова Артемида (Диана), наричана също **Делия** (едно от многото ѝ имена), тъй като била родена на остров Делос.

388–92 — Диана (Делия) била традиционно изобразявана **със стрели и лък**, които символизирали не само нейната длъжност като богиня на лова, а и разумния съвет — нещо, което наистина липсва на Ева. Вместо това тя носи градинарски сечива, издялани **без огън**, тъй като преди грехопадението огънят и свързаните с него занаяти били все още непознати.

393–6 — С градинарските си сечива Ева прилича повече на римската богиня на пасищата **Палета**, както и на богинята или нимфата на овощните дървета **Помона**, която се криела от мъжки ухажвания в своята градина, но била прелъстена от **Вергумний**, който я измамил, предрешен като старица (Овидий, „Метаморфози“ XIV). Макар и да **побягнала** от него, когато той ѝ открил истинската си хубост, Помона била завладяна от нея и пламнала от страст като неговата. Ева се сравнява и с богинята на земеделието **Церера**, която била обладана от Зевс (**Юпитер**) и му родила **Прозерпина**, по-късно прелъстена от самия него, преобразен като змия (очевидна аналогия е изкушението на Ева от влезлия в змията Сатана).

439–43 — Градините на Адонис или Алкиной **са измислени**, защото принадлежат на езическата митология, която за християнина не може да бъде нищо повече от алегория на действителността. В единия случай Милтън вероятно има пред вид градината, в която Венера крие своя любим **Адонис**, според поемата на Едмънд Спенсър „Кралицата на феите“. Той е **възроден**, защото, след като е убит от глигана, възкръсва ежегодно заедно с пролетната зеленина. Що се отнася до градината на **Алкиной**, вж: бел. към V 339–41 по-горе. **Синът на стария Лаерт**, хитроумният Одисей, искрено се удивил, когато видял градината на Алкиной (Омир, „Одисея“ VII 112–35). Перифразата тук има за цел да въведе и името на Лаерт, който се отказал от царството си, за да стане градинар. **Истинската** (неизмислена) градина на **онзи мъдър цар** е градината на библейския цар Соломон, възпята в „Песен на песните“ (6, 2).

485 — Адам е от **земен образец**, тъй като според Библията е бил създаден „от земна пръст“ (ср. „Битие“ 2, 7).

505–10 — **Кадм** и неговата царица **Хермиона** пристигнали от Тива в **Илирия** (на Адриатическото крайбрежие на Балканския полуостров) и там били превърнати в змии (Овидий, „Метаморфози“ IV 572–603). **Богът в Епидавър** е богът на медицината Ескулап, който изцелил толкова смъртни, че събудил гнева на адския цар Плутон. Веднъж, когато бил повикан на помощ от римляните, той пристигнал там в образа на змия (пак там, XV 626–744). В своя животопис на Александър Велики гръцкият историк Плутарх съобщава, че неговият баща Филип Македонски бил оттеглил любовта си от майка му, **Олимпия**, тъй като тя започнала да се люби със змия. Според

Делфийския оракул това бил всъщност преобразеният бог **Юпитер Амонски**, действителният родител на Александър. **Юпитер Капитолийски** е наречен така по името на своя храм в Рим. За **Сципион Африкански**, прославения римски военачалник, наречен така заради победата си над Ханибал в Картаген, се разпространявала легенда, подобна на тази за Александър. Неговата майка според древните историци също се сношавала с великата змия.

522 — **Цирцея** е вълшебница от Омировата „Одисея“. Тя живее на средиземноморски остров и превръща своите гости в животни, които са ѝ безпределно предани.

529–30 — Змията не притежава органите, които произвеждат човешкия глас, затова Сатаната трябва да използва за тази цел **змийския език** или **въздушен гласък**.

581–3 — **Копърът и топлото мляко**, изсукано направо от вимето, се считали за любима храна на змиите още от времето на Плиниевата „Естествена история“.

629 — **Мирото** е миртовото благоуханно дърво, а **балсамът** е растение от същия род (вж. бел. към V 293 по-горе).

653 — **Едничка щерка на гласа му** е подражание на староеврейските библейски фрази.

846 — **Обърканата мяра** се отнася навярно както към тревожния ритъм на Адамовото сърце, така и към космическите аномалии, съпровождащи грехопадението (ср. ст. 782–4 по-горе).

1059–62 — Печалната история на **Самсон**, който бил надарен с херкулесова сила, но бил лишен от нея и предаден на **филистимските** си врагове от своята любима **Далила** (Далида), е разказана в Библията (ср. „Съдии Израилеви“ 16). Самсон неблагоприятно издал на Далила съдбоносната тайна на своята сила: „ако ме остриже някой, ще ме напусне силата ми; аз ще отслабна и ще бъда като другите човеци“. Тогава продажната жена го приспала на коленете си и повикала един човек „да остриже седемтях плетеници на главата му“. След като по такъв начин загубил мощта си, филистимците го хванали, извадили му очите и го оковали. Според Библията Самсон е син на Маной от племето на **Дан**. Неговата участ често се е тълкувала като аналогична на Адамовата. Една от последните значителни творби на Милтън е поетичната драма „Самсон Бореца“, основана върху библейското

сказание, но изповядваща същевременно личната трагедия и непримиримост на автора след Реставрацията.

1101–10 — Индийската **смокиня** е описана подробно още от Плиний, а през епохата на европейския хуманизъм — и от много енциклопедисти. В теологическата литература от онова време тя е използвана като символ на човешката греховност. Като това дърво, Адам отначало растял към бога прав и строен, но след като нарушил божията забрана, се превил към земята, вкоренил потомството си в нея и така навеки се обвързал с покварения свят. **Декан и Малабар** са традиционните названия на Централен и Западен Индустан.

1115–6 — **Американци**, които Христофор Колумб открива за Европа, са, разбира се, индианците, както ги наричаме днес.

КНИГА X

16 — **Многократният грях** — вероятно става дума за многократното вкусване на запретения плод от Адам и Ева, описано в кн. IX по-горе, или пък за библейското „умножаване“ на първородния грях.

82–4 — **Третият** от подсъдимите е главният виновник, Сатаната. За подялбата на вината между него и змията вж. ст. 163–81 по-долу.

101 — Христос приема върховната титла **Господ Бог**, докато е на земята, тъй като там той е въплъщение на своя Отец.

128 — Адам говори за Ева като за втората си същност, тъй както я нарича и божеството при сътворението на човека (ср. VIII 450 по-горе).

148–50 — В „Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“ се казва: „Защото не мъжът е от жената, а жената е от мъжа; и не мъжът е създаден за жената, а жената за мъжа...“ (11, 8–9)

182–4 — Когато учениците на Христос се завръщат от своята проповед и осведомяват учителя си, че са покорили бесовете с неговото име, той им отговаря: „Видях сатаната как падна от небето като светкавица“ („Евангелие от Лука“ 10, 18).

185 — **Княз на въздуха** — в „Послание на св. ап. Павел до ефесяни“ се казва следното за сатаната: „княза на въздушната власт, сиреч на духа, който сега действа в синовете на неверието“ (2, 2).

219 — В „Послание на св. ап. Павел до римляни“ (5, 10) за хората се говори като за врагове на бога до помирението след смъртта на сина му. Оттук и Милтъновото: „**вразите си облече**“.

236 — Милтън неведнъж използва думата **автор** в нейното първоначално значение: създател.

246 — **Съчувствие** е буквалният превод на гръцкия термин „симпатия“, използван от Плиний (в „Естествена история“), а и от много по-късни европейски мислители, за да се означа всякакъв вид взаимно привличане в природата.

290–3 — **Кронийското море** е Арктическият океан. **Онзи път въображаем** е предполагаемият североизточен път към Далечния

Изток, търсен от пътешествениците през началото на XVII в. **Пецора** е сибирската река Печора, спомената от Милтън в неговата „Кратка история на Московия“. **Катай** е названието на азиатско царство на север от Китай според тогавашната политическа география.

296 — **Делос** е островът, който според древната митология морският бог Нептун издигнал над вълните с **тризъбеца си**, за да могат на него да се родят Аполон и Диана, и който плавал по морето без определено място, докато Зевс го приковал с вериги към дъното. (Ср. бел. към V 264–5 по-горе.)

297 — **Горгонският поглед** превръщал в камък всяко живо същество.

307–11 — **Ксеркс** е персийски цар, живял през V век пр. н. е. и воювал с древните гърци за надмощие. Тъй като по време на похода му към Балканския полуостров първият персийски мост през Хелеспонт (Дарданелите) бил разрушен от морска буря, разгневеният завоевател наредил на войските си да бичуват непокорните вълни. **Суза** е зимната престолнина на древните персийски царе. Тя е известна също под името **Мемнония**.

312 — **Понтифическото чудо** е пример за многобройните латински заемки в Милтъновата поема. „Понтифически“ означава „мостостроителен“. Прилагателното обаче обикновено се използва като определение на папата и папската църква, тъй като тяхната роля била да „хвърлят мостове“ между този и онзи свят. Така Милтън не пропуска удобен случай да уязви католицизма.

328 — Сатаната напуца Едем между зодиакалните знаци **Стрелец** и **Скорпион**, защото между тях се намира змията от съзвездието **Змееносец**.

380–1 — В „Откровение на св. Йоан Богослов“ небесният Йерусалим се описва като **квадратен** или кубически по форма: „Градът е четвъртит и дължината му е колкото и широчината. Той измери града с тръстта и намери, че е дванайсет хиляди стадии; дължината, широчината и височината му — равни“ (21, 16). От друга страна, по-рано в поемата (II 1048) се казва, че емпирейното небе е с неопределена форма — „квадратно или кръгло“. Сътвореният свят (вселената) обаче навсякъде в „Изгубеният рай“ е **кръгъл** или объл.

384 — Смърт е едновременно **син и внук** на Сатаната, тъй като той е плод на кръвосмесителната връзка между последния и неговата

дъщеря Грях.

420 — **Ония** са Грях и Смърт.

431–6 — **Астрахан** е татарският престолен град край устието на река Волга, често споменаван в Милтъновата „Кратка история на Московия“. **Бактрийският софи** е персийският шах. **Полумесеца двурог на турците** е не само техният държавен знак, но и обичайната им бойна формация. **Аладул** е името на някогашното арменско царство. **Тавриз** и **Казвин** са персийски градове.

444 — **Пищните Плутонови палати** са седалището на владетеля на класическото подземно царство, често отъждествявано с християнския ад.

457 — **Диван** е названието на ориенталския държавен съвет. Падналите ангели непрекъснато се отъждествяват с азиатските „неверници“.

524–6 — **Аспидите, амфисбените, керастите, хидрите, елопите и дипсите** са фантастични змиеподобни същества в класическата митология.

526–7 — Когато Персей, победителят на страшната горгона Медуза, отнасял отсечената от него глава на чудовището, кръвта ѝ капела по пясъците на Либия и в тях всяка капка се превръщала на отровна змия (Овидий, „Метаморфози“ IV 617–20). Според Лукан („Фарсалия“ IX 699) аспидите, керастите, дипсите и амфисбените се появили по този начин.

528 — **Офиуза** означава буквално „пълен със змии“. В древността това име е било давано на няколко различни острова в Средиземно море.

529–30 — Според Овидий след големия потоп прогизналата земя, сгряна от слънцето, родила всякакви твари, между които и нежеланата гигантска змия **Питон**, по-късно сразена от слънчевия бог Аполон („Метаморфози“ I 432–45). В чест на тази си победа Аполон открил първите свещени игри, които нарекъл **питийски** — така нарекли и местността около неговия оракул в Делфи: Пития.

560 — **Мегера** е една от древните адски фурии, които обикновено били представяни, както и горгоните, с коса от змии.

562 — **Смолното море** е Мъртво море, на чийто бряг е библейският град Содом, изпепелен от небесен огън заради поквареността на своите жители („Битие“ 19).

580–84 — В класическата митология **Офион** и дъщерята на Океан **Евринома** царували на Олимп, докато били изместени от Крон (**Сатурн**) и Рея (**Опс**), владетели на тиганите. По това време Юпитер (**Зевс**) все още обитавал пещерата в Диктийската планина на остров Крит, където бил прекарал детството си и откъдето води началото си едно от многобройните му прозвища — **Юпитер Диктийски**. Някои автори представят Офион като гигантска змия. Обичайно е също той да са сравнява със Сатаната.

588–90 — Ср. „Откровение на св. Йоан Богослов“: „И видях, и ето сив кон, и върху него ездач, чието име беше смърт; и адът следваше подире му; и им се даде власт на четвъртата част на земята — да умъртвяват с меч и глад, с мор и със земни зверове“ (6, 8). Смърт още не е възседнал на сивия си кон в поемата на Милтън, тъй като апокалиптичното видение на св. Йоан пророкува края на сътворения свят, който все още е далече в бъдещето.

591 — Смърт е **второ чедо** на Сатаната, защото е роден след неговата дъщеря и своя майка **Грях**.

640 — **Проклятието**, за което се говори тук, е навярно онази част от божие наказание за грехопадението, в която се казва: „проклета да е земята поради тебе“ („Битие“ 5, 17).

651 — Оттук нататък Милтън описва астрономическите промени, настъпили след грехопадението и заместили първоначалното съвършенство на вселената с разцентрованото ѝ съвременно състояние.

656–61 — **Относно луната бледа... и петте планети** ср. бел. към VIII 128 по-горе. Според традиционната астрономия планетите заемат следните **аспекти** (положения) една спрямо друга или спрямо земята: **шестина** — 60°, **четвъртина** — 90°, **трета** (третина) — 120° и **противостоене** — 180°. Астролозите считали третината и шестината за благоприятни аспекти, а четвъртината и особено противостоенето — за неблагоприятни. **Синодът** (видимата страна на различни планети) също се смятал за особено пакостен.

662–4 — Традиционната метеорология се опитвала да предсказва климатичните явления въз основа на изгревите и залезите на определени съзвездия по отношение на слънчевите изгреви и залези.

668–78 — За да се премине от Милтъновата идеална вселена преди грехопадението към тази, която познаваме днес, трябва да се

предположи една от следните две промени: или сега земята (**централното кълбо**) е била наклонена с около 23,5° спрямо небесния екватор, или слънчевата орбита се е наклонила със същия ъгъл спрямо земния екватор. Първата възможност е свързвана с хелиоцентричната, а втората — с геоцентричната картина на света и Милтън, както обикновено, не се ангажира изцяло нито с едната, нито с другата. **Равноденственият път** е първоначалната екваториална орбита на слънцето. Напущайки Овена, сега то преминава последователно през серията от зодиакални знаци, през които минава видимият му път и до днес: **Телец**, в чието съзвездие влизат и **Атлантовите дъщери** (Плеядите — вж. бел. към VII 374 по-горе); **Спартанските Близнаци** (обикновено се казва само Близнаци), състоящи се от двете митологични фигури на Кастор и Полукс, синове на спартанския цар Тиндар; **Рак**; **Лъв**; **Дева**; **Везни**; **Козирог** (за краткост са изпуснати между Везни и Козирог знаците Скорпион и Стрелец, а след Козирог — Водолей и Риба).

686 — **Естотиландия** е съвременният Лабрадор (континенталната част на Нюфаундланд). Името често се е използвало по-неопределено за далечни северни земи.

687 — **Магелан** — в някои карти от Милтъновата епоха сегашна Аржентина се обозначава като Земя на Магелан по името на португалския откривател на морския път на юг от нея.

688–9 — **Пир Тиестов** — Тиест в едноименното произведение на Сенека прелъстява съпругата на брат си Атрей. Когато узнава това, Атрей го поканва на угощение и му поднася месо от собственото му убито дете. Това деяние било толкова ужасно и противоестествено, че дори слънцето свърнало от обичайния си път, за да не го гледа.

695–706 — **Бреговете Самоедски** е названието, което Милтън дава на крайния североизток на сегашния Сибир и в своята „Кратка история на Московия“. **Норумбега** са наричали по онова време земите около сегашната граница между Канада и САЩ в източната част на континента. Ветровете в този пасаж разбиват **медния си плен**, тъй като в „Енеида“ на Вергилий митологичният им господар Еол ги държи заключени в затвор. **Борей** е древното име на вятъра, който духа от север-североизток, **Кекий** е от изток-североизток, **Аргест** — от северозапад, **Траский** — север-северозапад, **Нот** е южният вятър, **Афер** е югозападният (Сиера Леоне се намира в най-западния край на

Африка, откъдето произлиза и името на този вятър). Тъй като всички изброени дотук ветрове са ориентирани общо взето по посока север-юг, източният средиземноморски **Левант** са втурва отстри, също както и **залезните Ветри Зефир и Еврий** съответно от запад и от изток-югоизток. И най-сетне, **Сироко** и **Либекио** са италианските названия на югоизточните и югозападни ветрове.

707–8 — За **Кавгата** като **щерка на Грях** Милтън споменава за пръв път. Изобщо тя не играе важна и постоянна роля в поемата.

709 — **Антипатията** е силата на отблъскването в природата.

867 — Някои библейски коментатори от времето на Милтън произволно тълкували името Ева като етимологически свързано с думата „змия“.

886 — **Скверната страна** в Библията е лявата страна, а Ева, както се уточнява в VIII 465–77 по-горе, е изваяна от ребро, взето от лявата гръд на Адам.

887–8 — Реброто, от което е създадена Ева, е **надчислено свръх вярното число**, защото за Адам то е излишно.

КНИГА XI

3 — **Предходна благодат** — благодат предходна спрямо действията, побудени от свободната човешка воля (ср. „Второ послание на св. ап. Павел до Тимотей“: „Бог... ни спаси и повика към своето звание не заради нашите дела, а по Свое благоволение и благодат, дадена нам в Христа Исуса преди вечни времена...“ (1, 9)

4 — **Сърцата каменни** — ср. „Книга на пророк Иезекийл“: „ще вложа в тях нов дух, ще взема из тялото им каменното сърце и ще им дам сърце от плът, за да ходят по Моите заповеди, да пазят Моите наредби и да ги изпълняват...“ (II, 19)

10–4 — В класическата митология **Девкалион** е аналогичен на библейския Ной. По съвета на своя баща, Прометей, той си построил кораб и така се спасил от потопа. Когато водата спаднала, той заедно с жена си **Пира** отправил молитва чрез оракула на **Темида**, богинята на правосъдието, и получил разяснение относно това, как може да бъде възстановен погубеният човешки род: двамата съпрузи трябвало да хвърлят зад себе си камъни, които се превръщали в мъже и жени.

19 — **Величавият застъпник** на хората е Христос (вж. III по-горе).

30–1 — **Въздишките му... неми** — ср. „Послание на св. ап. Павел до римляни“: „Сам Духът ходатайства за нас с неизказани въздишки“ (8, 26).

45 — **Безоблачен** — с непомрачен от гняв образ (ср. III 260–5 по-горе), но също и: незагърнат от облак (ср. III 377–82 по-горе).

67 — Всичките **блажени** са праведните ангели.

73–6 — **Тръбата** тук е „тръбният глас“, с който библейският Яхве на Синайската планина в **Хорив** предава на Мойсей десетте заповеди („Изход“ 19). Този тръбен глас се отъждествява с онази „тръба Божия“, която трябва да възвести „пришествието Господне“ в деня на Страшния съд.

129–33 — **Двукратният Янус** е четириглавият вариант на двуликия древногръцки бог, който бди над смяната на годините и годишните времена. Митологичният стоок страж **Аргус** бил поставен

от Юнона да пази превърнатата в юница нимфа Йо, но **Меркурий (Хермес)** все пак успял да го приспи със своята овчарска свирка и със сънотворния си жезъл (Овидий, „Метаморфози“ I). Както Янус, така и Аргус бил тълкуван като символ на времето или на вечно бдящото звездно небе. **Аркадска** (от името на древната Аркадия), както и **пасторална**, означава „идилчна“, свързана с идеализирания селски бит в аристократичната литературна традиция.

135 — **Левкотея** е римската богиня на зората.

159 — Ср. библейския текст: „И даде Адам на жена си име Ева (Живот), защото тя стана майка на всички живеещи“ („Битие“ 3, 20).

182–90 — И в трите описани тук поличби върховният повелител на различна степен от сътворения свят изявява силата си по нов, по-суров начин. Затъмненото слънце смрачава въздуха, орелът (**Зевсовата птица**) се спуска над две други птици, а лъвът (**звярът, който царства в лесовете**) се втурва след елена и сърната (ср. кроткия лъв преди грехопадението — IV 343–4 по-горе). Посоката на гонитбата показва, че и трите поличби предсказват прокуждането на хората от Рая (ср. XII 637–40 по-долу).

216–20 — Историята е разказана в библейската „Четвърта книга Царства“ (6, 13–17). Сирийският цар обсажда **Дотаим**, който принадлежи на израилтяните, за да залови пророк Елнсей. Когато пророкът научава за това от слугата си, за да го успокои, той помолва бог да му отвори очите, за да види. „И Господ отвори очите на слугата, и той видя, и ето цялата планина пълна с коне и огнени колесници около Елисея.“

220 — **Йерарх** е високият ангелски чин, който е приписан и на архангел Рафаил в V 468 по-горе.

242 — В древността **пурпурът** (царственият цвят) бил свързан с град Мелибея на Тесалийския бряг. В „Енеида“ на Вергилий например се говори за мелибеийски пурпурен плащ като почетно отличие (V 251).

242–4 — **Сара** (Тир) била известна в древността с ярките си текстилни бои.

244 — **Ирида** е древната богиня на дъгата. Тук тя се споменава съвсем уместно, тъй като нейните цветове са царствено — разкошни, а според Библията дъгата е божественият знак за помирение с грешния човек след потопа.

247 — Поясът на архангел Михаил се сравнява с пояса на небесната сфера, в който се редуват зодиакалните съзвездия. Сравнението със **зодиака** е уместно, защото поясът, както и шлемът на Михаил са звездни, но също и затова, защото подчертава връзката между новата, „зодиакална“ астрономия след грехопадението (ср. бел. към X 668–78 по-горе) и ролята на архангела — изпълнител на божие възмездие.

294 — Адам е изпаднал във вцепенение тъкмо поради разпиляването на неговите животворни духове, които управляват усещанията.

323 — Библейските праотци издигат олтари на своя бог на всяко място, където той им се яви.

331 — **Обещана челяд** — обещание за челяд, която ще поразии Сатаната (ср. X 175–92 по-горе).

332 — Относно **най-външните поли на пищната му слава** вж. III 380 по-горе.

381–4 — Вж. „Евангелие от Матей“ (4, 8), където дяволът, за да изкуши Исус, го завежда „на твърде висока планина и Му показва всички царства на света и тяхната слава“. Аналогията между Адам и Христос като изкупител на неговия грях е обичайна.

388 — **Камбалу** (Камбалук) е столица на **Катай** (вж. бел. към X 290–3 по-горе). Стените на града са предопределени, защото ще се появят по-късно в човешката история, а в описвания тук момент още не съществуват.

389 — Самарканд, разположен близо до река **Окс** (сега Аму-Даря) е древната столица на великия татарски завоевател от края на XIV век Тамерлан (**Тимур**).

390 — **Пекин** е древната столица на Китай, който е отделен от Катай (вж. бел. към X 290–3 по-горе).

391 — Великият **могол** е традиционното европейско название на императора на Източна Индия. **Агра** и **Лахор** са области в Северна Индия.

392 — **Херсонес** е сегашна Малака на Малайския полуостров — почти на югоизточния край на Индокитай, наречен „златен“ заради своите богатства. Някои тълкуватели на Библията между другото отъждествявали Херсонес с митичния Офир, откъдето цар Соломон се снабдявал със злато.

393–4 — **Екбатан** е старинната лятна столица на персийските царе. **Исфахан** стана престолнина на Персия през XVI век, когато Сафавидската династия напуща Казвин и се установява там.

395–6 — **Визант** (Византиум или Константинопол), предишната столица на Византийската империя, по времето на Милтън вече отдавна е столица на Отоманската империя, седалище на султана, чието потекло е от Туркестан, област в Централна Азия, разположена между Монголия и Каспийско море.

397–8 — **Царство на негуса** е Етиопската империя. **Еркоко** (Аркико) е нейно пристанище на Червено море.

399–400 — **Момбаса** и **Мелинда** (Малинди) са на Кенийския бряг, а **Квилва** (Килва) — в днешна Танзания. **Софала** е името на пристанищен град в сегашен Мозамбик. Заради богатствата си Софала се смятала от някои за митичния Офир.

403–4 — **Алмансор** (Мансур) със значение „победител“ е традиционното прозвище на голям брой мохамедански владетели, но най-известният от тях сред европейците бил халифът на Кордова Ибн Абу Амир Махомед (959–1002).

405–6 — **Рим ще управлява света** от Европа в епохата на Римската империя, която все още не е настъпила.

406 — Адам може да види западното полукълбо само с **взора си духовен**, тъй като той се намира в източното полукълбо.

407–11 — Мексиканската империя на **Мотецума** (по-известен като Монтецума) била завладяна и ограбена от авантюриста Кортес, перуанската империя на **Атабалипа** (Атакуалпа) със столица **Куско** — от Писаро, но Маноа, легендарният **Ел Дорадо** в **Гвиана**, все още оставал незасегнат от испанското нашествие в Централна Америка. **Герион** в „Божествена комедия“ на Данте е триглавото чудовище, което охранява измамниците в ада. Но в „Кралицата на феите“ на Спенсър Герион символизира политическата тирания. Затова Милтън нарича испанците „чеда на Герион“.

429 — Оттук нататък Милтън проследява главните събития на библейската история след грехопадението, като започва с убийството на Каин, който посяга на брат си Авел.

441–2 — В Библията небесният огън обикновено е сигурен знак, че жертвоприношението е прието от божеството.

455 — **От твоите чресла** — Авел и Каин са синове на Адам.

469–70 — **Пещерата** на смъртта тук наподобява подземното царство на сенките в класическата митология. В „Енеида“ Вергилий описва неговия вход като пещера, пълна с ужаси (VI 236).

556–73 — Каиновият потомък Ламех имал трима сина: Иавал, е „баща на скотовъдци, които живеят в шатри“; Иувал, „баща на всички, които свирят на гусли и пищялки“; Тувалкаин (Товел), „ковач на всякакви медни и железни сечива“ („Битие“ 4, 19–22). Музикалното изкуство по Милтъново време се считало за система от математически пропорции.

574–80 — **Това по-друго** племе са потомците на Каиновия брат Сит, които живеели по планините край Рая. Някои тълкуватели на Библията са ги считали за първооткриватели на физиката и астрономията — затова тяхното усърдие **е да опознаят Божиите явни дела**, а не скритите им метафизически причини.

591 — **Хименей**, езическият бог на бракосъчетанието, отсъствуваше при сватбата на Адам и Ева, но се явява сега, след грехопадението и отклонението на човеците от „правата вяра“.

595 — **Симфонии** — тук — хармонични съзвучия.

626 — **Преди да плувнат истински** — ироничното игрословие насочва вниманието към причинната връзка между безнравствеността в човешкия свят и приближаващия потоп, описан по-нататък в същата книга на поемата.

661 — **Съвет при градските врати** — това е обичайното място за съвещания на старейшините в библейски времена.

665–71 — **Този човек на средна възраст** а Енох, който според „Битие“ (5, 23) и други библейски книги бил на 365 години (по малко от половината от пределната възраст, приписвана на праотците от времето преди потопа), когато взел да ходи „по Бога“ и изчезнал, „понеже Бог го взе“.

700 — **Седмият след теб** — в „Съборно послание на св. ап. Иуда“ (14) се казва: „Енох, седмият от Адама“.

705–7 — Възнесението на Енох, описано тук, вероятно е представеното аналогия с възнесението на Илия („Четвърта книга Царства“ 2, 11). Връзката между двете библейски фигури е обичайна в богословската литература.

710 — **Този отец достоен** е Ной, избраният от библейския Яхве да спаси и продължи сътворения свят след потопа.

790 — **Доблест истинска** — нравствената добродетел, противопоставена на грубата физическа сила като критерий за човешко величие — едно противопоставяне, което Милтън провежда последователно в цялата поема.

833 — **Речното течение** е течението на Тигър или Ефрат, а **зналия залив** е Персийският залив, ако се придържаме към библейската география при описанието на Рая.

851 — **Някаква висока планина** — Араратските планини („Битие“ 8, 4).

865–7 — **Трибагрена дъга** — съдържа основните цветове: червено, жълто и синьо. Според Библията, след потопа Бог казва на хората: „Аз поставям Моята дъга в облака, за да бъде знак на (вечния) завет между Мене и между земята“ („Битие“ 9, 13).

КНИГА XII

24 — Оттук започва историята на библейския злодей Нимрод. Библейските коментатори превърнали Нимрод в архитип на политическия тиранин, нарушил природния закон (типично републиканско обвинение срещу монархическия деспотизъм). Някои библейски тълкуватели извеждали етимологически името Нимрод от староеврейската дума „марад“, означаваща бунт.

40–1 — Ср.: „Като се дигнаха от Изток, те намериха равнище в Сенаарската земя и се заселиха там“ („Битие“ 11, 2). Оттук започва библейската история за строителството на Вавилонската кула.

41–4 — Строителните материали, използвани при издигането на Вавилонската кула, са уточнени в Библията: „И тухлите им служеха вместо камъни, а земната смола — вместо вар“. Земната смола (асфалтът) по традиция се свързва с ада.

45–7 — Ср.: „И рекоха: хайде да си съградим град и кула, висока до небето; и да си спечелим име, преди да се пръснем по лицето на цялата земя“ („Битие“ 11, 4).

62 — **Смещение** (староевр. „Вавилон“) — вж. „Битие“ 11, 9: „Затова му е дадено име Вавилон, понеже там Господ смеси езика на цялата земя, и оттам ги пръсна Господ по цялата земя.“

101–4 — Тъй като Ноевият син Хам видял голотата на баща си и обадил на братята си за това, неговият син Ханаан бил проклет да бъде „роб на робите у братята си“ („Битие“ 9, 25).

113–5 — Единственият праведен човек, от който възниква народът на Израил, е Авраам. За него в Библията се казва следното: „И рече Иисус на целия народ: тъй говори Господ, Бог Израилев: «вашите отци, Тара, баща Авраамов и баща Нахоров, в старо време живееха отвъд реката и служеха на други богове.»“ („Иисус Навин“ 24, 2).

117 — Патриархът, който оцеля в потопа, е Ной. Според Библията Ной живял след потопа триста и петдесет години.

128 — Адам не може да види библейското събитие, защото то е прекалено божествено за него в сегашното му състояние.

135–46 — Оттук нататък описанието на Аврамовото пътешествие се основава на библейската книга „Битие“ (12). Границите на обетованата земя са заимствувани от други книги — „Числа“ (34) и „Иисус Навин“ (13). Широко разпространена била погрешната представа за свещената река Йордан като **двуизворна** (нейното име е съставено от имената на двата извора — Йор и Дан).

147–50 — Ср.: „И рече Господ на Аврама: излез от твоята земя, от твоя род и от дома на баща си (та иди) в земята, която ще ти покажа; и аз ще произведа от тебе голям народ, ще те благословя и ще възвелича името ти, и ти ще бъдеш благословен. Аз ще благословя ония, които те благославят, и ще прокълна ония, които те злословят; и в тебе ще бъдат благословени всички земни племена“ („Битие“ 12, 1–3). Това обещание се свързва с факта, че от Аврамовото потомство ще се роди новозаветният спасител Христос.

152 — Ср.: „И няма вече да се наричаш Аврам, а ще бъде името ти Авраам, защото ще те направя баща на много народи“ („Битие“ 17, 5).

153 — Синът на Авраам е Исаак, а внукът му — Йаков.

154–65 — Библейската книга „Битие“ (45 и 46) разказва как Йаков отишъл в Египет, повикан от сина си Йосиф през седемте гладни години. **Следващият цар** е фараонът Бузирис, който преследва евреите с конницата си по морското дъно, след като им е разрешил да се преселят (вж. I 307–9 по-горе).

172 — **Печалба** — египтяните се съгласили да дадат на израилтяните поисканите от тях „сребърни и златни вещи и дрехи“, за да се отърват от тях (вж. „Изход“ 12, 35–6).

173–90 — Описанието на божиите поличби и наказания, изсипани върху Египет и неговия **самовластник**, фараона Бузирис, е основано върху библейската история („Изход“ 7–11).

191 — **Змееч речен** е египетският фараон. В Библията са записани божиите думи: „Аз съм против тебе, фараоне, египетски царю, големи крокодиле, който лежиш сред реките си и казваш: «моя е реката, и аз я създадох заради себе си.»“ („Книга на пророк Иезекиил“ 29, 3).

193–4 — **Леда** — **по-твърд след първото топене** е планинският кристал, който според някои автори от Милтъновата епоха се

образувал при повторното замръзване на водата от разтопените снегове по върховете.

200 — **Светеца** е Мойсей. Тази титла е често приписвана на централните образи от Стария завет в европейските протестантски среди през XVII век.

201 — 14 — Описанието на бягството на израилтяните от Египет следва библейския текст в „Изход“ (14).

214–20 — Ср.: „А когато фараон пусна народа, Бог го не поведе по пътя на Филистимската земя, понеже е близък; защото Бог рече: да не би народът да се разкае, като види война, и да се върне в Египет. И Бог поведе народа по околен път през пустинята към Червено море“ („Изход“ 13, 17–8).

224–6 — **Великият сенат** на дванайсетте еврейски племена са седемдесетте старейци, за които се говори в „Изход“ (24) и „Числа“ (11, 16–25).

240–4 — В този стих е предадено накратко пророчеството на Мойсей от **Второзаконие** 18, 15–9, което се тълкува като предсказание за появата на великия Месия, Христос. Мойсей като посредник между божеството и човеците по традиция се считал за предобраз на спасителя.

246–56 — Свещената **скиния** тук е описана в съгласие с „Изход“ 25–6 и „Послание на св. ап. Павел до евреите“ 9, **Небесните огньове** са седемте планети или зодиакалните съзвездия — обичайно било да се тълкуват детайлите на светилището като космологични символи.

291 — Ср.: „Законът, като има сянката на бъдещите блага, а не самия образ на нещата, никога не може с едни и същи жертви, принасяни постоянно всяка година, да направи съвършени ония, които дохождат с тях“ („Послание на св. ап. Павел до евреите“ 10, 1).

293 — Ср.: „...не с тленни неща — сребро или злато, сте изкупени от суетния живот, предаден вам от бащите, но с драгоценната кръв на непорочния и чист като агнец Христос.“ („Първо съборно послание на св. ап. Петър“ 1, 18–9).

302 — **Първообразните сенки** — вж. бел. към ст. 291 по-горе.

310 — **Йошуа** е староеврейското име, което на гръцки се предава като **Иисус**. Според Библията след смъртта на Мойсей израилтяните са поверени от Господа на „Навиновия син Иисуса, служител Мойсеев“, който успява да ги преведе до обетованата земя, Ханаан. Така Иисус

Навин става старозаветен предобраз на Иисус Христос, превел целия човешки род към спасението.

321–30 — Вторият от великите библейски царе, Давид, бил удостоен със следното пророчество от Натан: „И ще бъде непоколебим твоят дом и твоето царство довека пред лицето Ми, и престолът ти ще бъде довека“ („Втора книга Царства“ 7, 16). Родословието на божия син Христос се извежда направо от цар Давид и така пророчеството добива своя мистичен смисъл.

332–4 — **Първият му син** е библейският цар Соломон, който построил първия постоянен храм за свещения ковчег на завета.

344–7 — За вавилонското робство вж. „Книга на пророк Йеремия“ 25, 12 и 33, 20–6, където освобождението на израилтяните се свързва с обета, даден на цар Давид. За този обет се казва, че е така неизменен, както редуването на деня и нощта.

352–6 — Библейската неканонична „Втора книга Макавейска“ разказва за раздора между свещениците Иасон (Йошуа), Ония (Менелай) и Симон, който довел косвено до ограбването на Йерусалим от Антиох и оскверняването на храма, в който отново започнал да се почита олимпийецът Зевс.

356–7 — **Монаршеският скиптър**, т.е. държавната власт, е заграбен от Ашмонийците, които са върховни свещеници през II в. пр. н. е. Един от тях се възцарява като Аристокъл I и по този начин прекратява израилтянската теокрация. Чедата на Давид са потомците на цар Давид, чието родословие е проследено в евангелията от Матей и Лука.

358 — **Чужденеца** е бащата на йудейския цар Ирод, Антипатер, който бил назначен за прокуратор на Йудея от Юлий Цезар през 47 г. пр. н. е.

409–10 — Милтън става изразител на основната протестантска доктрина за духовното спасение чрез Христа и вярата в него, а не чрез праведните (законни) дела, на които набляга католическата църква.

422 — **Звездите утринни** е обичайна перифраза за небесните ангели (ср. „Книга на Иов“ 38, 7).

427 — **Чрез вяра, но и чрез дела** (ср. и XI 64 по-горе) — протестантът Милтън проповядва спасение преди всичко чрез вярата, а не чрез праведните дела (вж. бел. към ст. 409–10 по-горе), но „делата на вярата“ са също необходими. С други думи, протестантската

доктрина, към която се придържа поетът, отхвърля автоматичното спасение на душата чрез добрите дела и утвърждава ценността на добрите дела само като израз на вярата.

432–4 — **Привременната смърт... на сън подобна** — в християнския контекст смъртта на тялото се счита за временна смърт на човека, която ще бъде превъзможната чрез възкресението. В английския превод на Библията смъртта се оприличава на сън, от който мъртвите ще се събудят.

442 — **В пълноводния поток** — в своите теологични съчинения Милтън развива мисълта, че светото кръщение трябва да се извършва в течаща вода, за да стане символ на единение с Христос, преминал през смърт, погребение и възкресение.

446–50 — В разпространението на християнството обещанието, дадено на Авраам (вж. ст. 147–8 по-горе), добива по-определен духовен смисъл.

507–8 — Ср.: „Защото аз зная, че след заминаването ми ще се втурнат помежду ви люти вълци, които няма да щадят стадото“ („Деяния на св. апостоли“ 20, 29). Както в тази поема, така и изобщо в своите съчинения Милтън неведнъж остро бичува користолюбието в официалната християнска църква.

511–24 — Едно от основните положения на протестантското учение е, че последната дума по въпросите на богословието има съвестта на индивида, а не църковната власт, която се стреми към светско надмощие.

527 — **Живите му храмове са хората.** (В „Първо послание на св. ап. Павел до коринтяни“ 3, 17 се казва: „...защото Божият храм е свят; а тоя храм сте вие.“)

528–30 — **За непогрешим** се е считал преди всичко главата на римокатолическата църква, папата, и в такъв смисъл атаката на Милтън е насочена срещу римокатолицизма. За непогрешими са били обявявани и декретите на вселенските църковни събори, също критикувани от протестантите.

533 — **Истината и духа** — вж.: „Но иде час, и дошъл е вече, когато истинските поклонници ще се поклонят на Отца и дух и с истина, защото Отец иска такива да бъдат, които му се покланят“ („Евангелие от Йоан“ 4, 23).

537 — **Постъпките на вярата** — делата на вярата (ср. бел. към ст. 427 по-горе).

555 — **До свършеха на времето** — в „Откровение на св. Йоан Богослов“ 10, 6 ангелът се заклева, „че не ще вече да има време“.

560 — **Съсъда** е библейска метафора, подсказваща ограничените възможности на човешката природа.

589 — **Този точен час** е пладнето, което завършва 24-часовия срок, започнал да тече от момента на грехопадението и когато трябва да се изпълни божията присъда.

592–3 — Вж. също ст. 643 по-долу. В „Битие“ 3, 24 се казва: „И (Бог) изгони Адама, и постави на изток при Едемската градина Херувим и пламенен меч, що се обръщаше, за да пазят пътя към дървото на живота.“

602 — **Много дни** — „А всички дни на Адамовия живот бяха деветстотин и трийсет години; и той умря“ („Битие“ 5, 5).

608 — **Но я намери будна** — тук Милтън влиза в явно противоречие със Съдържание на Книга XII, където пише, че Адам „разбужда Ева“. Вероятно това различие се дължи на недоглеждане.

643–4 — **Страховитите образи** са навярно стражите-херувими.

Издание:

Джон Милтън. Изгубеният рай

ДИ „Народна култура“, 1981

Редактор: Пенчо Симов

Коректор: Йорданка Киркова

Технически редактор: Олга Стоянова

Художествено оформление: Иван Кьосев

Художник: Николай Пекарев

Художник-редактор: Ясен Васев

Редакционна колегия: Александър Муратов, Богомил Райнов, Божидар Божилов, Вера Ганчева, Владимир Филипов, Димитър Методиев, Емил Георгиев, Ефрем Каранфилов, Здравко Петров, Иван Цветков, Леда Милева, Любомир Тенев, Людмила Стефанова, Петър Динеков, Светозар Златаров, Стефан Дичев, Стефан Станчев

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.